НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

Іван Крип'якевич

СТУДІЇ НАД ДЕРЖАВОЮ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Підготовка тексту, вступна стаття і коментарі
Леонтія Войтовича та Іллі Паршина

Львів 2024

УДК 94 (477)"16"(081)
К82

Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького / упоряд., комент. і вступ. стаття Л. Войтовича та І. Паршина; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2024. 498 с.

До збірника ввійшли статті та дослідження відомого історика, академіка Івана Петровича Крип'якевича (1886–1967), присвячені козацькій державі гетьмана Богдана Хмельницького, особливостям її ґенези, функціонування, військової справи, дипломатії, господарського життя. Також передруковано окремі рецензії та науково-популярні нариси, написані з метою поширити знання про славні часи серед українців.

Видання стане корисним для професійних істориків і всіх, хто цікавиться Україною та добою Козаччини.

Krypiakevych I. Studies on the State of Bohdan Khmelnytsky / edited, commented and introduced by L. Voitovych and I. Parshyn; NAS of Ukraine, I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies. Lviv, 2024. 498 p.

The collection of papers includes articles and studies by the famous Ukrainian historian, academician Ivan Krypiakevych (1886–1967). It is devoted to the Cossack state of Hetman Bohdan Khmelnytsky, the peculiarities of genesis of his power, military affairs, diplomacy, and economic life of Cossack's State. Also reprinted are some reviews and popular science essays written to spread knowledge about those glorious times among Ukrainians.

The publication will be useful for professional historians and all those interested in Ukraine and the Cossack era.

Затвердила до друку вчена рада Інституту українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України (протокол № 3 від 26 березня 2024 р.)

На обкладинці зображено Герб Хмельницького у реєстрі 1649 року –
https://uk.m.wikipedia.org/wiki/Герб_Хмельницьких

ISBN 978-617-14-0229-4 © Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича
НАН України, 2024

ЗМІСТ

Епоха Богдана Хмельницького в дослідженнях Івана Крип'якевича (Л. Войтович, І. Паршин) 5

НАУКОВІ СТУДІЇ 15
Студії над державою Богдана Хмельницького 17
І. Рада 17
ІІ. Ґенеральна старшина 23
ІІІ. Державні межі 33
IV. Українські дороги в половині XVII в. 49
V. Ґетьманські універсали 65
VI. Суд 88
VII. Військо 93
VIII. Каталог полковників 1648–1657 рр. 107
IX. Держава Богдана Хмельницького (Загальні уваги) 121
Український державний скарб за Богдана Хмельницького 136
І. Державні маєтности 137
ІІ. Податки 149
ІІІ. Організація скарбу 161
Доповнення до розділу І. Державні маєтности 170
З пограничної україно-московської переписки 1649–1651 рр. 171
Переписка 175
З козацької сфрагістики 182
«Скарби» Хмельницького 200
До характеристики Іляша Караімовича 204
Додаток 210
Учитель Богдана Хмельницького (Андрій Гонцель Мокрський) 213
До історії українського державного архіва в XVII ст. 225
Серби в українському війську 1650–1660 рр. 239
Підробки документів Богдана Хмельницького 253
До питання про авторство листів Богдана Хмельницького 261
Листи Максима Кривоноса 267
«Вольний порт» у Старім Бихові 1657 р. 275
Соціально-політичні погляди Богдана Хмельницького (до 300-ліття з дня смерті) 282
Вірша в пошану Богдана Хмельницького 301
Адміністративний поділ України 1648–1654 рр. 304
Турецька політика Богдана Хмельницького (матеріали) 333

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ 401
Рец. на: Z dziejów Ukrainy, Księga pamiątkowa ku czci Włodzimierza Antoniewicza, Paulina Święcickiego i Tadeusza Rylskiego... pod redakcyą Wacława Lipińskiego, Київ, 1912, ст. XXIV+674. 403
Рец. на: Стефан Томашівський – Перший похід Хмельницького на Галичину «Вчера і Нині» вип. 2., Львів 1913 ст. 136 411
«Відвічна вісь» України 413
Рец. на: Жерела до історії України-Руси, том XII. – Матеріали до історії української козаччини, видані під загальною редакцією Мих. Грушевського, том V. Акти до Хмельниччини (1648–1657 р.) зібрав і видав Мирон Кордуба. Львів 1911, стор. VIII+544.. 421
Хмельниччина в новім освітленню (В. Липинський). 422
Рец. на: Listy Adama Kisiela, wojewody bracławskiego (z 1648 r.) (Ruś, 1911, ст. 301–813). Listy B. Chmielnickiego (1648 r.) (ibid., ст. 313–316). Miscellanea (Listy 1647–1654) (ibid., ст. 413–451). Nieznane listy B. Chmielnickiego (1648 r.) (Litwa i Ruś, T. I (1912), ст. 68–72). Materyały do wojen kozackich (ibid., T. III, ст. 47–53). . . . 426
Рец. на: Balaban M. – Kroniki, opisy i elegie hebrajskie z czasów Chmielnickiego ст. (1648 r.) Ruś 1911, ст. 46–63, 152– 176, 284–300, 397–412. 427
Рец. на: Stanisław Smolka – Grunwald i Beresteczko, Краків 1910, ст. 20 427
Рец. на: Fr. Rawita Gawroński Bohdan Chmielnicki, T. II , Львів, 1909, ст. 487 + ілюстр. 429
Рец. на: Z czasów wojen kozackich. Przyczynki do dziejów z lat 1648–1655 (Przegląd historyczny 1909, T. IX, ст. 228–248, 342–362). 435
Рец. на: Dr. Stanisław Turowski – Samuel ze Skrzypny Twardowski i jego poezya na tle współczesnem. (Przewodnik naukowy i literacki 1909, вип. 1–6) 436
Рец. на: Mieczysław Gawlik – Projekt unii rosyjsko-polskiej w drugiej połowie XVII w. (Kwartalnik historyczny 1909, кн. 1–2, ст. 78–125) 437
Рец. на: Dr. Wiktor Czermak – Stanisława Oświęncima Dyaryusz 1643–1651 (Scriptores rerum polonicarum t. XIX)., Краків, 1907, ст. 4 + LXXVI + 438 438
Рец. на: Ludwik Kubala – Prsyięga w Perejasławiu i «statti» Bogdana Chmielnickiego (Kwartalnik historyczny 1904, ст. 220–242) 443

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНІ ПРАЦІ 447
Початки Хмельниччини 449
Чигирин, столиця Богдана Хмельницького. 458
На Зборівськім побоєвищі. 461
З культури Хмельниччини. 470
Посли на дворі Хмельницького 475

Іменний покажчик. 479
Покажчик географічних та адміністративний одиниць 489
Словник застарілих термінів 495

ЕПОХА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В ДОСЛІДЖЕННЯХ ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА

Іван Петрович Крип'якевич (25.06.1886–21.04.1967) довгі і непрості роки очолював українську історичну науку у Львові, був упродовж 1934–1939 рр. головою історико-філософічної секції та керівником Комісії старої історії України Наукового товариства імені Шевченка, керівником Львівського відділу Інституту історії України АН УРСР (1940–1941, 1944–1946), редактором Українського видавництва у Львові (1941–1944) та директором Інституту суспільних наук АН УРСР (1953–1962). Його постаті присвячена численна література[1].

---

[1] Ісаєвич Я. Іван Крип'якевич (25.VI.1886). *Український календар 1966*. Варшава, 1965. С. 153–155; Ісаєвич Я. Передмова. *Крип'якевич І. Богдан Хмельницький*. Львів, 1990. С. 5–9; Ісаєвич Я. Видатний історик Львова. *І. Крип'якевич. Історичні проходи по Львові*. Львів, 1991. С. 5–9; Ісаєвич Я. Історія Галицько-Волинської держави Івана Крип'якевича. *Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство.* Львів, 1999. С. 5–14; Івасюта М. Іван Петрович Крип'якевич (До 80-річчя з дня народження). *Український історичний журнал.* 1966. № 6. С. 127–131; Стеблій Ф. До 80-річчя академіка І. П. Крип'якевича. *Український історичний журнал.* 1966. № 9. С. 155; Винар Л. Іван Крип'якевич. *Український історик*. 1967. № 1–2. С. 75–80; Пріцак О. Іван Крип'якевич (1886–1967). *Там само*. 1968. № 1–4. С. 82–85; Волинець С. У першу річницю смерті Івана Крип'якевича. Спогад про проф. І. Крип'якевича. *Там само*. 1968. № 1–4 (17–20). С. 85–89; Трусевич С. 90-річчя з дня народження академіка АН УРСР І. П. Крип'якевича. *Український історичний журнал*. 1976. № 9. С. 157; Крип'якевич Р. Історик України. *Дзвін*. 1990. № 5. С. 82–86; Дашкевич Я. Іван Крип'якевич – історик України. *Крип'якевич І. П. Історія України.* Львів, 1990. С. 5–21; Дашкевич Я. Іван Крип'якевич – історик консервативно-державницької школи. *Воля і Батьківщина.* 2000. № 1. С. 46–57; Сливка Ю. Академік Іван Петрович Крип'якевич. Спогади. Львів, 2000. 32 с.; Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2001. Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / упоряд. Ф. Стеблій. 960 с.; Клименко Н. Педагогічна діяльність видатного історика І. Крип'якевича в вищих навчальних закладах (1921–1946 рр.). *Електронне наукове фахове видання «Історія науки і біографістика»*. 2008. № 2. 21 с.; Клименко Н. З досвіду педагогічної діяльності Івана Крип'якевича в поширенні знань про Україну й українство. *Збірник наукових праць Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії*. Київ, 2008. Т. 24. С. 92–106; Клименко Н. Штрихи до педагогічної діяльності академіка І. П. Крип'якевича. *Український історичний журнал*. 2012. № 6 (507). С. 96–110; Заболотна І. Історіографія життя та наукової спадщини І. П. Крип'якевича. *Історіографічні дослідження в Україні*: зб. наук. праць.

Вже на самому початку своєї наукової діяльності він захопився козацькою тематикою. Цьому сприяв його учитель – Михайло Грушевський. У своїх спогадах І. Крип'якевич зауважив, що лекції професора Грушевського виявились не надто цікавими – учений подекуди зачитував уривки зі своєї монументальної «Історії України-Руси». Натомість практичні семінари були дуже цінними з методичного погляду, з оригінальним підбором тематик, такими, що стимулювали до подальшого розвитку[2].

Через два роки після закінчення філософського факультету у Львівському університеті І. Крип'якевич у 1911 р. здобув ступінь доктора філософії, захистивши дисертацію на тему «Козаччина і Баторієві вольності». І далі, впродовж всієї наукової роботи, провідною тематикою вченого залишалося дослідження історії козаччини, зокрема епохи Богдана Хмельницького[3].

Як усі учні М. Грушевського, І. Крип'якевич належав до державницького напряму української історіографії, а в царині методології дотримувався засад німецького позитивізму з його пильною увагою до аналізу джерельної бази[4] та аргументації попередників[5]. Тому досі настільки важливі його ранні розвідки й публікації, розкидані по різних тогочасних виданнях. Історик старанно збирав

Київ, 2007. Вип. 17. С. 201–217; Заболотна І. Спогади Івана Крип'якевича (1904–1911). *Український археографічний щорічник. Нова серія*. Київ, 2010. Вип. 15. С. 476–497; Целуйко О. Чужі-Свої? Аспіранти Івана Крип'якевича у Львівському університеті: спроба просопографічного портрета. *Вісник Львівського університету. Серія історична. Спецвипуск на пошану проф. Р. М. Шуста*. Львів, 2020. С. 321–349; Українська козацька держава і її творець Богдан Хмельницький / за ред. І. Сварника. Львів, 2022. 248 с.

[2] Докладніше про «дорадянський» життєвий шлях вченого див.: Стеблій Ф. Іван Крип'якевич. Спогади. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* Львів, 2001. Вип. 8. С. 75–140.

[3] Див.: Іван Петрович Крип'якевич. Короткий бібліографічний покажчик / уклав О. Кізлик. Львів, 1958. 24 с.; Іван Петрович Крип'якевич. Бібліографічний довідник / уклав О. Кізлик. Львів, 1966. 79 с.; Іван Крип'якевич. Наукове товариство імені Шевченка і Тернопільщина (1873–1940). Історико-філософська секція: дійсні члени. Бібліографічний покажчик. Тернопіль, 2017. С. 83–114.

[4] Див.: Ісаєвич Я. Архівознавство і джерелознавство в працях І. П. Крип'якевича (до 80-річчя з дня народження). *Архіви України.* 1966. № 3. С. 20–26.

[5] Див.: Винар Л. Іван Крип'якевич як бібліограф. *Сучасність*. 1968. Ч. 9 (93). С. 118–127.

матеріали, які торкалися різних аспектів Хмельниччини. Як державника, його насамперед цікавило створення адміністративних інститутів, адміністрації, організації судочинства та фінансів, утримання доріг і війська. Зокрема, Запорозьке військо як головна рушійна сила української революції викликало у вченого особливий інтерес. Водночас він не обминав увагою інших аспектів – від просопографічних нарисів про представників козацької еліти до аналізу елементів військової логістики.

Козацька тема залишалася головною у творчості істориків кола НТШ. Його меценати були переважно нащадками козацької старшини, яка займала досить потужну нішу в середовищі російської буржуазії. Поряд з М. Грушевським козацьку тематику досліджували Омелян Терлецький (2.12.1873–13.02.1958), Степан Томашівський (9.01.1875–21.12.1930), Мирон Кордуба (2.03.1876–2.05.1947), Іван Джиджора (9.02.1880–22.04.1919) і Богдан Барвінський (15.07.1880–8.02.1958)[6]. У Львові, Києві та Санкт-Петербурзі виходили фундаментальні збірники документів з козацької історії[*]. Польські історики також активно долучилися до аналізу цієї тематики[7]. І. Крип'якевич

---

[6] І. Крип'якевич часто цитував своїх колег. Чимало з робіт перелічених вчених опубліковано в «Записках Наукового Товариства імені Шевченка» (далі – ЗНТШ), «Жерелах до історії України-Руси» (серія виходила друком 1895–1924 рр. у Львові), окремих виданнях, наприклад, «Z dziejów Ukrainy, Księga pamiątkowa ku czci Włodzimierza Antoniewicza, Paulina Święcickiego i Tadeusza Rylskiego... / pod red. W. Lipińskiego. Київ, 1912. XXIV+674 c.» тощо. Окремо потрібно вказати на «Історію України-Руси» М. Грушевського (друкувалася упродовж 1898–1936 рр.).

[*] Звернімо увагу на публікацію джерел у серії «Архив Юго-Западной России» (Архив ЮЗР). Робота з підготовкою та друком пам'яток тривала упродовж 1859–1914 рр. І. Крип'якевич неодноразово використовував окремі томи, вказівки на які також подавав скорочено.

[7] Відзначимо насамперед важливі польські джерела (та критику) до вивчення Козаччини, які І. Крип'якевич цитував чимало разів: Grabowski A. Ojczyste spominki w pismach do dziejów dawnéj Polski, diaryusze, relacye, pamiętniki i.t.p. służyć mogące do objaśnienia dziejów krajowych tudzież listy historyczne do panowania królów Jana Kazimiérza i Michała Korybuta oraz listy Jana Sobieskiego marszałka i hetmana wielkiego koronnego. Kraków, 1845. T. 1–2; Okolski S. Dyaryusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem i zaporoskim w r. 1637: tudzież Kontynuacya dyaryusza wojennego w roku 1683. Kraków, 1858. 200 s. Jakuba Michałowskiego, wojskiego lubelskiego a późniéj kasztelana bieckiego Księga pamiętnicza / Cesarsko-Królewskie Towarzystwo Naukowe Krakowskie. Kraków, 1864.

не пропускав жодних робіт, продовжував докладне вивчення джерел, наближаючись до формування основної частини своєї головної роботи – «Студії над державою Богдана Хмельницького».

Поразка українських визвольних змагань і політичні зміни в Європі звузили дослідницькі та публікаційні можливості львівських учених. Місцевий університет, в якому за австрійських часів відбувалися дискусійні змагання польських та українських науковців, перетворився на цитадель польського ультрапатріотизму. НТШ опинилося у скрутному становищі. І. Крип'якевич продовжував працювати над своєю основною тематикою, поєднуючи її з іншими науковими проблемами та викладанням, і поступово зайняв провідні позиції серед українських істориків.

Друга світова війна поставила вченого у ще складніші умови. Декларуючи свою «визвольну місію», радянські керівники 1939 р. на короткий час дозволили мати «українське обличчя» Львівському університету. І. Крип'якевич, як найбільш авторитетний львівський історик, у жовтні 1939 р. став в. о. професора і завідувача кафедри історії України Львівського університету, а з 1940 р. – одночасно керівником Львівського відділу Інституту історії України АН УРСР. У 1941 р. за сукупністю друкованих праць без захисту дисертації йому надали науковий ступінь доктора історичних наук і затвердили в науковому званні професора. Але вже у 1946 р. Львівський відділ Інституту історії України був ліквідований, а І. Крип'якевича усунули від виконання обов'язків декана історичного факультету і завідувача кафедри. Почалися звинувачення в українському буржуазному націоналізмі і цькування істориків державницької школи[8].

Іван Крип'якевич не був репресований, адже в умовах тотальних репресій не хотіли привертати уваги до відомого імені. У 1946 р. історика фактично депортували до Києва – на посаду старшого наукового співробітника в Інститут історії України, а пізніше призначили завідувачем відділу стародруків Державної публічної бібліотеки АН УРСР. У 1948 р. йому дозволили повернутися до Львова на скромне місце в Українському музеї етнографії і художнього про-

---

XLVIII+856 s. (далі – Michałowski J. Księga pamiętnicza); Szajnocha K. Dwa lata dziejów naszych: 1646. 1648. Lwów, 1865. T. 1. 368 s.; Lwów, 1869. T. 2. 396 s.

[8] Дашкевич Я. Боротьба з Грушевським та його Львівською школою за радянських часів. *Воля і Батьківщина.* 1996. № 3. С. 53–91.

мислу АН УРСР. У 1951 р. науковця призначили завідувачем відділу історії України, а у 1953 р. – директором Інституту суспільних наук АН УРСР. Лише у 1958 р. він став академіком АН УРСР.

Історик продовжував працювати в умовах тоталітарних репресій. Щоправда, тепер йому доводилося займатися самоцензурою, старанно шліфуючи написане, щоб воно мало шанс бути надрукованим. З приходом до влади Микити Хрущова в Москві виокремилися контури святкування 300-річчя приєднання України до Росії, яке було оголошене *возз'єднанням*. З'явилася можливість виходу монографії, присвяченої Богдану Хмельницькому. Здатність виконати таку роботу на потрібному рівні І. Крип'якевич продемонстрував, видавши у 1953 р. праці «Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст.»[9] та «Богдан Хмельницький – поборник возз'єднання України з Росією»[10]. Їхній необхідний для того часу стиль ілюструє «прокрустове ложе» тодішньої української історіографії, коли цілком об'єктивні факти доводилося доповнювати нереальними і тенденційними подробицями на догоду Москві.

На той час визнаними авторитетами з козацької тематики серед українських істориків були Олександр Касименко (23.06.1905–13.01.1971) та Володимир Голобуцький (23.07.1903–21.01.1993). Обидва мусили видавати програмні дослідження в дусі любові до «братнього російського народу» та спільної класової боротьби – ці постулати мали слугувати зразками для інших. О. Касименко у своїх працях «Возз'єднання України з Росією і його історичне значення»[11] та «Російсько-українські взаємовідносини 1648 – початку 1651 р.»[12] доводив, що вся визвольна війна з перших днів велася з метою возз'єднання зі «старшим братом», що було «головною ідеєю і змістом життя» Богдана Хмельницького, а початкові відмови Москви викликані неподоланними об'єктивними обставинами. Володимир Голобуцький, всіляко заперечуючи тотожність князя Дмитра

---

[9] Крип'якевич І. Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст. Київ, 1953. 72 с.

[10] Крип'якевич І. Богдан Хмельницький – поборник возз'єднання України з Росією. Львів, 1953. 21 с.

[11] Касименко О. Возз'єднання України з Росією і його історичне значення. Київ, 1954. 132 с.

[12] Касименко О. Російсько-українські взаємовідносини 1648 – початку 1651 р. Київ, 1955. 428 с.

Вишневецького з Байдою, народним героєм, гультяєм з бідних низів, назвав організатора раннього козацтва «лютим ворогом народних мас, козацтва»[13]. Водночас антифеодальна боротьба «селянсько-козацького війська» не підлягала жодному сумніву. За таких «ідеологічних обставин» світ побачила праця І. Крип'якевича «Богдан Хмельницький»[14].

Звичайно, досконало ознайомлений з найновішими досягненнями європейської історичної науки, І. Крип'якевич добре знав, що у XVII ст. *феодалізму* в Речі Посполитій не існувало. У сучасній європейській науці термін *феодалізм* визначається як система відносин на основі феодів-ленів [feodum, feudum – від старофранкського fehu-od – худоба як майно, франц. – fier (ф'єр), англ. – fee (фі), нім. – lehr (лен)] – земельних володінь або фіксованих доходів (у натурі чи грошах), які надходять з певних територій, наданих сюзеренами своїм васалам у спадкове володіння з правом інвеститури (тобто надання частини цих територій своїм васалам) та умовою виконання служб на користь сюзерена – військової, адміністративної, судової чи придворної. За функціонування васально-ленної системи держава переважно є певною конфедерацією слабо пов'язаних територіальних князівств (герцогств чи графств). І тільки занепад васально-ленної системи приводить до утворення станових й абсолютних монархій. Існувало два види надань: прекарії [precarium – надане в тимчасове користування], чи бенефіції [beneficium – привілей], та власне феоди, тобто умовні надання на період виконання служби й умовні надання з правом успадкування. Причому спочатку феодами називали земельну ділянку, що її отримували як плату за виконувану повинність чи роботу особи будь-якого стану, включно з ремісниками чи нижчим кліром[15]. Майже в усіх європейських постримських країнах, які розвивалися на базі «варварських» королівств із утворенням постійних дружин королів та їхніх намісників, починали роздавати бенефіції і поступово замінювали їх феодами. До цього змушувала відсутність налагодженої системи державних фінансів, дорожнеча озброєння (вже

---

[13] Голобуцкий В. Запорожское казачество. Киев, 1957. С. 87.

[14] Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. Київ, 1954. 532 с.

[15] Bloch M. Un problème d'histoire comparèe: la ministèrialitè en France et en Allemagne. *Revue historique du droit.* Paris, 1928. P. 54–55; Блок М. Феодальне суспільство. Київ, 2002. С. 179–180.

в часи Карла Великого вартість спорядження важкоозброєного вершника дорівнювала вартості 45 корів: кольчужні доспіхи – 12, шолом – 6, меч з піхвами – 7, поножі – 6, спис і щит – 2, бойовий кінь – 12)[16] і необхідність постійних тренувань для воїнів (носіння важкої багатошарової броні та користування тогочасним озброєнням вимагало сталого вдосконалення навичок). Отримуючи доходи від своїх бенефіціїв, тягле населення яких платило взамін військової служби і забезпечення захисту, дружинники-бенефіціари несли службу власним коштом. Але вони старіли, отримували рани, несумісні з дальшою військовою службою, тому прагнули забезпечити майбутнє для себе і своєї родини, що і привело до трансформації бенефіцій у феоди, тобто спадкові володіння з обов'язком нести таку саму службу. Одержання бенефіцій чи феодів зобов'язувало до захисту населення цих територій, що змушувало займатися будівництвом та утриманням замків або інших укріплень[17]. Зрозуміло, що у XVII ст. Річ Посполита вже була становою монархією, І. Крип'якевич це добре розумів, але мусив дотримуватися радянської версії розвитку історії та суспільних відносин.

Знав дослідник і те, що козацтво було військовим станом зі своїм правовим і матеріальним положенням, близьким до шляхти, причому значна частина козацької еліти мала родовите походження. Як військовий історик[18], І. Крип'якевич також усвідомлював, що в епоху професійних найманих армій, коли підготовка мушкетерів тривала роками, селяни, які не були носіями зброї, не могли бути

---

16 Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории. Санкт-Петербург, 2001. С. 2, 59, 237.

17 Войтович Л. Феодалізм в українських землях: проблема існування та періодизації. *Наукові зошити Історичного факультету.* Львів, 2008. Вип. 9. С. 30–40; Войтович Л. Чи була Русь державою? *Theatrum Humanae Vitae. Студії на пошану Наталії Яковенко*. Київ, 2012. С. 95–107; Войтович Л. Проблеми історичної термінології середньовічної Русі: дружинна держава, феодалізм, князівство, волость, лен, кормління, вотчина. *Colloquia Russica*. *Series II*. Івано-Франківськ; Краків, 2018. Vol. 4. С. 9–20.

18 Історія українського війська / за ред. І. Крип'якевича, Б. Гнатевича. Львів: вид. І. Тиктора, 1936. Вип. 1. 48 с.; Вип. 2. 96 с.; Вип. 3. 144 с.; Вип. 4. 192 с.; Вип. 5. 96 с.; Вип. 6. 288 с.; Вип. 7. С. 289–336; Вип. 8. С. 337–384; Вип. 9. С. 385–432; Вип. 10. С. 433–480; Вип. 11. С. 481–528; Вип. 12. С. 529–574; Історія українського війська. 2-ге вид. доп. / опрац.: проф. І. Крип'якевич і ін. Вінніпег: вид. І. Тиктора, 1953. 822 с.

базою для поповнення козацького війська. Останнє збільшувалося за рахунок української православної шляхти та міщан, які були носіями зброї у складі цехових підрозділів міських ополчень[19]. Саме на ролі шляхти і міщанства[*] у складі козацького війська наголошував І. Крип'якевич, говорячи про залучення сербів, спроби найму німецької піхоти та звертання до союзних татарських, молдовських і валаських контингентів. Дослідник також не замовчував і намагався максимально (наскільки дозволяла цензура) «протягнути» до друку інформацію про союзи з трансильванським князем Дьєрдєм (Юрієм) II Ракоці, шведським королем Карлом X Густавом, Раднотську угоду та інші елементи державницької політики гетьмана Богдана Хмельницького. Допоміг у цьому інший видатний український історик Федір Шевченко (24.08.1914–1.11.1995), який був відповідальним редактором монографії. У другому виданні[20] Іван Бутич (21.09.1919–9.05.2007) відновив певні місця, викреслені під час редагування 1954 р., та усунув деякі з кон'юнктурних додатків[21].

---

[19] Войтович Л. Зародження професійного війська. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2012. Вип. 21: Scripta manent. Ювілейний збірник на пошану Богдана Якимовича. С. 164–175; Войтович Л. Козацька піхота: озброєння, організація, бойові можливості на тлі європейської лінійної піхоти кінця XV – середини XVII ст. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи*: *зб. наук. праць*. Кам'янець-Подільський, 2012. Вип. 3. С. 64–79; Войтович Л. Професійні наймані армії: результат «порохової революції» чи еволюції військової справи? *Воєнно-історичний вісник*. 2016. № 3(21). С. 5–11; Wojtowycz L. Fachowe najemne wojsko: wynik «rewolucji prochowej» czy ewolucji wojskowości? *Wojna–Wojsko–Bezpieczeństwo poprzez stulecia i epoki*. Szczecin, 2017. T. 2. S. 319–334.

[*] Всі постанови сеймів Речі Посполитої, спрямовані проти козацтва, забороняли приймати до його лав саме міщан.

[20] Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. 2-ге вид. випр. і доп. Львів, 1990. 408 с.

[21] Нові дослідження постаті Богдана Хмельницького див.: Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki. Wrocław; Warszawa; Kraków; Łódź, 1988. 272 s.; Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. Перемишль; Львів, 1996. 327 с.; Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Київ, 1993; Вид. 3. Київ, 2009. 679 с.; Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. Київ, 1994. 261 с.; Стороженко І. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття. Дніпропетровськ, 1996. Кн. 1. 320 с.; Сергійчук В. Богдан Хмельницький і його старшина. Київ, 1996. 56 с.; Харишин М. Богдан Хмельницький і Українська православна Церква

Іван Крип'якевич продовжував працювати над епохою Богдана Хмельницького і після виходу монографії. Услід за короткочасною хрущовською відлигою починалося повернення до багатьох постулатів сталінізму. Для українських істориків, окрім обов'язкового цитування класиків марксизму-ленінізму, стала не менш обов'язковою критика М. Грушевського, й І. Крип'якевич мусив підпорядковуватися цим правилам. Однак він намагався далі «прориватися» крізь тенета заборон, зокрема досліджуючи південно-східні напрямки політики гетьмана (за офіційною доктриною, український народ разом з російським протистояв турецько-татарській агресії, а будь-які пошуки турецької підтримки в умовах боротьби за «возз'єднання» та його утвердження заперечували або замовчували).

Підсумовуючи результати наукової діяльності вченого в цей період, ствердимо, що, незважаючи на самоцензуру й обмежені можливості щодо публікацій у реаліях доби, завдяки досконалому знанню джерел І. Крип'якевич навіть у жорстко цензурованих виданнях був значно ближчий до історичної правди, ніж чимало сучасних міфотворців, які пишуть про дикий козацький бунт, руйнування «ідеальної Речі Посполитої», спроби гетьмана знищити Львів тощо.

У збірнику опубліковано статті, публіцистичні розвідки і рецензії І. Крип'якевича, присвячені історії Хмельниччини. Поєднання цих «жанрів» покликано продемонструвати широку ерудицію автора, важливість його висновків та роботи. Наприклад, звернення до публіцистики засвідчує здатність академіка легким літературним стилем характеризувати складні проблеми, зацікавлювати читача ефектними подробицями української історії (що в тодішніх умовах Другої Речі Посполитої можна вважати виявом громадянського спротиву). Рецензії, написані переважно на початку його наукової кар'єри, демонструють еволюцію його поглядів. Так, сам академік в

(1648–1657 рр.). *Український історичний журнал*. 1995. № 4. С. 92–100; № 5. С. 57–66; Serczyk W. A. Na płonącej Ukraine. Dzieje kozaczyzny 1648–1651. Warszawa, 1998. 443 s.; Байдаус Э. Штрихи к политическому портрету Б. Хмельницкого в контексте молдавско-украинских отношений (1648–53 гг.). *Україна в Центрально-Східній Європі*. Київ, 2000. Вип. 1. С. 197–206; Чухліб Т. Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. Київ; Нью-Йорк, 2003. С. 50–87; Брехуненко В. Богдан Хмельницький. Київ, 2007. 72 с.; Матях В. «Шведська карта» у політичних комбінаціях Богдана Хмельницького. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2016. Вип. 28: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. С. 482–487.

автобіографії пригадував першу свою друковану працю – критичний відгук, опублікований у ЗНТШ за редакцією М. Грушевського.

Наукові роботи актуальні також з огляду на нинішні політичні реалії. Так, у студіях, опублікованих до 1945 р. (до встановлення радянської влади в Західній Україні), докладно описано реальні причини, що змусили гетьмана Б. Хмельницького до пошуку союзів із сусідніми володарями. Серед них бажання возз'єднатися зі «старшими братами» не помічено, тож, напевно, у наслідках, спричинених Переяславською радою 1654 р., винний не тільки видатний козацький політик та полководець. Ті далекі події мали вплив і на самого І. Крип'якевича, коли він, як зазначалося, змушений був укладати угоду із совістю в радянських виданнях. Такі трансформації уже самі собою повинні цікавити сучасних науковців, хоча би з погляду впливу СРСР на деформацію історичного пізнання. Відповідно, головна увага у виданні сконцентрована саме на дорадянських публікаціях, які краще демонструють «справжнього» І. Крип'якевича.

При підготовці до друку збережено авторську орфографію. Упорядники тільки подали поклики згідно із сучасними правилами та доповнили роботи довідковим матеріалом, інформацією про новіші публікації з аналізованих проблем (у тексті втручання позначені Ред.). Усі зібрані роботи І. Крип'якевича не втратили своєї наукової цінності і залишаються важливими для подальших досліджень з історії Хмельниччини, зокрема – різних аспектів будівництва української козацької держави та забезпечення її існування.

Проєкт із перевидання творів академіка мав побачити світ ще впродовж 1990-х років. Тоді за опрацювання текстів і видавничу роботу бралися Роман Крип'якевич, відомі львівські історики Ярослав Дашкевич та Ярослав Федорук. Через певні труднощі, притаманні цьому кризовому періоду, втілити задуми в реальність не вдалося. Проте ідея залишилася, і сьогодні на тлі російської агресії (яка забрала життя правнука Івана Петровича Артема Димида) опрацювання нашого військово-політичного минулого залишається актуальним. Упорядники висловлюють глибоку подяку Лесі Крип'якевич, Ярославу Федоруку та усім іншим, хто долучився до публікації цієї збірки і кому не байдужа українська історія.

Леонтій Войтович
Ілля Паршин

НАУКОВІ СТУДІЇ

СТУДІЇ НАД ДЕРЖАВОЮ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО[22]

І. РАДА.

Рада мала в козацькім війську давні традиції; її розвиток можемо слідити від 1580-тих рр., хоч початки її були певно ще давніші. Се був найвищий орґан влади запорожського війська, – як влади законодатної, так по части виконуючої і судейської. Як військо було зібране разом в одному місці, на коші або в таборі, рада функціонувала, можна сказати безпереривно, могла збиратися щоденно, а то й пару разів на день, на знак даний ударом в бубни. Коли ж військо не було в таборі, а було по городах і селах, скликувано раду універсалами, які розсилалися на довший час перед днем нарад. Звичайно раду скликував гетьман; колиж рада збиралася самочинно, з ініціативи самих козаків, черні, називано її чернецькою радою. Рада могла бути в кожному місці, де стояло військо; але з часом прийшов звичай, що раду скликувано найчастійше над рікою Росавою, особливо на урочищі Маслів Став.

Право до участи в раді мав кождий козак; в 1590-их рр. був навіть примус участи в раді, – козаків зганяли на неї киями. Така повна або загальна рада се була демократія доведена до крайніх меж, демократія пряма, як називає її наука права. Голосованнє на ній в перші часи відбувалося криком («гучком») і киданнєм шапок; більшість нераз силою накидала свою волю опозиції. Але доцільне веденнє нарад на повній раді, при великому числі учасників, було технічно дуже важке і тому вже в 1590-их рр. рада вибирала зпоміж себе меншу раду для обміркування справ, які треба було вирішити. Пізнійше збирається деколи рада на репрезентативній основі, – не сходяться вже всі козаки, а тільки старшини і вибрані делегати загалу козаків; так нпр. на раді в Корсуні в серпні 1632 р. була старшина та «із усіх українських городів виборних Черкас (козаків) по пять чоловік». Побіч сього деколи бували й ради гетьмана з самою старшиною.

Компетенції ради були дуже широкі. Рада установлювала весь устрій війська, давала війську закони і порядок. Вона рішала про війну й мир, вела переговори й заключала умови, висилала посольства і укладала інструкції для них, приймала чужих послів і давала

---

[22] Опубл.: ЗНТШ. Львів, 1925. Т. 138–140. С. 67–81. [*Ред.*].

їм відповіди. Рада вибирала гетьмана і всю старшину і по своїй волі відбирала від них уряди. Рада відбувала суд над козаками і мала право карати їх, навіть карою смерти[23].

Богдан Хмельницький на початку свойого гетьманства ішов утертою дорогою, – всі важні справи віддавав під рішеннє повної ради. Так по корсунській побіді, на завершение першого періоду боротьби, він скликав велику раду у Білій Церкві в червні 1648 р.; при участи всього війська, – 20 000 козаків, як подає тодішнє жерело, – розглядано на ній справу перемирря і переговорів з Поляками та питание союза з Татарами[24]. Друга повна рада була знов при кінці червня тогож року в Чигирині[25]. Але вже сі перші ради показали великі хиби прямої демократи, – рада переходила серед «галасів і фурій»; гетьман і старшина тільки з трудом могли покермувати многоголовою товпою. Се й було причиною, що Богдан Хмельницький, як тільки скріпився на гетьманськім уряді, старався скликувати повну раду як найрідше. Не маємо ніяких звісток, чи відбулася рада перед новим походом на Поляків, що

---

[23] Устрій ради на переломі XVI–XVII в. у: Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Київ; Львів. 1909. Т. 7: Козацькі часи – до року 1625. С. 286–287. Дотепер значний матеріал пізнішого часу не опрацьований систематично. Перший опис ради є в оповіданні про побут Самійла Зборовського на Запорожжі, мабуть, 1581 р. у Б. Папроцького: Herby rycerstwa polsckiego, 1584 (пор.: Стороженко А. Стефанъ Баторій и днепровскіе козаки. Київ, 1904. 276 с. і далі). Опис рад з 1594 р. у Лясоти: Tagebuch des Erich Lassota von Steblau / herausgeg. v. R. Schottin. Berlin, 1866. Зразок універсалу із зазивом на раду з 1637 р. полковника Скидана див.: Okołski S. Dyaryusz transakcyi wojennej. Kraków, 1858. S. 26. Назва – «повна рада» (zupelna, walna) див. у козацькім листі з 1626 р.: Жерела до історії України. Львів, 1908. Т. 8. С. 294; пор.: 1638 р. – Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 8. С. 281; «чернецька рада»: Там само. С. 230, 279. На Масловім Ставі (тепер – Маслівка над Росавою) стояв козацький табор в жовтні 1625 р., була рада 28 серпня 1631 р., перед Різдвом 1632 р. і 4 грудня 1638 р. – див.: Там само. 1903. Т. 7. С. 544–545; Т. 8. С. 125, 152, 312; над Росавою без близшого означення і між Росавою та Кагорликом були дві ради 1622, одна 1636, і дві 1637 р. – див.: Там само. Т. 7. С. 492, 494; Т. 8. С. 230, 239, 249; Про корсунську раду 1632 р. – див.: Акты московскаго государства. Санкт-Петербург, 1890. Т. 1. С. 436; Рада гетьмана зі старшиною в нпр. 22 січня сс. 1626 р. (полковники й осаули) – див.: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 8. С. 27, або 28 лютого сс. 1630 (полковники, сотники, отамани); Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. Т. 8.

[24] Лист А. Кисіля з 16 VI 1648 р. (Michałowski J. Księga pamiętnicza). S. 50.

[25] Реляція Петронія Ласка (Szajnocha K. Dwa lata dziejów naszych...). T. 2. S. 361.

розпочався в липні 1648 р.[26]. Не чуємо також про ради по повороті гетьмана зпід Замостя. В маю 1649 р. мала відбутися загальна рада для рішення справи переговорів з Польщею на традиційнім Масловім Ставі, – але по всякій правдоподібности ся рада була відкликана[27]. З того часу починається невдоволеннє черні на гетьмана, що повної ради нема. «Чернецької ради не відбуває і не знаємо, куди він іде», згадують козацькі бранці[28]. По зборівськім поході оповідали: до Богдана Хмельницького приходили хлопи, зібралося їх більше 50 000 чоловік і хотіли його убити: «Для чого без нашої ради з королем помирився?»[29].

В пізнійшім часі скликуваннє загальної ради можемо сконстатувати тільки в кількох випадках. В поході 1651 р. гетьман «ударив у бубни на чернецьку раду» і подав їй під рішеннє, чи миритися з Польщею; чернь криком заявилася проти переговорів[30]. З 1653 р. є пару звісток про раду, – не знати тільки, чи все була повна рада. Так в червні мала бути рада при участи черні про союз з Туреччиною[31]; тодіж чи пізнійше гетьман «казав бити в бубни на військо», щоби рішити, чи дати підмогу ханови[32]; в Чигирині і в таборі під Борками були ради про злуку з Московщиною[33], але не знаємо, чи вони мали характер повної ради.

---

26 Дня 21 липня 1648 гетьман був на Росаві (пор.: його лист до путивльського воєводи Плещеева з 11 VII н. с. (Акты ЮЗР. Т. 3. С. 228)), але Путивлець Іван Трифонов, що був тоді при гетьмані, про раду не згадує нічого (див.: Там само. С. 235).

27 «Головна рада» мала бути на Масловім Ставі, – (реляція Смяровського (Michałowski J. Księga pamiętnicza. S. 408)) і справді військо в кінці мая 1649 р. було зібране на Росаві (реляція Плещеева (Акты ЮЗР. Т. 3. С. 314–315)); але згодом появляється вістка, що рада буде не на Росаві, а під Білою Церквою (лист Киселя з 23 мая 1649 р. *Grabowski A. Ojczyste spominki*... T. 2. S. 34–35); Хмельницький їздив в тому часі до Білої Церкви (реляція Плещеева з 5 червня 1649 р. (Акты ЮЗР. Т. 3. С. 315)), але про раду звісток нема: Грушевський М. Хмельниччина в розцвіті. С. 179, прихиляється до думки, що рада не відбулася.

28 Grabowski A. Ojczyste spominki... T. 2. S. 58.

29 Реляція Гр. Кулакова (Акты ЮЗР. Т. 3. С. 401).

30 Зізнання бранця з червня 1651 р. (Grabowski A. Ojczyste spominki… T. 2. S. 71–72).

31 Latopisiec Joachima Jerlicza / wyd. Wojcicki. Warszawa, 1853. T. 1. S. 148.

32 Grabowski A. Ojczyste spominki... T. 2. S. 107.

33 Реляція Стрешнева (Акты ЮЗР. Т. 10. С. 56).

Дещо докладнійше знаємо про славну переяславську раду 1654 р., що принайменше назверх була загальною радою. Про скликаннє сеї ради гетьман так говорив царському послови 5 січня 1654 р.: «І пішлю я у всі городи свої листи до полковників і до всіх старшин сповістити їх про превелику ласку великого государя нашого, й. ц. вел., – і щоби всі полковники і сотники й отамани й осаули зїздилися до Переяслава і були всі готові на день Богоявления...»[34]. Ранком 18 січня гетьман мав тайну раду зі старшиною; потім, «о другій годині дня бито протягом якої години часу в барабан на зібраннє всього народа». На раду зібралася «велика сила людей всякого стану і зробила широке коло»; потім вийшов гетьман під бунчуком і з ним судді, осаули, писар і всі полковники; гетьман став посеред кола, військовий осаул казав усім мовчати і гетьман почав промову про зєдиненнє з Московщиною. По промові народ криком заявив свою згоду; потім ще переяславський полковник Тетеря ходив довкола на всі сторони і питав: «Чи всі годитеся на се?» Весь народ сказав: «Всі однодушно». Тоді гетьман заявив: «Нехай буде так, нехай Господь Бог наш укріпить нас під його царською кріпкою рукою». І народ весь одноголосно крикнув: «Боже утверди, Боже укріпи, щоби ми на віки в єднанні були!». Так оповідає про раду царський посол[35].

Яке було число учасників сеї історичної ради? Приблизну цифру вказує спис осіб, що тодіж у Переяславі складали присягу цареви: царські бояре «до віри привели гетьмана Богдана Хмельницького і писаря Івана Виговського і з ним військових суддів і обозних і полковників і шляхти і козаків і міщан, всього 284 чоловіка»[36]. Після переяславської ради вже не маємо більше звісток про повну раду.

Загальна чи повна рада за гетьманства Богдана Хмельницького з формального боку не змінилася. Так само, як в давні часи, скликувано її ударением в бубни, так само чернь заявляла свою згоду криком, – тому таку раду називають чернецькою. Але чернецька рада поволі почала тратити своє значіння. Зібрати в одно місце десятки тисяч козаків, управнених до участи в раді, се вже була річ неможлива. І ніхто не змагав до сього. Інтерес до участи в раді зменшається. Загальна рада відбувається при все меншім числі

---

34 Там само. С. 125–126; пор.: С. 91–92.

35 Реляція Василя Бутурлина (Акты ЮЗР. Т. 10. С. 217–219).

36 Акты ЮЗР. Т. 10. С. 293.

учасників: в Білій Церкві 1648 р. мало бути 20 000 козаків, в Переяславі 1654 р. було їх не богато більше як 200. Рада залишається тільки як традиційний церемоніял, потрібний до лєґалізовання важних справ, – але не як тіло, що рішає. Гетьман скликує повну раду тільки для справ, що вже вповні дозріли, де непотрібні ніякі довгі міркування і наради, – рада аклямацією приймає внесення гетьмана. Але в суті речі повна рада вже віджила свій вік і стала занепадати. Справжнє вирішеннє державних проблємів і ведение державних справ се завдання, що переростають сили чернецької ради. Переймає їх инше тіло: рада старшини.

Ради гетьмана зі старшиною бували вже в період перед Хмельниччиною, – тепер сю форму нарад гетьман Богдан Хмельницький форитує спеціяльно і старається заступити нею чорну раду. Так вже при кінці мая, чи з початком червня 1648 р. гетьман мав таємну раду з осаулами – певно і з иншою старшиною, – обговорено там точки переговорів з Поляками*. В квітні 1649 р. була таємна рада в ночі з полковниками, на якій рішено почати мобілізацію[37]. Також про місце комісії з Поляками в маю 1649 р. мав рішити гетьман з полковниками на раді[38]. Дня 11 листопада 1649 р. гетьман їздив на раду до Корсуня, – мабуть, з самою старшиною[39]. В жовтні 1650 р. гетьман мав скликати на раду полковників і всю старшину для рішення таких справ: видача цареви самозванця Тимошка Акундинова, відповідь на польське посольство, висилка послів до Варшави, пограничні спори з Московщиною і инші[40]. При кінці 1653 р. гетьман мав раду з полковниками про союз з Московщиною[41]. Перед повною радою в Переяславі 18 січня 1655 р. гетьман відбув тайну раду «з полковниками, суддями і військовими осаулами»[42]. Про спис війська гетьман мав відбути нараду з полковниками в

---

* З реляції Собєського.

37 Лист А. Кисіля 28 квітня 1649 (Z dziejow Ukrainy. S. 397).

38 Лист Б. Хмельницького до А. Кисіля з 13 мая 1649 (Grabowski A. Ojczyste spominki... T. 2. S. 118).

39 Реляція путивльських воєвод з 30 листопада 1639 (Акты ЮЗР. Т. 3. С. 377).

40 Реляція В. Унковського (Акты ЮЗР. Т. 8. С. 338–339, 355).

41 Акты ЮЗР. Т. 10. С. 116.

42 Реляція Бутурлина (Там само. С. 217).

червні 1654 р.[43]. В маю 1655 р. була рада гетьмана з полковниками і иншою старшиною (мабуть, в Корсуні), – між иншим говорено тут про знесеннє податку, «званого показанщиною»[44]. В осені 1656 р. (перед 12 жовтня) в Чигирині була рада старшини, скликана гетьманом, на якій обговорено політичну ситуацію, перед якою поставили Україну виленські переговори Московщини з Польщею[45]. В квітні 1657 р. знов була рада старшини в Чигирині, на якій признано гетьманом-наслідником Юрія Хмельницького.

Всі наші звістки про раду старшини дуже загальні і небогато можна сказати про її організацію. Склад сеї ради означується дуже недокладно: полковники, – полковники і старшина, – полковники, судді і військові осаули, – полковники, осаули і сотники. Замітне хиба се, що полковники все ставляться на першому місці, видно вони були рішаючим чинником на раді; на чигиринській раді у квітні 1657 р. полковників мало бути 26. Побіч полковників має участь в раді генеральна старшина. Найнижчий уряд, що мав доступ до ради, се були сотники, – про присутність отаманів на сій раді нема згадки, тим більше не було на ній виборних делєґатів від загалу козаків. – Раду старшини скликав гетьман своїми листами, письма висилав з канцелярії Генеральний писар. Принайменше деколи укладано заздалегідь порядок нарад, як се знаємо про раду з жовтня 1650 р.[46]. Предмет нарад назначував очевидно гетьман; але й старшина могла підняти від себе деякі справи, як нпр. на раді в маю 1655 р. полковники і сотники підняли питание про знесеннє показанщини.

---

[43] Там само. С. 693–694.

[44] Лист сотника П. Забіли з 3 мая 1655 (Там само. Т. 14. С. 701–702; пор.: С. 700).

[45] Реляція Андрія Бутурлина з листопада 1656 р. (Акты ЮЗР. Т. 3. С. 551–553); Реляція Федора Бутурлина з 1657 р. (Там само. С. 554–557).

[46] «... И гетьманъ де, помнишь, приказалъ мнѣ при васъ послать по всѣхъ полковниковъ и по старшинъ, чтобъ ѣхали всѣ тотчасъ въ Чигиринъ для того: станутъ думать, что по вашему съ гетманомъ договору Тимошку Акишева послать къ государю къ Москвѣ, и о томъ, съ чѣмъ отпуститъ къ королю пана Воронина и кого послать на сеймъ въ Полшу пословъ и о чемъ на сеймъ послать, и про ссоры в городѣхъ, которые наши городы въ границѣхъ сошлись съ государевыми городами, и о многихъ потребахъ о всемъ будеть у гетмана съ полковники и съ старшиною нынѣ дума», – із слів Генерального писара Ів. Виговського реляція В. Унковського (Акты ЮЗР. Т. 8. С. 355).

Рада старшини уважалася інститутом обов'язковим, який гетьман повинен був шанувати. Сам Богдан Хмельницький говорив польським послам в Переяславі в лютім 1649 р.: «Що торкається комісії, то трудно її тепер починати і відправувати. Війська в купі нема; полковники і старшина далеко, без них не можу і не смію нічого робити, – йде о моє життє»[47]. Але під кінець гетьманства Богдан мав вже таку силу, що міг легковажити і старшину і не подавав її раді усіх справ. Так в серпні 1657 р. переяславський полковник Павло Тетеря жалується, що гетьман веде сам без контролі скарбові справи, і домагається, щоби з Москви зажадали від гетьмана «зібрати полковників, осаулів і всю старшину і зробити раду»[48]. Так само Іван Виговський при своїм виборі на гетьмана говорив до старшини: «При небіжчику Богдані Хмельницькім ради і поради між нами ніякої не бувало»...[49] – і дав обітницю вести справи спільно зі старшиною.

Так, отже, за гетьманства Богдана Хмельницького законодатна влада в молодій козацькій державі перейшла три ступні розвитку. Зразу органом законодавства була загальна рада, до якої теоретично мали доступ всі козаки, – се була повна демократія. Але в недовгому часі, коли повна рада виказала малу здатність до життя, законодатні функції переходять до ради старшини, зложеної з полковників та инших старшин, – на місце демократії являється аристократія чи оліґархія. Але й ся форма не була довговічна: законодатну владу обіймає сам гетьман Богдан Хмельницький як повний монарх. «Рядить у них гетьман і що їм гетьман велить робити, се вони й роблять», – характеризує козацький устрій один з полковників[50].

II. ҐЕНЕРАЛЬНА СТАРШИНА[51]

Військова старшина при гетьмані була вже від кінця XVI в. Найскорше згадується осаул (1545 р.), дальше писар (1578 р.), потім

---

47 Діярій комісії 1649 р. (Michałowski J. Księga pamiętnicza. S. 371).

48 Акты ЮЗР. Т. 9. С. 745; пор.: С. 764.

49 Реляція Юдина (Акты ЮЗР. Т. 4. С. 43).

50 Із слів Семена Савича (Акты ЮЗР. Т. 10. С. 591).

51 З тої ж серії опубліковано: Крип'якевич І. Серби в українськім війську 1650–1660 рр. *ЗНТШ.* Львів, 1920. Т. 129. С. 81–93; Крип'якевич І. Український державний скарб за Богдана Хмельницького. *Там само.* Львів, 1920. Т. 130. С. 73–106; Крип'якевич І. До історії українського державного Архіва в XVIII в. *Там само.* Львів, 1924. Т. 134–135. С. 67–78.

обозний (1601 р.), врешті суддя (1625 р.). Функції сих старшин можемо означити тільки загально. Писар виготовляв власноручно всі письма запорожського війська; на інструкціях, повновластях і ин. він підписувався сам один; деколи підписував важнійші акти разом з гетьманом або иншою старшиною. Крім сього він вів також військові рахунки: записував платню і видатки війська. До нього мав теж належати запис новиків до реєстру. Осаули були немов адютантами гетьмана. Вони скликали військо на раду, подавали до відома війська прикази гетьмана, порядкували радою. Деколи вели також окремі відділи війська. Клали теж свої підписи під важнійшими актами. Число осаулів змінилося: спершу (1601 р.) їх було вісім, згодом (1625 р.) військових осаулів лишилося два, инші стали полковими. Суддів було два, – вони сповняли військові суди, але ближче про їхнє урядованнє не знаємо нічого. Обозний мав під своїм наглядом табор і артилерію.

Значіннє урядів, їхні ранги змінялися в ріжних часах. Се бачимо з платні, яку діставали поодинокі урядники. І так 1601 р. гетьман діставав річно 480 чи 800 золотих, обозний 120 зол., осаули 100 чи 104 зол., писар 40 зол. В 1625 р. гетьман мав 600 зол., осаул 150 зол., обозний, писар, суддя по 100 зол. Один з польських військових письменників ставить ранґи в такім порядку: гетьман, осаули, наказний гетьман, обозний, полковники, сотники, писар[52].

За гетьманства Богдана Хмельницького сі найвищі уряди звуться «військовими» або «Генеральними»[53]. Порядок ранґ дає нам урядовий реєстр 1649 р.: по гетьмані і гетьманськім сині Тимоші на третьому місці є обозний, дальше два осаули, врешті писар, – судді чомусь не вписані. Але знов у договорі з Московщиною 1654 р. на

---

[52] Характеристику урядів на початку XVII в. див.: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 7. С. 280–302; Перша згадка про осаула 1545 р. (Там само. С. 98); Пізнійша платня старшини (Там само. С. 558–559).

[53] «Іоанъ Выговскій, енеральный писарь войсковый», універсал Б. Хмельницького з 20 грудня 1653 р. (Акты ЮЗР. Т. 5. С. 91); «Samuel Bohdanowicz Zarudny, sędzia generalny wojsk zaporoskich», «Tomasz Nosacz generalny obozny tegosz woyska», дневник облоги Львова 1655 р. (Жерела до історії України-Руси. Львів, 1913. Т. 6. С. 130); «Пане писарю генеральный» (Акты ЮЗР. Т. 9. С. 768).

першому місці стоїть писар з платою 1 000 зол., дальше військові судді з платою 300 зол., осаули 400 зол. і обозний з 400 зол.[54].

Згадок про поодиноких членів Ґенеральної старшини з сього часу є немало і можна зложити доволі повний катальоґ сих найвищих урядників козацької держави.

А. Ґенеральні обозні

1. Іван Чернята[55], мабуть із шляхти, вперше згаданий під Замостєм 1648 р., виїздить на чолі 6 000 козаків на стрічу польському послови[56]. В лютім 1649 р. лежав хорий у Переяславі; на проханнє польських послів, щоби заступився за ними у гетьмана у справі визволення бранців, відказав: «Не піду, бо я хворий; був тут у мене гетьман, я пив з ним через ніч; але я йому не радив і не раджу пускати пташків. І ви самі, якби я був здоров, не знаю, як вийшлиб»[57]. У квітні 1649 р. Чернята був при гетьмані у Чигирині[58]. Літом 1649 р. був у поході в Галичині, заступав місце гетьмана під Збаражем; Хмельницький писав до нього з Озірної і доручав пильнувати обложених Поляків[59]. По зборівськім мирі ґен. обозний разом з полковниками переводив перепис війська по обох сторонах Дніпра[60]. В реєстрі Запорожського Війська з жовтня 1649 р. Чернята записаний на третьому місці, – по гетьмані і Тимоші Хмельницькім[61].

2. Хведір Коробка, спершу чигиринський отаман[62]; як обозний виступає в серпні і жовтні 1650 р. при приємі московських послів[63].

---

54 Акты ЮЗР. Т. 10.

55 Чернята – се справжня форма прізвища, пор.: Реестра с. 1, а також: Акты ЮЗР. Т. 8. С. 305; в инших жерелах хибно Чарнота, Чарниця і под.

56 Kraushar A. Poselstwo Jakóba Śmiarowskiego do Bohdana Chmielnickiego. *Kwartalnik historyczny*. Kraków, 1891; реляція Смяровського: Rawita-Gawronski F. Bohdan Chmielnicki. T. 2. S. 4.

57 Michalowski J. Księga pamiętnicza. S. 381.

58 Кіевская старина. Киев, 1887. Т. 8. С. 732.

59 Діярій облоги (Michalowski J. Księga pamiętnicza. S. 463).

60 Акты ЮЗР. Т. 8. С. 304.

61 Реєстра 1.

62 Реєстра 1–2.

63 Акты ЮЗР. Т. 8. С. 306–307, 311, 318.

3. Тиміш Носач, 1649–1650 р. прилуцький полковник[64], з титулом «Генерального обозного» згаданий під Львовом в жовтні 1655 р.[65]; лишився обозним і за гетьманства Виговського[66].

Б. Ґенеральні осаули

1.Михайло Лучченко, звичайно Мисько[67], як військовий осаул виступає вперше 26 квітня 1649 р. у Чигирині при привітанні московського посла[68]. В листопаді і грудні 1649 р. витає одного дня разом з Виговським московського посла в Чигирині у його господі, другого дня знову веде посла до дому, – те саме і при другій авдієнції[69]. Осаул Мисько і пізнійше при ріжних нагодах є при привитанні послів[70]. Михайло Лучченко був військовим осаулом також за Виговського 1657–1658 р.[71].

2. Дем'ян Михайлович Лисовець[72], звичайно Демко або Демко Чигиринський, згадується як військовий осаул вперше в реєстрі 1649 р. (на другому місці по Михайлі Лучченку)[73]. В марті 1650 р. разом з полковником Данилом Нечаєм подав до вписання у гродські книги привілей Івана Казимира, даний Запорожському Війську під Зборовом з 18 серпня 1649 р.[74]. В липні 1650 р. Демко Чигиринський був наказним гетьманом у поході на Дін, під його приказами був теж гетьманович Тиміш Хмельницький, «щоби привчитися наук, що служать до воєнного діла, щоби знав служити»[75]. В жовтні 1650 р. військовий осаул Демко був у Чигирині при гетьмані,

---

64 Реєстра 304 (Акты ЮЗР. Т. 8. С. 352).

65 Жерела до історії України-Руси. Т. 6. С. 130, 148.

66 Акты ЮЗР. Т. 4. С. 50.

67 Повне ім'я і прізвище, Реєстра 1; в реляції В. Унковського хибно Мчюченко (Акты ЮЗР. Т. 8. С. 344).

68 Кіевская старина. Т. 8. С. 731–732.

69 Акты ЮЗР. Т. 8. С. 306–307, 311, 318.

70 У Чигирині в жовтні 1650 р. (Акты ЮЗР. Т. 8. С. 344, 356); в таборі під Хвастовом в серпні 1654 р. (Акты ЮЗР. Т. 14. С. 13–14); в Чигирині в листопаді 1654 р. (Там само. С. 97–98); в червні 1657 р. (Акты ЮЗР. Т. 9. С. 688).

71 Акты ЮЗР. Т. 4. С. 64, 68; Акты ЮЗР. Т. 7. С. 233.

72 Демко Михайлович – в листі Б. Хмельницького з 25. VIII. 1654 р. (Акты ЮЗР. Т. 14. С. 47); Демко Лисовець – лист хана (Rawita-Gawronski F. Bohdan Chmielnicki. T. 2. S. 103).

73 Реєстра 1.

74 Акты ЮЗР. Т. 10. С. 453.

75 Акты ЮЗР. Т. 8. С. 330.

був присутний при авдієнції московського посла; одного дня проводив посла до гетьманського двору[76]. В маю 1651 р. Демко був з гетьманом у поході проти Поляків; Хмельницький зробив його наказним гетьманом («дав знамя і булаву») і разом з полковниками кальницьким Богуном і чигиринським Богачем вислав під Бар; Демко здігнав уступаючі польські війська під Камянцем і завдав їм поражку[77]. В серпні 1653 р. Демко був з військом під Білою Церквою і дістав приказ іти «добути язика» на Поляках[78]. В жовтні Демко Чигиринський був наказним гетьманом і мав під собою 6 полків[79]. В 1654 р. Демко їздив в посольстві до Молдави, вернувся при кінці серпня; його посольство мало успіх, бо молдавський воєвода Стефан заприсяг союз з Хмельницьким[80]. В листопаді 1654 р. Демко згаданий вже як покійник[81].

3. Іван Ковалевський, був під Львовом 1648 р. з Хмельницьким[82]; в січні 1654 р. у Чигирині московських послів проводить до гетьмана чигиринський козак Іван, гетьманський підскарбій[83] – се мабуть Іван Ковалевський. Як осаул згадується під Львовом в жовтні 1655 р., як посол до міста; сучасник зве його «майордомом» Хмельницького[84]. При ріжних нагодах Ковалевський витає послів і проводить їх до гетьмана[85]. В липні 1656 р. Ковалевський був разом з Іваном Грушею в посольстві у Семигороді[86]; в липні–серпні 1657 р. був на Поділлі у війську Юрія Хмельницького[87]. Московські бояре

---

76 Там само. С. 344–345, 356.

77 Акты ЮЗР. Т. 3. С. 448, 452, 454.

78 Там само. С. 497.

79 Акты ЮЗР. Т. 10. С. 38.

80 Акты ЮЗР. Т. 14. С. 35–36, 47; пор.: Там само. С. 84–85, 112, 123; Жерела до історії України-Руси. Т. 12. С. 326–328.

81 Акты ЮЗР. Т. 14. С. 112.

82 В 1655 р. згадують його львівські міщане як доброго знайомого з облоги 1648 р. (Жерела до історії України-Руси. Т. 6. С. 129).

83 Акты ЮЗР. Т. 10. С. 113, 117.

84 Жерела до історії України-Руси. Т. 6. С. 129, 147; пор.: Там само. С. 135, 138.

85 Акты ЮЗР. Т. 8. С. 389; Акты ЮЗР. Т. 10. С. 559, 571, 573, 575; Т. 11. С. 685–686; Акты ЮЗР. Т. 3. С. 573 (1657 р.).

86 Szilagyi S. Transsylvania et bellum boreo-orientale: Acta et documenta. Budapest, 1891. T. 2. S. 107.

87 Костомарів М. Богданъ Хмельницкій. Кіевъ, 1884. Т. 3. С. 278–279.

уважали його ворогом Москви[88]. Ковалевський лишився генеральним осаулом за гетьманства Виговського до серпня 1658 р.[89].

В. Ґенеральні судді

1. Матіяш, ближче невідомий, згаданий тільки раз у квітні 1649 р.[90].

2. Самійло Богданович Зарудний[91], шляхтич, власник Зарудинець, товариш козацької хоругви, перейшов до запорожського війська у бою під Корсунем[92]. В грудні 1652 р. їздив як посол до Москви[93]. Як «військовий суддя» виступає у Переяславі в січні 1654 р. у переговорах з боярами[94]. В марті і квітні 1654 р. був в Москві як посол разом з полковником Павлом Тетерею і уложив договір з царем[95]. В липні 1654 р. був при гетьмані у таборі під Хвастовом і разом з полковниками переговорював з московським послом[96]. В жовтні 1655 р. знаходився під Львовом підчас облоги міста як суддя генеральний Війська Запорожського[97]. Зарудний залишився суддею і за Виговського[98].

Побіч Зарудного був мабуть, ще другий суддя (Матіяш не згадується по 1649 р.), – може Герман Гапонович або Хведір Лобода, які були суддями за гетьманства Виговського[99].

---

88 Там само.

89 Архивъ ЮЗР. Т. 3. С. 335; Акты ЮЗР. Т. 4. С. 155–156.

90 Кіевская старина. Т. 8. С. 740.

91 Повне ім'я нпр. на власноручнім підписі 1658 р.: Z dziejów Ukrainy... S. 328–329.

92 Там само. С. 295.

93 Акты ЮЗР. Т. 3. С. 383. І дальше пор.: Там само. С. 8, 368.

94 Акты ЮЗР. Т. 10. С. 246.

95 Акты ЮЗР. Т. 10. С. 415–513.

96 Там само. С. 694, 696.

97 Жерела до історії України-Руси. Т. 6. С. 130.

98 Акты ЮЗР. Т. 11. С. 802; Акты ЮЗР. Т. 4. С. 35; Акты ЮЗР. Т. 7. С. 229.

99 Акты ЮЗР. Т. 4. С. 100, 267 (Гапонович); Там само. С. 147 (Лобода); літопись Самовидця називає суддею при «старім Хмельницькім» Ґригорія Лесницького (Лѣтопись Самовидця по новооткрытымъ спискамъ. Кіевъ, 1878. С. 50), але сучасні акти не потверджують сього – Лесницький від 1651 р. до смерти Хмельницького був миргородським полковником (Акты ЮЗР. Т. 3. С. 558; Акты ЮЗР. Т. 4. С. 56 і ин.).

Г) Ґенеральний писар

Іван Виговський від червня 1648 р.[100] до кінця гетьманства був одиноким генеральним писарем[101].

Хоч можемо дати перегляд генеральної старшини часів Богдана Хмельницького, то про функції поодиноких урядів жерела говорять нам дуже мало.

І так урядування генерального обозного в самому обозі не можна означити докладнійше. Обозний Іван Чернята був у походах під Замостєм 1648 р. і під Збаражем 1649 р. Тиміш Носач під Львовом 1655 р., – але їх командування не бачимо в подробицях; мабуть, належало до них веденнє облоги твердинь. По зборівському договорі Чернята переводив разом з полковниками перепис війська по обох сторонах Дніпра[102]. Деколи обозні є при приємах чужосторонніх послів і самі їздять в посольствах. До уряду обозного належали мабуть гарматний хорунжий і гарматний писар[103].

Ґенеральні судді були два; про їхнє урядованнє не маємо ніякої вказівки. При генеральному суді був також судейський писар з платою 100 зол. річно.

Ґенеральні осаули заступають деколи гетьмана в проводі війська як наказні гетьмани. Так Дем'ян Лисовець, званий Чигиринським, ходив походом на Дін в липні 1650 р. з полками канівським і черкаським[104]; в маю 1651 р. був під Камянцем з полковниками кальницьким і чигиринським[105]; в серпні і жовтні 1653 р. стояв над Білою Церквою як наказний гетьман з шістьма полками: прилуцьким, київським, переяславським, подільським, білоцерківським і

---

[100] Вперше підписаний на універсалі з 17 червня 1648 р.: Z dziejów Ukrainy... S. 301.

[101] В посольстві до Варшави в червні 1648 р. є писар Іван Петрушенко (Michałowski J. Księga pamiętnicza. S. 46, 73), – але се, мабуть, тільки писар посольства. У грудні 1649 р. в реляції московського посла згадується Іван Кричевський, як писар рівнорядний з Виговським (Акты ЮЗР. Т. 8. С. 307, 317), – але се правдоподібно тільки один з помічників Виговського, – уряд другого ґен. писаря не істнував.

[102] Реляція Гр. Неронова (Акты ЮЗР. Т. 8. С. 304).

[103] Реєстра. С. 1–2.

[104] Реляція Унковського (Акты ЮЗР. Т. 8. С. 330).

[105] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 448, 452, 454.

чигиринським[106]. Звичайна функція осаулів була церемоніяльна: витати чужосторонніх послів і проводити їх на авдієнцію до гетьмана[107]. Деколи осаули їздять в посольствах до инших держав. Чи були помічні сили при осаулах і які, не знаємо певно; але в чигиринськім полку був окремий «осаульський курінь»[108].

Розвиток уряду генерального писаря зв'язаний нероздільно з особою Івана Виговського – одинокого писаря в сім періоді. Завдяки йому сей уряд з найнизшого серед військової старшини вийшов на перше місце і мав найбільші впливи в гетьманській управі. Виговський був справді правою рукою Богдана Хмельницького, його дорадником і співробітником у всіх справах; сьогодні важко навіть сказати, що у великій будові тодішньої держави належало самому гетьманови, а що було його спільним ділом з генеральним писарем. Найдокладнійше можна прослідити участь Виговського у заграничній політиці: він був присутний при всіх авдієнціях чужих послів у гетьмана, спільно з гетьманом або і сам один тільки вів з ними переговори, брав участь при укладанню найважнійших договорів, укладав усю дипльоматичну переписку. На зверх ся співучасть генерального писаря в дипльоматичних актах проявляється тим, що Іван Виговський паралєльно з листами гетьмана до володарів чужих держав пише свої листи до сих володарів або їхніх канцлєрів чи дорадників. Так нпр. Богдан Хмельницький 19 серпня 1653 пише лист до царя Олексія Михайловича, Виговський тоді ж до думного дяка Ларіона Лопухина[109].

Листи гетьмана мають характер більше загальний[110] і принціпіяльний, листи ґенерального писаря входять у подробиці справ, поясняють докладнійше се, про що в письмах гетьмана є натяки. У відповідь на свої листи генеральний писар діставав теж письма з

---

106 Реляція Стрешнева (Акты ЮЗР. Т. 10. С. 38).

107 Реляція царських послів (Акты ЮЗР. Т. 3. С. 559, 571, 573, 575; Акты ЮЗР. Т. 8. С. 306–307, 311, 318, 344–345, 356, 389; Акты ЮЗР. Т. 11. С. 685–686, 688; Акты ЮЗР. Т. 14. С. 13–14, 97–98).

108 Реєстра. С. 2.

109 Акты ЮЗР. Т. 8. С. 371–372; подібні паралельні листи: Акты ЮЗР. Т. 10. С. 733–735, 737; Акты ЮЗР. Т. 11. С. 714–718, 750.

110 Так само при переписці з магістратом Львова 1655 р. є паралельні листи гетьмана і ґен. писаря, Діярій облоги Львова (Жерела до історії України-Руси. Т. 6).

чужих держав. Але в церемоніялі авдієнцій писар мав тільки поміч-ну ролю: чужосторонні посли вручали свої грамоти до рук гетьма-на і гетьман відпечатував їх і давав писареви читати[111]; при відправі послів писар приносив виготовлений лист, печатав його військо-вою печатю, гетьман передавав його послам[112].

У внутрішніх справах генеральний писар мав, здається, ще шир-ші компетенції як у заграничних. Він вів очевидно всю переписку з полковниками і нижчими представниками провінціяльної адмі-ністрації. І тут стрічаємо деколи паралєльні листи гетьмана і ге-нерального писаря[113]; також на деяких універсалах Богдана Хмель-ницького знаходимо підпис генерального писаря побіч підпису гетьмана[114]. Але зрештою писар сам приймає письма від нижчих адміністраційних властей і сам на них відповідає[115].

Виговський як генеральний писар зорганізував військову кан-целярію в Чигирині. Першу згадку про неї маємо з 1650 р., але в недовгому часі вона зросла незвичайно, так що в 1657 р. працю-вало у ній 12 канцеляристів[116]. Військова канцелярія чи один від-діл її переносився деколи до Суботова, як там проживав гетьман[117].

На означеннє канцеляристів московські жерела, досить обиль-ні для сеї справи, уживають термінів писар, «поддячій», «подпи-сокъ»; трудно одначе сказати, чи справді уживалися тоді ріжно-родні назви і чи були серед канцеляристів які ранги. У військовій

---

111 Акты ЮЗР. Т. 10. С. 219.

112 Акты ЮЗР. Т. 3. С. 504; Т. 10. С. 133–134; Т. 11. С. 686.

113 Нпр. до полковника Василя Золотаренка, з 28 мая 1655 (Акты ЮЗР. Т. 14. С. 697–700; нпр.: Акты ЮЗР. Т. 10. С. 163, 191–192, 557).

114 На універсалах з 17 червня 1648 р. (пор.: Z dziejow Ukrainy. S. 301), з 20 грудня 1653 р. (Акты Зап. Россіи. Т. 5. С. 90–91) і 2 червня 1655 р. (Там само. С. 93); але це випадки рідкі, бо зрештою на універсалах підписується сам тіль-ки гетьман.

115 Нпр. донесення полковника Михайла Зеленського (Акты ЮЗР. Т. 11. С. 739–740), якогось Ляхочестрицького (Там само. С. 768).

116 «Въ концеляри» дістає царський посол Унковський в жовтні 1650 р. ін-формації про число полків: (Акты ЮЗР. Т. 8. С. 351); «Wyhowski hat in seiner Cantzley 12 Schreiber, Polnische von Adel» (Акты ЮЗР. Т. 6. С. 46). Царський по-сол Ф. Бутурлин 1657 р. подає імена двох канцеляристів, «которые сидять въ канцелярій гетманской» (Акты ЮЗР. Т. 3. С. 574).

117 «Писарь Иванъ Выговской пошолъ изъ свѣтлицы въ другую свѣтлицу, въ канцелярію, гдѣ дѣла дѣлають», реляція Фомина (Акты ЮЗР. Т. 3. С. 504).

канцелярії працювали також перекладчики до ріжних мов, товмачі; припадково дізнаємося, що молодих хлопців висилано в чужі землі для науки инших мов, так нпр. брацлавський полковник Нечай віддав до Криму свойого свояка Івана Нечая «для науки кримської мови і перекладу»[118]. З того часу знаємо в Чигирині і Суботові цілий ряд канцеляристів, з яких деякі зайняли пізнійше визначнійші місця в адміністрації[119].

---

[118] Реляція Ржевського з 1654 р.: «Августа въ 24 день при Иванѣ и при поддячемъ пришолъ изъ Крыму казатцкой малой Ивашко Нечаевъ, а сказывалъ: былъ де онъ въ Крыму 4 года, а отдалъ де было его въ Кримъ для наученья крымскаго языка и переводу брясловской полковникъ Нечай: и свѣдали де то Татаровя, что Нечая полковника убили, и его бусурманили и хотѣли его въ Крыму задержать вѣчно, и нынѣ де онъ изъ Крыму ушолъ...» (Акты ЮЗР. Т. 14. С. 39).

[119] Відомі нам такі імена канцеляристів і товмачів з військової канцелярії: В липні 1648 р. Іван Петрушенко, в посольстві до Варшави (Michałowski J. Księga pamiętnicza. S. 46, 73; Акты ЮЗР. Т. 3. С. 284). В грудні 1650 р. писар рівнорядний з Виговським Іван Кричевський (Акты ЮЗР. Т. 8. С. 307, 317) і «підписки» Семен, «що живе у писаря Івана Виговського», Песоцький і Яків Львовець чи Львович (Акты ЮЗР. Т. 8. С. 357). В серпні 1653 р. «підписок» Павло Абрамович (Акты ЮЗР. Т. 8. С. 369; Акты ЮЗР. Т. 3. С. 497) і «піддячий» Михайло Гунашевський (Акты ЮЗР. Т. 3. С. 496); в жовтні військовий товмач Яська (Акты ЮЗР. Т. 10. С. 46–47, 51, 56, 63, 74–75, 117, 134); в листопаді підписок Левко (Акты ЮЗР. Т. 10. С. 62, 78), товмачі Васько і Мойданка (Акты ЮЗР. Т. 10. С. 81, 87–88, 101), писар Мужиловський (Акты ЮЗР. Т. 10. С. 196); в грудні товмач Костка (Акты ЮЗР. Т. 10. С. 102–103, 109). В марті 1654 р. в посольстві до Москви військовий товмач Яків Іванович, піддячі Іван Самійлович і Дмитро Михайлович та писар Іван Жданович (Акты ЮЗР. Т. 10. С. 424, 425, 427, 471); у вересні писар Яків Бут (Акты ЮЗР. Т. 14. С. 94): в листопаді в посольстві до Волощини писарі Іван Ковалевський і Федір Погорецький (Акты ЮЗР. Т. 14. С. 105); при кінці 1654 р. в посольстві до Туреччини писар Яків Челебій (Акты ЮЗР. Т. 14. С. 886). В маю 1656 р. військовий товмач Яків Іванович, згаданий вже під 1654 р. В червні 1657 р. Остап Федкевич і Захар Миськович (Акты ЮЗР. Т. 3. С. 574; Акты ЮЗР. Т. 11. С. 687–688). Спис визначних писарів зпоміж шляхти подає В. Липинський (Z dziejów Ukrainy... S. 300) і дальші.

III. ДЕРЖАВНІ МЕЖІ[120]

Справа відмеження козацької території в окрему автономічну одиницю стала актуальна в самих початках повстання 1648 р., по перших побідах Богдана Хмельницького. По корсунській битві коронний гетьман Микола Потоцький, тоді вже татарський вязень, питався Тугай-бея, чого домагаються козаки; мурза відповів на се: «Наперед, щоби по Білу Церкву мали окрему і відмежену державу; друге, щоби допущено їх до давніх вольностей; третє, щоби до міст, замків і держав ані старости, ані воєводи не мали ніякого права»[121]. Означеннє козацької границі в сих словах Тугай-бея дуже загальне і не можемо сказати нічого певного, як уявляв собі Хмельницький межі запорожської держави. Як гранична точка згадана тут лише Біла Церква. Се осідок одного з козацьких полків і то полку, що знаходився найдальше на захід[*], – з сього можна би зробити вивід, що український гетьман вдоволився тоді самою старою козацькою територією і на захід не думав поширювати її дальше як поза Білу Церкву. Пару літ пізнійше оден сучасник каже, що попри Білу Церкву ішла «старинна quondam козацька лінія»[122].

Але переговори не довели тоді до ніякого кінця і про відносини козаччини до Польщі мусіла рішати війна. По побіднім поході в осені 1648 р. в руках Хмельницького була вже Волинь, Поділлє, Галичина і Холмщина, – тоді під Замостєм почалися нові пертрактації. Королівському послови Якову Смяровському (20–24 листопада) гетьман мав заявити, що польська шляхта не має іти поза Білу Церкву і дальше ціла Задніпрянщина має належати до козаків[123]. Чи ся заява

---

120 Робота опублікована у: ЗНТШ. Львів, 1926. Т. 144–145. С. 109–140. [*Ред.*].

121 Ян Улінський і Ст. Яскульський до підканцлера Лещинського з Бару 9 VI 1648 (із слів М. Потоцького). (Michałowski J. Księga pamiętnicza. S. 39).

* Козацькі полки 1638 р.: Чигирин, Черкаси, Канів, Корсунь, Біла Церква, Переяслав і знесений тоді Миргород.

122 Діярій походу 1651 р. (Starożytności historyczne polskie: czyli Pisma i pamiętniki do dziejow dawnej Polski, listy królów i znakomitych mężów, przypowieści, przysłowia i t. p. / oprac. A. Grabowski. Kraków, 1840. T. 1. S. 279).

123 Безіменний лист 4. XII. 1648 р. (Szajnocha K. Dwa lata dziejów naszych. T. 2. S. 396). Реляція Смяровського (Kraushar A. Poselstwo Jakóba Śmiarowskiego do Bohdana Chmielnickiego. Kartki historyczne i literackie. Kraków, 1894. T. 1. S. 4+152 s.).

переказана тут вірно, треба сумніватися, – знаємо про се не з реляції самого посла, лише з других уст, – гетьман ледви чи міг ставити Білу Церкву як граничну точку, на се вказують зараз дальші пересправи. Другий посол короля, Станислав Голдаковський мав уложити з гетьманом близші умови розєму і мусів згодитися на таке зобовязаннє: «Війська наші українні не повинні дальше стояти, тільки по Винницю і Брацлав, не підходячи дальше під них [козаків], бо нам ще не довіряють»[124]. Брацлав і Винниця лежать над Богом, – Хмельницький міг зазначувати так стратегічну лінію сеї ріки; але також се крайні городи брацлавського воєвідства, – можна було ужити їх на означеннє західньої межі Брацлавщини. Голдаковський не згадує, куди мала іти гранична лінія дальше на північ від Винниці. Трудно брати за граничний пункт Білу Церкву: Брацлав–Винниця–Біла Церква се занадто крива лінія; радше треба приняти продовженнє на західню границю київського воєвідства або рікою Случ, що з Богом творить одну лінію. Що так значено границю вже тоді, се знаємо з иншого жерела: коли польські посли їхали до Хмельницького в лютім 1649 р., у Звяглі над Случею, на границі київського воєвідства взяв їх в опіку козацький полковник Донець з сотником Тишею; також при поворотній дорозі відвела послів козацька сторожа до Звягля[125].

Дальші переговори велися в Переяславі, куди приїхала польська комісія 19 лютого 1649 р. З козацької сторони був тут сам гетьман, обозний Іван Чернята, полковники чигиринський Федір Вешняк, кропивенський Филон Джалалий, Яшевський і инші. Польську річпосполиту заступали брацлавський воєвода Адам Кисіль, львівський підкоморій Войтіх М'ясковський, новгородський хорунжий Григорій Кисіль, брацлавський підчаший Яків Зілинський і секретар посольства Яків Смяровський. Хмельницький з початку відмовлявся від всяких уступок Полякам, підносив, що під його владою повинна бути не тільки Наддніпрянщина, Поділлє і Волинь, але навіть Львів, Галич і Холм та значив межі своєї держави аж по Вислу[126]. Але се були тільки демонстраційні домагання, – в дійсности

---

[124] Ст. Голдаковський до А. Сенявського, Сокаль 2. I. 1649 (Szajnocha K. Dwa lata dziejów naszych. T. 2. S. 395–396).

[125] Діярій В. М'ясковського (Michałowski J. Księga pamiętnicza. S. 369); пор.: Ibid. S. 384.

[126] Ibid. S. 375–376.

гетьман не думав про таку широку територію, а вдоволявся далеко вузшими межами. Дня 25 лютого комісія опрацювала проект тимчасового порозуміння. Перемирє мало трівати до руських зелених свят (23 мая), до того часу війська обох сторін мали стриматися від воєнних кроків. Демаркаційну лінію означено так: «Тимчасом коронні і литовські війська не мають входити у київське воєвідство по ріки Припять і Горинь, а від подільського і брацлавського воєводства по Камянець і також запорожські війська за сі ріки не мають переходити»[127]. Польські комісарі не хотіли приняти границі Горинь–Камянець і годилися тільки на лінію Случ–Бог (докладнійше: Бар, Винниця, Брацлав)[128]. Але гетьман рішучо не хотів уступити і польські посли мусіли згодитися на його жадання. 25 чи 26 лютого обі сторони підписали умову. Про границі в точках 3–4 (зглядно 5) сказано так:

«Що комісія тепер не могла стати успішно, має бути задержаний мир між військами коронними і Вел. Князівства Литовського: Не мають входити з жадної сторони у воєвідство київське по Горинь і Припять ріки, а від подільського і брацлавського воєвідств по Камянець Подільський. Оставати має на своїх становищах також Запорожське Військо. Через ті ріки і місця переходити не мають і з обох сторін підїзду, наїзду і чат ніяких робити не мають. Також і з Війська Запорожського хто небудь був би за згаданими місцями і ріками, має уступити назад. А хто через ті місця, описані універсалами Й. М. Пана Воєводи брацлавського і Й. М. Пана Гетьмана Війська Й. К. М. Запорожського, котрі зараз висилаємо, своїм упором посмівби переходити, такий має уважатись за своєвільного і має бути строго караний».

«А щоби до ніякого замішання не приходило, заки військо спорядиться, їх м. панове обиватєлі, панове дідичні і державці, не в'їзджаючи поза ті назначені місця до своїх домів, мають задержатися до зелених свят. А ті їх м., що в сей час між Горинею і Случею вже в своїх домах мешкають, не мають дальше посуватися»[129].

---

127 Ibid. S. 380–381.

128 Ibid. S. 381.

129 Пункти комісарів... (Michałowski J. Księga pamiętnicza. S. 367–368); Пам'ятники Киевской комиссии для разбора древних актов. Киев, 1898. Т. 1. С. 377–382 (тут дата 24. II, але переговори були 25. II, а Хмельницький дав підписані пункти 26. II (Michałowski J. Księga pamiętnicza. S. 382).

В умові обі сторони зобов'язалися видати універсали до війська, в яких мала бути означена границя. Універсал Хмельницького знаємо тільки в скороченню: гетьман під строгим караннєм заборонював іти дальше в Поділлє і наближатися до Камянця[130]. Кисіль з иншими комісарами видав також універсали з датою 24 лютого, де повідомлював, що коронні і литовські війська не мають переходити за Припять, Горинь і Камянець. Але дальше додано ще пояснення: «себто польські хоругви мають стояти на Горині, а залоги запорожського війська на Случі, а між тими ріками ніякі хоругви не мають бути, від Поділля і Брацлава під Камянець Подільський»[131]. На якій основі польські комісарі творили сю невтральну полосу між Горинею і Случею, – не знаємо. Переяславська умова дозволяла, правда, лишитися між Горинею і Случею дідичам і державцям, але про війська обох сторін зазначено цілком виразно, що границею для них є Горинь, не Случ. Щоби польські комісарі здобули сю уступку від Хмельницького в останній хвилі, вже по підписанню умови, про се польський діярій переговорів не згадує нічого, – комісія допустилася такої зміни самовільно.

Ся перша нельояльність Поляків не була одинока. Хмельницький відповідно до умови вислав на границю своїх полковників для удержання порядку. Полковники держалися дуже поправно і не тільки не їхали до Горині і Камянця, але не переходили далеко за межі брацлавського і київського воєвідств. Брацлавський полковник Данило Нечай резидував в Щаргороді, кальницький Іван Федоренко Богун з титулом подільського полковника був в Барі, третій полковник Гарасим Яськевич, як «гетьманський намісник», проживав у Звяглі[132]. Инакше поступали польські команданти, що були в сій стороні: вони не хотіли признати розєму і не вважаючи на універсали комісії перейшли за лінію Горинь–Камянець і вдерлися в сю ніби невтральну полосу. Вже в марті князь Карло Самійло Корецький заняв Межиріче (коло Корця) і утопив там сімох козаків; камянецький каштелян Ст. Лянцкоронський вислав військо проти Богуна і коло 24 марта

---

130 Згадує Ів. Богун до Ст. Лянцкоронського (Z dziejów Ukrainy... S. 492–493).

131 Grabowski A. Ojczyste spominki... T. 2. S. 13–14.

132 Листи: Д. Нечая 22. III. 1649 (Z dziejów Ukrainy... S. 396–397); Ів. Федоровича 6. III. 1649. (Ibid. S. 492); Г. Яськевича 9. III. 1649 (Grabowski A. Ojczyste spominki... T. 2. S. 16).

заняв Бар; брацлавський староста Самійло Калиновський готовився іти на Брацлав[133]. Супроти сього не могло прийти до продовження комісії, призначеної на 23 мая, але наново розпочалася війна.

Нові переговори з Поляками розпочалися по побіді Богдана Хмельницького під Зборовом і велися в днях 16–18 серпня 1649 р. В інструкції гетьмана були поставлені такі домагання про границі території Запорожського Війська:

«2. Що таку силу нашого козацтва князь Й. М. Вишневецький наплодив над волю і приказ Й. Кор. Милости, що тепер не можемо і самі потрапити, якби ми могли се в певний компут увести: а саме починаючи від Дністра, Берлинець, Бар по Старий Константинів, по Случ і за Случ... [пропуск] впадає в Припять, по Дніпро, а від Дніпра, від Любеча почавши до Стародуба, аж до границі московської зТрубецьком, – а в тих згаданих містах самі ми військом перепис вчинимо»...

Лінія, зазначена в козацькій інструкції, іде від Дністра рікою Лядавою, на якій знаходяться Берлинці, з сеї ріки переходить просто на Бар, дальшеж звертає на північний захід до Старого Константинова і потім тримається Припяти. Таким способом до козацької території мало належати воєвідство київське (відділене від Волині Случею), брацлавське та також частина подільського воєвідства між Мурахвою і Лядавою. Коли порівняємо козацькі домагання з під Зборова з жаданнями, які подано у переяславській комісії, бачимо тут велику уступчивість: Хмельницький не говорить вже про Горинь і Камянець, а вдоволяється Случею і Баром.

Про подробиці переговорів з Поляками під Зборовом не знаємо нічого докладнійше. Але польські представники очевидно старалися зменшити сі козацькі домагання і дещо осягнули. Результатом переговорів була королівська «Деклярація ласки», головний акт зборівського мира. Границі запорожських володінь означені тут в такий спосіб:

«Число війська... дозволяє мати Й. Кор. М. 40 000 Запорожського Війська і зладженнє реєстрів доручає Гетьманови свого Війська Запорожського, з такою декларацією, щоби після гідности, котрий бувби до того достойний, вписувано козаків до реєстру так в добрах шляхетських, як і в добрах Й. Кор. Милости, а то таким міст

---

[133] Пор.: лист Ст. Конецпольського з Бару 24. II.I 1649 (Z dziejów Ukrainy... S. 396); Лист Д. Нечая до С. Калиновського 23. III. 1649 (Ibid. S. 397).

описанием: від Дніпра почавши з сеї тут сторони в Димері, Горностайполі, Коростишеві, Паволочі, Погребищах, Прилуці, Виннниці, Брацлаві, а звідтам від Брацлава до Ямполя к Дністрови, також від Дністра до Дніпра розумітися має і в реєстр козаки мають бути принимані; з другої ж сторони Дніпра в Острі, Чернигову Ніжині, Ромні аж до московської границі і Дніпра. А що торкається міст дальших Й. Кор. Мил. і шляхетських над міру в тих пунктах описаних, в тих вже не мають бути козаки; вільно одначе з них тому, хто хоче бути в козацтві, без перешкоди панської вийти з усею маєтністю на Україну, котрий буде до реєстру прийнятий...»[134].

В сім важнім акті, що мав усталити границю між Короною і козацькою державою, західня границя означена дуже недокладно. Між Дніпром та Дністром маємо зазначені як граничні міста Горностайпіль, Димир, Коростишів, Паволоч, Погребище, Прилуку, Винницю, Брацлав, Ямпіль. Ся лінія залишає під козацькою владою більшменш ціле брацлавське воєвідство, а з київського більшу південну частину по горішню Раставицю і Тетерев. Таким способом козацькі жадання, висловлені в інструкції, обмежено значно: Україна не дістала бажаної частини Поділля і що більше тратила на річ Поляків північно-західню Київщину, овруцький повіт.

Сей поділ київського воєвідства звертає особливу увагу. Із загальної тенденції зборівського договору не слідно, щоби Поляки мали намір ділити адміністраційні цілости. Противно, в иншому пункті договору київське воєвідство виступає як цілість: «Гідности, уряди всякі у воєвідстві київськім, брацлавськім і чернигівськім й. кор. мил. обіцює роздавати обивателям шляхетського стану грецької релігії після давніх прав». Без сумніву, був зв'язок між територією, в якій могли мешкати козаки, і територією, де урядники мали бути грецької віри. Чи ті території просто не покривалися з собою, – чи межі козацької держави не протягалися на ціле київське воєвідство? Відповідь на се можемо знайти в инших жерелах того часу.

Ріжні люде, що були в козацькім таборі під Зборовом і могли знати подробиці козацько-польського договору, не означують граничної лінії так, як вона подана у відомих нам точках трактату, лише вказують її значно дальше на захід. Македонський митрополит

---

[134] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 415; Т. 10. С. 456; Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza / wyd. K. W. Wojcicki. Warszawa, 1853. T. 1. S. 105–106.

Галактіон, що мав нагоду говорити з Богданом Хмельницьким, каже, що мир уложено так: «що гетьман володітиме від Константинова і на низ всіми козаками, а король буде володіти від Константинова і в верх всею Литвою»[135]. Путивльський розвідчик Василь Бурого дізнався від козаків в Кобизжі, що «поступився король польський і Поляки черкаському гетьманови Б. Хмельницькому і запорожським Черкасам землі і городів по ріку Случ і по город Константинів і Бар город і по Остріг і по инші городи, що королеви польському і Полякам в тих городах і по Дніпро і по сю сторону [лівобічну] Дніпра не володіти і урядникам і старостам у жадні городи не вїздити»[136]. Путивлець Петро Литвинов, котрий під Збаражем був у гетьмана, оповідав, що король віддав козакам «землю і городи по Случ ріку, по Дністер, по городи Новий Константинів і по Любар город, – половина сього города по ту сторону ріки Случи належить до польської сторони, а друга половина по сю сторону ріки Случи належить до черкаської сторони, – і по Остріг і по Бар город; і Полякам за Случею рікою і до Дніпра і за Дніпро не бути...»[137]. Козацький лікар Лукашка, що вернувся з походу, також казав, що козаки мають бути по Случ, Новий Константинів, Бар і Дністер[138]. Трубчанин Леонтій Жаденов зпід Збаража привіз вісти, що козацькі кордони ідуть по Случ і Сож і до московської границі[139].

В усіх тих звістках повтаряються ті самі місцевости, – ту одноріднїсть не можна толкувати лише тим, що вісти списано в однім місці (переважно в Путивлі), але що вони були загально поширені. Сі місця (з деякими виїмками, як Остріг, що туди не належить) можна уложити в одну просту лінію, що справді могла бути західньою границею запорожської держави: Бар–Новий Константинів–Любар–Середня Случ. Трудно було сі назви звести разом, коли б вони не мали за собою якогось дійсного значіння; зокрема згадка про город Любар на Случі, що половиною мав належати до Поляків, половиною до козаків, скріплює вартість тих даних. На сій основі можна би думати, що коли не в писанім

---

135 Галактіон до царя 6. IX. 1649 (Акты ЮЗР. Т. 3. С. 340).

136 Реляції путивльських воєвод 10. VIII. 1649 (Там само. С. 341–342).

137 Реляція як в. 13. IX. 1649 (Там само. С. 342).

138 Реляція як в. 20. IX. 1649 (Там само. С. 346).

139 Реляція брянських воєвод 21. IX. 1649 (Там само. С. 340).

договорі, то фактично признано козацькій державі границю по Случ, себто в цілости воєвідство брацлавське і київське, а що за тим іде і чернигівське.

Дальші дані, що можуть рішити сю справу, знаходимо в урядовім козацькім документі, в Реєстрах Запорожського Війська, списаних внаслідок зборівської умови в жовтні 1649 р.[140]. В сім реєстрі військо списане по полкам, кождий полк розділений на сотні, в деяких сотнях означені теж городи чи містечка. На сій основі можна уложити спис найважнійших місцевостей, приналежних до кождого полку. Граничні полки, що знаходилися на межах Корони і Литви, були: 1. брацлавський, 2. кальницький, 3. білоцерківський, 4. київський, 5. чернигівський. Можемо провірити, чи сі полки займали тільки територію, означену демаркаційною лінією зборівського договору, чи переходили поза неї на захід і північ.

В брацлавськім полку зборівський трактат означує граничну лінію містами Ямпіль–Винниця. З Реєстрів можемо означити такі крайні місцевости сього полку: Браїлів, Станиславчик, Пенківці, Копистерин, Мурахва, Шаргород, Садковець (?), Черніївці, Стіна, Ямпіль[141]. Західня границя полку тримається тут, отже, дуже вірно границі брацлавського воєвідства.

У винницькім полку крайні сотенні городи на північнім заході се Винниця, Прилуки, Погребище, Борщагівка[142], отже демаркаційна лінія задержана в цілости. Але з инших жерел знаємо, що до козаків належало теж Беклівка на схід від Махнівки[143].

В білоцерківськім полку знов є ріжниці між зборівською границею і дійсним розкладом сотень: поза Паволоч виходять на захід ще Івниця, Коростишів, Каменобрід[144].

Найбільші зміни є в київськім полку: тут крайнім городом на заході і півночи є Овруч[145] – столиця повіта.

---

140 Реестра всего Войска Запорожскаго / вид. О. Бодянський. Москва, 1875.

141 Там само. С. 155–180. Пор.: Діярій польського походу II і III. 1651 (Michałowski J. Księga pamiętnicza. S. 621–624). (Тут згаданий «за лінією» Станиславів, також Шаргород, Мурахва, Черніївці, Стіна, Ямпіль).

142 Реєстра. С. 180–197.

143 Діярій польського походу під 10. VIII. 1651 (Starożytności historyczne polskie. T. 1. S. 279).

144 Реєстра. С. 107–130.

145 Там само. С. 198–214.

Разом західня границя території, обсадженої запорожським військом, в осени 1649 р. ішла лінією: Яруга–Браїлів–Прилука–Беклівка–Коростишів–Овруч. Ся лінія лише в деяких пунктах покривається з границею зборівської умови, в більшости переходить значно дальше на захід. Чи вона доходила аж до Случі, сього певно не можна сказати; але супроти сього, що Овруч залишився був під козацькою владою, досить правдоподібне, що і цілий овруцький повіт аж до Случі належав до козацької держави[146].

Ся гранична межа дістала тоді назву «козацької лінії» або «лінії» і так зветься у ріжних тодішніх жерелах[147].

Лінія удержалася без змін до берестецької кампанії. По козацькій невдачі коронні війська пішли глибоко в Україну, так само і литовські перейшли границю. Богдан Хмельницький мусів шукати виходу в новім мирі. З початку очевидно гетьман жадав, щоби козакам звернено цілу територію, котру мали у своїм володінню по зборівській умові – «щоби козаки у Винниці, Брацлаві і Чернигові могли бути»[148]. Але що значна частина козацьких земель була занята польськими і литовськими військами і Поляки могли використати свою перевагу і обмежити Україну до найвузших границь, – самого київського воєвідства. Тоді Хмельницький хотів добути принайменше се, щоби до різдва, себто до часу, коли буде зладжений реєстр, польські війська не входили до Брацлавщини і Чернигівщини[149]; Поляки згодилися, – але як граничну місцевість поставлено Животів. В тексті договору, підписаного 28 вересня 1651 р. під Білою Церквою, границь торкаються сі точки:

---

146 Кунаков XII. 1649 чув у Варшаві, що Хмельницький вислав Нечая з 50 000 на Горинь, – вістка неймовірна (Акты ЮЗР. Т. 3. С. 404).

147 Див. листи Биселя (Michałowski J. Księga pamiętnicza. S 583–585, 611), М. Потоцького (Ibid. S. 589–90), Калиновського (Ibid. S. 606), Діярій польського походу 10 VIII 1651 (Starożytności historyczne polskie. T. 1. S. 279), пор.: Б. Хмельницький до короля XI–XII. 1650 (Michałowski J. Księga pamiętnicza. S. 595), Діярій Йос. Маєра під 10. V. 1650 (Архив ЮЗР. Т. 3. С. 14–15).

148 Діярій польського походу під 26. IX. 1651 (Starożytności historyczne polskie czyli Pisma i pamiętniki do dziejow dawnej Polski, listy królów i znakomitych mężów, przypowieści, przysłowia / oprac. A. Grabowski. Kraków, 1840. T. 1. S. 311); пор.: Діярій Станіслава Освєнціма під 22. IX (Stanisława Oświęcima Dyariusz 1643–1651. *Scriptores Rerum Polonicarum*. Kraków, 1907. T. 19. S. 871).

149 Там само під 27 IX 1651 (Starożytności historyczne polskie. T. 1. S. 311–312).

«1. Число реєстрового війська позволяємо спорядити і назначаємо двацять тисяч, котре військо від Гетьмана старшини має бути зреєстроване і мати консістенцію в добрах Й. Кор. М. у київськім воєвідстві, нічого брацлавського і чернигівського не займаючи; шляхетські добра мають оставати вільні і в них реєстрові ніде не мають лишатися, але хто буде оставати реєстровим козаком в числі двайцять тисяч, той із шляхетських дібр в Київщині, Брацлавщині і Чернигівщині і з дібр Й. Кор. М. має перенестися до дібр Й. К. М. київського воєвідства, там, де військо Й. Кор. М. запорожське буде знаходитися...».

«3. Коронне військо в київськім воєвідстві, в містечках, в котрих будуть реєстрові козаки, не має оставати, ані відправляти леж, але в воєвідстві брацлавськім і чернигівськім, де козаки вже не будуть. Тепер одначе, до зладження реєстрів до назначеного реченця Божого Різдва, щоби не приходило до ніякого замішання, поки не вийдуть зі свого місця до дібр Й. Кор. М. воєвідства київського ті, що в числі і реєстрі 20 000 знаходитимуться, – війська мають задержатися і дальше Животова не ходити аж до скінчення реєстру».

«4. Обиватєлі в воєвідстві київськім, брацлавськім, чернигівськім до дібр своїх, також і старости самі собою і через урядників мають приходити і зараз обіймати всі провенти, коршми, млини, юрисдикції; в самім одначе вибиранню податків від підданих до того реченця зладження реєстрів мають задержатися...»[150].

В найблизшім часі Поляки берегли пильно нових козацьких границь. Коронне військо в листопаді і грудні 1651 р. лишилося на північній межі Брацлавщини (коло Махнівки і Животова)[151]. Такий стан річий трівав до половини 1652 р.

Побіда Тимоша Хмельницького під Батогом (2 червня 1652 р.) привела корисну зміну. Польські війська мусіли полишити брацлавське воєвідство і туди стала вертатися козацька управа. Запорожські посли Бурлай і Мужилівський у квітні 1653 р. оповідали в Москві, що гетьман вислав полковника з козаками у Старе Дубно[152].

---

[150] Памятники Киевской комиссии для разбора древних актов. Киев, 1897. Т. 2. С. 119–125.

[151] Stanisława Oświęcima Dyariusz. S. 376–377, 397.

[152] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 493.

Весною 1653 р., коли коронне військо під проводом Чарнецького наново пробувало заняти втрачені місця, як граничні козацькі городи виступають Самгородок, Прилуки, Погребища, Ілинці, Монастириска (на території кальницького полку[153]. Підчас переговорів з Поляками, що слідом прийшли, Хмельницький міг жадати привернення зборівського трактату[154] – очевидно і щодо меж козацької держави.

Козацькі границі того часу можна означити докладнійше на основі списку городів, котрий гетьман передав московським воєводам в січні 1654 р., коли українське населеннє мало складати присягу цареви[155]. Деякі дані є і в инших сучасних документах. Інтересні для нас граничні полки: брацлавський, кальницький, паволоцький і київський.

Для брацлавського полку крім загального спису маємо також подрібнійший огляд городів, до яких їздив московський воєвода[156]. Можемо означити отсі крайні місцевости на заході: Яруга (над Дністром), Буша, Черніївці, Шпиків, Брацлав, на сході також Вербка, Мясківка, Марківка, Тульчин і ин. Підчас польського походу в листопаді-грудні 1654 р. згадуються в козацьких руках Мурахва, Черніївці, Буша, Красне; але Поляки уважали за ворожу землю цілий простір на схід від Дунаєвець, – отже, половину подільського воєвідства[157].

Козаччина вернулася, отже, вповні на давні місця, аж до західньої границі брацлавського воєвідства і ішла ще дальше на захід, у Поділлє.

З кальницького полку близших даних нема, згадана лиш одна Винниця. В полуднево-західній части білоцерківського полку повстав паволоцький полк, – його місцевостей також не знаємо докладнійше. У білоцерківськім полку найдальше на заході є Каменобрід, так, як і був 1649 р. В київськім полку не бачимо вже

---

153 Там само; пор.: Pamiętniki o wojnach kozackich za Chmelnickiego przez nieznanego autora / wydane z rękopismu. Wrocław, 1842. S. 115–116, 120.

154 Ibid. S. 113.

155 Акты ЮЗР. Т. 10. С. 239–240.

156 Там само. С. 305–306.

157 Kubala L. Wojna Moskiewska r. 1654–1655. *Szkice historyczne*. Warszawa, 1910. Ser. 3. S. 190; пор.: Польська реляція 20. XII. 1654 (Michałowski J. Księga pamiętnicza. S. 732).

Овруча, – відомі нам лише місцевости положені близько Дніпра: Чорнобиль, Карпилівка, Макарів і ин.[158].

Як скомбінуємо вістки 1653–1654 р., дістаємо таку приблизну границю козацької території від Польщі: Яруга–Черніївці–Мурахва–Красне–Винниця–Прилуки–Самгородок–Паволоч–Каменобрід–Макарів–Чорнобиль–Карпилівка. Що лінія така нерівна, се, мабуть, тому, що наші вістки неповні. В порівнанню з границею 1649 р. можна ствердити, що в Київщині козацькі оселі, мабуть, уступили на схід, але між Богом й Дністром вони посунулися на захід.

З пізнійших років наші дані ще більше уривочні і неповні. В 1656 р. з опису подорожі московського гонця бачимо, що межею між козацькою територією і річюпосполитою є середня Случ, як 1649 р.: Лабунь на Волині се «перший польський город»[159]. В Лабуні, Заславлі і Острозі були польські залоги, але боялися виходити з замків, щоби не дістатися в руки козаків. Підчас польсько-московських переговорів у Бильні в серпні-жовтні 1656 р. говорено також про границі України. Московські делегати жадали Волині і Поділля аж до Буга[160]; Поляки бажали удержати козаччину у як найвузчих межах: або виперти її за Дніпро або що найбільше лишити в силі білоцерківський трактат[161]. У виленським трактаті з 3 жовтня 1656 сеї справи не порішено остаточно, але відложено її до сойму. Але розєм мав обов'язувати й запорожське військо і тому цар вислав до козаків універсали, щоби «за лінію України не передиралися»[162]. Як розуміли сю лінію, на се нема пояснень, – правдоподібно брали давну лінію на Случі, що фактично була обсаджена козацьким військом.

З початком 1657 р. прийшла нова зміна на західній границі козацької держави. На основі умови з семигородським князем гетьман

---

158 Під час війни з Поляками в марті 1654 згадуються теж на границі Головки, не знати, на козацькій чи нейтральній території (Акты ЮЗР. Т. 10. С. 403–404).

159 Реляція Ф. Зикова IV–VII. 1656 (Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссии для разбора древних актов / Комиссия для разбора древних актов. Киев, 1911. Т. 1. С. 40), тут очевидна похибка «въ первой полковой городъ приѣхалъ, въ Лобунъ» – має бути польський.

160 Kubala L. Wojna Brandenburska. *Szkice historyczne*. Lwów, 1917. Ser. 5. S. 41.

161 Ibid. S. 397, 407.

162 Ibid. S. 60–62 (про «лінію» пор. ще: Ibid. S. 33).

вислав до Галичини 20 000 козаків під проводом Антона Ждановича. По дорозі, на Волині і в сусідніх воєвідствах, козацькі полки виганяли польські залоги і обсаджували міста та замки. Заняту територію скріплено потім новими силами і так козацька границя пересунулася на захід і північ поза дотеперішню лінію.

Найскорше зорганізувався пинський повіт, що належав до В. Кн. литовського. Вже в січні 1657 р. були козацькі залоги в Турові і Висоцьку, проводив ними козацький «стражник» Зарудний[163]. Місцева шляхта з огляду на безпеченство майна і життя добровільно приймала сі залоги; так нпр. кн. Степан Четвертинський просив козаків до Нової Четвертні[164]. В маю козацька залога обняла Видибір над Стиром, передтим, мабуть, Вороні над Горинею і Лозичі[165]. В тімже часі шляхта пинського повіта вислала до Чигирина своїх послів і вони 30 червня 1657 р. зложили присягу вірности Запорожському Війську і гетьман прийняв пинський повіт у склад української держави[166]. Першим полковником пинсько-турівським був Іван Яхименко Груша, висланий ще за життя Хмельницького в Пинщину; потім полковникували тут Зарудний, Дворецький, нарешті Константин Виговський[167]. Осідком полковника було місто Турів і Давидгородок[168]; границі полку означувано «між рікою Горинею і Десною–Стиром»[169].

Про окупацію Волині і Поділля маємо вістки з пізнійшого часу, але козацькі війська примістилися тут, мабуть, вже від початку 1657 р. У волинськім воєвідстві з початком 1658 р. козацькі залоги були у Степані, Корці, Межирічі, Гощі, Острозі, Полоннім, Заславі,

---

163 Ст. Четвертинський до Б. Хмельницького 9. I .1657 (Z dziejów Ukrainy... S. 559–560).

164 Той же до А. Ждановича 10. II. 1657 (Z dziejów Ukrainy... S. 564).

165 Заява Ширмів 29. VIII. 1658, заява Лозицьких 30 IX 1658, заява К. Дудецького 29. VIII. 1658 (Акты Виленской археографической комиссии. Вильна, 1908. Т. 34. С. 127, 129).

166 Присяга послів 30. VI. 1657; Дипльом Хмельницького 8. VII. 1657 (Z dziejów Ukrainy... S. 513–519); пор.: Памятники Киевской комиссии для разбора древних актов. Киев, 1898. Т. 3. С. 35.

167 Ст. Беневський I. 1658 (Памятники Киевской комиссии… Т. 3. С. 192).

168 Заява А. Гедройця 13. XII. 1658 (Акты Виленской археографической комиссии. Т. 34. С. 138).

169 Універсал К. Виговського 23. VI. 1658 (Z dziejów Ukrainy... S. 563–564).

Константинові[170]. Полковником чи старшим був тут Іван Тарнавський[171].

На Поділлі вже за Хмельницького був у козацьких руках Калюс над Дністром. Коли в січні 1657 р. Поляки з Камянця напали на Калюс, гетьман віднісся до царя з жалобою, що Поляки зломили розем уложений виленською комісією[172]. З пізнійшого часу знаємо, що козацька залога була в Межибожі; тут резидував Федір Михайлович «полковник подільський, стражник пограничний, губернатор замку межибіжського»[173].

Граничну лінію простору зайнятого козаками 1657 р. можна означити місцевостями: Видибір, Висоцьк, Степань, Гоща, Острiг, Заслав, Старий (?) Константинів, Межибіж, Калюс. Загально се дає лінію рік Стир–Горинь і котроїсь, подільської ріки, може Студениці.

Окрім пинського повіта, що перейшов до козацької держави в 1657 р., вже скорше зайняли козаки области над Дніпром.

На північ за литовську границю козацькі відділи перейшли в початках повстання. Літом 1648 р. Петро Головацький зайняв Стародуб і Гомель, инші проводирі черні добули Мозир, Турів, Річицю, народне повстаннє поширилося аж по Бобруйськ і Бихів. Але з огляду на добрі відносини з Литвою Хмельницький не піддержував народнього руху за литовською границею і противно, дозволяв литовському гетьманови Радивилови карати горлом кождого своєвільника, що виступає «під титулом війська нашого запорожського»[174]. Радивил розпочав боротьбу зі своєвільними відділами, але вів її так жорстоко, що Хмельницький занепокоєний вислав свої війська за границю і заняв Гомель (квітень 1649 р.); полковник Михайло Кричевський мав вести дальшу кампанію, але 31 липня 1649 р. війна скінчилася козацькою поражкою під Лоєвом[175].

---

[170] Ст. Веневський І. 1658 (Памятники Киевской комиссии... Т. 3. С. 203–204).

[171] І. Тарнавський до С. Беневського 5. II. 1658 (Памятники Киевской комиссии... Т. 3. С. 198–200).

[172] Реляція Кл. Івлева II–X. 1657 (Сборник статей и материалов… Т. 1. С. 94); пор.: Там само. С. 82.

[173] Ф. Михайлович до С. Беневського 10. II. 1658 (Памятники Киевской комиссии... Т. 3. С. 207–209).

[174] Б. Хмельницький до Іл. Миша 31. XII. 1648 (Grabowski A. Ojczyste spominki... T. 2. S. 112–113).

[175] Z dziejów Ukrainy... S. 345.

Тимчасом у зборівському мирі Хмельницький прийняв від В. Кн. Литовського граничну лінію, що була означена місцевостями – фактично се була північна межа воєвідства київського та чернигівського, так що козацькі володіння не входили у територію Литви. Тим способом уложилися мирні відносини, яких гетьман не бажав ніяк нарушувати. Але князі Радивили, що дійсно рядили Литвою, відносилися все з недовірєм до козаччини і се спричинило литовський похід на Київ 1651 р.

Нагоду до відплати за сей наїзд знайшов Богдан Хмельницький аж з хвилею заключения союза з Москвою. Коли цар Олексій виповів війну Польщі і розпочав похід на Вильно, українські війська війшли знов у землі В. Князівства. Се був помічний корпус, висланий на підмогу цареви під проводом наказного гетьмана Івана Золотаренка[176].

Золотаренко розпочав похід з кінцем червня 1654 р. в напрямі на Гомель. Його відділи, вислані на схід, знищили над Дніпром замки і міста Річицю, Горваль, Стрішин, Злобин, Рогачів[177]. В серпні здалися козакам Гомель, Чечерськ, Новий Бихів[178]. Потім приступив Золотаренко до довгої облоги Старого Бихова, але притім розсилав свої відділи під менші міста, для здобичі і на залоги[179]. У вересні 1654 р. цар розпорядив, що козацькі війська мають лишитися на зимові лежі у бихівськім і могилівськім повіті[180], але невдовзі потім обмежено осідок козаків у могилівськім повіті на війтівства горбовицьке, улянівське і плещицьке[181]. З початком червня 1655 р. цар віддав під заряд Золотаренка Кричів і кричевський повіт, але притім зазначив виразно, що инші повіти, які заняли козаки, мають перейти під московських воєвод: Чавси і Чериків до Могилева, мстиславський повіт до Мстислава[182]. Отже, повіти бихівський, часть могилівського і кричевський се були офіціяльні межі території, окупованої козаками. Але козацькі залоги полишилися і поза

---

176 Терлецький О. Козаки на Білій Руси в р. 1654–1656. *ЗНТШ*. Львів, 1896. Т. 14. С. 1–30.

177 І. Золотаренко до царя 25 II 1654 (Акты ЮЗР. Т. 14. С. 137).

178 Листи Золотаренка (Там само. С. 143, 145–147).

179 Виказ знищених сіл X. 1654 (Там само. С. 407).

180 Там само. С. 171; пор.: Там само. С. 174.

181 Там само. С. 415–416, 436.

182 Там само. С. 640.

тими границями: вже в серпні згадується в Чавсах наказний чавський полковник Матвій Старинський[183].

В лютім 1656 р. на місце Івана Золотаренка, що пішов у похід на Литву, гетьман іменував полковником на Білій Руси Івана Нечая[184]. Як міста його полку означено Мотилів, Чавси, Новий Бихів, Гомель і інші. На основі гетьманського універсалу Нечай увів козацькі залоги до Могилева і инших міст, де вони були передше, і титулувався полковником білоруським, могилевським і гомельським[185]. Як далеко сягала козацька окупація, вказує спис сотників з 1656 р., що резидували в таких городах: Чавси (тут був також осідок самого полковника), Мотилів (трьох сотників), Гори, Заболотє, Бординичі (може Бродиничі?), Акулин, Городен, Святозеро, Уланів, Рогозин, Білявичі, Чериків–Верба–Пропойськ, Чечерськ, Межен–Смоляни[186]. З инших жерел знаємо, що козацькі сторожі стояли не тільки на Друті, але й на Березині, коло Бобруйська[187].

Пошириннє території української держави на північ мало значіннє не тільки із військово-стратегічних причин, але ще більше для господарського розвитку України. Через втрату західніх земель – Галичини, Волині, Холмщини – Україна втратила одинокий шлях експорту, що дотепер ішов на Буг і Вислу до Балтійського моря. Питанием життя для молодої козацької держави було знайти якийсь инший доступ до моря – і Хмельницький бажав відкрити собі такий шлях через білоруські землі. Так в універсалі для Киян з 15 марта 1657 р. гетьман підносить значіння сеї дороги для торгівлі, пізнійше у переговорах зі Швецією домагається воєвідств берестейського і новгородського аж до границь з Прусами[188]. Сі широкі пляни не здійснилися, але чавський полк залишився при Україні аж до гетьманства Юрія Хмельницького.

Про східні і південні межі козацької держави покищо скажемо тільки кілька слів. З московською державою залишилася та сама

---

183 Донесеннє В. Унковського (Акты ЮЗР. Т. 14. С. 804).

184 8. II. 1656 (Сборник статей и материалов... Т. 1. С. 28–29).

185 Акти слідства Антона Ждановича і Н. Сивцова IV–H. 1656 (Акты ЮЗР. Т. 3. С. 522, 527).

186 Проханнє сотників білоруського полку (Акты ЮЗР. Т. 3. С. 540–541).

187 Ів. Нечай до царя 4. VII і 13. VIII. 1656 (Сборник статей и материалов... Т. 1. С. 64, 69–70).

188 Пор.: Договір Виговського зі Швецією 8. X. 1657 р. (Архив ЮЗР. Т. 6. Ч. 3. С. 336).

границя, що була за володіння Польщі, – вона ішла більш менш східною межею пізнійших губерній чернигівської і полтавської. На граничній лінії приходило безнастанно до спорів і перепалок, які треба було віддавати під розгляд слеціяльних слідчих комісій, – ся картина пограничного життя заслугує на окреме обробленнє. Від полудня українська держава межувала з володіннями Туреччини і Криму. І тут залишилася здебільша давня границя, теоретично зазначена ще в XVI в. поперек через дикі поля. До історії сеї границі за Хмельниччини маємо дуже небогато матеріялу, але є тут інтересні моменти, які вартоб простудіювати, – як нпр. намір Богдана Хмельницького побудувати порт при гирлі Дніпра, як суперечна з сим звістка про те, що гетьман відступив Кримови Іслам-Кермен і ин.

IV. УКРАЇНСЬКІ ДОРОГИ В ПОЛОВИНІ XVII в.

Українські шляхи і дороги були вже предметом досліду і мають свою невелику літературу[189]. Часи Хмельниччини заслугують на се, щоби присвятити їм окрему увагу хочби з огляду на богацтво жерельного матеріялу. У переддень повстання опрацював карти України Ґільом Лявассер де Боплян[190] і на них зазначені головні дороги Придніпрянщини – основне жерело до пізнання комунікаційної сітки XVII в. Важним доповненнєм є тогочасні діярії і ітінерарі, в яких подрібно зазначувано місцевосте, якими переїздили ріжні посли, купці і инші подорожні; в епоху Хмельниччини, коли гетьман утримував живі дипльоматичні зносини на всі сторони, таких діяріїв стрічаємо дуже богато. Часи Богдана Хмельницького є важні для розсліду і тому, щоби пізнати, які зміни у шляхах комунікації настали з утвореннєм козацької держави. Що прийшли тоді значні зміни, це річ

189 Rulikowski E. Dawne drogi i szlaki na prawym brzegu Dniepru i ich znaczenie historyczne. *Ateneum*. Warszawa, 1878. T. 3. Zesz. 9. S. 502–528; T. 4. Zesz. 10. S. 58–84; Jabłonowski A. Handel Ukrainy w XVI wieku. *Ateneum*. Warszawa, 1895. T. 2. S. 232–258; Pisma Aleksandra Jabłonowskiego. Warszawa, 1910. T. 2: Kresy ukrainne. 360 s.; Źrodła dziejowe. T. XXII. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym; T. XI. Ziemie ruskie opisane przez Alexandra Jabłonowskiego. Ukraina (Kijow; Bracław). Dział 3. Warszawa, 1897. 736 s.+LX; Литвинова П. Еще о старинныхъ трактахъ или дорогахъ въ Южной Россіи. *Кіевская старина*. Киев, 1883. Т. 5. Кн. 3. С. 682–683; Dąbkowski P. R. Rys urządzeń pocztowych w dawnej Polsce. Kraków, 1903. 93 s.

190 Кордтъ В. Матеріали по исторіи русской картографіи. Киев, 1910. Вип. 2. карти I–III, XXXVIII–XL. Нижче в тексті цитуємо карти Бопляна римською цифрою з сього видання.

безсумнівна. Вже в 1649 р. козацька держава мала признану границю на заході (р. Случ), – ця границя перетяла дотеперішні шляхи, що ішли зі сходу на захід; по 1654 р. українська державна територія посунулася на північ аж по Мотелів. В цих нових межах розвивався новий державний організм, що мав власні окремі потреби і шукав собі свіжих артерій комунікації. Потворилися нові осередки життя з новим характером, – на першому місці Чигирин, гетьманська столиця, дальше ріжні полкові городи. Старі центри не занепали, старі дороги не вийшли з уживання, але рівнорядно з ними розвивалися нові шляхи. Зазначити ці зміни, справа не маловажна.

На сьому місці подаємо огляд доріг Придніпрянщини, як вони зазначуються у жерелах з 1640–1650-тих років, не змагаючи до вичерпання всього матеріялу. Загальні виводи відкладаємо на пізніше, тоді теж можна буде подати вичерпуючу карту доріг.

А. Дороги 1630–1640 рр.

На карті Бопляна (V) найважнішим вузлом доріг на Поділлі є Бар: тут сходиться десять доріг, не вчисляючи Кучманського шляху, котрий переходить на південь від Бару. Се такі лінії:

1) Бар–Чемериси–Йолтушків–Ковалівка–Карачіївці–Кужелів–Дунаївці–Шатава–Гуминці–Камянець;

2) Бар–Йолтушків (Підлісний)–Богушівка–Бахтин–Курилівці;

3) Бар–побіч Сефарівки–Верхівка–Борок–Берлинці (Пільні) – Лучинчик – Сугаки – Мотилів;

4) Бар–Голотки–Мальчківці–Матвійківка–Коцмазів–Лука–Носиківка–Шаргород–Политанка–Черніївці–Бабчинці–попри Ямпіль–Косниця (Ковченець);

5) Бар–Голотки–Мальчківці–Матвіївка–Коцмазів–Мурахва;

6) Бар–Голотки–Маньківці–на південь від Коростівця, Жмеринки (Малої) й Седави–Потоки–Слобода Канцерівка–Моянів–Красне–Торків–Жабокрич–Копинівка–Тульчин–Федківка–Тростянець–Ободівка–Катазин(?)–Чачальник;

7) Бар–(дорога як під 6)–Красне–Рогізна–Печара–Вишківці–Брацлав;

З Брацлава йде бічна дорога (чи продовження головної з Бару?): Брацлав–Клебань–Демківка–Александрівка[191].

---

[191] В ітінерарі Освєнціма (вересень 1643) вказана дальша дорога: Александрівка–Новгород (мб. нин. Верхівка над р. Бернадинкою)–Жабокрич–попри

8) Бар–Голотки–Маньківці–Межирів–Браїлів–Ільківці–Вишня–Винниця[192];

9) Бар–Корачинці–Дережня–Шпичинці–Журавлинні–Копачівка–Мойсеївці–Капустяни–Проскурів–Гречана[193]–Дальше дорога неозначена, але з иншого жерела[194] знаємо, що вона продовжалася з Проскурова на Чорний Острів–Маначик–Волочиськ–Збараж. Боплян на иншій карті (VIII) значить її знов дальше зі Збаража на Іванчани–Ніжківці–Підкамінь–Броди;

10) Бар–Шиїнці–Заньківці–Маньківці–Микитинці–Казимирівка–Перегінка–Фельштин–Доброгощ–Розматинці (Тарноруда?). Продовження цеї дороги з Розматинець ішло на Скалат–Микулинці–Кізлів–Зборів,–це вказують инші жерела[195]. Боплян на иншій карті (VIII) вказує дальшу дорогу: Кізлів–Зборів–Золочів–Глиняни–Львів[196];

На схід від Бару як значніший вузол доріг виступає у Бопляна Винниця (карта V). Крім дороги до Бару (пор. ч. 8) маємо ще такі:

11) Винниця–Криківці–Остолопів–Райгород–Кузминець–Ладижин. З иншого жерела знаємо продовження цеї дороги на Четвертинівку–Тростянець[197]; з Тростянця веде дорога на Ободівку до Чачальника (пор. вище під 6);

12) Винниця–Ободна–попри Пісочин–Якубівка–Линці–Бабин;

13) Винниця–Халявинці–Прилука–Збараж–Губин–Погребище. З иншого жерела знаємо, що ця дорога від Гудина ішла теж на Білолівку й Ружин; з Ружина, мабуть, було продовження на Паволоч–Хвастів–Білгородку (або Васильків) до Киіва (пор. нижче дорогу 14);

Крикливці–Марківка (мб. нин. Медушівка)–Вербка–Начальник. Stanisława Oświęcima Dyaryusz. S. 11–12. Але це мабуть, дорога тільки льокальна – серед маетностей гетьмана Конецпольського.

192 Пор. цю дорогу: Stanisława Oświęcima Dyariusz. S. 19.

193 Була також друга дорога, не зазначена у Бопляна: з Бару на Новосілку до Проскурова (Stanisława Oświęcima Dyariusz. S. 56) (ітінерар 3 марта 1644 р.).

194 Ibid. S. 50–51 (лютий 1644 р.).

195 Ibid. S. 5–6 (липень 1643), S. 56 (март 1644).

196 При цім шляху були ще другорядні дороги: А) Між дорогою 9 і 10 було сполучення від Проскурова через Райківці до Фельштина (Stanisława Oświęcima Dyariusz. S. 5); Б) З Розматинець була теж дорога на Скалат–Товстолуг–Озірну до Золочева (Stanisława Oświęcima Dyariusz. S. 137) (май 1646). – Дорогу Бар–Винниця–Біла Церква (див. нижче ч. 19).

197 Stanisława Oświęcima Dyaryusz. S. 19.

Головний осередок України Київ, на карті Бопляна (IV) має дві дороги з Правобережжа і дві з Лівобережжа:

14) Київ–Білгородка–Плісецьке–Мотовилівка (не зазначена виразно)–Хвастів–Порипен–Паволом–Верховня–Gahatih. Ця дорога, мабуть, продовжилася на Ружин–Білолівку–Губин–Збараж–Прилуку–Винницю (пор. вище 13);

15) Київ–Васильків–Хвастів;

16) Київ–Бровари–Гоголів–Плоске–Світельнів–ліс Дуброва–Стара Басань–Бобровиця–Кобижча–Дівиця (Володкова)–Ніжин (карта IV пор. II);

17) Київ–Боришпіль–Переяслав (карта IV).

Вузлом доріг у Бопляна є також Біла Церква.

18) Біла Церква–Германівка–Трипілля;

19) Біла церква–Камянче (?)–Дулицьке–Таборівка–Паволоч;

З діярія Освєнціма знаємо ще дві дороги з Білої Церкви:

20) Біла Церква–Рокитна–Ольшанка–Кагарлик–Терехтемирів[198];

21) Біла Церква–Ружин–Білилівка–Губин–Збараж–Прилука–Винниця–Браїлів–Межерів–Бар[199];

Боплян вказує ще одну дорогу з Хвастова:

22) Хвастів–Пинчуки–Германівка–Ржищів–Терехтемирів;

З сучасних ітінерарів знаємо на Правобережжі такі шляхи*:

23) Тростянець–Четвертинівка–Ладижин–Бубнівка–Гайсин–Кисляк–Рахни(?)–Городок–Оратівка–Животів[200];

24) Животів–Пятигори–Ставища–Урочище Колодежа або Наливайкова Криниця–Кошовата–Стеблів–Корсунь–Сяхнівка[201];

25) Сяхнівка–Деренковець–Мліїв–Орловець–Балаклея–Тасмин–Жаботин–Медведівка[202];

26) Медведівка–Черкаси[203].

---

198 Stanisława Oświęcima Dyaryusz. S. 18 (грудень 1643).

199 Ibid. S. 18–19.

* В ітінерарі Освєнціма не подають прямих доріг, а окружні, бо він їхав з Конецпольським оглядати ріжні маєтности, тому нижче його дороги на Правобережжі (23–26) ділимо на менчі складові части.

200 Stanisława Oświęcima Dyaryusz. S. 13 (жовтень 1643).

201 Ibid. S. 13–15.

202 Ibid. S. 15.

203 Ibid. S. 15–16.

На Лівобережжі Боплян вказує як вузол доріг Переяслав:

27) Переяслав–Підсінне–Ячники–Ржищів (карта IV);

28) Переяслав–Березань–попри Лехнівку і Ярешки– Крупіль–Биків–Дорогинка–Кропивна (карта IV);

29) Переяслав–Студеники–Яготин–Торгівка(?)–Прилука–Переволочна (карта IV і II).

Продовженнє сеї дороги в иншім напрямі:

30) Переволочна–Варва–Білоусівка–Лохвиця–Піски–Сергіївка(?)–Гадяч (карта II).

З сучасного ітінерара знаємо ще такі дороги:

31) Переяслав–Ташань–Чумгак–через р. Оржицю–Пирятин–Чорнухи–Лохвиця–Піски–Березова Лука–Гадяч[204].

Спільна дорога обох боків Дніпра:

32) Черкаси–Ірклій–Боромль–Горошин–Хорол–Миргород–Рашавка–Гадяч[205].

Б. Дороги 1648–1657 рр.

Богдан Хмельницький вибрав собі за столицю містечко Чигирин, недалеко його батьківського села Суботова. Таким способом мало відома дотепер оселя стає новим вузлом доріг на Правобережжі і кермує до себе також лівобережні дороги.

З Чигирина починається десять ліній:

33) Чигирин–Суботів–Медведівка–Жаботин–Сміла–Константинівка–Балаклей–Орловець–Вязовець–Ольшанка (тут дорога ділиться:) а)–Лисянка –Буки–Маньківка–Краснополка (також Бабані або Цимерманівка)–Умань; б)–Тарасівка–Звенигородка–Ольховець–Шавулиха–Камінка–Іванки–Маньківка–Умань[206].

(Частину сеї дороги: Медведівка–Орловець пор. 21).

---

[204] Ibid. S. 17–18 (листопад 1643, подорож з Гадяча до Переяслава).

[205] Ibid. S. 16–17 (жовтень–листопад 1643).

[206] Ітінерар Р. Стрешнева: Чигирин–Умань і назад (грудень 1653) (Акты ЮЗР. Т. 10. С. 78–84, 100–110); ітінерар патріарха Макарія: Умань–Лисинка (червень 1654 р.) (Путешествие антиохийскаго патриарха Макарія в Россию в половине XVII века / пер. с араб. Г. Муркоса. Чтения в императорском обществе истории и древностей российских. Москва, 1897. Кн. 4. С. 24, 29) і його ж подорож з Чигирина до Уманя (серпень 1656 р.) (Чтения в императорском обществе истории и древностей… Москва, 1898. Кн. 4. С. 193–194).

34) Чигирин–Суботів–Медведівка–Капитанівка–Мліїв–Корсунь–Богуслав–Синиця–Синява–Рокитна–Біла Церква[207];

35) Чигирин–Білоозеро–Мліїв[208];

36) Чигирин–Капитанівка–Огородня (Городище?)–Корсунь–Маслівка–Германівка–Київ[209];

37) Чигирин–Боровиця–Худяків–Черкаси–Сокирня–через Дніпро–Домонтів–Піщане–Гелмязів–Пологи–Переяслав–Боришпіль–Київ. З сею дорогою лучиться друге рамя:

Черкаси–Золотоноша–Піщане[210].

38) Чигирин–Бужин–через Дніпро–Жовнин–Горошин–Лукомль–Дубні–Лохвиця–Ромен–Хмелів–Путивль–Москва[211].

Є дві відноги сеїж дороги:

39) Чичирин–Бужин–через Дніпро–Єреміївка–Буромль–Горошин (або Оржиця)–Лукомль і т. д.[212];

40) Чигирин–Воронівка–через Дніпро–Максимівка–Хорол–Дубні–Лохвиця і т. д.[213];

41) Чигирин–Жовнин–Боромль–Прохорівка–Пирятин–Прилуки–Іваниця–Кропивна–Красне–Корабутів–Путивль[214].

Віднога сеї дороги:

---

[207] Ітінерар Парцевича зі Львова до Чигирина і назад (март–май 1657 р.). Pejacsevich J. Peter Freiherr von Parchevich (Archiv für osterreichische Geschichte. 1880. T. 59. Vol. 2. S. 542–543, 554–557).

[208] Ітінерар Стрешнева (грудень 1653) (Акты ЮЗР. Т. 10. С. 100).

[209] Ітінерар Д. Тургенева (листопад 1654) з Київа до Чигирина (Акты ЮЗР. Т. 14. С. 93–94).

[210] Дороги Гр. Неронова з Переяслава до Чигирина (листопад 1649) (Акты ЮЗР. Т. 3. С. 305–306); Ф. Подтева з Чигирина до Київа (март 1654) (Акты ЮЗР. Т. 10. С. 345); патр. Макарія з Київа до Чигирина (серпень 1656 р.) (Чтения в императорском обществе истории и древностей… 1898. Кн. 4. С. 189–192).

[211] Р. Стрешнев з Чигирина до Москви (січень 1654). (Акты ЮЗР. Т. 10. С. 136–137); Т. Порфирев з Москви до Чигирина (май 1654) (Там само. С. 577–582); Д. Тургенев з Чигирина до Москви (листопад 1654) (Акты ЮЗР. Т. 14. С. 112).

[212] Г. Неронов з Чигирина до Москви (грудень 1649) (Акты ЮЗР. Т. 3. С. 314); І. Фомин з Москви до Чигирина (серпень 1653) (Там само. С. 496–498).

[213] В. Унковський з Москви до Чигирина (вересень–жовтень 1650) (Акты ЮЗР. Т. 8. С. 340–341); пор.: Гр. Неронов (Там само. С. 314).

[214] Ф. Полтев з Москви до Чигирина (лютий 1654) (Акты ЮЗР. Т. 10. С. 335–338).

42) Чигирин–Ірклій–Кропивна–Пирятин–Прилуки і т. д.[215].

Старий вузол доріг, Київ, в жерелах часу Хмельниччини має такі дороги:

43) Київ–Білгородка–Новосілки–Вишів–Звячень–Гоща–Кобринь–Берестье–Варшава[216];

44) Київ–Васильків–Ханьбиків–Обухів–Трипілля–Кагорлик–Богуслав–Ісайки–Медвин–Лисянка–Буки і т. д. до Уманя (як ч. 33)[217];

45) Київ–Бровари–Гоголів–Стара Басань–Світильнів–Кобизча–Дівиця–Ніжин–Оленівка–Борзна–Городище–Конотоп–Путивль[218]. Се та сама дорога, яку вказує Боплян (пор. ч. 16);

46) Київ–Бровари–Гоголів–Русанів–Ядлівка–Нова Басань–Биків–Прилука і т. д.[219], як в ч. 50.

Через Білу Церкву переходять два важні шляхи на захід:

47) Біла Церква–(Паволоч–Бердичів)–Лабунь–Заслав–Острiг–Дубно–Луцьк–Володимир–Люблин–Варшава[220];

48) Біла Церква–Хвастів–Дідівщина–Брусилів–Коростишів–Корець–Гоща–Тайкури–Княгинин–Дубно–Берестечко–Львів[221].

На Правобережжі важне місце займав Умань, велика твердиня на межі диких піль, туди іде шлях до Молдави:

49) Умань–Орадівка–Галалаївка–Обозівка–Важне–Степанівка–Мочулка–Соболівка–перевіз через Бог–Сумівка–Баланівка–Ободівка–

---

[215] Р. Стрешнев з Москви до Чигирина (жовтень 1653) (Акты ЮЗР. Т. 10. С. 95–100).

[216] Ітінерар В. Московського (січень 1649) (Michałowski J. Księga pamiętnicza. S. 359–370).

[217] Патр. Макарій з Уманя через Богуслав, де був табор В. Хмельницького, до Київа (Чтения в императорском обществе истории и древностей… 1898. Кн. 4. С. 24–42).

[218] В. Бутурлин з Київа до Москви (лютий 1654) (Акты ЮЗР. Т. 10. С. 260–271); Ф. Полтев з Київа до Путивля (март 1654) (Там само. С. 349–350); Ф. Бутурлин з Москви до Київа (май 1657) (Акты ЮЗР. Т. 3. С. 554–555).

[219] Патр. Макарій з Київа до Путивля (липень 1654) (Чтения в императорском обществе истории и древностей… 1896. Кн. 4. С. 81–95).

[220] Дорога Ф. Зикова з Чигирина до Варшави (май–червень 1656). *Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России.* Киев, 1911. Вып. 1. С. 40–43.

[221] Ітінерар Парцевича (Archiv für osterreichische Geschichte. 1880. Т. 59. Vol. 2. S. 542–557).

Жабокрич–Мясківка–Горячківка–Димитрашівка–Рашків–через Дністер до Молдави[222].

На Лівобережній Україні крім наведених вище доріг, що прямують з Чигирина, вихідною комунікаційною точкою є Переяслав:

50) Переяслав–Війтівка–Баришівка–Нова Басань–Биків–Галиця–Дівиця–Прилука–Ольшана–Городня–Іваниця–Кропивна–Краснe–Корабутів–Путивль[223].

Дорога відома вже Боплянови (пор. ч. 28, також ч. 46).

51) Переяслав–Яготин–Білошапки–Пирятин–Чорнухи–Лохвиця–Ромен–Путивль[224].

На кінець зазначимо дві дороги, що виходять з Ніжина:

52) Ніжин–Вертіївка–Салтикова Дівиця–Чернигів[225];

53) Ніжин–Сосниця–Погар–Почеп–Рославль[226].

В. Татарські шляхи

На основі карт Бопляна можна доволі докладно означити три відомі татарські шляхи – Чорний, Кучманський і Муравський.

На генеральній карті Бопляна (карта IX) з Перекопу до Дніпра приходять чотири дороги. На Дніпрі означено чотири «татарські переправи»:

1) через острів Бургунку на правий беріг ріки між річкою Тегинкою та р. Бургункою;

2) через о. Козацький на беріг по лівім боці Бургунки;

3) «велика переправа татарська» через о. Тавань на беріг по правім боці річки, що названа Dreshmanowka R.;

---

222 Ітінерар патр. Макарія з Рашкова до Уманя (червень 1654 р.) (Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. 1897. Кн. 4. С. 1–22); і з Уманя до Рашкова (серпень 1656) (Там само. С. 194–195).

223 В. Бутурлин з Москви до Переяслава (січень 1654). (Акты ЮЗР. Т. 10. С. 191–205); пор.: патр. Макарій з Київа до Москви (липень 1654) (Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. 1897. Кн. 4. С. 81–95).

224 Гр. Неронов з Москви до Переяслава (листопад 1649) (Акты ЮЗР. Т. 8. С. 304–305).

225 Ф. Бутурлин (лютий 1654) (Акты ЮЗР. Т. 10. С. 268–270).

226 І. Ржевський з Рославля до Київа (серпень 1654) (Акты ЮЗР. Т. 14. С. 9–13).

4) через о. Каір і Носаківку між р. Омелівкою (Omelowa R.) і Носаківкою (Nosokowka – ріка й острів)*.

Всі ті дороги лучилися десь недалеко в один шлях і він прямував на північ вододілом між р. Інгульцем і малими притоками Дніпра. (На карті Бопляна на цім шляху змальовані татарські відділи в поході.) Так шлях доходив до Чорного Ліса.

Чорний Шлях. Чорний Шлях починається у Бопляна (карта III) на жерелах Інгульця, на південь від Чорного Ліса (тепер є село Чорнолісна на Інгульці). Ліворуч є р. Інгул з притоками, праворуч ліс Нерубай (Nierabay Las, – невідомий тепер), ліс Болтиш (Baudis Las, – тепер с. Болтишка), жерела Сухого Ташлика.

На вододілі Сухого Ташлика й Інгула шлях ділиться на три части:

1) перший шлях, під назвою Чорного, іде в північно-західнім напрямі на Білу Церкву;

2) другий, також Чорний, на південь і захід, на Умань;

3) третій, Кучманський, на південь, щоби перейти на лівий бік р. Бога.

Перше рам'я Чорного Шляху по лівій стороні має горішню р. Вись; по правій ліс Лебедин (на північ від теперішнього м. Лебедина). Шлях ділиться знов на два рамена, котрі обіймають собою два ліси, Ромозин (на теперішній карті його нема) і Вербич (тепер с. Вербовець?); коло Вербича є оселя Капустина Долина (Kopuczona Dolina – нині с. Капустина). За Вербичем ці короткі рамена сходяться знов з собою.

Ліворуч є р. Гнилий Ташлик, Кирилів ліс (тепер с. Кирилівка), с. Тарасівна, м. Лисянка та Кошовата (Koczowa). Праворуч м. Ольшанка, ліс Майданів (? Maydonów Las) і «Kaczki Las», Медвин, на боці Сидорівна й Киданівка, Синиці й Насташка в области р. Роси.

Тут шлях звертається на захід і зараз знов на південний захід. Ліворуч зазначені у Бопляна Ставище, Зашків, Хмелівка, Юшківці, Балабанівка. Праворуч Торчиця (Starcice), Стрижавка (Strzybowka), Пятигори, Тетіїв, Оратів (карта III і V).

Коло Балабанівки на жерелах Тикича з цим першим раменем сходиться друге рам'я Чорного шляху. Від вододілу Сухого Ташлика й Інгула воно йде на південь і скручує на захід (карта III). На схід шляху

---

* На спеціяльній карті Дніпра (варта XL) не вказана переправа через Носаківку; в «Описі України» знов не згадана переправа через козацький острів, – зате є ще одна переправа під Очаковом.

є Інгул, на північ р. Вись, на південь Чорний і Кривий Ташлик. Шлях переходить через Синю Воду коло м. Торговиці і веде між Уманем на півночі і лісом Переволока (невідомим тепер) на півдні. Дальше напрям шляху змінюється на північний захід. Ліворуч є місцевости Якубець (Jakupiec), Радівка (Radowka, – може хибно замість Росошка?), подальше Івангород, Себастіянівка, Левухи (Lewoka), Дашів (Desza). Праворуч: Кочубіївка (Kohobiowka), Христинівка (Kryspol), на боці Босівка, Монастириска, Коритка (Korestena), Балабанівка (карта III і V). Тут лупиться це друге рам'я Чорного шляху з першим.

Дальше Чорний Шлях іде в напрямі північно-західнім між Росею, Раставицею і Тетеревом з одної сторони, і Десною з другої. Ліворуч означені такі місцевости: Бабин, подальші Линці (Elins) і Липовець, Жозів (Josowa), Збараж, Губин. Праворуч Оратів, Кучинці (Kuczmce, – тепер невідоме) при самім шляху; дальше Чагів, Булай і побіч нього Колопушне (? невідоме тепер), Ординці (Ordiczowsky), Журбинці (Jourbinsky), Махнівка.

Між Случею і горішнім Богом шлях звертається на південний захід (карта VI). Ліворуч: Острожець, Улянів, Краснопіль, Пилявці, Семеринки, Чорний Острів. Праворуч: подальше Бердичів, Пятки, Любар, Остропіль, Старий Константинів, при шляху Красилів, дальше Базалія.

На південь від Базалії до Чорного шляху приходить Кучманський; між ними лежать жерела Богу. Дальше шлях означений на генеральній карті Бопляна в напрямі на Вишневець*.

Кучманський шлях. Початки Кучманського шляху означені на генеральній карті Бопляна «Delineatio generalis Camporum desertorum vulgo Ukraina» (карта IX). Боплян знає цей шлях тільки від місця, де він переходить р. Бог. Це місце можна означити приблизно. З правобічних приток Богу Боплян значить Романівку (Pomanousk. B. y D. – брід і долина) і Чертанлаг (Czwtanla). На північ від Чертанлагу зазначена ще Суха Долина (Suha D.), за неюж Піщаний Брід (Piczane B.), – це й місце, де шлях переходить через Бог. Звідки шлях приходить до цього місця, не маємо ніякої вказівки; по лівому боці Бога зазначена тільки долина Ольшана (Olszany D.).

---

* Докладніше: на сій карті шлях зарисований на північ від Вишнівця; в дійсносте, мабуть, ішов на південь від цього города, бо на північ перепиняє дорогу багниста Горинь.

До орієнтації ще може послужити й це, що на р. Бозі вище від Піщаного Броду Боплян означує два острови, Кременчук і Пробите.

Від Піщаного Броду Кучманський веде шлях на захід вододілом рік: на північ Кодими, на південь Чичаклеї, Телігула й Ягорлика («Мокрого»). Потім звертається на північний захід; ліворуч є жерела приток Дністра – Рибниця, Молокич, Білоч; Камінка; праворуч Саврань з Савранкою.

З цього місця означений шлях докладніше на одній з ґенеральних карт Бопляна (карта V). Він переходить через полосу лісів. Ліворуч при шляху над горішньою Камінкою є два ліси: по лівій стороні ріки Коробіс (? Korobis Las), по правій Турій Ліс (Turi Las); на північ від них оселя Голубяче (Holowbocz) і ліс Високе Поле, з котрого випливає р. Ольшанка, притока Дністра; дальше над нин. Шумилівкою с. Косниця (Konczenicze) і с. Марківка.

Праворуч шляху на жерелах нин. Савранки означена оселя Марківка (може нин. Медушівка чи Луг?). Дальше праворуч є Бершадь з притоками. На жерелах Окени є ліс Кобулє й оселя «Окене Поле» (нин. Павлівна, Криклівці?). На жерелах нин. Дохни є Тернів Ліс (Tornow Las – тепер с. Тернівка) і с. Жабокрич. Дальше на самім шляху Толпачів Ліс і коло нього с. Соколівка (Sokoloky); ліс Куниче (коло с. Куниче) с. Шарапанівка над нин. Бернардинкою.

На дальшім просторі ліса нема й місцевости є рідкі. Ліворуч м. Комаргород, села Звединівка й Попелівка, потім с. Лопатинці над притоками Мурахви. Праворуч над притоками р. Сільниці і над нею: Тимонівка (Дранка), Ґорощківка (Horoskowa), невідомі тепер Кучеминці, Сільниця (? Czylencza), дальше Шпиків, Сліди (? Slezie), м. Красне.

За Красним між гор. Мурахвою і Лядавою та Ровом знов лісова область – але назви лісів не зазначені. Місцевости ліворуч над Мурахвою: Тарасівка (Tarosow), м. Станиславчик, Коростовець, Кудіївці, Мальчківці. Праворуч: трудні до означення Defueczi й Volo, Жмеринка (Semourins), над р. Ровом Межирів й Маньківці, Голотки, нарешті сам Бар, головна фортеця над Кучманським шляхом.

На захід від Бару аж до жерел Рова шлях іде лісом, що у Бопляна називається Переволок (Przewłok Las). Ліворуч є Чемериси, Ходаки (Kodaky), Дашківці, Ваньківці. Праворуч Шершні, Козярівка (Kosarofce), Нетичинці нові і старі, Охримівка.

Дальше шлях дуже крутий, – обминає з одної сторони жерела Ушиці і Смотрича, з другої менчі притоки Бога. Ліворуч є Бебехи,

Фащіївка (? Kocziewka), Вербки, Шаравка, Буйволівці (Boiolofce), Лихнівка (Lekenofce), Клинківці. Праворуч Бажуківці, Мазники (Magonik), Маньківці, Васильківці, Жилинці, Левківці*, горішній Бог і на нім Чорний Острів.

При жерелах Бога Кучманський шлях сходиться з Чорним (карта VI).

Муравський шлях на картах Бопляна (IX і I) виходить з Перекопу і йде у північно-східнім напрямі до жерел Кінської Води (Конки), потім на північ вододілом між Дніпром і Донцем. Місцевосте не зазначені ніякі.

Від цього шляху ідуть дві бічні дороги до Дніпра, до двох «великих татарських переплав». Одна переправа на південь від р. Кичкас (в инших жерелах Кичкаська переправа), друга між Таволжаним островом і порогом Вовнигою (Wolniow). По правім боці Дніпра сі дороги не продовжені.

Г. Дніпровські перевози

Боплян в Описі України на просторі між Київом і Кременчуком згадує отсі перевози:

1. Стайки: «там є пором для перевозу через Дніпро».

2. Ржиїдів: «переправа через ріку дуже вигідна».

3. Терехтемирів: «переправа і пором».

4. Канів: «є переправа і ходить пором».

На спеціяльній карті Бопляна (IV) зазначені броди (B) тільки в Стайках і Ржищеві та ще один коло печер.

В ітінерарах з часів Хмельниччини стрічаємо такі перевози:

1. Київ. В 1651 р. перед сподіваним нападом Радивила на Київ міщане втікали з майном за Дніпро, тоді «в Київі на вулицях і на перевозах тіснота була велика»[227]. Павло Алепський в липні 1654 р. описує переїзд через Дніпро під Київом: «Ми переїхали його на великім судні разом з своїми возами і кіньми, пливучи долів по ньому коло двох годин, поки не вийшли на землю по другім березі, бо він більший від Дуная»[228].

---

* Тут, мабуть, помилка: шлях перетинає тут двічі річку (притоку Малої Угайці) і робить непотрібний загиб, бо пряма дорога веде вододілом між цею річкою й р. Вовчок та Вовк. Жилинці і Левківці треба примістити ліворуч шляху.

227 Акты ЮЗР. Т. 3. С. 473.

228 Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. 1897. Кн. 4. С. 192.

2. Трипілля. В діярії польського посла з дороги до Переяслава 1649 р. 18 лютого читаємо: «У Трипіллі стали ми, тут і через Дніпро переправа прийшла»[229]. Переправа була мабуть по леду, бо був «тяжкий мороз». В листопаді 1656 р. московський висланник згадує, що гетьман чекає, коли «Дніпро стане», щоби перевезти до Переяслава артилерію[230].

3. Сокирня – переправа з Черкас до Домонтова[231]; уживали її деколи і в подорожах з Чигирина.

4. Бужин. Це головна переправа з Чигирина на Лівобережжа до Жовнина або Єреміївки[232].

5. Воронівка – мало вживаний перевіз з Чигирина[233].

Як були уладжені перевози в часі Хмельниччини, не знаємо докладніше. Про пором маємо виразну згадку тільки в Київі (в наведеним описі Павла Алепського). Але, мабуть, пором був і в Бужині, на переправі з Чигирина. Так можна думати на основі оповідання московського післанця Ґр. Старкова (грудень 1653 р.): «Жінка Богдана Хмельницького хотіла їхати до Переяслава в понеділок 19 грудня, і коні в неї приготовлені; і при нім, Григорію, як він відїхав з Чигирина на перевіз Дніпра ріки, прислано лист, що гетьманова жінка їде в понеділок і щоби перевіз був готов»[234]. До перевозу коней були конечні якісь більші перевозові уладження. Мабуть і між Сокирнею і Домонтовом був пором[235].

Комунікація через перевози відбувалася не тільки водою, але й ледом. В зимі по леду перевожено більші тягарі, як вказує згадка про задуманий перевіз гармат з Правобережжя до Переяслава 1656 р. Найбільше непригожий для їзди був час, коли ріка щойно замерзала, або вже леди починали топитися. Маємо кілька таких

---

229 Michałowski J. Księga pamiętnicza. S. 370.

230 Акты ЮЗР. Т. 3. С. 549.

231 Акты ЮЗР. Т. 7. С. 305 (листопад 1649); Т. 7. С. 375; Т. 10. С. 207 (січень 1654); пор.: Чтения в императорском обществе истории и древностей…1897. Кн. 4. С. 192 (липень 1656).

232 Акты ЮЗР. Т. 8. С. 314 (грудень 1649); Т. 3. С. 427 (серпень 1650 р.), 498 (серпень 1653 р.); Т. 10. С. 93–94, 136, 211 (січень 1654 р.), 99 (жовтень 1654 р.).

233 Акты ЮЗР. Т. 8. С. 314 (грудень 1649 р.).

234 Акты ЮЗР. Т. 10. С. 137–138.

235 Пор.: Акты ЮЗР. Т. 8. С. 375; Т. 10. С. 207: через кру на ріці «перевезтися через Дніпро йому і пішому в лодці не можна», – отже, переїздили туди не тільки піші і не тільки лодкою.

малюнків. Московський посол писав у своїй реляції (грудень 1649): «У Воронкові стояв у Дніпра. 10 день для того, що були морози і по ріці ішов «шереш» великий і переїхати через Дніпро було неможливо»[236]. Другий посланець писав (січень 1654 р.): «В Бужині стояли день тому, що через Дніпро переїхати було неможливо, – іде Дніпром великий лід безнастанно»[237]. Тодіж по другім боці Дніпра в Домонтові чекав на перевіз инший посол: «а по Дніпру ідуть кри, "стеншись" і перевезтися через Дніпро йому і пішому в лодці не можна»[238]. Тоді і Богдан Хмельницький не міг вибратися з Чигирина до Переяслава, бо «Дніпро не став»[239].

Д. Дороги і воєнні походи

Перетерті шляхи й дороги мали велике значіннє підчас війни. Саме собою ясне се, що війська у своїх операціях воліли користуватися вигідними, часто уживаними дорогами, як шукати нових переходів через невідомі місця. Се бачимо особливо підчас походів гетьмана Богдана Хмельницького проти Поляків.

В 1648 р. похід починається в липні з табору на Росаві, на традиційнім Масловім Ставі[240]; гетьман іде на Паволоч[241] (мабуть, по дорозі через Білу Церкву), дальше під Константинів. Се дорога з Білої Церкви на Бердичів, яку вказано в огляді доріг під ч. 47. Після походу гетьман вертався тою самою дорогою на Острій[242], Білополе[243] до Київа.

Початки походу 1649 р. нам ближче невідомі, – але досить правдоподібне, що головні сили ішли знов з Росави на Константинів і дальше на Збараж.

---

236 Акты ЮЗР. Т. 8. С. 314.

237 Там само. Т. 10. С. 93–94, 136.

238 Там само. Т. 8. С. 375; Т. 10. С. 207.

239 Там само.

240 Там само. Т. 3. С. 228, 235–236; Michałowski J. Księga pamiętnicza. S. 96.

241 Szajnocha K. Dwa lata dziejów naszych. T. 2. S. 371–373; Michałowski J. Księga pamiętnicza. S. 96.

242 Supplementum ad Historica Russiae Monumenta, ex archivis ac bibloithecis extraneis deprompta, at a Collegio archaeographico edita [Дополнения к Актам историческим, относящимся к России. Собраны в иностранных архивах и библиотеках и изданы Археографической комиссией]. Petropoli, 1848. С. 187–188.

243 Szajnocha K. Dwa lata dziejow naszych... T. 2. S. 396.

В 1651 р. частина війська збиралася коло Білої Церкви[244], інші частини ішли з Животова на Погребище[245] і знов звичайною дорогою на захід на Збараж і Зборів.

В 1654 р. підчас наміреного походу проти Поляків бачимо знов гетьмана на дорозі з Київа через Хвастів, Романівку і Бердичів[246]. Се дорога, яку в части зазначили ми під ч. 14.

Иншу дорогу стрічаємо при повороті Б. Хмельницького з походу 1653 р.: він ішов від Гусятина на Межибіж, Літинь, Винницю, Животів, Ставище до Корсуня[247].

Е. Скорість комунікації

В ітінерарах часів Хмельниччини знаходимо досить точні вказівки, як довго трівав переїзд між ріжними місцевостями України і дальше за границю. Дорога відбувалася звичайно возами, тільки виїмково гінці переїздили верхом, – від сього залежала більша або менша скорість комунікації. Подаємо тут цифри, що відносяться до подорожей з Чигирина на ріжні сторони (від південного заходу на північ і північний схід):

Чигирин–Ольшанка–Лисянка: 1653 р. 20–22 грудня = 3 дні; 1656 р. 3–7 серпня = 5 днів[248].

Чигирин–Умань: 1653 р. 17–22 грудня = 6 днів; 1656 р. 3–10 серпня = 8 днів[249].

Чигирин–Рашків: 1656 р. 3–15 серпня = 13 днів[250].

Чигирин–Ясси: 18 днів[251].

---

244 Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza / wyd. K. W. Wojcicki. Warszawa, 1853. T. 1. S. 119; Акты ЮЗР. Т. 3. С. 446–447.

245 Акты ЮЗР. Т. 3. С. 451; Michałowski J. Księga pamiętnicza. S. 632.

246 Акты ЮЗР. Т. 14. С. 13–14, 24, 48, 70, 150.

247 Акты ЮЗР. Т. 10. С. 89, 104–105, 135; Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Санкт-Петербург, 1853. Т. 5. С. 90.

248 Акты ЮЗР. Т. 10. С. 103–109; Чтения в императорском обществе истории и древностей… 1898. Кн. 4. С. 938–194.

249 Там само.

250 Там само. С. 193–195.

251 Комбіноване обчисленне: патр. Макарій з Яссів до Рашкова їхав 5 днів (6–10 червня 1654 р.) (Чтения в императорском обществе истории и древностей… 1896. Кн. 4. С. 153–154; 1897. Кн. 4. С. 1), до цього додати дорогу Чигирин–Рашків 13 днів.

Чигирин–Константинополь: 38 днів[252].

Чигирин–Корсунь: 1653 р. 22–25 листопада = 4 дні; 1654 р. 31 жовтня – 4 листопада = 5 днів[253].

Чигирин–Біла Церква: 1656 р. 13–17 мая = 5 днів[254].

Чигирин–Заслав: 1656 р. 13–22 мая з 10 днів.

Чигирин–Луцьк: 1656 р. 13–25 мая = 13 днів.

Чигирин–Люблин: 1656 р. 13–31 мая = 19 днів.

Чигирин–Варшава: 1656р. 13 мая – 5 червня = 24 дні.

Чигирин–Київ через Корсунь–Германівку: 1654 р. 28 жовтня – 4 листопада = 7 днів[255].

Чигирин–Київ через Черкаси–Переяслав: 1654 р. 25 лютого – 1 марта = 6 днів; 1656 р. 14–27(2) липня = 14 днів(?)[256].

Чигирин–Могилів через Київ–Чернигів: 1654 р. 13 жовтня – 4 листопада = 22 дні[257].

Чигирин–Переяслав: 1649 р. 13–19 листопада = 7 днів; 1654 р. 25–28 лютого = 4 дні[258].

Чигирин–Путивль: 1649 р. 7–18 грудня = 12 днів; 1650 р. 16–29 вересня = 14 днів; 1653 р. 11–15 серпня = 5 днів; 1653 р. 2–13 жовтня = 12 днів; 1654 р. 17–22 лютого = 6 днів; 1654 р. 28 квітня – 5 мая = 8 днів; 1654 р. 30 грудня – 1655 р. 6 січня = 8 днів; 1656 р. 3–9 мая = 7 днів). Дорога трівала ріжно: пересічно 7–8 днів, але часом також коротше, 5–6 днів, виїмково 12 і 14 днів.

Чигирин–Москва: 1649 р. 7–30 грудня = 24 дні; 1653 р. 3–15 серпня = 13 днів; 1653 р. 13 вересня – 13 жовтня = 31 день; 1654 р. 9–22 лютого = 14 днів; 1654 р. 13 квітня – 5 мая = 23 дні[259]. Дорога трівала пересічно 23–24 дні, виїмково цілий місяць. Але поспішні гінці могли перебути цю дорогу в 13–14 днів.

---

[252] До попередньої дороги додати дорогу Константинополь–Ясси 20 днів (6–25 січня 1654 р.) (Чтения в императорском обществе истории и древностей… 1896. Кн. 4. С. 40–49).

[253] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 100; Т. 14. С. 93–94.

[254] Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. Вып. 1. С. 40–43.

[255] Акты ЮЗР. Т. 14. С. 93–94.

[256] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 345; Чтения в императорском обществе истории и древностей… 1898. Кн. 4. С. 189–192.

[257] Акты Ю ЗР. Т. 14. С. 91–93.

[258] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 496; Т. 8. С. 314, 325, 340; Т. 10. С. 38, 95, 136, 335, 577; Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. Вып. 1. С. 39.

[259] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 496; Т. 8. С. 325, 340; Т. 10. С. 38, 95, 335, 577.

V. ГЕТЬМАНСЬКІ УНІВЕРСАЛИ[260]

Дослід документів Української Держави XVII–XVIII в. з їх формального боку є в нашій науці у самих тільки початках. До деяких результатів дійшла тільки палеографія і сфрагістика[261]. Не звернено дотепер уваги на иншу сторону, на внутрішній уклад сих документів – се входить у завдання дипльоматики.

Такий розслід приносить досить ріжнородні здобутки: 1) для пізнання самих документів як таких, їхньої типової форми, дає можність відріжнити автентичні документи від фальсифікатів; 2) для пізнання розвитку канцелярії, її форм і звичаїв; 3) для означення компетенцій і титулятури урядів, що видавали сі документи; 4) часом й для порішення правно-державних питань.

Універсали Богдана Хмельницького є інтересним предметом досліду з усіх тих точок погляду. Се найбільше поширені (побіч звичайної кореспонденції) акти державної чи «військової» канцелярії, найбільше усталені своїми формами, найбільше характеристичні внутрішньо-державним змістом. Можна слідити на них розвиток козацької канцелярії, зміни у титулятурі Запорожського Війська, залежність від сторонніх впливів.

В дипльоматиці приймають звичайно таку схему формул, що творять зміст дипльому:

I. Вступний протокол: 1. згадка божого імени; 2. intitulatio, ім'я і титул того, хто виставляє дипльом; 3. inscriptio й salutatio, адрес, імена особи або осіб, до яких диплом звертається, та привітання для них.

II. Текст: 4. arenga, prooemium або prologus, формула загального змісту, де вказано на обов'язки або права того, хто дає дипльом; 5. promulgatio, publicatio або notificatio, загальна фраза, що звертає увагу на дальший загальний зміст дипльому; 6. narratio, де подані події, що спричинили видання дипльому, – деколи наведена petitio, прохання о такі рішення, або згадані intevenientes, сі, що підпирали прохання; 7. dispositio, головна постанова чи вирішення справи; 8. sanctio і comminatio, загальне підкріпленнє диспозиції та погрози

---

[260] Опубл.: ЗНТШ. Львів, 1927. Т. 147. С. 55–80. [*Ред.*].

[261] Палеографическій Изборникъ. Матеріалы по исторіи южнорусскаго письма въ XV–XVIII вв. изд. Кіевской Коммиссіей для разбора древнихъ актовъ / ред. И. Каманин. Киев, 1899. Вып. 1. 50 с.; Крипякевич І. З козацької сфрагістики. *ЗНТШ*. 1917. Т. 123–124. С. 1–16.

для тих, що її не сповнять; 9. corroboratio, поданнє способів, якими забезпечена автентичність дипльому, передусім печати і підписів.

III. Кінцевий протокол: subscriptiones, підписи; 11. datum, місце і дата, коли видано дипльом; 12. aprecatio, коротка молитва на закінченнє (пр. амінь).

Деякі з сих формул не є обов'язкові і в коротших дипльомах пропускаються, як invocatio, arenga, promulgatio, corroboratio, aprecatio. Деколи дві частини злучуються в одну.

В універсалах Богдана Хмельницького можемо віднайти приблизно ту саму схему формул, але у скороченому виді. Для прикладу поділимо один універсал[262] на його формальні частини:

1. Intitulatio: Богданъ Хмельницкій, гетманъ зъ войскомъ запорозскимъ.

2. Inscriptio: Ознаймуемъ тымъ писаньемъ нашимъ, кому выдать належить, меновите полковникови переяславскому, любъ наказному его, также атаманови и иншой старшинѣ.

3. Narratio: ижъ дошла до насъ ведомость, што ставокъ харковецкій Михайло Ивановичь купивши даль на монастир ліежыгорскій, гдѣ и млынокъ собѣ отцеве межигорскіи яко южь на церковномь кгрунтѣ будують, а вь томь перешкоду оть нѣ которыхъ собѣ мають.

4. Dispositio: Приказуемъ теды сурово, абы тотъ помѣненый ставокъ при отцахъ зоставалъ, яко имъ наданый, и перешкожати имъ нѣхто не маетъ в уживанью его и въ будованью млынка: кгдыжъ вольно кождому свое добро яко властное дать, даровать, лекговать, кому хотѣчи.

5. Comminatio й sanctio: А хтобы за тымъ найменьшую отцомъ межыгорскимъ кривду и шкоду або перешкоду въ томъ чинити важился, таковый карань будетъ сурово и приплатить того самъ. Што такъ, а не иначей мѣти хочемъ.

6. Datum: Дань въ таборѣ подъ Збаражомъ 24. мая 1651 року.

7. Subscriptio: Богданъ Хмелницкій рукою власною.

Формули, які знаходимо в сьому універсалі, є майже у всіх універсалах Хмельницького. Рідше трапляються інші формули, а саме invocatio, arenga та corroboratio.

Поодинокі формули приходять у доволі ріжнородних видах. Деякі з них мають особливий інтерес і для дипльоматики і взагалі

---

[262] Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. 5. С. 86.

для дослідів над державою Богдана Хмельницького. Переглянемо їх по черзі.

Invocatio в універсалах Богдана Хмельницького не стрічається ніде, з одиноким виїмком відомого дипльому для пинської шляхти з 28. червня 1657 р. (в польській мові). Вона тут така: «W imię Pańskie. Amen. Na wieczną rzeczy pamiątkę»[263].

Intitulatio. Титулятура універсалів містить ім'я і назвиско та титул гетьмана. Ім'я і назвиско приходить усе у тій самій, незмінній формі «Богданъ Хмелницкій». Гетьманський титул є у ріжних формах:

1) «гетманъ войска его королевской милости запорозского»[264];

2) «гетманъ зъ войскомъ его королевской милости запорозскимъ»[265];

3) «гетманъ зъ войскомъ запорозскимъ»[266];

4) «гетманъ зъ войскомъ его царского величества запорозскимъ»;

5) «гетманъ зъ войскомъ его царского величества»;

6) «гетманъ зъ войскомъ его царского пресвітлого величества запорозскимъ»;

7) «гетманъ войска ихъ царского пресвітлого величества запорозького»[267];

---

263 Z dziejów Ukrainy... S. 517; Памятники Киевской комиссии для разбора древних актов. Киев, 1898. Т. 3. S. 145.

264 Нпр. 28 грудня 1648 р. (Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. 5. С. 85).

265 29 грудня 1648 р. (Труды Черниговской Археографической Комиссии. Чернигов, 1913. Вып. 10. С. 144); 8 листопада 1649 р. (Там само. С. 145); 1 серпня 1650 (Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. 5. С. 85); 20 вересня 1650 р. (Памятники Киевской комиссии для разбора древних актов. Киев, 1897. Т. 2. С. 57); 30 листопада 1651 р. (Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. 5. С. 87).

266 11 січня 1651 р. (Памятники Киевской комиссии для разбора древних актов. Киев, 1897. Т. 2. С. 210); 16 мая 1651 р. (Чтения в историческом Обществе Нестора Летописца. Киев, 1890. Кн. 4. С. 98); 24 мая 1651 р. (Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. 5. С. 86); 8 червня 1652 р. (Там само. С. 88); 22 січня 1653 р. (Там само. С. 89); 2 червня 1653 р. (Там само. С. 89); 20 грудня 1653 р. (Там само. С. 90); 21 квітня 1654 р. (Акты ЮЗР. Т. 3. С. 507); 9 марта 1656 р. (див. нижче у додатку).

267 18 серпня 1656 р. (Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. 5. С. 88).

8) «гетманъ войска его царского величества запорозскій»*;

9) «hetman generalny wojsk jego carskiej mci zaporoskich»[268].

Отже, основний титул є всюди «гетманъ» з виїмком одинокого пинського дипльому, де приходить незвичайний «hetman generalny». Дальше титул доповняється: «гетманъ зъ войскомъ» або «гетманъ войска» (виїмково «hetman generalny wojsk»). Перша форма, більше прийнята, немов зазначує дуалізм двох установ – гетьмана й війська, друга форма підкреслює радше владу гетьмана над військом, але чи ці ріжниці відчувалися вже тоді, і чи вживалися свідомо, се річ невияснена*. Дальше у титулі замарковане державно-політичне становище запорожського війська, його залежність від короля або царя. Особливо замітний титул «гетманъ зъ войскомъ запорозскимъ» без ніяких додатків, де не згадується залежність ні від кого. Сей титул маємо в універсалах від січня 1651 р. до квітня 1654 р., отже, в часі, коли Хмельницький вже рішився на зірваннє з Польщею, а ще не закріпив зв'язків з Московщиною[269]. В одному універсалі з 24. марта 1652 р.*, який знаємо тільки з польського перекладу, є титул «hetman wojska zaporozskiego, starosta czehryński» – ніде більше подібної титулятури не стрічаємо.

Inscriptio. Формула адресу зложена на зразок загально прийнятої західньої інскрипції «Universis et singulis» і т. д., але в дуже ріжнородних видах. Як дивитися на початкові слова адресу, то маємо такі головні типи:

1. Всѣмъ въобецъ и кождому зъособна, кому о томъ видати належить, теперь и напотомъ, а меновите паномъ полковникомъ, асауломъ, сотникомъ, атаманомъ и всему товариству войскъ его царского величества запорозскихъ и вшелякой кондицій людемъ, кому толко сее наше показано будетъ писане, доносимъ до ведомости[270].

---

* 22 мая 1654 р. (див. нижче в додатку).

268 28 червня 1657 р. (Z dziejów Ukrainy... S. 517).

* Форма «гетманъ войска» є всього у чотирьох універсалах з років 1648, 1654, 1656, 1657.

269 Grabowski A. Ojczyste spominki... T. 2. S. 131–132.

* У тому часі є тільки один універсал зі згадкою «его королевской милости», 30 листопада 1651 р. По 1654 р. титул «гетманъ зъ войскомъ запорожскимъ» є ще в універсалі з 9 марта 1656 р.

270 31 марта 1656 р. (Чтения в историческом Обществе Нестора Летописца. Киев, 1890. Кн. 4. С. 101).

2. Ознаймуемъ тымъ писанемъ нашимъ кождому, кому о томъ вѣдати належить, а меновите і т. д.[271].

3. Ведомо чинимъ нашимъ симъ писанемъ і т. д.[272].

4. Паномъ полковникомъ, асауломъ і т. д. – доносимъ до ведомости[273].

Але у тех головних типах є стільки другорядних змін, переставлень, доповнень, пропусків, що інскрипція прибирає свою індивідуальну форму. Можна сказати, що нема й двох універсалів, що дослівно повторювалиб себе, – все є хоч дрібні відміни. Ні одного типу не можна вважати пануючим у якомусь часі, побіч нього є все й инші. Навіть універсали, видані того самого дня, відріжняються значно від себе. З цього можнаб думати, що козацька канцелярія не мала тоді одноцільних зразків чи формулярів, а в кожнім окремім випадку укладано письмо на инший зразок.

Salutatio є тільки в однім універсалі з 29 грудня 1648 і це у схематизованій формі: «по залеценю зычливости нашое»[274].

Arenga. Загальний вступ перед подрібним змістом трапляється в універсалах Хмельницького дуже рідко, тільки тоді, як рішалися більше замітні справи. Так у потвердженні вибору чернигівського війта Івана Скиндера 8 листопада 1649 р., що є стилізоване доволі святочно, маємо коротке prooemium: «ижъ постерегаючи всюди, аби порядокъ былъ и справедливость святая множилась»[275]. Наданя маєтностей богоявленському братському монастиреви у Київі з 11 січня 1651 р. починається довшим прологом: «Поневажъ всемогущою своею рукою десною Богъ и створитель неба и земли сподобилъ мнѣ неприятелей й гонителей всходной православной церкви, матки нашой, Ляховъ, зъ Украины въ Польщу далеко прогнати, старане маю пильное около благолѣпія церквій божихъ и монастирей

---

271 Нпр. 20 грудня 1653 р. (Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. 5. С. 90).

272 Нпр. 11 марта 1656 р. (Чтения в историческом Обществе Нестора Летописца. Киев, 1891. Кн. 5. С. 54).

273 Нпр. 26 листопада 1655 р. (Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. 5. С. 95).

274 Труды Черниговской Археографической Комиссии. Чернигов, 1913. Вып. 10. С. 144.

275 Чтения в историческом Обществе Нестора Летописца. Киев, 1890. Кн. 4. С. 96.

для розмножена хвалы божой»[276]. Найдовший вступ має дипльом для пинської шляхти з 28 червня 1657 р.: «Przedwieczna mądrość sama drogi pospolitego rządząc pożycia, dobrze czyniącym źle zadziaływać gdy zakazała, przyjaznych sercem ustanowiła przyjmować przyjacielskim, dawszy jego należne podobieństwo, że nie rzecz słuszna, aby za rybę wężem, za chleb kamieniem i inszemi złema rzeczoma miał kto za dobre oddawać uczynki. Gdy tedy najwyższy świata podsłonecznego Twórca i Rządca takowych do obejścia z ludźmi nauczał sposobów, najpewniejsze takie szczyrości i przyjaźni wzajemnej fundując ustawy, dobrym oddawać za dobre, dlategoż ani żadnemu, jego łaską stworzonemu, z bliźnim swoim niesłusznie obchodzić się inaczej, życzy li sobie ujść, za uchybienie drogi zbawiennej, Boskiej kary i ludzkiego posądzenia»[277].

Narratio. Ся частина універсалу є з природи речі в кожному універсалі инша, бо всюди оповідає про инші події чи відносини. З формального боку narratio в наших універсалах починається майже все словом «ижъ» або (рідше) «ижъ що», «понеже», «поневажъ». Дальша фраза також стилізується у типових формах: «ижъ мы видячи», «ижъ мы маючи взглядъ», «ижъ дошла до насъ ведомость», і подібні. Деколи narratio пропускається зовсім і по «ижъ» приходить прямо dispositio.

Dispositio містить вирішення даної справи, доручення, приказ. Зміст її також в кожному універсалі инший. Але у стилізації вживаються здебільша ті самі фрази, як «прото симъ унѣверсаломъ нашимъ позволяемъ», «прото мѣти хочемо», «пилно теды жадаемъ и приказуемъ», «приказуемъ теды сурово» і ин.

Sanctio, у якій міститься і comminatio, скріплює зарядження диспозиції і наказує кару за невиконання її. Типова форма санкції така: «бо хтобы колвекъ былъ спротивнымъ волі и тому выразному писанію нашему, то мы кождого такового за взятіемъ вѣдомости срого, безъ отпусту будемо карати; не чинячи иначей»[278]. Деколи погроза є індивідуалізована: «таковыхъ мы тогды кождого пану полковникови кіевскому сурово и безщадно карати розказуемъ»[279]; «и до насъ не отсылаючи

[276] Памятники Киевской комиссии для разбора древних актов. Киев, 1897. Т. 2. С. 210.

[277] Z dziejów Ukrainy… S. 517.

[278] 26 червня 1656 (Чтения в историческом Обществе Нестора Летописца. Киев, 1890. Кн. 4. С. 102).

[279] 2 червня 1653. (Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. 5. С. 89).

строго безъ жадноѣ фольги карати розказуемъ»[280]; «горломъ караный будетъ»[281]; «горлового карання не уйдутъ»[282]; «позволяемъ шибеницею карати»[283]. Кінцева фраза «не чинячи иначей» не відноситься до гетьмана, що він не чинитиме инакше, а до адресатів, що вони не повинні инакше робити. У деяких універсалах ця фраза стилізована виразніше: «иначей не чинячи подъ неласкою нашою и подъ срогимъ войсковымъ каранемъ»[284]. Замість «подъ неласкою нашою», буває деколи «подъ ласкою нашою»[285]; часом слова «не чинячи» пропущені і вся номінація обмежується скороченою фразою: «подъ строгостью войсковою»[286]. Одинокий раз як кара є назначена також грошева гривна: «подъ зарукою до шкатулы войсковой талярей сто и подъ суровымъ войсковымъ караньемъ, хтобы мѣлъ спротивиться нашему росказанью»[287].

Corroboratio, у якій є згадка про печать і підпис гетьмана, стрічається досить рідко. Звичайна форма корроборації така: «А для ліпшоѣ вѣры при печати войсковой руку нашу подписали есьмо»[288], або «На што сей листь намъ для вшелякой ваги при печати войсковой съ подписомъ руки нашее даемъ»[289].

Datum. Дата в наших універсалах все кладеться перед підписом. Вона починається найчастійше словомъ «Данъ», рідше «Дать» або «Писань», в польськім універсалі «Działo się». Місцевість значиться «въ...», «у...» або «зъ...», отже: «въ Чигирині», «зъ Чигирина», «въ Кіевѣ», «у Кіевѣ»; деколи також: «зъподъ Бару», «зъ табору зъподъ Хвастова», «въ таборѣ подъ Збаражомъ», «въ таборі зъподъ Зборова».

---

280 21 липня 1657 р. (Там само. С. 39).

281 28 грудня 1648 р. (Там само. С. 85).

282 20 вересня 1650 р. (Памятники Киевской комиссии для разбора древних актов. Киев, 1897. Т. 2. С. 57–63).

283 8 червня 1652 р. (Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. 5. С. 88).

284 23 червня 1657 р. (Чтения в историческом Обществе Нестора Летописца. Киев, 1890. Кн. 4. С. 104–105).

285 29 червня 1656 р. (Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. 5. С. 97).

286 11 марта 1656 р. (Чтения в историческом Обществе Нестора Летописца. Киев, 1890. Кн. 4. С. 54–55).

287 18 серпня 1656 р. (Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. 5. С. 88).

288 15 червня 1655 р. (Там само. С. 94).

289 2 червня 1655 р. (Там само. С. 93–94).

День, місяць і рік кладуть у ріжному порядку: «Дня 28 декабря року 1648», «року 1648 місяця декабря 29 дня», «дня 8 місяца октобра року 1649», «мая 15 дня 1651 р.» і ин. Цифри, (оскільки універсали відомі нам з автопсії або з докладних описів) пишуться все слов'янськими буквами. Календар старий чи новий, ніде не зазначений, з одним виїмком польського універсалу для пинської шляхти, де сказано виразно: «dnia 28 iunii według starego kalendarza roku pańskiego 1657».

Subscriptio. При кінці універсалу є власноручний підпис гетьмана, найчастійше у короткій формі: «Богданъ Хмелницкій рука власна», з варіантами «рука власная», «рукою власною». Дуже рідко є: «Богданъ Хмелницкій гетманъ рука власная»[290]. В універсалі з 24 марта 1652 р., який знаємо у перекладі, є повнійший підпис: «Bohdan Chmielnicki hetm. wojs. zapór.»[291]; таксамо в пинському універсалі: «Bohdan Chmielnicki hetman wojsk jego carskiej mści zaporoskich». На декотрих універсалах, але дуже рідко, маємо також власноручний підпис генерального писаря «Іоан Выговскій, енеральный писарь войсковый» або «... енеральныи писарь всего войска запорозького»[292]. Се очевидно для підкріплення значіння універсалу. Підпис Івана Виговського побіч підпису гетьмана свідчить про се, яке виїмкове становище мав тоді уряд генерального писаря. На універсалі з 24 мая 1650 р., який знаємо тільки з польського перекладу, нема підпису гетьмана, а сам тільки підпис Івана Виговського, – трудно рішити, чи се тільки пропуск в копії, чи справді деколи військовий писар підписував універсали в заступстві гетьмана.

По переведеній аналізі автентичних універсалів можемо без труду вказати, чим відріжняються фальсифікати, які підроблювано під ім'я Богдана Хмельницького. Для прикладу беремо відомий універсал з датою червня 1648 р., який подає Величко у своїм літописі:

Intitulatio: «Зиновій Богданъ Хмельницкій, гетманъ славного войска запорожского и всея по обохъ сторонахъ Днепра сущея

---

290 28 грудня 1648 р. (Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. 5. С. 85); 29 грудня 1648 р. (Труды Черниговской Археографической Комиссии. Вып. 10. С. 414–415); 18 серпня 1656 р. (Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. 5. С. 88).

291 Grabowski A. Ojczyste spominki... T. 2. S. 131–132.

292 17 червня 1648 р. (Z dziejów Ukrainy... S. 301); 20 грудня 1653 р. (Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. 5. С. 90); 2 червня 1655 р. (Там само. С. 93–94).

Украйни Малоросійскія», – в автентичних універсалах ім'я гетьмана є все тільки «Богданъ», ніколи «Зиновій Боданъ»; титул гетьмана є всюди у простій формі: «гетманъ зъ войскомъ запорозскимъ» або «гетманъ войска... запорозского».

Inscriptio: «Вамъ всѣмъ украинскимъ по обоихъ сторонахъ ріки Днепра, въ городахъ и селахъ обитаючимъ Малоросіяномъ, духовнимъ и мирскимъ; шляхетнымъ и посполитимъ, болшого и меншого всякого чина людемъ, а особливе шляхетне уроженымъ козакамъ и святой* братті нашой ознаймуемъ симъ універсаломъ нашимъ», – в автентичних універсалах ніде нема адреси «вамъ всѣмъ», а «всѣмъ въобецъ»; з ріжних кляс населення, які тут названо, знаємо в автентичних універсалах міщан і селян, «шляхетних» і «посполитих» та «вшелякой кондиції людей» – але ніколи нема «шляхетне уроженых козаків» ані «Малоросіян». Закінчення: «ознаймуемъ симъ унѣверсаломъ нашимъ» – можливе.

Narratio незвичайно довга, не вказує нічого спільного зі звичайною формою універсалів. Зміст її цілком фантастичний, – літературна історія початків повстання.

Dispositio: «Що все вам, братті нашой, всѣмъ обще Малоросіяномъ, предложивши и до разсужденія здравого подавши, о поспѣхъ вашъ къ намъ въ обозъ подъ Білую Церкву прилежно и пилно жадаемъ»... Ця диспозиція пригадує автентичні універсали тільки фразою «пилно жадаемъ», – все инше видумане.

Salutatio йде аж за диспозіцією: «... и имъ же зичимъ упрейме доброго оть Господа Бога здоров'я и благополучного во всемъ узнавати повоженя». Місце салютації при кінці для універсалів не прийняте, – се практика із звичайних листів.

Datum: «Данъ въ обозі нашомъ подъ Білою Церквою, року 1648 іюня... числа». Автентичні універсали вживають слів «въ таборі» і «дня» (не «числа»).

Subscriptio: У Величка підпису не наведено.

Як бачимо характеристичні формули автентичних універсалів не видержані, недостає цілого ряду прикмет, яким визначається типовий універсал Богдана Хмельницького, – так підробленнє виявляється дуже виразно.

---

* Має бути «истой» або «и всеи».

Спис універсалів Богдана Хмельницького

Спис, який подаємо, не компетує о повність. Впорядковано тут універсали Богдана Хмельницького відомі з доступних нам друкованих публікацій. Не виключаємо можливости, що дещо залишилося незавважене, особливо у другорядних провінціяльних виданнях. Число непублікованих універсалів певно значно побільшиться, коли будуть переведені систематичні розсліди по ріжних архівах, до яких дала почин Археографічна Комісія Укр. Академії Наук. Бажалосьби, щоби скоро появився повний, критично виданий корпус державних актів Богдана Хмельницького, – наш реєстр може послужить кому як тимчасовий помічний провідник. При кінці додаємо у повнім тексті шість непублікованих універсалів.

1648

1. 1648, 1 червня, в церковних справах (?). Оригінал (?) в Бібліотеці Академії Наук у Кракові рукоп. ч. 270 к. 7 (пор.: Z dziejów Ukrainy. S 55) – непублікований.

2. 1648, 17 червня, Чигирин, в церковних справах (?). Оригінал в Бібліотеці Академії Наук у Кракові рукоп. ч. 270 к. 3 (пор.: Z dziejów Ukrainy. S. 309) – непублікований.

3. 1648, 2 липня, Чигирин, для густинського монастиря. Оригінал в Бібліотеці Академії Наук у Кракові рукоп. ч. 270 к. 7 (пор.: Z dziejów Ukrainy, 554; Лазаревський А. Описание старой Малороссии. Киев, 1903. Т. 3. С. 395) – непублікований.

4. 1648, 17 липня, Паволоч, в справі маєтностей литовських панів. Копія в Архиві Чортирийських у Кракові, рукоп. ч. 141 с. 531–533. (пор.: Z dziejów Ukrainy. S. 410) – непублікований.

5. 1648, 12 грудня, Остріг, до шляхти в справі селян. Публікований: *1) Supplementum ad Historica Russiae Monumenta, ex archivis ac bibloithecis extraneis deprompta, at a Collegio archaeographico edita.* Petropoli, 1848. P. 187–188; *2) Barącz S. Pamiętnik dziejów polskich.* Lwów, 1855. S. 49–50.

6. 1648, 28 грудня, Київ, до селян села Підгорець про послух печерському монастиреви. Оригінал з архіва київської Скарбової Палати, в Петербурзі в Археографічній Комісії (пор. Летопись занятий Археографической комиссии. 1907. Т. 17. С. 33). Публікований в: *Акты, относящиеся к истории Западной России.* Т. 5. С. 85.

7. 1648, 29 грудня, Київ, на маєтности Себастіяна Снятинського. Копія в Бібліотеці Красінських у Варшаві, рук. ч. 4031 к. 482.

Публікований з копії Олексія Марковича в: *Труды Черниговской Археографической Комиссии.* Вып. 10. С. 144–145.

1649

8. 1649, 8 жовтня, Чигирин, густинському монастиреви на млини в с. Валках. Оригінал в Київському Центральнім Архиві в актах густинського монастиря (пор.: Лазаревський А. Описание старой Малороссии. С. 164–165) – непублікований.

9. 1649, 8 жовтня, Чигирин, Густинському монастиреви проти маціївських селян (пор.: Лазаревський А. Описание старой Малороссии. Т. 1 С. 381; Т. 3. С. 395) – непублікований.

10. 1649, 8 листопада, Київ, Іванови Скиндеру на чернигівське війтівство. Оригінал в архиві П. Я. Дорошенка. Публікований з оригіналу: 1) *Труды Черниговского предварительнаго Комитета по устройству XIV археологического съезда.* Чернигов, 1908. Вып 1. С. 26–27; 2) *Труды Черниговской Археографической Комиссии.* Вып. 10. С. 145–147; 3) з копії: (Чтения в историческом Обществе Нестора Летописца. 1890. Кн. 4. С. 96–97).

1650

11. 1650, 24 мая, Чигирин, київському полковникови про військову підмогу ханови проти Черкесів. Польський переклад в Бібліотеці Оссолінських у Львові рук. ч. 189 с. 337–8. Публікується нижче в додатку ч. I.

12. 1650, 1 серпня, Ірклііів, до ніжинського полку про назначения Лукіяна Сухини ніжинським полковником. Оригінал в Археографічній Комісії в Петербурзі. Публікований в: *Акты, относящиеся к истории Западной России.* Т. 5. С. 85–86.

13. 1650, 2 серпня, до білоцерківського полку в обороні шляхти. Копія в Архиві Чорторийських у Кракові рук. 144 4.184 (пор.: Z dziejów Ukrainy. S. 542). Непублікований.

14. 1650, 28 серпня, в обороні шляхти. Памятники Комиссии для разбора древних актовъ. 1848. Т. 1, вид. 2. С. 574.

15. 1650, 20 вересня, Ямпіль, в обороні шляхти. Копія з гродської житомирської книги 1649–50 р. к. 550. (Памятники Комиссии для разбора древних актов. 1849. Т. 2. С. 57–63).

1651

16. 1651, 11 січня, Чигирин, надання домініканських маетностей Богоявленському братському монастиреви в Київі. Публікований з копій: 1) *Памятники Комиссии для разбора древних актов*. Т. 2.

С. 210–212; 2) *Акты, относящиеся к истории Западной России.* Т. 5. С. 86–87 (з датою 11 червня 1651); 3) *Акты ЮЗР.* Т. 3. С. 444–445.

17. 1651, 16 мая, зпід Зборова, максаківському монастиреви на маетности. Копія з «Генерального слѣдствія о маетн. Черниг. Полка». Публікований: Чтения в историческом Обществе Нестора Летописца. Кн. 4. С. 98.

18. 1651, 24 мая, під Збаражем, переяславському полковникови про межигірський монастир. Оригінал в Археографічній Комісії у Петербурзі (пор. Летопись занятий Археографической комиссии. Т. 17. С. 34–35). Публікований: *Акты, относящиеся к истории Западной России.* Т. 5. С. 86.

1651, 11 червня – див. 1651, 11 січня.

1651, 24 червня – див. 1656, 24 червня.

19. 1651, 2 липня, під Білоцерквою, полковникам білоцерківському, винницькому, брацлавському, уманському і поволоцькому збиратися з полками під Білоцеркву. Польський переклад: Stanisława Oświęcima Dyariusz 1643–1651. *Scriptores Rerum Polonicarum*. Kraków, 1907. T. 19. S. 362. Инша копія в Бібл. Оссолінських рук. 189 с. 526 з датою 7 липня 1651 р.

20. 1651, 1 листопада, Чигирин, в справі маєтностей київського Микольського монастиря. Копія в Київ. Центральнім Архиві № 5974. Публікований: *Чтения в историческом Обществе Нестора Летописца.* Кн. 4. С. 7–11.

21. 1651, 30 листопада, Чигирин, вереміївським селянам про послушність київському Микольському монастиреви. Оригінал в петербурській Археографічній Комісії (Летопись занятий Археографической комиссии. Т. 17. С. 35). Публікований: *Акты, относящиеся к истории Западной России*. Т. 5. С. 87.

22. 1651, 5 грудня, Чигирин, харківському і ловатинському отаманам про охорону прав Печерського монастиря в хуторі Бузикові. Копія в Церковно-археол. Музеї Київської Духовної Академії ч. 217, к. 318. Публікований: *Чтения в историческом Обществе Нестора Летописца.* Кн. 8. С. 10–11.

1652

23. 1652, 24 марта, Чигирин, зазив до воєнної готовости проти Польщі. Публікований в польськім перекладі: *Grabowski A. Ojczyste spominki.* T. 2. S. 131–132.

24. 1652, 8 червня, під Камянцем, в справі охорони київських міщан від стацій і своєволі війська. Оригінал в архиві Київської Городської Думи. Публікований: *Акты, относящиеся к истории Западной России*. Т. 5. С. 88.

1652, 18 серпня, Чигирин див. 1656 р.

1653

25. 1653, 22 січня, Чигирин, миргородському полковникови про млин мгарського монастиря. Копія в Археографічній Комісії (Летопись занятий Археографической комиссии. Т. 17. С. 35). Публікований: *Акты, относящиеся к истории Западной России.* Т. 5. С. 89.

1652, 5 марта див. 1657, 5 марта.

26. 1653, 2 червня, зпід Бару, в обороні маєтностей київських міщан. Оригінал належав до Київської Городської Думи, тепер в Національнім Музеї у Львові. Публікований: *Акты, относящиеся к истории Западной России*. Т. 5. С. 89–90.

27. 1653, 20 грудня, Корсунь, надання села Чернина межигірському монастиреви. Оригінал в Київській Скарбовій Палаті; копія в Археографічній Комісії. (Летопись занятий Археографической комиссии. Т. 17. С. 35–36). Публікований: *Акты, относящиеся к истории Западной России*. Т. 5. С. 90.

1654

28. 1654, 17 січня, Переяслав, про воєнну готовість проти Польщі. Публікований в польськім перекладі: *Памятники Комиссии для разборки древних актов.* Т. 3. С. 57–58.

29. 1654, 21 (28?) квітня, в справі податку на чужоземних купців. Копії 1) Моск. Архива Закордонних справ з датою 21. IV; 1) Археографічної Комісії з датою 28. IV. (пор.: Летопись занятий Археографической комиссии. Т. 17. С. 36). Публікований з першої копії: *Акты ЮЗР.* Т. 3. С. 507–508.

30. 1654, 22 мая, Чигирин, для оборони маєтностей Евксентія Жеребила. Оригінал в Бібліотеці Красінських у Варшаві рук. ч. 4022, ч. 122. Публікований нижче в додатку ч. II.

31. 1654, 25 мая, Чигирин, київському полковникови про охорону маєтностей Видубицького монастиря. Оригінал в Археографічній Комісії (Летопись занятий Археографической комиссии. Т. 17. С. 36). Публікований: *Акты, относящиеся к истории Западной России.* Т. 5. С. 91.

32. 1654, 13 липня, Київ, про охорону міщан і шляхти в Насташці. Копія в латинській транскрипції в Архиві Чорторийських у Кракові рук. ч. 3776 (пор.: Z dziejów Ukrainy. S. 219). Непублікований.

33. 1654, 4 серпня, під Хвастовом, дозвіл київській капітулі ситити мід. Оригінал в архиві Київської Городської Думи. Публікований: *Акты, относящиеся к истории Западной России.* Т. 5. С. 92.

34. 1654. 11 жовтня, Білоцерква, максаківському монастиреви на маетности. Копія з «Генерального слѣдствія о маетностяхъ чернѣговскаго полка», *Чтения в историческом Обществе Нестора Летописца.* Кн. 4. С. 99.

35. 1654, 11 жовтня, Білоцерква, ніжинському наказному полковникови про маетности максаківського монастиря. Копія з «Генер. слѣдствія о маетностяхъ черниг. Полка», *Чтения в историческом Обществе Нестора Летописца.* Кн. 4. С. 100.

1655

1655, 11 марта, Корсунь – див. 1656, 11 марта.

36. 1655, 6 квітня, Чигирин, про право київської капітули ситити мід. Оригінал в архиві київської Городської Думи. Публікований: *Акты, относящиеся к истории Западной России.* Т. 5. С. 92–93.

37. 1655, 28 квітня, Чигирин, потвердження маєтностей лубенського мгарського монастиря. Копія з архіву Скарбової Палати в Археографічній Комісії в Петербурзі (Летопись занятий Археографической комиссии. Т. 17. С. 36). Публікований: *Акты, относящиеся к истории Западной России.* Т. 5. С. 93.

38. 1655, 28 квітня, Чигирин, батуринському монастиреви на село Хмелів. Копія зі збірки А. Лазаревського. Публікований: *Чтения в историческом Обществе Нестора Летописца.* Кн. 5. С. 54.

39. 1655, 15 мая, Чигирин, селянам бортнянським, банківським і половенським з приказом сипати греблю густинського монастиря. Оригінал в Київськім Центральнім Архиві. Публікований з фототипією: *Палеографическій Изборникъ. Матеріалы по исторіи южнорусскаго письма въ XV–XVIII вв.* / изд. Кіевской Коммиссіей для разбора древнихъ актовъ, ред. И. Каманин. Киев, 1899. Вып. 1. С. 39.

40. 1655, 16 мая, густинському монастиреви на с. Полове. Оригінал в київськім Центральнім Архиві (пор.: Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Т. 3. С. 177–8, 395). Опублікований в цілости.

41. 1655, 31 мая, Корсунь, про послух селян Ольшанки мгарському монастиреви. Копія з архиву київської Скарбової Палати в

Археографічній Комісії (Летопись занятий Археографической комиссии. Т. 17. С. 36). Публікований: *Акты, относящиеся к истории Западной России*. Т. 5. С. 93.

42. 1655, 2 червня, Богуслав, потвердження вибору намістника київського Золотоверхого Михайлівського монастиря Теодосія Софоновича. Оригінал з київської Скарбової Палати в петерб. Археогр. Комісії (Летопись занятий Археографической комиссии. Т. 17. С. 36). Акты, относящиевся к истории Западной России. Т. 5. С. 93–94.

43. 1655, 15 червня, Київ, надання млина під Трипіллєм київському Золотоверхому Михайлівському монастиреви. Копія в архіві київської Скарбової Палати. Публікований: *Акты, относящиеся к истории Западной России*. Т. 5. С. 94.

44. 1655, 15 (?) червня, Київ, надання київському полковникови Павлови Хмельницькому чотирьох сіл у застав за позичені 8.000 золотих. Копія в Архіві київської Скарбової Палати. Публікований: *Акты, относящиеся к истории Западной России.* Т. 5. С. 95 (Дата в заголовку 25. VI, в тексті 15. VI).

45. 1655, 26 червня, під Баром (?), надання земель Якову Сомковичу. Копія: Лазаревський А. Изъ семейной хроники Берловъ. *Кіевская Старина*. 1899. Непублікований.

46. 1655, 26 листопада, Паволоч, для охорони київських міщан від наїздів війська. Оригінал належав до архіва Київської Городської Думи, тепер в Національнім Музею у Львові. Публікований: *Акты, относящиеся к истории Западной России.* Т. 5. С. 95.

1656

47. 1656, 9 січня, Чигирин, київському Богоявленському монастиреви на село Ксаверів і инші. Копія з архива київської Скарбової Палати. Публікований: *Акты, относящиеся к истории Западной России.* Т. 5. С. 96.

48. 1656, 29 січня, Чигирин, назначения Івана Нечая полковником. Копія в Архиві Міністерства Загр. Справ в Москві, оригінали ч. 67. Публікований: *Сборник Археографической Комиссии.* Т. 1. С. 28–29.

49. 1656, 2 марта, Чигирин, про будову млина Микольського пустинного монастиря в Совині на р. Росі. Оригінал в Національнім Музею у Львові. Публікується нижче в додатку ч. III.

50. 1656, 9 марта, Чигирин, пропуск Янови Песочинському. Нова копія в Бібліотеці Красінських у Варшаві рук. 4032. к. 85. Публікується нижче в додатку ч. IV.

51. 1656, 11 марта, Корсунь, Батуринському монастиреви, потвердження привілея канцлера Оссолінського. Копія у збірці Ал. Лазаревського. Публікований: *Чтения в историческом Обществе Нестора Летописца.* Кн. 5. С. 54–55 (дата в заголовку: 1655, в тексті: 1656 р.).

52. 1656, 21 марта, Чигирин, Межигірському монастиреви на Вишгород з селами Петрівці і Мощони. Оригінал в київській Скарбовій Палаті. Публікований: *Акты, относящиеся к истории Западной России*. Т. 5. С. 97.

53. 1656, 31 марта, Чигирин, любецькому сотникови Саві Унучку і Артемови Красковському на любецькі маетности. Копія з «Генеральная слѣдствія о маѣтностяхъ черниговского полка». Публікований: 1) *Чтения в историческом Обществе Нестора Летописца.* Кн. 4. С. 101–102; 2) *Черниговскія Губернскія Ведомости*. 1892. Ч. 22.

54. 1656, 3 мая, Чигирин, надання Оникію Силичу млина на р. Білоусівці. Оригінал в Музею Тарновського в Чернигові (порівн.: Каталогъ Музея. Т. II. С. 237). Непублікований.

55. 1656, 18 мая, переяславським міщанам про звільнення від податків млина Павла Тетері в Попівцях. Оригінал в петербурській Археографічній Комісії (пор.: Летопись занятий Археографической комиссии. Т. 17. С. 37). Непублікований.

56. 1656, 17 червня, надання Батуринському монастиреви сіл Спаське поле, Божок, Любитів, Заболотів, Озаричі. Копія із збірки Ал. Лазаревського. Публікований: *Чтения в историческом Обществе Нестора Летописца.* Кн. 5. С. 55–56.

57. 1656 (?), 24 червня, Чигирин, затвердження землі Лукаша Носановича в Чернигові. Копія з «Генерального слѣдствія о маѣтностях черниговского полка» (з хибною датою 24 червня 1651*). Публікований: *Чтения в историческом Обществе Нестора Летописца.* Кн. 4. С. 98–99.

58. 1656, 26 червня, Чигирин, надання Олиферови Радченкови села Постовбиці. Копія з «Генер. слѣдствія о маѣтностяхъ черниговского полка». Публікований: *Чтения в историческом Обществе Нестора Летописца.* Кн. 4. С. 102–103.

---

* Дата 24 червня 1651 р. для сього універсалу хибна, бо титул «гетьманъ зъ войскомъ его царскаго величества запорозскимъ», в 1651 р. неможливий, а також Б. Хмельницький не був тоді в Чигирині, а у відступі зпід Берестечка. З инших років, що лишаються до вибору, можливий 1656 або 1657 р., коли можна ствердити присутність гетьмана в Чигирині.

59. 1656, 29 червня, Чигирин, надання лубенському монастиреви сіл Луки і Хитці. Копія з архива Київської Скарбової Палати. Публікований: *Акты, относящиеся к истории Западной России.* Т. 5. С. 97.

60. 1656, 18 серпня, Чигирин, надання київському Михайлівському монастиреви сіл Ходосівки і Кренич. Копія з архива київської Скарбової Палати в Археографічній Комісії в Петербурзі (пор.: Летопись занятий Археографической комиссии. Т. 17. С. 37) з хибною датою 1652 р.*. Публікований: *Акты, относящиеся к истории Западной России.* Т. 5. С. 88.

61. 1656, 2 вересня, Чигирин, надання маєтностей Лаврентієви Борозні. Оригінал в Музею Тарновського в Чернигові. Публікований з копії: *Акты ЮЗР*. Т. 3. С. 544–545.

62. 1656, 2 вересня, Чигирин, надання маєтностей Мартину і Федору Воронам. Копія в Архиві Міністерства Закорд. Справ в Москві. Публікований: *Акты ЮЗР*. Т. 3. С. 545.

63. 1656, 3 вересня, Чигирин, про охорону сіл Клюси, Горськ, Семківка, Хорошие, Куршеновичі. Оригінал в Музею Тарновського в Чернигові (пор.: Каталогъ II. С. 237). Непублікований.

64. 1656, 4 вересня, Чигирин, надання Михайлови і Іллі Рубцям. Копія в Московськім Архиві М. Заграничних Справ. Публікований: *Акты ЮЗР*. Т. 3. С. 545–546.

65. 1656, 5 вересня, Чигирин, звільнення Лаврентія Борозни від поборів. Копія в Архиві М. Закорд. Справ у Москві. Публікований: *Акты ЮЗР*. Т. 3. С. 546.

66. 1656, 10 жовтня, Чигирин, надання права зборів для міста Козельця. Копія в Архиві М. Закорд. Справ в Москві. Публікований: *Акты ЮЗР*. Т. 3. С. 548.

67. 1656, 31 грудня, Чигирин, в справі охорони міста Пинська. Копія в Актах минського городського суда з 1656–8 р. № 13009 к. 609. Публікований: *Акты, издаваемые Виленской Археографической Комиссией.* Вильно, 1917. Т. 34. С. 96.

68. 1656, надання Крупецькому монастиреви села Коренецького. Описаніе черниговской єпархии. Т. 3. С. 302 (нам недоступне).

---

* На хибність дати вказує титул «царскаго пресвѣтлого величества». Одинока можлива дата 18 серпня 1656 р., бо лише тоді Б. Хмельницький був у Чигирині.

1657.

69. 1657, 9 січня, київському Братському монастиреви на с. Ксавери і інші. Копія в петербурській Археографічній Комісії (пор.: Летопись занятий Археографической комиссии. Т. 17. С. 37). Непублікований.

70. 1657 (?), 5 марта, Чигирин, Мгарському монастиреви на сіножати лубенських Бернардинів. Копія з Архива Скарбової Палати з хибною датою 1653 р.[*]). Публікований: *Акты, относящиеся к истории Западной России*. Т. 5. С. 89.

71. 1657, 15 марта, Чигирин, про свобідний переїзд київських міщан до Старого Бихова. Оригінал в Бібліотеці Пшездзєцьких в Варшаві. Публікується нижче в додатку ч. V.

72. 1657, май, Чигирин, надання Павлови Ярмултовському сіл Вербичі і Горбів. Копія з «Генер. слѣдствія о маєтн. черниг. Полка»; Публікований: *Чтения в историческом Обществе Нестора Летописца.* Кн. 4. С. 104.

73. 1657, 9 мая, права ніжинським Грекам. Публікований (?): Федотовъ-Чеховский А. *Акты греческаго нѣжинскаго братства.* Кіевъ, 1884. С. 43 (виданнє мені недоступне).

74. 1657, 23 червня, Чигирин, надання маетностей Катерині Грязній. Копія з «Генер. слѣдствія о маєтн. черниг. Полка». Публікований: *Чтения в историческом Обществе Нестора Летописца.* Кн. 4. С. 104–105.

75. 1657, 28 червня, Чигирин, грамота пинській шляхті. Копія з книг київського ратуша, також Архів Чарторийських рук. 2105 к. 31. Публікований: 1) *Памятники Комиссии для розбора древних актов.* Т. 3. С. 145 і далі, 2) *Z dziejów Ukrainy*. S. 517–519.

76. 1657, 21 липня, Чигирин, миргородському полковникови про охорону маетностей Мгарського монастиря. Копія з Архива Київ. Скарбової Палати, в петербурській Археоґр. Комісії (Летопись занятий Археографической комиссии. Т. 17. С. 37). Публікований: *Акты, относящиеся к истории Западной России*. Т. 5. С. 99.

77. 1657, права ніжинським Грекам (другий універсал) – пор.

---

[*] Рік 1653 хибний, бо гетьман титулується «его царскаго величества». Можливі роки 1654, 1656, 1657. Приймаємо 1657 р. з огляду на фразу «за отпущеніе грѣховъ нашихъ» – може, писаний під час слабости Б. Хмельницького?

Федотовъ-Чеховський А. Акты греческаго нѣжинскаго братства. С. 43.

Непубліковані універсали Богдана Хмельницького

1650, 24 мая, Чигирин, київському полковникови,
про військову підмогу ханови проти Черкесів

Bohdan Chmielniczky Hetman Wojska J. K. M. Zaporowskiego.

Panu Pułkownykowy Kyiowskiemu ze wszistkim towarzistwem Pułku WM zdrowia od Pana Boga miecz zicemy. Jakosmy was zymą żądały y przikaziwały, abjscie Carowy JM Crimskiemu na usługę sły, iz na ten czas iescze niepewnoscy pokoiu od PP Lachów spodziewalysmi się, dliatego tak mi tego roku poniechaliszmy, iak y Car Krimsky, y usługę, na ktorąsmy. mieli na ten czasz yscz, odłożyłyśmy. Teraz pewny pokoi stanął, tedy Car JM Krimsky przisłał do nas, abjsmi mu kiełka tiszięczy towarzistwa z pułku po 300 człeka, iednego setnyka starsym na swoie mieysce przydały, z orężem dobrym ognistym, prochow abi beło dostatek, o dwu kon, w dziesiątek człeka woz ieden zywnosczyą, nie czekaiącz drugiego uniwersału naszego na dzień 26 maia do Pułtawy stawicz szie tu y w tę drogę, to iest na usługę naznaczoną Carowy JM Kri niskiemu, który na Cerkaszy zamysł ma, na mieysce naznacone bez wimowy daley, inaczy nie czynyącz pod łaską naszą wojskową. Dan w Czehrinye 24 may anno 1650.

Jan Wychowsky piszarz Wojska Zaporowskiego.

Бібліотека Оссолінських рук. Ч. 189. С. 337–338. Напис: Uniwersał od Hmielnickiego do pułkownyka kyiowskiego.

1654, 22 мая, Чигирин – для охорони маетностей
Евксентія Жеребила.

Богдан Хмелницкий Гетманъ Войска Его Царского
Величества Запорозский

Всѣмъ въобецъ и кождому зъособна, кому бы о том видати належало, меновите Паном Полковником, Сотником, Асаулом, Атаманом и всему Товариству, ездным и пешим, Войска Запорозского до ведомости доносим симъ нашим универсалом, иж мы поважаючи зычливост противъком [sic] нам, а не мнѣй услуги противъко Церкви Божой Манастыра Печерскопо Пана Евксентія Жеребила, (которий маючи частокротные свои такъ въ хуторе, яко теж и въ млынъку од товариства нашого докучаня и наежджаня, перед нами

ся ускаржал), даємо оному тот нашъ обороны унѣверсал и владзою нашою гетманскою приказуєм, абысте такъ там зостаючіе, яко теж и переєзджаючіе, жадное оному докуки не чинячи, ночлегов, попасов не одправовали и жадное турбаціи не задавали; а ежели бы ся который таковый смѣл важити мимо тое выразное заказанъе наше чинити, такового кождого за данъем ведомости полковникови нашому киевскому под'неотволочное каранъе поддаем, што и повторе вам всЬм приказуєм. Дань въ Чигиринѣ року…

Богданъ Хмелницкий *L. S.*

рука власна.

Бібліотека Красінських у Варшаві рук. Ч. 4022. С. 122. Оригінал на піваркуші з власноручним підписом гетьмана. Печать типу II (пор.: Іван Крип'якевич, З козацької сфрагістики, 7–8).

1655, 2 марта, Чигирин, – київському полковникови, про будову млинів Микольського Пустинного монастиря в Совині на ріці Росі.

Богданъ Хмелницкий Гетманъ з Войском Єго Цар. Вел. Запорозскимъ

Ознаймуемъ тымъ писанъем нашимъ кождому, кому того потреба будет вѣдати, меновите П. Полковникови, Сотникомъ, Атаманомъ и всей черни козакомъ Войска Єго Царского Вел. Запорозского до полку каневского належачимъ и вшелякое кондиции людемъ, кому толко сее наше писанье показано будетъ, іжь позволилисмо на прозбу в Богу Велебного Отца Інокентия Кгызеля Ігумена Монастира святого Отця Ныколы Пустинного и всей братии чернцовъ тогожъ Монастира млыны*) для поратунку монастирского на рецѣ Росѣ в державі тогожъ менованого Монастира в селѣ Совинії поставити, с чого абы моглы выживенъе собѣ мѣти. Сурово прето приказуємо, абы онымъ в будованю тохъ [sic] млынов**) жадное перешкоди и перенагабаня чинити нихто не важился и не зборонялъ, также и до пожитковъ ихъ абы не втручался под срокгимъ войсковимъ каранем, що меновите абы ведлугъ волѣ нашоє было. Дать з Чигирина дня в марта

* Спершу було «млын», справлено на «млыны», мабуть иншою рукою.

** Спершу було «того млына», справлено з помилкою на «тохъ млынов».

Богданъ Хмелницкий *L. S.*
рука власна.

Національний Музей у Львові. Оригінал на аркуші паперу, зложеним вдвоє з власноручним підписом гетьмана. Печать типу III (Іван Крип'якевич, З козацької сфрагістики, 8–9).

З другого боку записка иншою рукою:

«На будоване млынов савинских лист от Пана Богдана Хмелницкого Манастырови Сто Николскому Пустин. Киевскому данный». В долі: «Переписан».

1656, 9 марта, Чигирин – пропуск для Яна Песочинського.

Богданъ Хмелницъкий Гетманъ з Войскомъ Запорозкимъ.

Паномъ Полковникомъ, Асауломъ, Сотникомъ, Атаманомъ и всему Товариству войскъ нашихъ запорозкихъ, старшинѣ и черни, также Атаманомъ городовымъ, Войтомъ, Буръмистромъ и вшелакой кондиціи людемъ и кождому, кому би тилки сеє наше писане показане было, доносымъ до ведомости, ижъ бывши у насъ П. Янъ Песочински, который отъ насъ, здавши одправу, назадъ поворочаетъ; пилно теды вашецей жадаемъ, абисте оному во всемъ вѣру давши, всюды доброволне, такъ тамъ йдучого, яко зновъ з чимъколвѣкъ назадъ до насъ поворочаючого пропущали, не задаючи оному ни в чомъ найменшое трудности, которы кѣди будетъ чого у вашецей жадати, также оному жебисте не збороняли, не чинячи иначей для ласки нашое. Данъ зъ Чегирына марца 9 дня року 1656.

Богданъ Хмелницкий рука власна.

Бібл. Красінських рук. 4032. к. 85. Нова копія.

1656, 15 марта, Чигирин – про свобідний переїзд киівських міщан до Старого Бихова.

Богданъ Хмѣлъницъкий Гетманъ з Войскомъ Єго Царскаго Велич. Запорозкимъ

Всѣмъ вобецъ и кождому зособна, кому о том вѢдати належить, меновите П. Пувковникомъ, Асавуломъ, Сотникомъ, Атаманомъ и всей старшині и черни Войска Запорозкого и вшелякого стану свѣцкого в местах, местечкахъ преложоным людемъ доносимъ до

ведомости тымъ нашимъ писанемъ, и кому толко показано будегъ: іжь з волѣ Божое упаметавшисе шляхта, месчане и вси обивателі Старого Быхова цале и вѣрне поддалисе под владзу и протекцию нашу и присегу виконали нам, же нѣкгды южь некому иншому тоей фортеци не подадут, але по вѣкъ при Войску Запорозкомъ оную заховати мают. Видечи мы южь их щирую вѣрност, позволилисмо купцомъ и мещаномъ киевскимъ (поневажъ порть сотворилсе) вгору люб самым ити, люб своих факторовъ посылат до Быхова и гдеколвекъ залоги нашѣ зостают, з вшелякими лекгумѣнами и купецкими речами сухим путем и водою, як хто может. Пилно теды жадаєм и приказуємо жебы без вшелякого задержаня и гамованя всюди пропусчано так самыхъ, яко и факторовъ ихъ, мыт жадныхъ торговых и подачок абы у нихъ не витягано ведлугъ давных привилеев от королей наданих, а хтобъ спротивный был волѣ нашой и дороги тоее имъ зборонял и мыто витягал, таковый кождый за найменшою скаргою срокго от нас караный будетъ, іначей не чинечи. Дан в Чигиринѣ.

Богданъ Хмелницкий *L. S.*
рука власна.

Бібліотека Пшездзєцьких у Варшаві, відділ кореспонденцій. Оригінал з власноручним підписом гетьмана, на піваркуші зложенім вдвоє. Печать типу II (пор. Іван Крип'якевич. З козацької сфрагістики, 8–9). По другім боці дописка: «Универсал ЄгоМл. Пана Гетмана позволеня порту водного до Литви 1657 марта 15».

Підроблений, насмішливий універсал приписаний Б. Хмельницькому, ніби з табору під Батогом (1652 р.)

Frant ktoris zmislieł.

Uniwersał Hmielnickiego w obozie pod Bathowem po rozgromieniu obozu i Hetmana Im P Calinowskiego zabycziu

Bochdan Chmielnicki z laski Miłostywoho Boha Korol Haliczki, Wielki Kniaź Rusky, Siewierski, Kyiewski, Podulski, Brasławski, Wołinsky, Chełmski, Bełski, Weliki Straznyk Porty Othomenskoe, Prawodawca Lacki, Hetman Zaporoski, Zastupca Swobod Miru Chrzestjanskiego. i Wsem wobec y kozdomo zosobna z Lachów, komubi to wyda ti należało, a menowite zemlianom, mołodcom widomo czynimo, yz nas tot uniwersał posyłaiemo, abiste według onoho sprawowali się i od lichich postupkow swoich odwerneli się, aby Myłostiwy Boh nas perestaw za takie zbitki i pyhu was karaty woinoiu, holodom, powitrzem i roznoiu niemocą. Abi żaden Lach do Nemcow ne waził sie zboza posyłacz y muzikow powozamy nie trapił, alie sczobi doma sam zył, z peprem i safranem, z gołgani abi nie ważył sie isty, telko s coszkiem a s hranem, wina, miodu abi nie pili, telko prostoiu horelku, w sukmanach kostownich, krasnih abi nie chodzieli, telko w karazyiowych, także zonky wase abi głowi swoie nie wiązali bogato, telko w sorach konopnych.

Zydowie abi telko do siódmego roku do skoli chodzili, bo iuz wielmy premudreli, azebi telko loiem a skurami kupceli.

Lacki wladikowie przicewnici abo niech sie żenią abo niech dadzą ludziom pokoj.

Starszi Lachowie aby w (нечитке) sklianemi okni abi nie iezdili alie telko o iednim koniku homontem.

Te artykuły powinni będą starszi Lachowie trimati pod knutowaniem a mołojczy pod harlem.

Ato artykuły abi beli po horodach i miastach obwołać kazały w miastach Krolia IM Pana naszego miłoscziwego y Dóbrodzieia.

В долі замітка:

To zmislione rzeczi mogą bydz nieprawdziwe, od PnP Kołobockiego celiadnika przepisane z copiey jego (między pospólstwem albo zołnierzstwem zmislione).

Бібліотека Оссолінських рук. 189. С. 624.

VI. СУД

Про суд в козацькій державі за гетьманства Богдана Хмельницького є дані дуже неповні. В отсім огляді обмежуємося тільки до зазначення найважнійших питань.

В часи до Хмельниччини найвищою судейською інстанцією була рада. На раді видавано присуди смерти і в прияві ради їх виконувано. З доручення ради судейську владу мав гетьман, судді, полковники і инша старшина. По революції 1648 р. рада втратила давнє значіннє[295] і не виконувала вже судейської влади. Тепер найвищим суддею в козацькому війську був гетьман. Він передавав судейську владу нижчим судам, приймав відклики від них, переводив контролю козацького судівництва і назначував надзвичайні суди. В гетьманських універсалах з наданнем полковництва все зазначено, що полковник «отъ насъ суполную владзу масть... непослушныхъ карати», «кождого зь козаковь тамь зостаючихь добромь миловати, а зломь карати»[296]. В ріжних инших справах гетьман дає владу полковникам, сотникам й отаманам всяких злочинців «тамже заразь карати, не отсилаючи до насъ»[297].

Зразок надзвичайної гетьманської судової комісії маємо в 1656 р. Полковник Антін Жданович «посланый... отъ его милости пана гетьмана для выслушанья сыску въ рознихъ дѣлехъ» і зокрема «хто чинить разореніе и царскаго величества людемъ всякимъ неправду и грабежъ, таковыхъ сыскивать и росправу чинить и всякого винного, на когобъ такое только воровство покажется, горломъ карати и наказаніе чинити всякое»[298]. Жданович розглядав такі справи: причини, чому козацька залога залишила Новий Бихів; уживаннє титулу білоруського полковника Іваном Нечаєм; бійки між козаками і царським військом; ріжного рода розбої і грабежі. Слідство велося цілий місяць в Ніжині, Борзні, Чавсах, Могилеві білоруськім. По слідстві

---

[295] Пор.: Крип'якевич І. Студії над державою Б. Хмельницького. І. Рада. *ЗНТШ*. Львів, 1925. Т. 138–140. С. 67–81.

[296] Універсал для ніжинського полковника, Сухіші з 1 серпня 1650 (Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. 5. С. 85–86); універсал для білоруського полковника Нечая з 26 січня 1656 (Сборник Археографической комиссии. Т. 1).

[297] Універсали з 29 грудня 1648 (Труды Черниговской Археографической Комиссии. Вып. 10. С. 144–145); з 8 листопада 1649 (Чтения в историческом Обществе Нестора Летописца. Кн. 4. С. 96–96); з 21 липня 1657 (Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. 5. С. 99).

[298] Протоколи слідства Ждановича (Акты ЮЗР. Т. 3. С. 519, 522).

полковник деяких винуватих покарав, навіть горлом, справу невинних відіслав до рішення гетьмана; деякі діла, що до котрих слідство не було покінчене, полишив до розгляду місцевим полковникам[299].

Гетьман відбував деколи сам суд першої інстанції і видавав вироки смерти[300].

Найвищий суд при гетьмані і, мабуть, як його заступники вели генеральні судді, яких було двох[301]. Але про їхні компетенції і діяльність з того часу не дійшли до нас ніякі звістки. При генеральнім суді був також судейський писар з платою 100 зол. річно[302].

Не знаємо також докладнійше про організацію нижчих судів. Судейську владу мали всі начальники провінціяльної і місцевої адміністрації: «Чого всего полковникове, а де не мається полковникові, сотникове и атаманове поблизкиє, кому бы сей нашъ универсалъ указанным былъ, перестерегать будутъ, и то все сурове безъ жадного милосердія на горле, до мене не отсилаючи, карати мають» – така звичайна постанова гетьманських універсалів[303]. Суд на території полку вів полковник; в деяких полках були теж окремі полкові судді[304]. Сотенний суд належав до сотника. В городах судили отамани, деколи при участи козацької ради[305]. Коли не було старшого, що мав владу вести суд, обов'язувала засада звичаєвого запорожського права: «де три козаки, одного два судити повинні»[306].

---

299 Инший приклад комісії висланої гетьманом до Конотопу (Акты ЮЗР. Т. 4. С. 20).

300 Т. нпр. приказав стяти Федоровича, що захопив скарб Тимоша (Акты ЮЗР. Т. 10. С. 78).

301 Див.: Крип'якевич І. Студії над державою Б. Хмельницького. ІІ. Ґенеральна старшина. *ЗНТШ*. Львів, 1925. Т. 138–140. С. 77.

302 Акты ЮЗР. Т. 10. С. 475.

303 Труды Черниговской Археографической Комиссии. Вып. 10. С. 144–145.

304 1649 р. в калмицькім полку, Реєстра Зап. Войска; в 1650 р. в миргородськім полку (Акты ЮЗР. Т. 8. С. 329); в 1654 р. в стародубськім, гадяцькім і полтавськім полках (Акты ЮЗР. Т. 10. С. 294 і д.).

305 Вепринський отаман Іван Скиба 1649 р. «учинилъ раду большую» і на ній карав «комишиною» козака, що обидив царське ім'я (Акты ЮЗР. Т. 3. Доповнення. С. 51).

306 «Jako przed ty ni bywało, aby gdziekolwiek kozactwo nasze się znajdowało, by trzech kozakow, jednego dwaj sądzić powinni», інструкція під Зборовом в серпні 1649 р. (Грушевський М. Хмельниччина в розцвіті. С. 210); пор.: У переговорах з Москвою в марті 1654 р. (Акты ЮЗР. Т. 10. С. 446).

Між козацькими судами ріжних ступнів перестерігався (принайменше деколи) порядок інстанцій: від суду отамана відклик ішов до сотника, від сотника до полковника і від полковника до генерального суду. В справі обиди маєстату царя, якої допустився козак Ігнат Тарасович, вепринський отаман Іван Скиба заявляє, що «він Ігнат, належить до суду його, не до полковникового»[307].

Право, яким судили козацькі суди, не було списане. В основі його було звичаєве запорожське військове право, доволі примітивне і суворе. Але на козацьких судах відбивався також вплив міських судів магдебурського права і, мабуть, також судів земських і гродських. Знаємо тільки деякі подробиці з практики козацького суду. Обжаловані є замкнені «вь в'язень», деколи приковані до пушки[308]. Суддя починав слідство допитом обжалованого, потім питав свідків; деколи допитувано обжалованого кілька разів, навіть тоді, як вже стояв засуджений під шибеницею «и на остатней ступени», «уже в сило голову кладучи»[309]. Кари знаємо трьох родів. За лекші провини приковувано винуватого до пушки – це була кара найменш ганебна, на неї був засуджений навіть полковник Максим Кривоніс[310]. За тяжчі провини бито киями або «комишиною», – деколи так безпощадно, що не «знати, чи живі, чи ні»[311]. За дуже тяжкі злочини була кара смерти; сій карі підлягають нпр. бунт, непослух приказам гетьмана, розбій і рабунок; один сотник був покараний смертю «тому, що дозволив своїм козакам красти»[312]. Кару виконувано найчастійше «на горлі», – «відсікти голову на площі»[313], – се кара військова; звичайних злочинців карали шибеницею[314]; деколи також казали розстріляти або вбити на кіл[315]. Засуд смерти не все виконувався, – суддя міг звільнити засудженого. Так полковник Іван Нечай засудив був кількох злочинців на смерть через повішеннє;

---

307 «Онъ, Игнашко, при суду ево, а не полковникова» (Акты ЮЗР. Т. 3, доповн. С. 50).

308 Акты ЮЗР. Т. 3. С. 235, 519, 522.

309 Там само. С. 523.

310 Michałowski J. Księga pamiętnicza. S. 149, 160; Акты ЮЗР. Т. 10. С. 45, 88.

311 Акты ЮЗР. Т. 3. С. 523, 524, 531, доповн. С. 51.

312 Там само. С. 525.

313 Там само. С. 525, 531.

314 Там само. С. 523; Т. 10. С. 508.

315 Там само. С. 21.

але міщане і салдати, яких сі злочинці ограбили, «по тих злодіїв не посягаючи, щоби тою смертю померли, з ними помирилися і на се й лист у них взяли», – тоді полковник засуджених увільнив[316].

Окрім козацьких судів істнували ще суди шляхетські, духовні і міські. Шляхетські суди обновлено формально по зборівськім договорі. Адам Кисіль як київський воєвода і королівський комісар, приїхав до Київа в марті 1650 р. і обновив давнє судівництво[317].

Але практичне значіння мали тільки судові гродські книги, в які по традиції вписувано важнійші документи – нпр. королівські привілеї для Запорожського Війська[318]. Самі суди ледви чи увійшли в життє – занадто ворожо відносилася до них козацька чернь. Шляхетські суди мали залишитися також по обеднению України з Москвою 1654 р. В московськім договорі було застережено, щоби шляхта «межъ себя старшихъ на уряды судовые обирала» та що «суды земскіе и градскіе чрезъ тѣхъ урядниковъ, которыхъ они сами себѣ добровольно оберуть исправлены быти имѣютъ, какъ и прежде сего»[319]. Але про діяльність сих шляхетських установ з того часу не знаємо вже нічого.

Церковні суди залишилися очевидно без зміни, але їхня діяльність потребує окремого розсліду.

Деколи гетьман признає духовенству також право суду над піддаными. Так в універсалі для межигородського монастиря з 20 грудня 1653 р. читаємо: «Подданымъ тежъ тамошнимъ росказуемъ, абы они до вшелякой повинности знайдовалися и послушными мѣсту святому межигородскому были..., а непослушныхъ вольно будетъ превелебному отцу игуменови и чернцомъ до того монастыря належачимъ карати, яко подданыхъ мѣста святого, водлугъ проступковъ ихъ»[320].

Міські суди магдебурського права знайшли своє потвердження у московських статтях 1654 р. Також в окремих універсалах гетьман потверджує істнування міських судів і навіть дає їм ширшу компетенцію. Так в універсалі з 26 жовтня 1655 р. гетьман віддає під

316 Там само. С. 523–524.

317 Пор.: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 8. Ч. 3. С. 282 і д.

318 Акты ЮЗР. Т. 10. С. 454–462.

319 Там само. С. 438.

320 Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. 5. С. 90–91; подібний універсал для богоявленського монастиря в Київі з 9 січня 1656 р. (Там само. С. 96–97).

міський суд у Київі своєвільних козаків, «которые бы безъ писанья нашего зъ перначами наехавши, вымислы якіе починити мѣли» – «теды мы кождого такого, яко своеволника, томужъ маестратови кіевскому и до насъ не одсылаючи, строго карати позволяемъ»[321].

Додати ще треба, що московські статті 1654 р. передбачують й окремий суд московських воєвод на Україні.

Як було пояснено на початку, зазначуємо тут тільки головні питання судового устрою, які чекають основного розсліду, – на остаточне вирішення тих справ не компетуємо.

[321] Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. 5. С. 95–96.

VII. ВІЙСЬКО[322]

Революція 1648 р. дала зброю в руки великим масам народа, – сам Богдан Хмельницький рахував свої воєнні сили під Зборовом на 360 000[323]. Очевидно, не можна всього того числа уважати справжнім військом. Велика кількість тих, що приймали ім'я козаків, не мали навіть примітивної зброї, – деякі були тільки з луками, інші навіть з киями[324]; але й решта з «огнистою стрільбою» це теж часто були охотники, без ніякого військового досвіду.

Дійсне регулярне військо це були реєстрові козаки. На початку 1648 р. їх було 6 000 і майже всі вони пристали до повстання. Хмельницький відразу думав побільшити реєстр до 12 000[325], але приймав до війська тільки кращі, виправлені елементи, – міг знайти їх богато серед давніх випищиків та серед ріжних військових частин, що були на польській службі, як сі драґони «habitu Germani, natione Roxolani»[326]. Недосвідні селянські ватаги відсилав до дому, не дозволяв брати їх до війська[327]. Але як прийшли дальші завзяті

---

322 Опубл.: ЗНТШ. Львів, 1931. Т. 151. С. 111–150 [*Ред.*]. Як у попередніх частинах наших Студій, так і тут, не змагаємо до повного вирішення всіх питань, звязаних з темою, а тільки намічуємо деякі проблеми, що чекають на детальне оброблення.

323 В розмові з Бутурлиним 1654 р. (Акты ЮЗР. Т. 10. С. 243) козацький посол до Москви Силуян Мужилівський на початку 1649 р. числив українське військо на 300.000 (Україна. Київ, 1916. С. 39); Самійло Богданович в Москві 1652 р. також подавав 300.000 (Акты ЮЗР. Т. 3. С. 485), але знову в серпні 1653 р. Б. Хмельницький означив силу війська на 100.000 (Акты ЮЗР. Т. 3. С. 485).

324 В серпні 1648 р. на 100 тисяч війська «без стрільби дві частини більші» (Szajnocha K. Dwa lata dziejów naszych… T. 2. S. 387); в травні 1651 р. «у одних огненний бій, а у инших лучна стрільба; а з киями, тепер нема нікого у війську» (Акты ЮЗР. Т. 3. С. 456).

325 Інструкція до короля з 9 липня 1648 (Michałowskiego J. Księga pamiętnicza. S. 75). Що реєстр був уже в перші часи повстання, на се є натяк в універсалі Б. Хмельницького з 29 грудня с. с. 1648 р. про оборону «отъ Козаковъ своевольныхъ въ реєстре нашомъ не будучихъ» (Труды Черниговской Археографической Комиссии. Вып. 10. С. 144–145).

326 Лист С. Кушевича (Жерела до історії України-Руси. Т. 6. С. 108).

327 «Вибраних тільки людей приймав, мотлох до роботи і податків привертає»... «Хлопів не приймає навпаки відсилає до дому...» – звістки з літа 1648 р., (Грушевський М. Початки Хмельниччини (1638–1648). Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 8. Ч. 2. Київ; Відень, 1922. С. 195). Порівн. універсал Хмельницького 28 грудня с. с. 1648 р.: «дасть Богь на услугу войсковую охочихъ и

війни з Польщею, треба було користуватися і поміччю всяких «охотних»[328] людей, без огляду на їх військове підготовлення. Через те по зборівській кампанії реєстр зріс до 40 000, а 1654 р. аж до 60 000.

При такому великому числі нелегко було все військо рівно виобразувати технічно.

Козаки по традиції були піхотою і хоч у похід рушали кінно, навіть «о двуконь»[329], то у бою найрадше «спішувалися», тобто злізали з коней, окопувалися та зпоза шанців острілювали ворога[330]. До земельних укріплень кінний козак мав з собою рискаль[331] – славилися козаки своєю вмілістю будувати шанці, засіки, вали, всякі «фортелі»[332]. Ім'я козацької піхоти, що ішло з часів хотинської битви, за Хмельниччини стало ще голосніше у боях під Корсунем, Пилявцями, Збаражем, Берестечком. Деякі частини були особливо

безъ людей церковныхъ» (Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. 5. С. 85).

328 1650 р. на війну ішли «не тільки реєстрові, але й охотні» (Michałowski J. Księga pamiętnicza. S. 555); універсалом 24 березня 1652 р. гетьман зазиває, щоби «кождий посполитий чоловік мав усяку готовість, що до війни належить» (Grabowski A. Ojczyste spominki... T. 2. S. 131–132).

329 Нпр. універсал Хмельницького з 24. V. 1650 (Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького. V. Гетьманські універсали. *ЗНТШ*. Львів, 1927. Т. 147. С. 72).

330 Так нпр. 1651 р. під Київом 3 000 козацького комонника при стрічі з литовським військом, «спішилися» і так боронилися (Starożytności historyczne polskie... T. 1. S. 347). Подібну тактику бачимо в битві під Лоєвом 1649 р.: козацький комонник, в силі 10 000, відпертий Радивилом «до звичайних удався своїх фортелів: і в чверть години найдальше кинув засік і табор могутній в густому лісі, до котрого кіннота наша (литовська) доступити не могла» (Z dziejów Ukrainy... S. 503, 510).

331 «Dereń jeglicher eine Schauffel am Sattel fuhrte» – мова йде про сей козацький комонник під Лоєвом (Z dziejów Ukrainy... S. 510). Про те саме оповідав ще Старовольський 1628 р. в брошюрі Eques Polonus, що кождий козак має заступ, щоби могти сипати вали: Грушевський М. Історія України-Руси. Київ; Львів, 1909. Т. 7. С. 594.

332 «Козацьке військо, як тільки викопає собі укріплення, не тільки під такою твердинею як Сучава, але просто над якою небудь річкою, стає цілком недоступне», оповідає Мирон Костин; пор.: Грушевський М. Історія України-Руси. Київ, 1928. Т. 9. Ч. 1. С. 582. Подібні оповідання з війни під Збаражем, Зборовом, Берестечком і ін.

відомі, як пр. чернігівська піхота «дуже між ними славна»[333]; маємо звістку про неназваний ближче «піхотний полк»[334]; зрештою згадуються «вибрані», «дуже добрі» стрільці[335], мушкетери[336]. В поході козак повинен мати 5 фунтів пороху і 5 кіп куль[337]. Для охорони піхоти все ще уживався з повним успіхом старовинний табор, який будовано з возів, уставлених довкола війська в кілька рядів[338].

Але в тодішній тактиці піхота не мала рішаючої ролі. «Як прийде до битви, не спускайтеся на ваші рискалі і ямки...» остерігав Хмельницький своє військо. Піхота поволі посувалася вперед, чи під заслоною табора, чи кидаючи все нові шанці, рідко коли була в силі перемогти ворога, що таксамо окопувався. Головну атаку робила кіннота, що великою масою, сильним ударом переломлювала ряди ворога. Але кіннота у козаків здавна була слаба, ніяк не дорівнювала кінноті польській, з якою приходилося вести бої[339]. В перші роки воєн з Польщею Хмельницький користувався татарською кіннотою, що виконувала головні кавалерійські атаки, як у битвах під Корсунем, Пилявцями, Зборовом, Берестечком. Козацький комонник виступав у малому числі і рідко коли виконував успішно

---

333 Згадується 1649 р. в силі 4 000 (Grabowski A. Ojczyste spominki... T. 2. S. 48).

334 Акты ЮЗР. Т. 11. С. 716.

335 Michałowski J. Księga pamiętnicza. S. 460; Grabowski A. Ojczyste spominki... T. 2. S. 48.

336 Starożytności historyczne polskie. T. 1. S. 293.

337 Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. С. 157; в іншому джерелі – 2 фунти пороху (Grabowski A. Ojczyste spominki... T. 2. S. 42).

338 «Бо у козаків такий звичай на війні, що кожен їдучи на коні має припряжений маленький візок з провіянтом, і в похід сі вози йдуть з двох боків, а в середині піша військо, і в потребі сі вози служать їм за шанці; сими возами вони дуже сильні, і про них кажуть, що нема на світі війська (чи народу) зручнішого в закладанню шанців як козаки», – пише семигородський хроніст Ґеоґр Кравс (пор.: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. С. 1320). Козацький табор зображений в ілюстрації битви під Лоєвом в Theatrum Europeum 1652 р., поменшена репродукція гл. (Z dziejów Ukrainy).

339 Боплян пише: «На коні вони не найкращі. Траплялося мені бачити, що 200 польських кавалеристів силувало втікати 2 000 найліпшого козацького війська... Якби й на коні вони були такіж сильні, як пішо, то думаю, їх не можна було б побороти». Подібна характеристика в польській реляції перед берестецьким походом 1651 р.: «В кінноті слаба надія, – один добрий юнак десять кінних козаків може відігнати» (Stanisława Oświecima Dyaryusz. S. 298).

свої завдання[340]. Щойно коли прийшов розрив з татарами, створення власної кінноти стало необхідне: маємо деякі натяки, що створено сильніший комонник, появляється розрізнення козаків «кінних» від «піших»[341]. В реляціях з пізніших боїв трапляються спеціяльні згадки про козацьку кінноту[342], але більших результатів перетворення війська в цім напрямі не видно.

Щоби підняти рівень війська, Хмельницький намагався притягнути до української служби чужоземні частини. Вже під Замостєм 1648 р. він вислав зазивне письмо до офіцерів німецької компанії[343], те саме повторив під Збаражем 1649[344]; пізніше 1651 р. курсували чутки про чужоземне військо, яке наняв собі гетьман, ці вістки дуже непокоїли поляків[345]. Що справді чужоземці бували в козацькім війську, на це вказують імена полковників Александра Ахіллеса і Бендікса, про яких мав відомости бранденбурзький електор[346]. Сам Хмельницький в одному з листів 1653 р. пише до Лупула, що піде в похід: «з військом запорожським і чужоземнім, яке маю

---

340 Нпр. атака кінноти Кричевського під Лоєвом 1649 р. – остаточно невдатна (Z dziejów Ukrainy... S. 503). Опис кінного відділу з 1648 р. під проводом шляхтича, що знав кавалерійську тактику: «Dlatego nie po kozacku się bili: w polu ręczną bronią zajeżdżając się sprawowali» (Michałowski J. Księga pamiętnicza. S. 150).

341 В пізнійших універсалах Б. Хмельницького зазначуться поділ на кінноту і піхоту: «езднымъ и пѣшимъ», – унів. з 22 травня 1654 (ЗНТШ. Т. 147. С. 72); «коннымъ и пѣшимъ», – унів. 26 листопада 1655 (Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. 5. С. 95). Універсалом з 24 червня 1656 (хибно 1651) гетьман затверджує маєтности Лукаша Носановича, «съ которого перець тымъ грунту конную отправовалъ въ войску службу, а теперь въ войску нашомъ так же повинность належну отдавати маєтъ» (Чтения в историческом Обществе Нестора Летописца. Киев, 1890. Кн. 4. С. 98–99).

342 Нпр. під Животовом в лютім 1655 р. згадується 1 500 «найкращого комонника» (Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. С. 1052).

343 Supplementum ad Historica Russiae Monumenta, ex archivis ac bibloithecis extraneis deprompta, at a Collegio archaeographico edita [Дополнения к Актам историческим, относящимся к России. Собраны в иностранных архивах и библиотеках и изданы Археографической комиссией]. Petropoli, 1848. С. 183; пор.: коментар д-ра С. Томашівського (Жерела до історії України-Руси. Т. 6. С. 85).

344 Michałowski J. Księga pamiętnicza. S. 455.

345 Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. С. 168.

346 Олянчин Д. Українсько-бранденбурзькі зносини в XVII ст. *ЗНТШ*. Львів, 1931. Т. 151. С. 151–179.

напоготові»[347] – але це може відноситися до татар. Московський уряд з свойого боку дораджував гетьманові утворення «салдатських полків» на 10 000 люда й оферував своїх офіцерів «салдатського строю»[348]. Хмельницький оферти не прийняв, але сам думав спровадити військових інструкторів зі Швеції[349]. Організація постійного війська, що мало заступити козацьке ополчення, відчувалася все більше і в недовгім часі Виговський ці пляни почав реалізувати[350].

Козацька артилерія була доволі сильна, хоч може не першої якости. Розвиткові цеї козацької «гармати» можемо присвятити дещо більше місця.

Невелика артилерія була у війську Богдана Хмельницького вже на початку походу проти поляків, в травні 1648 р. Це були певно пушки, якими була обезпечена Січ, може ще деякі гармати, добуті із сховків у «військовій скарбівниці» на Дніпрових островах, про яку говорить Боплян. У боях на Жовтих Водах козаки Хмельницького підкопалися раз під польські шанці, але поляки їх звідтам відперли і при цьому «малу пушку віднято козакам, бочку пороху і 800 гаківничих ладунків»[351]. Але потім зроблено перемирря й Степан Потоцький добровільно видав козакам «кілька штук гармати», – тими пушками Хмельницький й добув польський табор на Княжих Байраках[352].

Козацька артилерія була також під Корсунем: на засідку проти польського війська Хмельницький вислав «десяток пушок»[353] і з

---

347 Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. С. 525.

348 Там само. С. 1033.

349 В корсунськім договорі зі Швецією в жовтні 1658 р., приготовленім ще за життя Б. Хмельницького, застережено: «officialium et militant quotquot desiderari possunt, turn et variorum artificum et mechanicorum libertas colligendi et conducendi in rem et commodum Militiae Zaporovianae» (Архив ЮЗР. Т. 6. Ч. 3. С. 337).

350 Пор.: Крип'якевич І. Серби в українськім війську 1650–1660 рр. *ЗНТШ*. Львів, 1920. Т. 129. С. 81–93.

351 Кордуба М. Нові причинки до початків Хмельниччини. *ЗНТШ*. Львів, 1926. Т. 144–145. С. 212.

352 Там само; Michałowski J. Księga pamiętnicza. S. 32.

353 Кордуба М. Нові причинки до початків Хмельниччини. С. 213.

шанців сильно обстрілював польський табор[354]. Поляки під Корсунем мали в таборі 12 пушок[355] і вони очевидно попали в руки козаків.

По скінченій травневій кампанії 1648 р. Хмельницький в Чигирині мав 74 пушки[356].

З поступом повстання в руки запорожського війська перейшла артилерія з численних замків в Чернигівщині, Київщині і Браславщині. Найбогатші артилерійські засоби мало Полонне, де повстанці захопили 60 пушок[357] і Бар. Також під Пилявцями в руки Хмельницького попала, мабуть, вся польська артилерія, але ніяких цифр про це не маємо.

В поході 1649 р. в козацькому таборі було 24 пушок по чотири коні і 2 пушки по 6 коней; але це була тільки головна військова артилерія, окрему гармату мали полки, нпр. в полку Головацького було 6 пушок[358]. В тій же війні, підчас облоги Збаража, раховано 30 козацьких пушок[359]. Рівночасно в козацькім війську на Білій Руси мало бути теж 30 пушок.

В поході на Молдаву 1650 р. в чигиринськім полку було 30 пушок, в інших полках по 6–7 пушок[360].

У берестецькому поході 1651 р. козацька артилерія мала бути особливо сильна. «Пушок і пушкарських запасів богато: котрі пушки взято в Барі, у Винниці і в инших городах, ті всі у війську; у кожного полковника в полку пушок по 5 і по 6. А всіх тепер полковників з полками 17, окрім тих трьох полковників, що стоять проти литовського війська. А окрім тих полковничих пушок, у гетьмана є ще 30 пушок»[361]. Як що вірні сі вказівки, то в полках було 85–102 пушок, разом з гетьманськими 115–132. В берестецькій катастрофі частина козацької артилерії попала в руки Поляків; але втрати не були, мабуть, такі великі, як звичайно думається, бо польське

---

354 Michałowski J. Księga pamiętnicza. S. 18–25.

355 Ibid. S. 37.

356 Реляція черця Петронія Ласка (Szajnocha K. Dwa lata dziejów naszych... T. 2. S. 361).

357 Жерела до історії України-Руси. Львів, 1898. Т. 4. С. 43.

358 Grabowski A. Ojczyste spominki... T. 2. S. 58.

359 Starożytności historyczne polskie... T. 1. S. 255; у Михаловського хибно 300 пушок (Michałowski J. Księga pamiętnicza. S. 423).

360 Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. С. 88.

361 Оповідання Іллі Мануілова (Акты ЮЗР. Т. 3. С. 456).

джерело згадує тільки 28 пушок (чи навіть тільки 18), залишених козаками[362]. По відвороті, в таборі Хмельницького на Росаві мало бути 15 пушок – але це вістка далека[363]; під Білою Церквою вже табор був «добре обсаджений арматою»[364].

Під Охматовом 1655 р. артилерію Хмельницького раховано на 60–80 пушок[365].

Головне пристановище артилерії в перших роках влади Хмельницького було в Переяславі. Так довідуємося, що з початку 1649 р. гетьман приказав везти з Переяслава за Дніпро «пушки і пороховий та оловяний скарб»[366]. Таксамо по зборівському поході артилерія вернулася до Переяслава, у вересні 1649 р.[367]. Також зимою 1656 р. мали везти гармату до Переяслава[368]. Чи не було і другого гарматнього парку, на Правобережжі, про це не знаємо нічого певного. Можнаб висловити здогад про Корсунь, де артилерія стояла пізніше, в 1659 р., тоді цілий корсунський повіт служив «на вижившлення й оправу до гармат»[369]. Козацькі посли підчас московських переговорів 1654 р. оповідали, що зимою гармата є на переміну в різних оселях – але де саме, про це не згадано.

З цих переговорів маємо пару звісток про кошти на утримання артилерії. «Переділе бувала на Запорожське військо королівська плата з королівських доходів, на вироблювання (строеніе) і направу пушок, і на порох і на олово, – щоб і тепер государ був ласкав, звелів на це уладження давати, що буде государева воля. Щоб тим людям і коням, що бувають під нарядом, давати в зимовий час для прокормення і відпочинку харчові місця в їх козацьких городах, де вигідно»[370]. «На направу знаряду військового і на пушкарів і на всіх людей робочих у знаряду просимо твоє цар. вел. мати свою царську милостиву пам'ять як про зиму, так і про становища; також

---

362 Starożytności historyczne polskie... T. 1. C. 327; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. С. 299.

363 Grabowski A. Ojczyste spominki... T. 2. S. 72.

364 Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. С. 359.

365 Kubala L. Wojna Moskiewska 1654–1655. Lwów, 1910. S. 402.

366 Акты ЮЗР. Т. 8. С. 289.

367 Акты ЮЗР. Т. 3. С. 357.

368 Там само. С. 549.

369 Акты ЮЗР. Т. 4. С. 253–264; Т. 5. С. 67.

370 Акты ЮЗР. Т. 10. С. 440.

на обозного 400 золотих»[371]. «Гарматників, що є при наряді, буває по 300 чоловіка. А на ту гарматну направу видавано з королівського скарбу на порох і олово по 10 000 польських золотих. А для прохарчування в зимову пору гармата має бути на переміну в оселях, в котрих булоб по 300 дворів; і в той час, з тих місць, в котрих гармата зачне стояти, податків ніяких не брати»[372].

Про стан артилерії в замках маємо докладніші дані з опису білоцерківського полку 1654 р.[373]. Артилерійські засоби були невеликі. Даємо цифри в окремій табличці*.

На 17 городів білоцерківського полку тільки 12 мало пушки, а з того тільки половина засоби пороху, селітри, олова або куль. Мідяних пушок було в цих 17 городах всього 26 і залізних теж – 26, разом – 52 (до того 5 неозначених або знищених). Але більшу артилерію мала тільки одна Біла Церква, а саме 17 мідяних пушок і 15 залізних, при тім також 72 рушниці. З инших городів Боярка мала 5 пушок малого калібру (з кулями величини на 1½ гривеньки), всі инші городи по 1–2 пушки середнього калібру (найбільше 2 гривеньок), а рушниці в кількости 5–18 штук. Пушкарські запаси є в достаточній кількости тільки в Білій Церкві: 20 пудів селітри, 44 пороху, 3 500 куль, 300 ладунків; позатим Ставища мають 50 пудів пороху і 40 олова, Синявка 100 пудів олова, але тільки 6 пудів пороху, Вільшанка і Камяний Брід сам порох, Ковшовата олово.

Менше докладні цифри є з Ніжинського полку[374], але знати з них, що там замкова артилерія стояла не краще: в Батурині є 9 пушок чавунних залізних, в Борзні 13, в Конотопі 4, в Сосниці 1, – в Бахмачі було 20, але вивезено їх до Чернигова. Пушкарських запасів в цих городах нема зовсім, а в інших нема ні запасів ні пушок.

Очевидно, важкий до вирішення був проблем обнови артилерії, уведення нових типів зброї, забезпечення пушкарськими засобами. Правдоподібно небагато зброї приходило зза границі, треба було

---

371 Акты ЮЗР. Т. 10. С. 448.

372 Там само. С. 475.

373 Там само. С. 781–800.

* Калібер пушок в описі означено по величині куль, порівнюючи їх з проміром монет: «ядромъ пищалы по 2 гривенки», «ядромъ въ гривенку», «ядромъ по полугривенк» і под.

374 Акты ЮЗР. Т. 10. С. 799–838.

Город	Мідяні пушки калібру					Залізні пушки калібру					Селітра	Порох	Олово	Кулі	Ладуник
	1	1½	2	3	5	½	1½	2	2½	?	пудів			штук	
Бишів	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Біла Церква	1	–	15	–	1	72	5	9	1	–	20	44	–	3500	300
Боярка	–	1	–	–	–	6	4	–	–	–	–	–	–	–	–
Вільшанка	–	–	–	–	–	6	–	1	–	–	–	10	–	–	–
Германівка	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Кам'яний Брід	–	–	–	–	–	13	–	–	–	–	–	8	–	–	–
Ковшовата	–	–	2	–	–	5	–	–	–	–	–	–	10	–	–
Лесевичі	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Насташка	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Ольховець	–	–	–	–	–	18	–	2	–	–	–	–	–	–	–
Рокитна	–	–	–	–	–	7	–	–	–	–	–	6	100	–	–
Синявка	–	–	2	–	–	6	–	–	–	1	–	–	–	–	–
Ставище	–	–	2	1	–	–	–	–	–	2	–	50	40	–	–
Триліси	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Фастів	–	–	–	–	–	10	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Чорний Камінь	–	–	–	–	–	12	–	–	2	1	–	–	–	–	–
Шавулиха	–	–	–	–	–	–	–	2	–	1	–	–	–	–	–
Разом	1	1	22	1	1	155	9	14	3	5	20	118	150	3500	300

вдоволятися уживанням і перерібкою тих засобів, що були в краю або попадали зі здобичі. Порох вироблювано на Україні. На Придніпрянщині здавна був розвинений селітряний промисл[375]; виріб пороху за Хмельниччини дійшов до значного розвитку[376].

---

[375] Źródła dziejowe. Warszawa, 1897. T. 22; Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Warszawa, 1894–1897. T. IX–X: Ziemie ruskie: Ukraina (Kijów-Bracław) / opisane przez A. Jabłonowskiego. S. 349–350.

[376] В поході під Гомель у травні 1649 «порохи мають з України, – з Києва їм до Любека свіжо привезли велику кількість» (Grabowski A. Ojczyste sprominki... T. 2. S. 41). В берестецькому поході: «Пороху й олова у війську богато;

Керму над артилерією мав військовий або генеральний обозний; до його штабу належав гарматний хоружий і гарматний писар[377]. Генеральними обозними за гетьманства Хмельницького були Іван Чернята 1648–1649 р., Хведір Коробка 1650 р., Тиміш Носач 1655 р. і дальше[378]. Гарматним хоружим 1649 р. був Васько Томиленко, гарматним писарем Петро Дорошенко – числено їх до чигиринського полку[379]. Про інші уряди й обслугу артилерії з часів Хмельниччини не маємо звісток; щойно в переяславському договорі 1659 р. вичислено повний етат тих, «що на послузі при гарматі зостають»: обозний, осаул, писар, 80 пушкарів, 80 гармашів, 4 шапошників, 12 ремісників, 6 стадників, 1 цилюрик, 2 довбиші, 2 коновали[380]. За Богдана Хмельницького гарматня прислуга була більша, бо, як знаємо, раховано її на 300 чоловіка.

В описах полків 1654 р. принагідно згадуються: в білоцерківському полку обозний Іван Полежай, «голова у наряду» Андрій Любарський[381]; безіменні обозні в Прилуках і Гадячі[382]; без подання місця прикащик у наряду, 10 пушкарів і ковалі[383].

Про діяльність козацької полевої артилерії чуємо принагідно у різних боях. У корсунській битві козацькі пушки, заховані в дуброві, були так добре уставлені, що як каже учасник Поляк: «більше козацькі пушки при фортелях били, аніж наші козаків»[384]. Зпід

привозять купці до війська селітру і козаки самі з селітри роблять порох; а інший порох й олово взяли в городах, в котрих бували ляхи» (Акты ЮЗР. Т. 3. С. 456). Але є й згадка про недостачу сірки, під Збаражем 1649 р. (Michałowski J. Księga pamiętnicza. S. 421). В корсуневім договорі звернено увагу також на привіз зброї і муніції зі Швеції: «quaevis arma et ammunitiones pro usu Militiae Zaporovianae mercatoribus illorum parare vel coemere et abducere» (Архив ЮЗР. Т. 6. Ч. 3. С. 337).

377 Реестра. С. 1; Акты ЮЗР. Т. 10. С. 479: гарматний хоружий мав плату 50 золотих.

378 Крип'якевич І. Студії над державою Б. Хмельницького. II. Ґенеральна старшина. С. 75, 78.

379 Реєстра. С. 1.

380 Акты ЮЗР. Т. 4. С. 263–264; Т. 5. С. 67.

381 Акты ЮЗР. Т. 10. С. 783.

382 Там само. С. 294, 301.

383 Там само. С. 293–294.

384 Michałowski J. Księga pamiętnicza. S. 38.

Збаража 1649 р. є богато звісток про величезні козацькі вали, шанці, батерії зроблені з дарнини[385].

———

Хмельницький прикладав велику вагу до доброї організації постачання. В ті часи полекшою для військової управи було це, що кождий козак у похід брав коня, часом і два, та харчі[386]. Невважаючи на це, гетьман старався приготовити для війська більші запаси поживи на випадок довшої війни. Військо у поході жило харчами, які довожено з найближчої околиці, чи прямо реквізовано, а засоби з обозу переховувано на час крайньої недостачі[387]. Про голод у війську в поході – як це часто траплялося у поляків – за Хмельницького не чуємо майже ніколи[388].

Про санітарну допомогу в козацькім війську є тільки припадкові відомости. У зборівській кампанії 1649 р. брав участь лікар Лукашка Литвин «для лекарства раненыхъ людей»; лікар був 1655 р. в білоруськім козацькім полку Нечая; цісарський посол Парцевич лічився на Україні у хірургів. Підчас недуги «скорої смерти» 1653 р. в околицях Чигирина і Суботова бачимо «застави», що не пускають подорожних[389].

———

Для оборони краю служили численні укріплення, – городки чи замочки. На козацькій території – від Случі і Мурахви на заході по московський кордон на сході – таких укріплень було більш 200. В

---

385 Ibid. S. 496, 459.

386 «Щоби самі були й коні мали в поготівлю, зі зброєю і пороху по два фунти, також сухарів» (Grabowski A. Ojczyste spominki... T. 2. S. 42), «казали їм за дві неділі коні і сухарі мати готові» (Michałowski J. Księga pamiętnicza. S. 591), «одвуконь кождий» (Акты ЮЗР. Т. 3. С. 421; Michałowski J. Księga pamiętnicza. S. 549) і ін.

387 В поході 1651 р.: «Гетьман приказує щадити ці запаси, що з ними прийшли, і каже добувати запаси по сторонам. І військо добуває запаси по сторонам, а ті-запаси, що з ними прийшли, гетьман велить тримати на той час, коли вже ніяк запасів не можна буде добути. А тих готових запасів у війську буде по дві і по три бочки сухарів на десяток; і до них привозять теж запаси і пиття з Київа» (Акты ЮЗР. Т. 3. С. 456).

388 Крип'якевич І. Голодівки на Україні XVII в. (кілька літописних записок). *Україна*. Київ, 1929. Кн. 35. С. 34–37.

389 Акты ЮЗР. Т. 3. С. 345, 353; Т. 10. С. 44.

списі городів 1654 р. начислено 194 городів, 15 городків і 1 острі-жок[390], – але також оселі звані містечками мали деякі укріплення.

Докладніший опис таких городів маємо з полків Білоцерківського і Ніжинського 1654 р.[391]. Укріплення складалися з двох частин: внутрішнього замку і зовнішніх парканів довкола містечка. Що до способу фортифікування, то внутрішня частина була укріплена на той сам спосіб, що зовнішня: і тут і там довкола ішов рів, за ним вал, на валі був паркан чи частокіл з воротами і баштами. Ріжниця була в тому, що замок (городок) стояв на вищому місці, займав менший простір і башти ішли тут густіше.

Рів копано від ріки, щоби виповнити його водою; нераз ріка з двох або трьох сторін окружала містечко, а решту простору боронив рів. Деколи рів був забезпечений брусами, щоби не обсувався. Вал сипано з землі, яку добували з рова; насип скріплювано з двох сторін частоколом, деколи будовано дубові цямбрини («пластини») і насилувано їх землею. На валі стояв паркан будований на різний спосіб: найчастіше це був частокіл з дубових брусів загострених вгорі, деколи бальки кладено поздовж, часом були ще інші комбінації. Частокіл замку був очевидно сильніший як паркан містечка. Деколи паркани ідуть двома рядами. В паркані були ворота в 1–2 чи більше місцях, залежно від положення містечка чи замку; над воротами майже все були башти, окрім цього було ще 2–3 «глухі» башти, для самої оборони. Опис башт стрічається рідко; вони були деревляні, оббиті тертицями, з «верхами», на горі було місце для сторожі. На окремій табличці подаємо статистику укріплень городів Білоцерківського і Ніжинського полків.

В часи Хмельниччини прибула значна кількість нових замків, особливо на південній окраїні козацької території, від степу*. Ці замочки у війні давали захист для населення і менших відділів війська, а для ворога були поважною перешкодою у поході – треба було добувати їх артилерією. Коли порівняємо описи двох названих вище полків, бачимо, що укріплення Білоцерковського полку були

---

390 Чтения в Московском Обществе истории и древностей российских. Москва, 1905. Кн. 2, смѣсь. С. 28–31.

391 Акты ЮЗР. Т. 10. С. 781–838.

* Про це докладнійше в нашій статті «Полуднева Україна в часи Хмельниччини», що має появитися в Збірнику Полудневої України, який видає Історична Секція ВУАН.

густіші і ліпше утримані, – в Ніжинському полку, де не було прямої небезпеки від ворога, городки переважно занедбані, – вали валяться, паркани погнилі, башти без верхів і под.

	Замок				Містечко				Разом	
	Паркании	Башти			Паркании	Башти			Паркании	Башти
		Переїздні	Глухі	Разом		Переїздні	Глухі	Разом		
Білоцерківський полк										
Бишів	1	1	–	1	1	2	–	2	2	3
Біла Церква	1	1	3	4	2	5	8	13	3	17
Боярка	1	2	1	3	1	3	–	3	2	6
Вільшанка	1	1	–	1	1	2	1	3	2	4
Германівка	–	–	–	–	1	1	–	1	1	1
Кам'яний Брід	–	–	–	–	1	1	–	1	1	1
Ковшовата	1	–	–	–	1	–	–	–	2	–
Лесевичі	1	1	3	4	2	–	–	–	3	4
Насташка	–	–	–	–	1	2	1	3	1	3
Ольховець	1	1	–	1	1	–	–	–	2	1
Рокитна	1	1	2	3	1	2	–	2	2	5
Синявка	1	–	–	–	1	2	1	3	2	3
Ставища	1	1	1	2	1	2	2	4	2	6
Чорний Камінь	1	1	1	2	1	–	–	–	2	2
Шавулиха	1	1	–	1	1	–	–	–	2	1
Ніжинський полк										
Батурин	1	1	3	4	1	2	–	2	2	6
Бахмач	1	1	–	1	1	–	–	–	2	1
Березова	–	–	–	–	1	–	–	–	1	–
Борзна	1	–	–	–	2	2	6	8	3	8
Воложське	–	–	–	–	1	1	–	1	1	1
Глухів	1	–	–	–	2	–	–	–	3	–
Дівиця Салтикова	–	–	–	–	1	1	–	1	1	1

	Замок				Містечко				Разом	
	Паркании	Башти			Паркании	Башти			Паркании	Башти
		Переїздні	Глухі	Разом		Переїздні	Глухі	Разом		
Конотоп	1	–	–	–	1	–	–	–	2	–
Кролевець	1	–	–	–	–	–	–	–	1	–
Мена	1	–	5	5	1	2	10	12	2	17
Новгород Сіверський	2	–	4	4	1	–	–	–	3	4
Погар	1	1	–	1	–	–	–	–	1	1
Почап	1	1	5	6	–	–	–	–	1	6
Рождествене	1	–	–	–	–	–	–	–	1	–
Сиволоч	1	1	7	8	–	–	–	–	1	8
Сосниця	2	1	–	1	1	–	–	–	3	–
Стародуб	1	1	6	7	1	–	–	–	2	7

VIII. КАТАЛОГ ПОЛКОВНИКІВ 1648–1657 рр.

Каталоги козацьких урядовців часів Хмельниччини мають своє спеціяльне значіння: в цю бурхливу добу політично-суспільного перевороту важно сконстатувати, які люде були при кермі, хто випливав наверх, як укладалася, доповнялася і змінялась черга відповідальних осіб. В одній частині наших Студій подали ми спис генеральної старшини, на цьому місці даємо каталог козацьких полковників 1648–1657 рр. Складення такого реєстру річ нелегка, особливо, коли думати про його повність і точність. Сучасних списків урядовців є дуже мало, нпр. в Реєстрах 1649 р., при описі полків 1654 р. та в деяких московських реляціях; зрештою треба виловлювати окремі звістки в різних актах, нераз дуже баламутні. Підготовних робіт також небогато; Максимович і Лазаревський не розпоряджали ще повними джерелами, значно більше дав пок. Липинський, але вичерпуючий огляд матеріялу принесли щойно VIII і IX томи Історії України-Руси акад. Грушевського, зокрема останній том, що має старанно опрацьований показчик. Але і при цім богацтві джерел, яке тепер маємо, тяжко ще скласти вичерпуючі каталоги; як з перегляду поодиноких полків видно, є ще великі прогалини в наших відомостях і датах і ще багато треба доложити пошукувань, щоби ці списи довести до повноти. Тому наш каталог полковників уважаємо тільки коректурним виданням, яке повинні доповнити своїми здобутками інші дослідники Хмельниччини.

При перегляді імен козацьких полковників являються різні питання, що торкаються полковничого уряду і цеї старшинської верстви, до якої полковники входили.

Справою станової чи соціяльної приналежности козацької старшини займався вже пок. В'ячеслав Липинський[392] і старався вияснити з яких суспільних верств вона походила. Так він вияснив[393], що значна частина полковників була шляхетського роду, а саме: Богун Іван, Бруяка Іван, Виговський Данило, Гоголь Остап, Головацький Петро, Громика Михайло, Гуляницький Григорій, Дворецький Василь, Дзік Петро, Жданович Антін, Зеленський Михайло, Креховедький Іван, Криса Михайло, Кричевський Михайло, Куцевич-Міньковський Іван, Лесницький Григорій, Морозивицький

[392] Z dziejów Ukrainy... S. 266.

[393] Ibid. S. 267 і дальше.

Станислав, Нечай Данило і Іван, Тетеря Павло, Хмелецький Адам, Хмельницький Павло. Зпоміж генеральної старшини шляхетського роду були: Іван Виговський та Самійло Богданович Зарудний; врешті шляхтичем був сам Богдан Хмельницький.

До шляхти-бояр рахував В. Липинський Степана Пободайла і Івана Гирю[394].

Полковників, міщанського роду було небагато: Гладкий Матвій, Золотаренки Василь і Іван, Небаба Мартин, Тиша Михайло[395].

З духовенства вийшли: Абрамович Іван і Панкевич Михайло[396]. Попом був мабуть уманський полковник Степка.

Що до козаків, то Липинський зазначує, що по усуненню урядових елементів в роді Барабаша і Ілаша Караімовича на перше місце висунулися «старинні козаки»; з полковників часу Хмельницького він вичисляє Максима Несторенка, Прокопа Шумейка, Ганжу, Джалалия (називає його Джулаєм), Топигу, Шангирея, Бурлая, Вешняка і обозного Черняту. Поданий тут спис можемо дещо справити і доповнити.

З полковників Хмельниччини в часах перед 1648 роком згадуються як реєстрові козаки оці:

1. Бурлій (Бурляй, Бирляй) Кіндрат, гадяцький полковник[397], – 1638 р. отаман чигиринського полку[398].

2. Вешняк Федір Якубович, чигиринський полковник, – 1638 р. сотник чигиринського полку[399].

3. Ганжа Іван (?), уманський полковник, – 1647 р. козацький полевий вождь[400].

4. Гиря Данило, білоцерківський наказний полковник, – 1638 р. сотник білоцерківського полку[401].

---

394 Z dziejów Ukrainy... S. 298–299.

395 Ibid. S. 270–271.

396 Ibid. S. 270.

397 На якій основі називають Бурлія гадяцьким полковником (гл. Архив ЮЗР. Т. 6. Ч. 3. С. 398) не можу дійти, але Кіндрат Бурлій згадується 1653–1655 (Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 8. С. 493, 1079 і ін.).

398 Там само. С. 314.

399 Там само.

400 Памятники Киевской комиссии для разбора древних актов. Киев, 1898. Т. 1. С. 173.

401 Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 8. С. 313 (хибно Гича).

Гиря Іван, білоцерківський полковник, посол запорожського війська до царя, 1632 військовий суддя з Жовнина[402].

5. Джалалий Филон, кропивенський полковник, в травні 1648 р. реєстровий козак у війську на Кам'яному Затоні[403].

6. Клиша Яцко, білоцерківський наказний полковник, – 1627 р. посол до короля, 1631–1632 полковник на Запорожжі, білоцерківський полковник, 1638 білоцерківський сотник[404].

7. Люторенко Яцина, білоцерківський полковник, – 1619 р. посол, 1632 р. військовий суддя з Черкас, 1637 р. білоцерківський полковник, 1638 р. сотник[405].

8. Москаленко Сава, полковник під Білою Церквою у вересні 1651 р.[406], – 1638 р. сотник білоцерківського полку[407].

9. Нестеренко Максим, корсунський полковник, – 1637 р. теж корсунський полковник, 1638 р. сотник, 1646 р. посол до короля[408].

10. Топига Богдан, в травні 1648 р. наказний гетьман[409] – 1637 р. черкаський сотник[410].

«Старинних» реєстрових козаків серед полковників було певно ще більше, але не всі імена можна ідентифікувати*, про походження богатьох старшин взагалі нічого ближче не знаємо.

---

402 Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 7. С. 525; Т. 8. С. 153.

403 Грушевський М. Початки Хмельниччини (1638–1648). *Грушевський М. Історія України-Руси.* Т. 8. Ч. 2. С. 184.

404 Там само. С. 43, 136, 313; Дневник Симеона Окольского. 1638. *Летопись событий в Югозападной России в XVII веке составил Самоил Величко*. Киев, 1864. Т. 4. Приложения. С. 24, 194.

405 Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 7. С. 381; Т. 9. С. 153, 260, 313; Дневник Симеона Окольского. С. 66, 194.

406 Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. С. 355–357.

407 Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 8. С. 314.

408 Дневник Симеона Окольского. С. 66, 194; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 8. С. 313; Stanisława Oświęcima Dyariusz 1643–1651. S. 134.

409 Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. С. 11.

410 Дневник Симеона Окольского. С. 194; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 8. С. 313.

* Зверну увагу на прізвища старшин з часів Хмельниччини, які стрічаються також в джерелах перед 1648 р.: Барабаш, Бородавка, Боярин, Бут, Дорошенко, Коробка, Лисовець, Лобода, Маркович, Одинець, Пешта, Половець, Рябуха, Савич, Скороход, Сулима, Іомиленко, Туровець, Филоненко, Цицюра, Чорномаз.

Коли розглядаємо участь ріжних верств серед старшини, бачимо, що «старинні» козаки є в меншині в порівнанню зі шляхтою; серед наведених імен полковників шляхти є понад 20, козаків – 11. Очевидно ці цифри не є рішаючі, бо про велике число старшин взагалі невідомо, якого вони були роду. Але шляхта мала без сумніву перевагу що до числа визначних індивідуальностей: Богун, Виговський, Жданович, Кричевський, Лесницький, Нечаї Данило і Іван, Тетера, Зарудний все таки творили більшу і значнішу групу як родовиті козаки, Вешняк, Гиря, Джалалий, Нестеренко... Зв'язок між обома групами утримував сам Богдан Хмельницький, що був і шляхтичем і козаком рівночасно.

Полковників назначував гетьман. Як виглядав такий номінаційний декрет, прикладом може служити назначения Лукіяна Сухині, бужинського сотника, ніжинським полковником 1 серпня 1650 р.[411]. Гетьман повідомляє сотників, отаманів і «все товариство реєстрове» Ніжинського полку, «ижъ уваживши мы заслуги и способность до завідованья тымъ полкомъ пана Лукьяна Сухини, сотника бужинского, оному полковництво нежинское дали есьмо. Теды абысте о томъ відаючи, оного всі за полковника своего міли и послушны ему были, так яко на тое залежитъ; который за тымъ отъ насъ суполную владзу маетъ тымъ полкомъ справовати, непослушныхъ карати и вольностей товарыства нашого постерегати, а подданныхъ паньскихъ не укрывати, и абы тамо жадная свояволя не была, водлугъ особливого универсалу нашого пильні доглядати».

Дещо відмінного змісту є номінаційний універсал Хмельницького з 26 січня 1656 р. для Івана Нечая на білоруське полковництво[412]: «ижъ ведячи ми пана Ивана Нечая намъ и всему войску нашему его царского величества запорозкому жичливого и въ дѣлахъ рыцерскихъ взятого, отъ боку нашого зсилаемъ на полковнитство въ Бѣлую Русь до Могилева, Чаусовъ, Новобыхова и Гомля и иншихъ містъ и мястечекъ и сел там се знайдуючихъ, абы тамъ зостаючи на пограничу, постерегалъ, якобы той полкъ вцали былъ захованый...»; «позваляемъ кождого, зъ козаковъ тамъ зостаючихъ доброго миловати, а злого карати», а хто б противився «то мы кождого такового за взятьемъ ведомости, срокго безъ фолкги на горле карати будемъ».

---

411 Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. 5. С. 85–86.

412 Сборникъ Археографической Комисси. Т. 1. С. 28–29.

При назначуванню полковників, здається, правилом було, що добирано їх з того самого полку. Так з козаків Білоцерківського полку були тамошні полковники Данило і Іван Гиря, Клиша, Люторенко, Москаленко; з Браславського полку Зеленський; з Корсунського Нестеренко і Іван Гуляницький; з Паволочі паволоцький полковник Куцевич-Міньковський: з Чернигівщини Пободайло чернигівський, з Чигиринського полку Вешняк. Логічним видається, що при обсаді полковництва першенство мав наказний полковник; але в джерелах таких прикладів стрічаємо небагато: Лютеренко білоцерківський, Василь Золотаренко ніжинський, Пободайло чернигівський, та взагалі наші відомости про наказних полковників скупі.

Є одначе доволі випадків, що полковник назначується з іншого полку; так Лукіян Сухина перейшов з чигиринського полку до ніжинського, Бурляй з чигиринського полку до Гадяча; Данило Нечай браславський був з Київщини, таксамо Богун кальницький та Лесницький миргородський.

Деякі полковники старшували в різних полках: Тимофій Носач у прилуцькім полку 1649–1650 рр. і браславськім 1653–1654 рр.; Яско Воронченко в черкаськім 1649 і прилуцькім 1652–1656 рр.; Яків Пархоменко в чигиринськім 1651 р. і в черкаськім 1653–1654 рр.; Іван Гуляницький в корсунськім 1653–1654 рр. і в стародубськім (як наказний полковник) 1656–1657 рр.

Як довго трівало урядування полковників, це тяжко вияснити, бо дати маємо неточні. Протягом більш-менш цілого десятиліття Хмельниччини залишилися лише Богун кальницький, Пушкар полтавський і може Джалалий кропивенський*; біля 5 років урядував Глух уманський; по 4 роки: Жданович київський, Лесницький миргородський, Тетеря переяславський, Воронченко прилуцький; по 3 роки: Зеленський браславський, Савич канівський, Яненко-Хмельницький київський, Мозиря корсунський, Матвій Гладкий миргородський, Шумейко ніжинський, Пободайло чернигівський. (Деякі продовжили своє полковництво і в пізніші часи, але цим тут не займаємося). Богато полковників старшувало короткий час – рік-два або й коротше.

Причини уступлення полковників з уряду різнородні. Природна причина – смерть. Поважне число полковників полягло у боях:

---

* Дані про Джалалія маємо тільки з 1649–1654 р., але пізніше ніякий інший кропивенський полковник не згадується.

Голота, Кричевський, Данило Нечай, Небаба, Пободайло, Іван Золотаренко. Козаками був убитий білоцерківський полковник Громика. Військовий суд засудив на смерть Матвія Гладкого і Лукіяна Мозирю.

Київський полковник Антін Жданович висланий в посольстві до Польщі 1653 р., був ув'язнений поляками і довго не вертався, – його місце зайняв Евтихій Пішко й опісля Павло Хмельницький, і хоч пізніше Жданович вернувся, вже свого полковництва не дістав. Залишився йому тільки титул «старого» полковника[413], зрештою гетьман давав йому різні почесні функції, як провід у судових комісіях для справ полковників, наказне гетьманство над корпусом, висланим на підмогу Ракоцієві і под.

Бувало, що гетьман усував полковників задля їх нездатности. Так нпр. десь в квітні 1654 р. Хмельницький відібрав полковництво уманському і білоцерківському полковникові за те, що вони не виявили потрібної енергії підчас польського наступу і настановив в ті полки нових полковників[414]. Із нашого каталогу видно, що в Білоцерківськім полку на місце Семена Половця прийшов Макар Москаленко, в Уманськім на місце Осипа Глуха Семен Оргіяненко.

Деякі полковники переходили на уряди генеральної старшини: Тиміш Носач, полковник прилуцький і браславський на генерального обозного 1655 р.[415] і Федір Лобода, переяславський полковник 1649–1650 рр. на генерального суддю 1654 р.[416].

В нижче поданому каталозі дати зазначені при іменах означують першу і останню згадку про дану особу в джерелах; докладне означення початку і кінця урядування можливе тільки в деяких випадках. В нотках обмежуємося тільки до найважніших джерельних згадок, що ці дати мотивують.

1. Білоруський полк

Іван Золотаренко, VI. 1654–XI. 1655, поляг[417].

---

413 Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. С. 1137.

414 Акты ЮЗР. Т. 10. С. 680; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. С. 883–884.

415 Жерела до історії України-Руси. Т. 6. С. 130, 148.

416 Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. С. 735.

417 Акты ЮЗР. Т. 14. С. 127–128; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. С. 1156.

Іван Нечай, 26. I. 1656.–VI. 1657 і дальше[418].
2. Білоцерківський полк
а) Полковники:
Іван Гиря, VII–XI. 1648[419].
Михайло Громика, кін. 1649–XII. 1651 (убитий)[420].
Семен Половець, VII. 1653–III. 1654[421].
Макар Москаленко, XII. 1654–IV. 1655[422].
Семен Половець, II. 1656[423].
Яків (Яцина) Лютоpенко, V. 1656–1658[424].
б) Наказні полковники:
Сава Москаленко (?), 1651[425].
Данило Гиря, I. 1654[426].
Матвій Положний, VII. 1654[427].
Яцко Клиша, X–XII. 1654[428].
Яцина Лютоpенко, XII. 1654[429].

---

418 Сборникъ Археографической Комисси. Т. 1. С. 28–29; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. С. 1442.

419 Michałowski J. Księga pamiętnicza. S. 148; Грушевський М. Історія Хмельниччини, списана Силуяном Мужилівським в лютім 1649 р. *Україна*. Київ, 1914. Кн. 2. С. 37; Памятники Киевской комиссии для разбора древних актов. Киев, 1898. Т. 1. С. 160; Акты ЮЗР. Т. 3. С. 284.

420 Реєстра. С. 107; Stanisława Oświęcima Dyariusz 1643–1651. S. 397.

421 Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. С. 567, 734, 875; Акты ЮЗР. Т. 3. С. 397. Половець перестав бути полковником десь в квітні 1654 р. (Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. С. 883–884).

422 Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. С. 1018, 1029; Акты ЮЗР. Т. 14. С. 523, 525, 563–566.

423 Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. С. 1159, 1200.

424 Сборникъ Комиссии для разбора древних актов. Т. 1. С. 40; Акты ЮЗР. Т. 4. С. 100; Т. 15. С. 162.

425 Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. С. 355–357 (не зазначено, чи наказний).

426 Акты ЮЗР. Т. 10. С. 783.

427 Там само. С. 697.

428 Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. С. 955, 1028.

429 Там само. С. 1018.

3. Браславський полк
а) Полковники[430]:
Данило Нечай, III. 1649–21. II. 1651 (поляг)[431].
Тимофій Носач, IV. 1653–IV. 1654[432].
Михайло Зеленський, VIII. 1654–VII. 1657 і дальше[433].
б) Наказний полковник:
Кривенко, XI. 1650[434].
4. Кальницький (винницький) полк
Іван Федоренко Богун, II. 1649–1657 і дальше[435].
5. Канівський полк
а) Полковники:
Семен Савич, VII. 1648–X. 1651[436].
Федір Стародуб, VI.I 1653–I. 1654[437].
Андрій Бутенко, I. 1655[438].
б) Наказні полковники:
Ілля Голота (?), VI. 1649 (поляг)[439].
Іван Шангирей (?), IX. 1650[440].
Заблоцький (?), X. 1650[441].

---

430 Пропускаємо непевні імена: Кушка і Враславець, VII. 1648 – Szajnocha K. Dwa lata dziejów naszych... T. 2. S. 380–382; Сила Волошин, VIII. 1650 – Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. С. 77; Іванчул, VII. 1651 – Там само. С. 320.

431 Михайло Грушевський. Історія України-Руси. Т. 9. С. 183.

432 Жерела до історії України-Руси. Львів, 1911. Т. 12. С. 204; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. С. 567, 616, 883.

433 Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. С. 927, 1447.

434 Там само. С. 153.

435 В лютім 1649 р. має титул подільського полковника (Z dziejow Ukrainy. S. 492); в квітні 1649 р. винницький полковник (Грушевський М. Хмельниччина в розцвіті. С. 176); в реєстрах 1649 р. – кальницький опісля знову винницький (Петровський М. До біографії Івана Богуна. *Записки Ніжинського Інституту Народної Освіти*. Ніжин, 1930. Кн. 10. С. 47–58) збирає докази, що Богун і Федоренко це дві окремі особи.

436 Michałowski J. Księga pamiętnicza. S. 167; Реестра. С. 60; Акты ЮЗР. Т. 3. С. 476–479.

437 Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. С. 566, 734.

438 Там само. С. 1029.

439 Kotłubaj E. Życie Janusza Radziwiłła. Wilno-Witebsk, 1859. S. 365.

440 Акты ЮЗР. Т. 8. С. 326.

441 Акты ЮЗР. Т. 8. С. 351. При всіх трьох іменах не зазначено, що це наказні полковники.

6. Київський полк
а) Полковники:
Михайло Кричевський, 1648–3. VIII. 1649[442].
Антін Жданович, X. 1649–VII. 1653[443].
Евтихій Пішко, XI. 1653–III. 1654[444].
Павло Яненко Хмельницький, III. 1654–IV. 1657 і дальше[445].
б) Наказний полковник:
Василь Дворецький, XI. 1650–IV. 1657 і дальше[446].
7. Корсунський полк
Іван (?) Шангирей, VII. 1648[447].
Лукіян Мозиря, IV. 1649–V. 1652 (покараний смертю)[448].
Максим Нестеренко, VII. 1653[449].
Іван Гуляницький, XI. 1653–I. 1654[450].
Іван Дубина, VII. 1657[451].

---

442 Z dziejów Ukrainy... S. 389, 500; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. С. 215; Московська реляція в травні 1648 р. згадує в Києві полковника Олешка Тяплушкина (!) (Акты ЮЗР. Т. 3. С. 215).

443 Реестра. С. 198; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. С. 567, 575; пізніше титулують його «старий полковник» (Там само. С. 1137, 1210).

444 Акты ЮЗР. Т. 10. С. 164; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. С. 734, 770, 772, 798.

445 Там само. С. 772, 798, 1366.

446 Акты ЮЗР. Т. 10. С. 164; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. С. 1359.

447 Michałowski J. Księga pamiętnicza. S. 95; Памятники Киевской комиссии для разбора древних актов. Т. 1. С. 160 (без імени); у вересні 1650 р. згадується Іван Шангирей з канівським полком: Акты ЮЗР. Т. 8. С. 326.

448 Киевская старина. 1887. Кн. 8. С. 732 (Мазуренко); Реестра. С. 78; Акты ЮЗР. Т. 3. С. 470 (білоцерківський полковник!); Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. С. 392, 419, 462, 560. Пор.:. В. Липинський після Шангирея клав полковництво Станислава Морозовицького (Z dziejów Ukrainy... S. 241), але на це нема доказів.

449 Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. С. 566.

450 Там само. С. 693, 734, 1029.

451 Русская Историческая Библиотека. Санкт-Петербург, 1884. Т. 8. С. 1243. В московських реляціях є ще два імена корсунських полковників, але очевидно попсовані: Спил, 1650 р. (Акты ЮЗР. Т. 8. С. 351) і Кильдій Антонів 1651 р. (Акты ЮЗР. Т. 3. С. 465).

8. Кропивенський полк
Филон Джалалий, IV. 1649–I. 1654[452].
9. Миргородський полк
Полковники:
Матвій Гладкий IV. 1649–V. 1652[453] (розстріляний).
Григорій Сахнович Лесницький, VII. 1653–VII. 1657[454] і дальше.
б) Наказні полковники:
Михайло Ратченко, VI. 1651[455].
Матвій Іванів (!), 1654[456].
10. Ніжинський полк
а) Полковники:
Прокіп Шумейко, VII. 1648–III. 1651 (?)[457].
Лукіян Сухиня, VIII. 1650[458].
Василь Лихвиненко, X. 1650[459].
Іван Ничипоренко Золотаренко VII. 1653–XI. 1655[460].
Василь Золотаренко, 1655 (?)–I. 1656[461].
Григорій Гуляницький, III. 1656–1659[462].
б) Наказні полковники:
Іван Носенко, III. 1654[463].

---

452 Архив ЮЗР. Т. 4. Ч. 3. С. 127; Реестра. С. 239; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. С. 734.

453 Акты ЮЗР. Т. 8. С. 290–291; Реестра. С. 255; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. С. 410, 419.

454 Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. С. 567, 1468.

455 Крип'якевич І. З пограничної українсько-московської переписки 1649–1651 рр. *ЗНТШ*. Львів, 1929. Т. 150. С. 89.

456 Акты ЮЗР. Т. 10. С. 195.

457 Акты ЮЗР. Т. 2. С. 242; Реєстра. С. 321; Акты ЮЗР. Т. 8. С. 360; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. С. 158, 214. Кінцева дата непевна з огляду на те, що вже в серпні 1650 назначений Сухиня.

458 Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. 5. С. 85–86.

459 Акты ЮЗР. Т. 8. С. 352.

460 Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. С. 567, 1156.

461 Акты ЮЗР. Т. 3. С. 510.

462 Акты ЮЗР. Т. 3. С. 515; Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Киев, 1893. Т. 2. С. 5.

463 Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. С. 875.

Василь Золотаренко, VIII. 1654–1655[464].
Филип Уманець V. 1655[465].
Іван Демович Креховецький V. 1656[466].
11. Паволоцький полк
Іван Куцевич Міньковський, IX. 1651[467].
Михайло Суличич, VII. 1653–III. 1654[468].
Михайло Богаченко, IX. 1654[469].
12. Переяславський полк
Федір Лобода, III. 1649–X 1650[470].
Гарасько, III. 1651[471].
Павло Тетеря, VII. 1653–1657 і дальше[472].
13. Полтавський полк
а) Полковник:
Мартин Пушкар, X. 1649–1657 і дальше[473].
б) Наказні полковники:
Петраш Яковенко, VI. 1651[474].

---

464 Акты ЮЗР. Т. 14. С. 142, 504, 510, 690 і ін. У поході на Білу Русь були ще ніжинські наказні полковники Тиміш Золотаренко і Кобиляцький (Памятники Киевской комиссии для разбора древних актов. Киев, 1900. Т. 3. С. 89–91; Акты ЮЗР. Т. 10. С. 275).

465 Акты ЮЗР. Т. 14. С. 676–677.

466 Акты ЮЗР. Т. 3. С. 519.

467 Памятники Киевской комиссии для разбора древних актов. Киев, 1898. Т. 1. С. 600.

468 Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. С. 567; Акты ЮЗР. Т. 10. С. 328, 344; опісля був знову полковником 1659 р.: Акты ЮЗР. Т. 4. С. 100, 118, 159.

469 Акты ЮЗР. Т. 14. С. 32–33.

470 Киевская старина. Киев, 1887. Кн. 8. С. 739; Реестра. С. 215; Максимович М. Собрание сочинений. Киев, 1876. Т. 1. С. 710; числить його полковництво до 1653 р. В липні 1649 р. під Пилявцями як переяславський полковник згадується Головацький (Акты ЮЗР. Т. 3. С. 331).

471 Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. С. 215.

472 Там само. С. 567.

473 Реестра. С. 157.

474 Крип'якевич І. З пограничної українсько-московської переписки 1649–1651 рр. *ЗНТШ*. Львів, 1929. Т. 150. С. 90.

Іван Іскра (Іскренко), VIII. 1649–III. 1652[475].
14. Прилуцький полк
Тимофій Носач, X. 1649–X. 1650[476].
Іван Шкурат (?), 1651[477].
Семен, IV. 1652[478].
Яків (Ясно) Воронченко, V. 1652–VI. 1656[479].
Петро Дорошенко (?), поч. 1657[480].
15. Уманський полк
Іван Ганжа, VI–VII. 1648[481].
Стена – піп (?), VII. 1648–IV. 1649[482].
Осип Глух, X. 1649–IV. 1654[483].
Семен Оргіяненко, VII. 1654–I. 1655[484].
16. Черкаський полк
Манко (Марко ?), VII. 1648–1649[485].
Яків (Яско) Воронченко, X. 1649[486].

---

475 Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. С. 398–399; Крип'якевич І. З пограничної українсько-московської переписки 1649–1651 рр. ЗНТШ. Львів, 1929. Т. 150. С. 86.

476 Реестра. С. 304; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. С. 20–21; Акты ЮЗР. Т. 8. С. 352.

477 Максимович М. Собрание сочинений. Киев, 1876. Т. 1. С. 732, джерело не вказане.

478 Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. С. 419–420.

479 Там само. С. 433, 1018; Лазаревський А. Описание старой Малороссии. Т. 3. С. 5–6.

480 Там само. С. 6, без вказання джерела.

481 Szajnocha K. Szkice historyczne. Lwów, 1857. T. 2. S. 353, 360; Lwów, 1858. T. 1. S. 367; Памятники Киевской комиссии для разбора древних актов. Киев, 1898. Т. 1. С. 160.

482 Szajnocha K. Szkice historyczne. T. 2. C. 380–382.

483 Реестра. С. 131; Акты ЮЗР. Т. 8. С. 351; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. С. 567, 571, 688; усунений з полковництва в квітні, але згадується і пізніше (Там само. С. 883, 1041–1042).

484 Акты ЮЗР. Т. 10. С. 704; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. С. 1002, 1041.

485 Киевская старина. Киев, 1887. Кн. 8. С. 740; Michałowski J. Księga pamiętnicza. S. 91–92, 409. Марко згадується як наслідник Кривоноса в цім полку, але звістка непевна.

486 Реестра. С. 27.

Баран Худий (!), IX. 1651[487].
Яків (Яско) Пархоменко, VII. 1653–I. 1654[488].
17. Чернигівський полк
а) Полковники:
Мартин Небаба, IX. 1648–7. VII. 1651 (поляг)[489].
Степан Пободайло, VII. 1651–X. 1654 (поляг)[490].
Іван Аврамович (Попович), X. 1654–VII. 1655 і дальше[491].
б) Наказні полковники:
Степан Пободайло, VII. 1649–VII. 1651[492].
Іван Шохів, V. 1651[493].
18. Чигиринський полк
а) Полковники:
Федір Якубович Вешняк, VIII. 1648–X. 1650[494].
Яків Пархоменко, X. 1651[495].
Карно Трушенко, VII. 1653–IV. 1654[496].
б) Наказні полковники:
Ілляш (Богаченко ?), X. 1650[497].

---

487 Памятники Киевской комиссии для разбора древних актов. Киев, 1899. Т. 2. С. 600.

488 Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. С. 566, 734; Акты ЮЗР. Т. 10. С. 44–45.

489 Акты ЮЗР. Т. 8. С. 277, 360; Реестра. С. 329; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. С. 322.

490 Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. С. 323, 567, 734, 749; Памятники Киевской комиссии для разбора древних актов. Киев, 1900. Т. 3. С. 207; Z dziejów Ukrainy... S. 298.

491 Памятники Киевской комиссии для разбора древних актов. Киев, 1900. Т. 3. С. 90; Акты ЮЗР. Т. 14. С. 745, 899; Z dziejów Ukrainy... S. 270.

492 Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. С. 215, 226–227.

493 Крип'якевич І. З пограничної українсько-московської переписки 1649–1651 рр. С. 88–89.

494 Реестра. С. 1; Акты ЮЗР. Т. 8. С. 351.

495 Памятники Киевской комиссии для разбора древних актов. Киев, 1899. Т. 2. С. 137.

496 Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. С. 567, 734; Акты ЮЗР. Т. 3. С. 577; Т. 10. С. 338; Трушенко був, мабуть, без перерви чигиринським полковником і дальше до 1658 р.

497 Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. С. 114.

Іван Волеваченко, VII. 1653[498].

Василь Томиленко, X. 1653–I. 1654[499].

Павло Безштанко, X. 1655[500].

Окрім вичислених вище постійних полків виступають ще в джерелах деякі короткотревалі або непевні полки і полковники:

Звягельський: Михайло Тиша, IV. 1649 (Грушевський, Хмельниччина 169).

Лубенський: Грило, XII. 1654 (Михайло Грушевський. *Історія Україні-Руси*. Т. 9, 1019).

Овруцький: Іван Бруяка, 1649 (*Z dziejów Ukrainy,* 500).

Подністрянський: Гоголь, VI .1657 (Акты ЮЗР. Т. 10, 759).

Стародубський: наказні полковники: Пашло, 1654 (*Памятники Киевской комиссии для разбора древних актов*. Т. 3. (Киев, 1900), 90), Афанасій Єреміенко, 1654–1656, Михайло Єремієнко, 1656, Іван Гуляницький, 1656–1657 (Александр Лазаревский. *Описание старой Малороссии*. Т. 1, 112).

Хвастівський (?): Петро Дик, 1651 (*Z dziejów Ukrainy,* 279).

Чечельницький: Федір Литка, IX 1650 (Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 9, 102).

Чорнобильський: Михайло Панкевич, 1649 (Z dziejów Ukrainy, 500).

Залишається ще велике число полковників, яких місця урядування не можемо означити: Грунька, Губяло, Дзержаловський, Дорошенко Іван, Кирило, Константинович Федір, Кривоніс Максим, Кривоносенко, Криса Михайло, Лисий, Литвинко, Лукіянів(?), Маркевич, Опанас, Півторакожуха, Самійло, Стасенко, Филипець, Хватько (Хведько?).

---

498 Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. С. 566.

499 Акты ЮЗР. Т. 10. С. 43–117.

500 Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. С. 1137.

IX. ДЕРЖАВА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
(Загальні уваги)

Історію Хмельниччини можемо розглядати з двох різних становищ: з одного боку бачимо саме козацьке повстання, імпозантний народній рух, що з нестриманою силою руйнує давню шляхетську державу і громадянство, – з другої сторони помічаємо, як із цієї руїни, згарищ і знищення поволі виростає нове життя, на нових господарських і соціяльних основах, як великими трудами і зусиллями будується нова українська держава. Давні історики звертали увагу більше на руйнуючий бік народнього повстання, не могли зорієнтуватися в революційному хаосі, не добачали нічого більше як тільки знищення й анархію. Новіше покоління українських істориків не обмежується описуванням розкладу старого ладу, а доповнює картину Хмельниччини дослідом цеї нової державної будови, що виринає з перших хвиль революції.

В наших студіях, які були публиковані в Записках НТШ і в інших виданнях, давали ми огляд головних питань, що торкаються Хмельниччини якраз з погляду на її державні тенденції. Перейшли ми головніші проблеми, – тепер хочемо зіставити наші уваги в одну цілість, доповнити їх й дати образ державно-організаційної праці Богдана Хмельницького та його співробітників.

I

Козацька автономна територія[501] була означена вперше зборівським договором 1649 р.: належали до неї три придніпрянські воєвідства – київське, браславське, чернигівське. На карті це простір приблизно трьох старих губерній Київської, Чернигівської і Полтавської з деякими сусідними округами, разом біля 180 000 кв. км. Ця невелика територія межувала з трьома великими державами, що робили на неї натиск розтяглістю своїх географічних мас, – з Польщею, до котрої Україна ще формально приналежала, з Московщиною та з країнами турецької імперії. До того ж козацька Україна не мала природних меж, не мала доступу до моря і навіть головна її комунікаційна артерія, Дніпро, не був цілий в українських руках. Утримати й поширити цю територію – це була перша умова існування козацької держави.

Богдан Хмельницький та його співробітники відчували добре цю тісноту і від початку намагалися поширити державні кордони.

---

[501] Порівн.: Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького. III Державні межі. *ЗНТШ.* Львів, 1926. Т. 144–145. С. 109–140.

Найбільше природною розв'язкою було прилучення західніх українських земель – Поділля, Волині, Галичини, Холмщини. Ці землі були заселені вдвое так густо як Придніпрянщина, мали старі осередки культури, вище розвинене хліборобство, заможні міста, та, що найважніше, через них ішов торговий шлях до Балтійського моря, одинокий шлях, котрим прямував експорт з України за кордон. Для розвитку молодої української держави ці землі мали першорядне значіння. Богдан Хмельницький вже по першім побіднім поході значив межі козацької держави «по Львів, по Холм і Галич», згодом у переговорах зі Швецією й Семигородом він реклямував «право старої Руси або України аж по Вислу». В останній рік гетьманства Хмельницького козацькі війська окупували частину Волині й Поділля, засновано там нові полки; але ці здобутки були нетрівкі, опісля козацькій державі треба було вдоволитися кордоном на Случі, на т. зв. «козацькій лінії». Втрата західніх земель з їхніми господарськими й культурними цінностями лягла великою вагою на майбутности України.

Богдан Хмельницький рівночасно робив заходи, щоби поширити межі козацької держави на північ, у землі Литовського Вел. Князівства. В 1654–1655 рр. українські війська окупували повіти стародубський, кричевський, бихівський; Дніпровий шлях аж по Могилів був під українською владою. В 1657 р. також пинський повіт святочним маніфестом заявив свій перехід під реґімент Запорожського Війська. Се відкрило перед Україною нові перспективи. У переговорах зі Швецією козацька дипломатія жадала цілої Білої Руси аж до кордону з Прусами. Це жадання мало мету не лише політичну і стратегічну – наближення до шведського союзника, – але також економічну: українська торгівля могла знайти новий шлях до Балтійського моря, як рекомпенсату за втрачений Буг. Білоруси стояли культурою так близько до українців, що обєднання Білоруси з Україною не зустрічало великих перешкод. Але ці широкі пляни занадто загрожували інтересам Московщини, почалася дипломатична боротьба за білоруський полк[502] – Україна мусила залишити свої північні змагання.

Менше реально трактувався доступ до Чорного моря. Не тому, немовби тодішнє громадянство було несвідоме значіння давнього

---

[502] Крип'якевич І. «Вольний порт» у Старім Бихові 1657 р. *Науковий Збірник УАН*. Історична наука. Київ, 1929. Т. 32. С. 92–96.

«Руського» моря. В ті часи, у зв'язку з козацькими походами на море, живий був погляд, що козаки це переємники змагань княжої доби – «з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, в своїх моноксілях по морю плавало і Константинополь штурмовало», – що вони візьмуть на себе завдання відвоювати Чорне море від турків. Сам Хмельницький у своїх політичних комбінаціях брав теж під розгляд пляни протитурецької ліґи, не був їм противний, але не вважав їх реальними – волів полагодити відносини до Туреччини в мировий спосіб. У переговорах з Портою ставлено дуже широко справу української торгівлі на Чорному морі – при гирлі Дніпра мав поставити український порт, мали бути встановлені правильні консулярні зносини, передбачувано, що українські кораблі будуть відвідувати Середземне море. Але тих плянів не зреалізовано; Хмельницький закинув пізніше ці думки, – 1653 р. дозволив навіть ханові відбудувати на долішньому Дніпрі Іслам Кермен (Аслан городок), зруйнований колись козаками[503]. Чорноморське питання стало актуальним для України щойно пів століття пізніше – фатальне для української держави було це, що справу вирішила остаточно не Україна, а Росія.

Передумовою добуття Чорного моря було опанування «диких піль», що широкою полосою відгороджували Козацьку державу від моря. Українська колонізація проникала туди здавна ватагами степових добичників, але орда змітала її все наново. В перші часи Хмельниччини, коли був формальний мир і навіть союз з татарами, були деякі вигляди для колонізації степів, але їх не використано, – нові оселі явилися тільки на самому пограниччі, на лінії Рашків, Умань, Чигирин, Полтава. Саме Запоріжжя, кодло і батьківщина козаччини, по повстанні 1648 р. запустіло; населення перейшло на волость, на полкові землі, де спокійніше можна було вести господарство. Пізніше, як на волости стало тісно, як реєстр обмежив свободу, «своєвільні» пробували знову козакувати у степах. Але гетьман старався стримати цей відплив; він уважав небезпечним оживлення Запорожжя, бо це могло привести зачіпки з татарами, а що більше – на традиційній Січи могли легко зорганізуватися невдоволені елементи.

---

503 Полуднева Україна в часі Хмельниччини, Збірник полудневої України, видання Історичної Секції ВУАН (друкується). (Див.: Крип'якевич І. Полуднева Україна в часі Хмельниччини. *Український археографічний щорічник*. 1993. Вип. 2. С. 280–305). [*Ред.*].

Масово пересувалося українське населення на схід, за московський кордон, на Слобідщину. Але державний кордон залишився тут без зміни; для козацької політики дуже важно було утримати невтральність і прихильність Московщини; тому й не думано про пересунення кордону, а всякі пограничні непорозуміння Хмельницький вирішував мировим способом[504].

II

Ядром козацької держави була середня Наддніпрянщина з полками в Чигирині, Черкасах, Корсуні, Каневі, Білій Церкві, Переяславі і Кропивні, – це були найстарші оселі городової козаччини і тут була стаціонована майже половина реєстрового війська. Тут було також гетьманське місто Чигирин, головний осідок козацької адміністрації, нова столиця України. Що це далеке містечко, на краю диких піль, стало столичним, то головною причиною було саме те, що воно лежало серед суто козацької території – нова побідна козацька верства шукала собі нової столиці. Старий Київ з родовитим міщанством, під впливами духовенства, з свіжою пам'яттю шляхетського володіння, до тогож не забезпечений від нападів чи з Польщі, чи з Литви, не міг відзискати давніх столичних прав. Чигирин серед своїх пісків і болот, в далекій закутані, скріплений низкою городків довкола, був недоступний до польського наступу, мав легке получения з союзним Кримом і з Лівобережжам, були тут маєтности Хмельницького і іншої старшини – все те підняло незамітну козацьку оселю до ранги столиці.

На захід і схід від старої козацької території були нові надбання. На захід Браславщина – полки Умань, Браслав, Винниця. Край засіяний укріпленими городками, що здавна двигав на собі татарські набіги від Чорного Шляху, а тепер був першим заборолом від польських наїздців; населення завзяте, повне ненависти до шляхти, вірне козацькій Україні.

На схід Полтавщина і Чернигівщина – полки Полтава, Миргород, Прилуки, Ніжин, Чернигів. Землі дальші від татарської і польської небезпеки, спокійні, сильно колонізувалися, ставали резервуаром козаччини з перевагою заможних елементів; козацький устрій проникав все дальше на північ на Стародуб, Чавси і Бихів.

---

[504] Крип'якевич І. З пограничної українсько-московської переписки 1649–1651 рр. С. 81–91.

На карті територія козацької держави має зразу найширшу розтягліть від заходу на схід (Винниця–Полтава), опісля поширюється на північний схід (Стародуб, Чавси). Те саме бачимо при розгляді комунікаційних шляхів[505]. За польської влади найважніше значіння для Придніпрянщини мали західні дороги на Луцьк чи Львів. По козацькій революції, коли перервалися торгові зносини з Польщею, перше місце зайняли шляхи від полудневого заходу на північний схід, – від Молдави і Туреччини через Україну до Московщини. Ця зміна комунікаційних артерій мала великий вплив на розвиток господарських відносин, особливо торгівлі.

III

Придніпрянщина в часі Хмельниччини мала характер хліборобської країни. Вже до революції розвинулося на більшу міру магнатське фільваркове господарство; повстання віддало землю в руки малих власників і ці ще більш інтензивно вели управу ріллі. З оповідань Павла Алепського довідуємося, що на степовому пограниччі корчовано ліси і поширювано площу ріллі, розведено дрібну годівлю, особливо свиней і домашньої птиці, будовано млини. Про світлий стан урожаїв на козацькій території оповідають богато очевидці-поляки, що дивувалися цьому тим більше, що за польським кордоном хліборобство було знищене до краю. Правда, і на Придніпрянщині бував голод, але тільки в перші роки повстання, коли більшість населення була у воєнних походах, не стало рук до праці і до того був неврожай[506]; але опісля опановано ситуацію і Придніпрянщина була в розмірному добробуті. Оскільки знаємо з припадкових згадок, сіяно найбільше жита і вівса; пшениці було менше – полудневі пшеничні землі були ще мало управлені. На краю степової полоси високо стояло скотарство; також значно поширене було бжільництво.

Північна Україна – Полісся і Чернигівщина – мала ще великі ліси, майже ненарушені. З важніших копалин добували на Поліссі залізну руду гіршого сорту, по степових могилах селітру. Ніде в межах козацької держави не було соли: треба було довозити її зі Слобідщини, з чорноморських лиманів, з Галичини або з Молдави.

---

505 Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького. III. Державні межі. IV. Дороги. С. 109–140.

506 Крип'якевич І. Голодівки на Україні XVII в. *Україна*. Київ, 1929. Кн. 32. С. 34–37.

Природні богатства забезпечували примітивні потреби населення, але на експорт Україна мала небогато. З північних лісових земель перед самою революцією почався вивіз дерева і поташу до балтійських портів; але через недостачу прямих доріг до моря цей вивіз не міг розвинутися належно. Збіжжа і муки хоч і було доволі, то великі засоби потрібні були для армії, – так само худоба. Лишалися скіри і футра із степової добичі, мід, віск. Промислових виробів також не було в більшій кількости за виїмком хіба ткацьких.

Козацька держава не могла в ті часи відіграти визначнішої ролі в торгівлі – принайменше як самостійна продукуюча і експортуюча країна. Зате Україна могла мати своє значіння як посередник і злучник між сусідніми краями. З одного боку від полудня Балкан–Туреччина з васальними країнами, – з другої сторони Московщина. Обі сторони вже здавна змагали до нав'язання прямих зносин[507], але на перешкоді стояла їм Польща, що вела і протитурецьку і протимосковську політику. Тепер Україна, визволена зпід польської влади, Україна козацька, що була примушена шукати зв'язків і з Москвою і з Портою, ставала природним помостом, на якому могли зустрітися обі сторони. І справді бачимо, що з одного боку на Україну пливуть турецькі каравани з шовком, килимами, східніми матеріями, з другого московські купці ідуть все глибше в південну Україну. Відкривається великий торговий шлях – Москва–Київ–Константинополь. В 1654 р. окремим універсалом Хмельницький регулює цю торгівлю і накладає цла на московські і турецькі товари.

Ця зміна торгових шляхів дуже симптоматична. Дотепер – під польською владою – Україна тяжіла до Балтійського моря і політично була зв'язана з Варшавою; нова козацька держава, відірвана від цих зв'язків, шукає нового шляху і прибиває до великої балкансько-східноевропейської артерії.

IV

Населення Київщини і Браславщини 1625 р. (по обчисленням Ал. Яблоновського) було біля 542 280 – разом з Чернигівщиною ціла Придніпрянщина могла мати біля 700 000. За Хмельниччини населення зросло і через природний приріст (пригадаємо відомі помічення Павла Алейського про незвичайну плодючість українців) і ще

[507] Крип'якевич І. Козаччина в політичних комбінаціях 1620–1630 рр. *ЗНТШ*. Львів, 1914. Т. 117–118. С. 65–114.

більше через наплив селян з західніх земель у перші роки повстання, так що можна прийняти кругло цифру одного мільйона. Густота населення була дуже невелика – 5 людей на кв. км.; при цьому треба взяти під увагу, що південна частина території була заселена густіше, а малолюдна була північна лісова полоса.

Популяційна політика козацького уряду мала головне завдання не допустити до зменшення населення і навпаки збільшити його. У всіх договорах з татарами (1648, 1649, 1651 р. і ін.) Хмельницький домагається все рішучо, щоби степовий союзник не брав ясиру з козацької території; коли татари ідуть на поляків через козацькі землі або вертають назад, їх походу стережуть з усіх сторін козацькі стежі, і стараються не допускати татар до грабіжі. У зборівському мирі українська делегація перевела постанову про свобідний перехід населення з західніх земель на козацьку територію. Щоби затримати населення під козацькою владою, Хмельницький не дозволяє переселюватися на Запоріжжя*; з тих самих причин готовить гострі кари для всіх тих, що втікають за московську границю, на Слобідщину. Еміграцію жидів із міст гетьман намагався невтралізувати через збільшення грецьких колоній (нпр. в Ніжині); в тому часі приходять на Україну також поселенці волохи і серби[508].

Та при всіх тих заходах не повелося скріпити чисельно людности козацької України. Польські походи 1651–1652 р., а опісля спільні польсько-татарські грабування 1653–1655 рр. в страшний спосіб знищили й обезлюднили Браславщину; татари вивели в неволю кількадесяти тисяч народа. Безнастанно руйноване і тероризоване населення втратило відвагу і терпеливість і громадно пересувалося на схід, на Лівобережжа і дальше на Слобідщину – не вважаючи на всякі заборони. Починалася «руїна»...

V

Козацька революція принесла основний переворот у землеволодінню і клясовім поділі населення України. Під польською владою біля 85 % земель належало до великої власносте (35 % королівщин, 45 % магнатських земель, 5 % церковних), тільки 15 % до

---

* Полуднева Україна в часі Хмельниччини, – як вище.

508 Крип'якевич І. Серби в українськім війську 1650–1660 рр. *ЗНТШ*. Львів, 1920. Т. 129. С. 81–93.

середніх і дрібних власників. Тепер велика земельна власність занепала цілком: державні землі (королівщини) перейняла козацька держава і забезпечувала ними урядовців; магнатські маєтности окупували козаки, міщане, духовенство. Середня і дрібна власність стала пануючим типом. Разом з тим прийшов новий клясовий поділ. При московському переписі 1654 р., з нагоди присяги цареві, раховано 64 659 козаків, 62 454 міщан: половина населення зачислялася до козацького стану, половина до міщанського.

Хмельницький у внутрішній політиці спирався головно на козацьку верству. Цей стан дрібних хліборобів-вояків мав двигати на собі нову державну будову, що забезпечувала його клясові інтереси. Козаки мали обов'язок служити у війську, зате мали першенство до землі і виключне право до урядів. Хмельницький змагав до замкнення козаччини в реєстрі, щоби не обезцінювати занадто козацьких привілеїв і зробити козацький стан більше суцільним. До реєстру приймав також давню родову шляхту й наділяв її урядами, як що вона погоджувалася без застережень на новий устрій; шляхта завдяки політичному виробленню могла стати позитивним елементом в будові держави. Але рівночасно з тим Хмельницький старався стримати творення нової шляхетсько-панської кляси, не дозволяв козацькій старшині творити лятифундій, великої земельної власности.

Міщанська верства була спеціальним явищем Придніпрянщини. Вже на двайцять років перед козацьким повстанням міське населення творило тут (по обчисленням Ал. Яблоновського) 63 % всеї людности, – в південній Київщині і Браславщині навіть 70 %. Ці міські оселі відріжнялися від сільських тим, що були укріплені городками, мали деяку самоуправу і платили нижчі чинші, – зрештою ведено тут таке саме хліборобське господарство як на селі, ремесло і промисл був тільки в початках. За Хмельниччини цей міщанський стан залишився майже таксамо чисельний – до міщан раховано мало не половину населення. Але міста в ці часи дістаються під рішучий вплив козаччини: частина міщан переходить до козацького реєстру, в богатьох містечках міщанська управа уступає місце козацькій, козаки уважають міста за свої оселі. Тільки більші міста, як Київ, Ніжин, Чернигів зуміли оборонити свої права. Гетьманський уряд ставав деколи в обороні міст перед надужиттям війська, але в основній політиці ішов проти міщанства: на містах лежав головний тягар державних податків, а в промислі і торгівлі все таки козаки мали більшу свободу рухів як

міщане. Через те міста, що й перше не були дуже сильні, перестають розвиватися і окружаюча територія бере над ними перевагу.

Селяни з початком повстання в части вийшли у міське населення, в части дісталися між рядову козаччину. По зборівському мирі над селянством привернено формально владу панів з обов'язком робіт і данин. Фактично одначе пани не мали тепер давньої екзекутиви і мусіли вдоволитися такими повинностями, на які самі селяни погоджувалися. Але ця непевність відносин, постійний страх перед поворотом панської влади в повнім обсягу, недвозначне змагання старшини розтягнути владу над поспольством – все те хвилювало безнастанно селянством і місцями приводило до вибухів. Хмельницький, що вів тверду політику супроти черні, умів опанувати положення, але в майбутньому наростала тут небезпека важкої соціяльної боротьби.

Православне духовенство добуло за Хмельниччини потвердження всіх прав, нові маєтности, відібрані католицьким кляшторам, і забезпечення влади над «церковними людьми». За те Хмельницький вимагав, щоби церква у всьому підпирала козацьку державу. Коли 1651 р. київський митрополит Сильвестер Косів на свою руку почав переговори з поляками, гетьман в гострій формі пригадав владиці, що він не має права мішатися в політичні справи.

VI

Основно змінився політичний лад Придніпрянщини. Давні польсько-шляхетські установи заступлено козацькими. Запорожське військо, що тріюмфально опанувало «волость», намагалося перевести тут свій традиційний січовий устрій. Але зробити це без ніяких змін було неможливе. Козацький устрій, що виріс на Запоріжжю, був в основі прямою демократією, – військова рада, що функціонувала майже безпереривно, мала всю владу, і гетьман та інші уряди були вповні залежні від волі і настроїв війська. Це козацьке народоправство можливе до переведення у вузьких межах Запорожжя, показалося нежиттєздатним при організованню великої державної території. Хмельницький, ідучи за запорожською традицією, зразу скликав загальну раду при участи десяток тисяч козаків, – але скоро переконався, що така рада не може сповняти ніяких державних функцій і залишив її скликувати. Всі важніші справи він рішав при участи старшини або самою гетьманською владою. Загальна рада залишилася тільки як традиційний церемоніял, потрібний

для легалізації деяких державних актів, – як пр. переяславська рада 1654 р., що прийняла до відома зв'язок з Московщиною[509].

В таких відносинах державна влада перейшла до рук гетьмана. В останні роки життя Богдан Хмельницький сам видавав розпорядки з силою законів, управляв країною, мав найвищий провід у війську, вів загранічну політику. Був некоронованим володарем, монархом України. Сучасники-чужинці звали його князем Руси, козацькі отамани приписували йому титул «божою милістю»[510] і він сам почував могутність свойого становища: «Хоч мала я людина, але дав мені Бог, що я став єдиновладцем і самодержцем руської землі». Нічого лекшого було, як справді сягнути по корону. Але Хмельницький, ум незвичайно тверезий і реальний, знав, що в його часи справжніми володарями уважалися тільки «природжені пани», – він як homo novus серед коронованих голов не знайшов би признання. І він вдоволився фактичною владою.

Та Хмельницький не міг не бачити, що сила і розцвит козацької держави зв'язані з його особою і як він закриє очі, все може піти в руїну. Гетьманство в принципі було інститутом виборним; вибір належав до компетенції ради, – по смерти гетьмана мусіла прийти система елекцій, якої небезпеки Хмельницький знав добре з Польщі. Щоби запобігти тому – та йдучи за природньою особистою амбіцією – він думав утвердити гетьманство в своїм роді. Зразу приготовляв на наступника старшого сина Тимоша: так в книзі реєстрів 1649 р. «гетьманович» стоїть на першому місці по гетьмані, 1650 р. він репрезентує гетьмана в Київі при вписі зборівського договору в земські книги, тогож року виступає як наказний гетьман на чолі корпуса, висланого на підмогу ханові; щоби підняти особу сина Богдан добув йому руку доньки молдавського господаря. Але смерть Тимоша під Сочавою 1653 р. перекреслила гетьманські пляни. Тоді Хмельницький переніс свої надії на молодшого сина Юрія, і хоч той був тільки підростком, перевів вибір його на гетьмана – на місяць перед своєю смертю.

Ці наміри Хмельницького, здавалося такі близькі реалізації, заломилися, як тільки його нестало. Раз тому, що Юрась був молодий

---

[509] Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького. І. Рада. ІІ. Генеральна старшина. С. 67–81.

[510] Крип'якевич І. З пограничної українсько-московської переписки 1649–1651 рр. С. 81–91.

і не виявляв сильнішої індивідуальности, а ще більше через те, що виросла вже старшинська олігархія, котрої старий гетьман не допускав до впливів, а яка бажала взяти владу в свої руки.

Це виходило з самої структури козацької держави. Коли козацька рада втратила своє значіння, вся державна влада перейшла на виконуючі органи: гетьмана і старшину, що були біля нього. Найвищі ранґи мала військова або генеральна старшина[511]: писар, обозний, два осаули і два судді. Уряд генерального писаря дійшов до великого значіння завдяки незвичайному талантові Івана Виговського; це було обєднане міністерство внутрішніх і заграничних справ, а й інші ресорти тут перехрещувалися. Добре зорганізована канцелярія скодифікувала форми козацького діловодства[512]; були також початки державного архіву[513]. Не можна того самого сказати про інші генеральні уряди – обозного, осаулів, суддів. Вони не виступають з певним обсягом ділання; не знаємо, чи їх компетенції не були означені точно, чи може ці традиційні уряди не були ще пристосовані до нових державних завдань.

Докладніше означену владу мали полковники. Козацька революція змінила основно адміністраційний устрій України. Польська воєвідська організація з титулярними воєводами і незалежними від них старостами не давала державі потрібної екзекутиви. Козаччина увела на це місце військовий поділ території на полки і сотні. Після зборівського мира число полків усталюється на 16: Білоцерківський, Браславський, Кальницький (Винницький), Канівський, Київський, Корсунський, Кропивенський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Уманський, Черкаський, Чернигівський, Чигиринський. В 1651 р. утворено ще Паволоцький полк, в 1654–1657 рр. повставали полки Білоруський або Чавський, Подільський, Волинський, Пинський (три останні не зорганізовані вповні). За польської влади три придніпрянські воєвідства були поділені на сім повітів, великих простором, тяжких для проведення

---

511 Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького. І. Рада. ІІ. Генеральна старшина. С. 67–81.

512 Крип'якевич І. З козацької сфрагістики. С. 1–16; 6 таблиць; Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького. V. Гетьманські універсали. *ЗНТШ.* Львів, 1927. Т. 147. С. 55–80.

513 Крип'якевич І. До історії українського державного архіва в XVII в. *ЗНТШ.* Львів, 1924. Т. 134–135. С. 67–78.

адміністрації; на переломі XVI і XVII ст. ці повіти почали ділитися на менші округи, деколи з назвою староств, але адміністраційна влада не була в них оконечно зорганізована. Козаччина викінчила цю природню диференціяцію і замінила ці округи на полки з сильною військово-цивільною владою полковників[514]. Полковники спочатку по запорожському звичаю були обирані; але Хмельницький скоро закинув цю практику і сам гетьманською владою назначував полковників. Те саме пробувано провести і при сотенних урядах, але тут важче було усунути давні звичаї і тільки в деяких полках полковник назначував сотників. Було тут змагання як найтісніше зв'язати провінціальну адміністрацію з центром і зробити її від нього залежною.

VII

З інших питань державного життя розглядали ми два – державного скарбу і війська.

Організацію скарбу знаємо з ріжних боків[515]. Основним фондом були державні землі, королівщини, які козацький уряд прямо взяв в орудування, – також залишені землі римо-католицької церкви і деяких магнатів та шляхти. До того прийшло всяке майно, полишене утікачами і богата здобича з походів, особливо у воєнному матеріялі. Хмельницький, що був ощадним господарем, зумів зібрати цілі «скарби» в сріблі і дорогоцінностях[516]. Постійні державні доходи йшли з податків. Податкова система була складена так, що обтяжувала головно селянство і міщанство; козаки платили також податки, але з рації своєї військової служби домагалися «козацької вольности» від усяких повинностей. Прямий податок, побір, плачено «від двора» тобто від хліборобського господарства. Велике значіння мали посередні податки з млинів, виробу напитків і под. На кордонах побирано цло від чужосторонніх купців. Суми всіх податкових доходів не знаємо точно, – раховано її на пять мільйонів; з

---

514 Адміністраційний поділ України за Хмельниччини, з картою, – праця приготовлена до друку: Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького. VIII. Каталог полковників 1648–1657 рр. *ЗНТШ.* Львів, 1931. Т. 151. С. 131–150.

515 Крип'якевич І. Український державний скарб за Богдана Хмельницького. *ЗНТШ.* Львів, 1920. Т. 130. С. 73–106.

516 Крип'якевич І. «Скарби» Хмельницького. *ЗНТШ.* Львів, 1910. Т. 96. С. 116–119.

аренди цла і оплат від напитків скарб мав мати сто тисяч червоних золотих. З цих доходів покривано головні державні розходи – «на утримання послів і всякі військові потреби». Урядовці не діставали плати грішми, а приділювано їм на утримання державні маєтности.

Управа скарбу була мабуть під наглядом самого гетьмана; окремого уряду генерального підскарбія за часів Хмельниччини ще не знаємо. Побір цла на кордоні зорганізував грек Остафій Астаматій (Остаматенко)[517]. Чутки про чеканення монети за Хмельниччини не знаходять потвердження[518].

Військову організацію обговорили ми вище[519] – тут вистарчить зазначити головні результати. В походах Б. Хмельницького виступають великі маси війська – до триста тисяч; при малім населенню козацької України, що правдоподібно не переходило мільйона – це були використання сил народа до крайних меж. Але дійсне військо творили реєстрові козаки, вишколені по військовому, що славилися як піхота, але слабі були в кінноті. Були спроби творення наємного війська – з німців, волохів і ін. Для оборони краю служили численні замки-городки, особливо в пристеповій полосі. Військова організація була найбільшим успіхом козацької держави і здобула пошану для України в цілій Европі, – для самої української держави військо було головною силою, що дозволила їй утриматися при політичнім життю, не вважаючи на всі зовнішні труднощі і внутрішні хиби.

VIII

За вихідний пункт при оцінці української держави XVII ст. треба брати факт, що це козацька держава. Створив її козацький стан, що дав ініціятиву до повстання 1648 р. і творив державну організацію в першій мірі для оборони своїх станових інтересів. Ця вихідна точка дає зрозуміння для ріжних проявів тодішнього державного життя, – чому ця держава обняла тільки половину української території, чому перевагу добула верства середніх землевласників,

---

517 Крип'якевич І. Остафій Астаматій (Остаматенко), український посол в Туреччині 1670-их рр. *Україна*. Київ, 1928. Кн. 6. С. 6–11.

518 Крип'якевич І. Монети Б. Хмельницького і П. Дорошенка. *Стара Україна*. 1924. Ч. 9–10. С. 126–132.

519 Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького. VII. Військо. VIII. Каталог полковників 1648–1657 рр. С. 101–150; Крип'якевич І. Серби в українськім війську 1650–1660 рр. С. 81–93.

чому витворився специфічний військовий устрій і т. д. В цім, що держава була козацька, є причина й сили її і слабости.

Держава обняла країну над Дніпром, бо сюди тільки сягали впливи козаччини, тут населення жило здавна окремими формами господарського життя, тут ще не утвердився вповні шляхетський устрій. Це було корисне остільки, що держава могла розвиватися на одноцільній території з однаковими географічними відносинами. Але ця територія була невелика, рідко заселена, без доступу до моря, окружена ворожими державами. Притім її господарство було в початковій стадії розвитку і не могло виказатися більшою продукцією. В спокійні мирові часи, при щасливім укладі відносин до сусідів, ця країна могла добути собі значіння як перехідна полоса, як злучник між Балканом і північною Европою; але козацька держава творилася в часі безнастанних воєн, що вичерпували її господарські засоби й не давали розвинути вповні продукційних сил – була примушена шукати підпори в одному із сильних сусідів, щоби не стати жертвою інших.

Населення Наддніпрянщини було одноцільне що до соціального складу а принайменше з однаковими суспільно-політичними змаганнями. Володіння малою земельною власністю, свобода від влади пана, релігійна свобода – це були ідеали, на які міг погодитися козак, міщанин і дрібний шляхтич. Все населення було виховане у тій самій традиції воєнного поготівля, було відважне, повне завзяття й енергії – для оборони держави це був матеріял першої якости. Українську армію в перші роки раховано на триста тисяч, – третина людности була під зброєю; цей небувалий процент участи у війні був найкращим свідоцтвом, як нарід боронив своєї держави. Тому також напливові елементи так легко зживалися з козаччиною, переймали козацький лад і самі «козачіли».

З такої активної маси, здавалося, легко могла вийти верховна верства, що мала взяти на себе провід у будуванню держави. Але тут справа скомплікувалася. Самі родовиті козаки, реєстровці і запорожці, не видвигнули зпоміж себе особливих державних талантів і до проводу не дійшли. На перше місце виступила шляхта, що визначалася вищою освітою і мала деякий досвід в державній адміністрації чи в організації війська. Ця шляхта, хоч і щиро пристала до революції та старалася наломитись до змінених відносин, все таки своїм корінням сиділа в польськім шляхетськім устрою, думала старими категоріями і замало мала моральних сил, щоби створити

новий лад, якого вимагала революція. Місцевих сил не могли заступити чужинці, яких Хмельницький намагався притягнути до державної будови, – зрештою небогато їх було на українській службі. Сам Богдан Хмельницький розумів добре вагу створення державної еліти, групи, що мала нести ідеологію нової держави і надавати тон життю, старався злучити ріжні елементи до спільної праці, – але богато справ рішав сам своєю волею й ініціятивою, чи то з вродженого абсолютизму, чи просто тому, що не було ким виручитися. Козацька еліта залишилася слаба, незгідна з собою, політично невироблена – це показалося ясно після смерти Хмельницького.

Ці відносини відбилися на структурі козацької держави. Побідні хвилі революції накинули Придніпрянщині січовий устрій, що мав столітню традицію – але устрій примітивний, який не міг істнувати у більш розвинених відносинах. Запорожська пряма демократія скоро перевелася; природним її сурогатом могла стати репрезентативна система; але такої системи не уведено і на місце запорожської ради не створено ніякого законодатного тіла. Всі державні функції обняла виконуюча влада, яку репрезентував гетьман зі старшиною. Козацька адміністрація була суцільна, сильна, енергійна, добре сповняла свої завдання при порядкуванні країною. Але з природи річи вищі уряди дісталися в руки заможнішого козацтва і покозаченої шляхти, стала творитися верховодяча кляса, що уживала влади для себе, вела свою станову егоїстичну політику. Через те, що не було ніяких репрезентаційних установ, на яких населення моглоб виявити свої потреби, контакт між владою й масою затрачувався, уряд замикався в собі, не старався о ніякі реформи й уліпшення державної системи. Вислідом цього було наростаюче невдоволення в низах, яке поки що придушувано, але яке пізніше виступило назверх у грізних формах.

Козацька держава часів Хмельницького виказувала елементи сили й слабости. Вузькість території, примітивний стан господарства, невиробленість верховодячої кляси, наростання соціальних конфліктів це були негативні сторони, що заважили над розвитком молодої української держави. Всі добрі прикмети, скорий розвиток хліборобства, сподівані торгові конюнктури, незле зорганізована адміністрація, добра армія, ініціятива самого Хмельницького – все те не могло зрівноважити слабих сторін в державній будові. Через те так важко було створити трівкі основи української держави і ще тяжче їх утримати.

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ СКАРБ ЗА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО[520]

Про орґанізацію української скарбовости XVII–XVIII вв. не маємо доси ніякої вичерпуючої праці, нема навіть більших підготовних студій; причина сього передовсім недостача жерел. Державні скарбові книги починають ся щойно з 1720 р., з давнійшого часу лишили ся тільки деякі акти. Історик, що хоче студіювати тодішні українські фінанси, мусить вдоволити ся припадковими, другорядними вістками, розсипаними по ріжних жерелах. Зокрема часи Богдана Хмельницького – епоха початкової орґанізації козацької держави – незвичайно бідна на жерела до орґанізації скарбу. Один єдиний гетьманський універсал про назначеннє цла на чужоземні товари, кілька инших актів про податки, протоколи переговорів з Москвою про фінансові справи, кілька відірваних вісток, – се й весь матеріал, яким розпоряджаємо. Нічого дивного, що ся тема не могла знайти свого дослідника.

В наших дослідах ми також не користували ся ніякими новими матеріалами. Наша мета була впорядкувати відомі доси вістки і дати до них річевий коментар. Тільки в однім напрямі пішли ми дальше. Щоби мати певнійшу основу для освітлення фінансів української держави, старались ми розглянути близше скарбовий устрій Польщі на українських землях перед Хмельниччиною. Українська держава в своїм устрою значно відійшла від Польщі, але не в однім полишили ся без змін давні відносини. Не відразу можна було перевести основні реформи, – давня орґанізація, давні звичаї тримали ся кріпко і лишили ся довгі часи. При студійованні української скарбовости все треба мати перед очима головні польські форми і в них шукати пояснення, деколи й же установ.

Дана студія обіймає три частини: 1) державні маєтности; 2) податки; 3) орґанізацію скарбу.

---

[52]0 Опубл.: ЗНТШ. Львів, 1920. Т. 130. С. 73–106. [*Ред*].

І. Державні маєтности

Королівщини. Чигирин до гетьманської булави. Млини для старшини. Королівщини в приватних руках. Маєтности римо-католицької Церкви. Приватні маєтности. Польські доходи з королівщин: кварта. Доходи українського скарбу.

По уступленні польських військ і урядів з України 1648 р., лишив ся тут «цілий ряд маєтностей» без властителів: державні добра, маєтности римо-католицької Церкви, шляхетська власність. Сі маєтности у значній части перейшли на власність нової української держави.

На першім місці стояли державні добра, королівщини. На основі люстрацій зперед Хмельниччини можна подати виказ тих маєтностий для земель, які війшли в склад державної України. Відомости маємо про воєводства київське і брацлавське, (третє наддніпрянське воєводство, чернигівське, не просліджене)[521].

А. Київське воєводство.

1. Староство Біла Церква: Безугляки, Бердники, Бихівка, Біла Церква, Бутовичі, Волоти Устє, Вороничі, Глушки, Дроздів, Дубляничі, Дулицьке, Зубарі, Кищинці, Клочки, Кожанка, Красний Лісок, Латки, Ломикожинці, Любомир, Михайлове Городище, Муринці, Напрасники, Острички, Паленичинці, Панський Млинок, Пасічна, Пилипівка, Пилипча, Пличуки, Пищиків, Пітухи, Половецька, Прохорчиці, Руда, Селивончиці, Сидорчиці, Сиротин, Скробеші, Стугна, Сухоліси, Таборівка, Томилів, Трухончиці, Трущеків, Уляники, Урте, Хвощівка, Храпачі, Цебулине Городище, Яхни; волость Романівна: Буки, Гіршики, Жидівці (Матвіївці), Кошляки, Романівна, Сквир, Ставище, Строків, Чорнявка (Гритків); волость Нехороща: Жирделів, Крилівка, Нехороща. Разом – 63 оселі.

---

[521] Про київське воєводство відомосте, з люстрацій 1616, 1622, 1629, 1636 р., про брацлавське 1616, 1629 р. (Źródła dziejowe. Warszawa, 1877. T. 5: Aleksander Walerian Jabłonowski. Lustracje królewszczyzn ziem ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku. S. 77–141; пор.: викази А. Яблоновського (Ibid. T. 20: Aleksander Jabłonowski. Ziemie ruskie. Ruś Czerwona. Warszawa, 1902. Cz. 1. S. 165 і д.; Ibid. Warszawa, 1897. T. 22: Aleksander Jabłonowski. Ziemie ruskie. Ukraina (Kijów–Bracław). S. 514 і д.). З Чернігівщини нема ніяких люстрацій; деякі відомосте зібрав А. Яблоновський: (Jabłonowski A. Zadnieprze. *Pisma*. Warszawa, 1911. T. 3. S. 61 і д.).

2. Стар. Богуслав: Біївці, Більмачі, Богуслав, Дубинці, Ісайки, Лики, Мисайлівка, Ольховець, Охматів, Семиоргів, Тептіївка, Туники, Улиї, Щербанівка. Разом – 14.

3. Стар. Житомир: Барашівка, Бачків, Вереси, Вишгород, Гасинці, Житомир, Петровичі, Пищів, Рудно, Свинець, Станишівка. Разом – 11.

4. Стар. Канів: Бабичі, Березні, Биркози, Бобовичі, Бобриця, Богачка, Бути, Вербовець, Виргани, Глинча, Грушова, Дударі, Іванків хутір, Канів, Кереборди, Клеварці, Клепачі, Ковалів хутір, Кошинець, Кришин, Курильчиці, Лазарчиці, Леплава, Литвинець, Македонці, Медведівка, Мелешки, Молчиці, Пекарське, Пиги, Питальники, Пороги, Прохорів, Прошинчиці, Пушкарі, Райтків, Решітки, Ржавець, Ростоцький хутір, Рудки, Селище, Ситники, Степанці, Студениці, Тростянець, Кубинці, Хмільна, Чабанівка, Чаплі, Чарниші, Яблонів, Ярощі. Разом – 52.

5. Стар. Київ: Демидів, Київ, Милославичі. Разом – 3.

6. Стар. Корсунь: Данилів, Демидів, Корсунь, Крилів, Лисанка, Стеблів, Чигирин. Разом – 7.

7. Стар. Любеч: Белдюхи, Березки, Бивалки, Валі, Гековичі, Глушець, Грабова, Грековичі, Губичі, Дережичі, Жиличі, Йолче, Кликовичі, Ковпиниця, Круки, Лопатні, Любеч, Мальчин, Новосілка, Осік, Ошориєвичі, Нірка, Сілці, Склалезії, Совичі, Убичі, Хлющ, Хрестівське. Хрусно; волость Лойова Гора: Авакуми, Ізбин, Ісаковець, Камінське, Лоїв старий, Мохів, Пізноховичі, Поповичі. Разом – 37.

8. Стар. Овруч: Госсів, Межиріч, Михайлів, Овручичі, Овруч, Острівець, Руда нова, Сірківщина, Угленица, Шоломки, Ярославець. Разом – 11.

9. Стар. Остер: Бердів, Бобровиця, Водянки, Виползів, Вишгород, Гадановичева, Ждимирка, Заворище, Калита, Козар, Козелець, Красилівка, Крехів, Крогаїв, Летківці (Колині), Мокрець, Мостова слобода, Наденівщина, Носівка, Остер, Остерець новий, Острів жабокрицький, Петровичі, Ржавець, Рожни, Руда, Світилнів, Семинолки, Сухині, Ялмінка, Ярославка. Разом – 31.

10. Стар. Переяслав: Бережани, Биків, Білок, Глинськ, Жигмонтів, Зінків, Камінне, Краснопіль, Крукпіль, Миргород, Переяслав, Полтава, Руссова Любинка, Чумчак, Шари, Яблонів, Яготин. Разом – 17.

11. Стар. Черкаси: Білозеро, Богушкове, Боровиця, Голтва, Дуберів, Дунинів, Зелізкове, Ірклій, Каратул, Константинів, Кременчук, Кропивна, Липівське, Манджалія, Мутишине, Нечуїв, Пияцикове,

Попове, Руська Поляна, Сарське Городище, Сульське, Таранове, Харковиця, Хацьке, Черкаси. Разом – 25.

Київське воєводство. Разом – 264 оселі.

Б. Брацлавське воєводство.

1. Стар. Брацлав: Брацлав, Витвичі, Гайсин, Городянці, Калужинці (Хруслинці), Карвівка, Кутківка (Яструбинці), Мачоха, Скоринці, Снітинка (Самчинці), Тютки, Щурівці. Разом – 12.

2. Стар. Винниця: Винниця, Вишенка. Разом – 2.

3. Стар. Літинь: Бруслинів, Вонячин, Іллківці, Літинь, Новоселиці, Полтівці, Чортки. Разом – 7.

Брацлавське воєводство. Разом – 21 осель.

В. Чернигівське воєводство.

Стар. Ніжин.

Стар. Новгород сіверський.

Стар. Чернигів.

Повного виказу королівщин чернигівського воєводства не маємо; київське воєводство числило майже 270 осель, брацлавське понад 20. Сі цифри не вповні докладні: в королівщинах все була флюктуація, – одні села з державної власти переходили в приватні руки, зате повставали нові оселі, які з початку були напів пусті, згодом збільшали ся і загосподарювали ся. По обчисленню Ал. Яблоновського в королівщинах Київщини було к. 1625 р. 335 сільських осад і 46 міських, разом – 381, в Брацлавщині 25 сільських і 6 міських, разом – 31, в обох воєводствах разом – 412 осель[522]. Коли додати до сього Чернигівщину, можна числити королівщин на більше як 450 осель. Сі маєтности – як дальше буде означено докладнійше – давали до польського скарбу коло 25 000 зол. доходу.

По уступленні польських властий з Наддніпрянщини королівщини могли перейти на власність українського скарбу. Але протягом цілого гетьманства Богдана Хмельницького не видано в сій справі ніякого державного акту. Се лежало в інтересі політики гетьмана, щоби у зносинах із Польщею уникати всяких ярких виступів, – тому не порушувано ясно й питання про королівщини. В зборівськім і в білоцерківськім договорі забезпечуєть ся козакам побут у королівських маєтностях (так, як уже й перед Хмельничиною козаки мали дозвіл тут проживати), – але нема ні слова про

[522] Źródła dziejowe. T. 22. S. 222–223, 241.

се, хто має зараджувати королівщинами і брати з них доходи. Виразно поставлено справу тільки з Чигирином: король Іван Казимир грамотою з 12 січня 1650 р. відлучив Чигирин від корсунського староства, і надав його до булави запорожським гетьманам[523]. В переговорах з Москвою 1654 р. вже говорить ся про чигиринське староство, – се староство цар затвердив при гетьманській булаві (27 марта с. с. 1654 р.)[524].

З сього, що Хмельницький в такий формальний спосіб – через потвердження короля й царя – старав ся набути частину королівщин для гетьманської булави, можемо мати доказ, що він задумував взагалі обернути королівщини на державні ціли, зробити з них державні добра запорожського війська. Але, на жаль, не маємо більш виразних фактів, які потверджували б отсі здогади. Правда, гетьман старав ся, щоби й инші висші уряди наділено маєтностями: Генеральні писар, судді, осаули, також полковники і полкові осаули дістали кождий по млині «на прокормления, що розхід великий мають»[525], – але не маємо певности, чи ті млини були в королівщинах, чи в приватних маєтностях[526].

Гетьман на кождий спосіб робив заходи, щоби удержати королівщини при державнім скарбі. Але проти сих заходів виступили инші змагання з цілями прямо противними. Вже під польським панованнєм королівщини були метою атаків зі сторони шляхти-держав ців, що хотіли перемінити державлені маєтности на дідичні. При кождій люстрації королівщин частина державців не хотіла платити визначеного податку за державлення (т. зв. кварти), засланяючись правдивими і підробленими документами, – одні, що з тих дібр відбувають військову службу і тому повинні бути свобідні від податку, инші прямо, що є дідичними власниками сих земель. Тепер, під гетьманською владою, коли український скарб – сам у непевнім відношенні до королівщин – не мав ще повної екзекутиви на них, із усіх сторін пішли завзяті змагання, щоби королівщини обернути на приватні добра.

---

523 Акты ЮЗР. Т. 10. С. 461–462.

524 Там само. С. 496–497.

525 Московські переговори 1654 р. (Акты ЮЗР. Т. 10. С. 439, 448, 479).

526 Маємо звістку, що київський полковник володів млином, який передше був приватною власністю конвенту Домінїканів у Києві (Акты ЮЗР. Т. 10. С. 625–626).

Перший крок зробив – у дивній неконсеквенції – сам гетьман. Рівночасно з тим, як одну королівщину, Чигирин, приєднував до булави, він постарав ся о се, щоби иншу королівщину добути собі на власність. Козацькі посли в Москві в марті 1654 р. переказували цареви прошения гетьмана: «щоби велів дати йому і дітям його на дідичне володіння (вотчину) город Гадяч, що давнійше був за Конецпольським, – а він в сім місці поставить собі двір і часом приїзджаючи житиме». Цар приняв прошения і дав Хмельницькому та його потомству Гадяч «на вічність»[527]. Гадяч в люстрації 1636 р. зазначений як нова свобода, був королівщиною, належав до переяславського староства, а гетьман Станислав Конецпольський був його державцем[528].

За прикладом гетьмана, хоч без його відома, також ґен. писар Іван Виговський придбав собі царські надання на бувші королівщини: город Остер з селами та містечко Козелець і Бобровицю[529], приналежні до корилівщин остерського староства. Ніжинський полковник і наказний гетьман Іван Золотаренко дістав царське надання на містечко Батурин, – се була королівщина, яку передше «ленним правом» держав канцлер Юрій Оссолінський[530]. Таких надань мабуть було й більше, бо ріжні члени старшини просили в царя маєтностий (про се дальше). Ще значнійше число королівщин дісталось у приватні руки і без формального надання. Так нпр. київський полковник Антін Жданович володів захопленою королівщиною Любечем, – і як сі добра зруйнували литовські війська, вислав до царя прошения о нові маєтности[531]. Таксамо в руках козаків (кого саме, не знаємо докладнїйше), була київська королівщина Демидів і остерська Мокрець; сї королівщини бажали добути для себе й київські міщани[532].

Так, як королівщини, без властителів лишили ся теж маєтности римо-католицької Церкви. Вони були розмірно досить великі:

---

527 Акты ЮЗР. Т. 10. С. 470, 497–500.

528 Źródła dziejowe. T. 5. S. 215; Архив ЮЗР. Т. 1. Ч. 6. С. 420, 430; Stanisława Oswięcima Dyaryusz. S. 17 (пор.: Ibid. S. 11).

529 Акты ЮЗР. Т. 10. С. 671–672.

530 Акты ЮЗР. Т. 14. С. 110.

531 1656 р. (Акты ЮЗР. Т. 3. С. 541).

532 Прошения м. Києва 1654 р. (Акты ЮЗР. Т. 10. С. 626).

Київське біскупство: Веприк, Дорогинка, Кадлуби, Кожушковичі, Короп, Кощіїв, Скрилівка, Снятинка, Фастів, Чорногородка. Разом – 10 осель[533].

Київська капітула: Витичі, Плісецько. Разом – 2[534].

Київські Домінікани: Берковець, Герасимів став, Жарків млин, Клебанське, Ковальська сіножать, Котир, Луциківка, Мачохинська сіножать, Миколаївка, Муровець острів, Некрасівський острів, Плоцька нива, Попівка, Попківці, Пріорка, Рокошанка, Сирець, Торжківська сіножать, Труханів острів, Уварів, Федорів млин, Яцківка. Разом – 22.

Чорнобильські Домінікани: Лелів, Нарисів. Разом – 2.

Брацлавські Домінікани: Пісочин. Разом – 1.

Хвастівські єзуїти: Лунин. Разом – 1.

Винницькі єзуїти: Бундурівка, Замисловичі, Казаниха, Кайдачиха, Пісочин. Разом – 5[535].

Всіх осель разом з маєтностями парохіяльних костелів було понад 50.

Козацька революція звернула ся також проти латинського духовенства і монастирів. Хоч зборівський трактат заборонив побут на Україні тільки єзуїтам, в дійсности ніякі католицькі духовні не мали доступу до Наддніпрянщини. Їх маєтности дістали ся під управу держави і можна було обернути їх на инші діли. Так, 1651 р. гетьман надав київському братському монастиреви домініканські маєтности коло Києва, зокрема Мостище над Ірпенем, і землі над р. Котирем[536]. В Києві гетьман володів якимись маєтностями, котрі колись належали до монастиря св. Николи Пустинного; по словам ігумена Інокентія Гізеля гетьман був готов звернути їх монастиреви[537]. Київський полковник (котрий саме, не знаємо) заняв також млин над р. Котирем; київські козаки захопили теж домініканські маєтности, як Котир, Пріорку, Сирець[538]. До тих маєтностий виставляли свої претенсії так само київські міщани, доказуючи, що ті маєтности були колись міські, а місту відібрало їх католицьке духовенство[539].

---

533 Тарифа подимного 1628 р. (Źródła dziejowe. T. 20. S. 79).

534 Ibid. S. 72.

535 Ibid. S. 567.

536 11 I 1651 (Акты ЮЗР. Т. 3. С. 444–446).

537 Прошения Гізеля до царя 1654 р. (Акты ЮЗР. Т. 3. С. 745–746, 753–754).

538 Прошения м. Києва 1654 р. (Акты ЮЗР. Т. 10. С. 626).

539 Там само.

Нарешті опустіли й шляхотські маєтности. Тих маєтностий по обчисленню Ал. Яблоновського к. 1625 р. було в Київщині 620 в селах і 150 в містах, разом 770, – в Брацлавщині 260 в селах і 111 в містах, разом 371, – в обох воєводствах разом осель 1141. Для Чернигівщини вказівок не маємо, але можна числити, що ціла Наддніпрянщина разом мала не менше як 1400 приватних маєтностей.

З вибухом української революції майже всі шляхотські маєтности лишили ся без властителів, котрі втікали на захід, або хоронили ся по містах. Але як тільки народні хвилі дещо успокоїли ся і козацька адміністрація обняла городи й села, давні власники почали вертатись на свої землі. Наперед привернула собі свої маєтности шляхта православної віри, котра вступила на службу у запорожськім війську, потім також стали навідувати ся ріжні «Ляхи» – і дрібна шляхта і магнати. По зборівській умові був час, що Хмельницький спробував уложити тривкі відносини з Польщею, – тоді під охороною гетьманських універсалів шляхта в великім числі вертала ся до своїх гнізд і починала в них давню господарку, – появились тоді навіть офіціялісти таких зненавиджених магнатів, як Дмитра Вишневецького і Миколи Потоцького[540]. Але дальші війни розбили сі звя'зки, польська шляхта знов мусіла втікати з України і добра її лишили ся на долю щастя. Разом зі шляхтою полишили Україну також Жиди, що мали деякі власні маєтки.

Ті «пусті маєтности» повинні були перейти тепер на власність державного скарбу. Маємо справді документ, що гетьман розпоряджав ся свобідно тими маєтностями і надавав їх заслуженим особам або продавав на річ скарбу. Так нпр. Хмельницький надав лубенському осаулові Левкові Константинову на володіння «двір пустий жидівський» і сіножать пана М'янковського коло села Пісочної[541]. Заховав ся також інтересний універсал гетьмана з потвердженнєм продажі одної маєтности Якимові Сомкові: «Ознакмуемъ симъ нашимъ писанієъ, кому бы о томъ вѣдать належало, ижъ о гдалъ до скарбу нашого войскового Якимъ Сомковичъ товаришъ нашъ, сумму певную за всі грунта панский, такъ вороновскіе, яко и рагозовскіе, за которыми нивами сумму отобравши, онии въ поссесію

---

[540] Z dziejów Ukrainy... S. 539, 542.

[541] Прошения Л. Константинова і царське надання VII. 1658 (Акты ЮЗР. Т. 4. С. 130–131).

и вѣчное заживане помененому Якимові подаемъ, хотячи міти, абы заразъ обнявши, яко своими власными диспоновалъ и къ своему, найлѣпшому пожиткові оборочалъ»[542].

Але дуже часто ті шляхотські добра ставали добичю ріжних приватних осіб, що захопили їх у відповідну хвилю, в першім ряді козаків. Звичайно мабуть захоплювано їх без усяких правних формальностей. Так нпр. київський полковник Жданович володів «пустим містечком» Обухів, що перше був власністю Фірлеїв[543]. Инші шукали якоїсь правної заслони і стирали ся о царські надання. Так нпр. тимонівський сотник Михайло Махаринський дістав маєтности Іляшівку і Тимонівку-Дранку на тій основі, що попередні властителі, кн. Четвертинський і шл. Косаковський завинили йому якісь гроші[544]. Сим шляхом, – хоч уже й без ніяких управнень, – Іван Виговський добув Трипілля і Стайки, Данило Виговський Прилуки, Боришпіль, Баришівку, Басань, Білгородку, Вишів, Рожів, Константин Виговський Кобизжу[545], Самійло Богданович – Зарудний Мліїв[546] і т. ин.

Не бачимо з отсього огляду, державна власть мала до розпорядимості ріжнородні маєтносте, що лишили ся без власників: королівщини, маєтности римо-католицької Церкви, частину приватних добр. Але гетьманська управа не виявляла досить ініціативи, щоби ужити ті добра на потреби держави, Приєднання Чигирина для булави – се єдиний певний факт заряджень в сім напрямі.

Через таку рівнодущність власти зросли сильно змагання приватних осіб, скермовані до того, щоби опустілі маєтности обернути на приватні ціли, зробити з них приватні добра. Таке розграблюваннє публичного добра приносило державному скарбови необчислимі шкоди, – і тоді і ще більше на будуче. На щастє сей небезпечний процес здержав ся ще на якийсь час. Під сам кінець гетьманства Хмельницького, дізнаємо ся, що більша частина нових «власників» не війшла зовсім у володіння наданими їм маєтностями. Про причини сього оповідав у Москві 1657 р. переяславський

---

542 Універсал 26 VI 1655 під Баром (Лазаревський А. Изъ семейной хроники Берловъ. *Киевская старина*. 1899. Кн. 1. С. 105).

543 Акты ЮЗР. Т. 3. С. 541; пор.: Źródła dziejowe. T. 20. S. 84.

544 Акты ЮЗР. Т. 10. С. 763–766 (1654 р.).

545 Там само. С. 671.

546 Там само. С. 501–502.

полковник Тетеря, – також один з тих, що дістали царські надання. «Хоч й. ц. величество його писаря (Виговського) і батька його і братів обдарував (маєтностями), – то вони нічим не володіють, бо бояться запорожського війська». Бояри заявили на се, що царський посол князь Трубецький оголосить війську про сі надання і тоді старшина володітиме свобідно. Але Тетеря почав тоді просити, «щоби ц. вел. не казав повідомляти військо про се, чим хто від й. ц. вел. обдарований, тому що про се не знав і гетьман Богдан Хмельницький; а як у війську дізнають ся про се, що писар з товаришами випросили собі такі великі маєтности, зараз побють їх усіх і скажуть: вони всім військом ц. вел. служили і за государя умирали, а маєтности випросив собі один тільки писар з товаришами»[547]. Як бачимо з сього перехід королівщин і инших опустілих дібр у приватні руки здержав ся через те, що загал козаччини не хотів допустити до утворення великої власности. Але дізнаємо ся також, що й сам гетьман був противний тим змаганням, – противний до сеї міри, що старшина бояла ся признати ся перед ним до випрошення царських надань. Чи гетьман поступав так із огляду на чернь, чи з иншої причини, не знаємо, – але, конець-кінцем, королівщини і деякі инші маєтности можна було врятувати для держави.

Приходить тепер дальше питання: на скільки і як використано ті добра для державного скарбу?

Заняті маєтности тільки в малій части були в безпосередній управі держави, чи тих державних орґанів, яким були віддані на прожиток (як чигиринське староство гетьманови, млини ґен. старшині і полковникам). Поза тим держава могла добути дохід із тих дібр тільки таким способом, що віддавала їх у державленне ріжним особам. Се була звичайна практика в Польщі і за її прикладом ішло теж гетьманське правління.

В Польщі державний скарб давав королівщини в державленне городовим старостам, що повнили адміністраційні функції, або приватним державцям (тенутаріям). Державці збирали доходи з доручених їм маєтностий і платили державі означений податок. Доходи державців були дуже ріжнородні. Передовсім вони збирали на свій рахунок всі плоди з хліборобського господарства найбільше 8 фільварків. Дальше вони могли віддавати в аренду всякі промисли в

[547] Акты ЮЗР. Т. 11. С. 764–765.

королівщинах: млини, горальні і бровари, коршми, воскобійні, виріб потажу, лови й риболовлю, також торговельно-комунікаційні доходи, як мита, перевіз і ин. На кінець, їм приходили дані від підданих: чинші, подимне, осип зі збіжа, сіно, пчільна десятина, куничне, колядки, волочебне, кликівщина – і всякі инші повинности ріжнородних назв[548]. Зі своїх державі державці платили до скарбу т. зв. кварту, четверту частину чистого доходу. Оцінку доходів переводили королівські люстратори, означуючи подрібно, кілько несуть фільварки, кілько аренди, кілько дані підданих; від доходів державця brutto відтягали його видатки на удержаннє урядників (підстаростів), поправу замкових укріплень і ин.; щойно від чистого доходу обчислювано четверту частину на державний податок, кварту. Оцінка переводила ся все на користь державців, доходи означувано низькі, тому й кварта приносила державі невеликі суми.

На основі люстрацій можемо означити досить докладно цифри доходів з королівщин на Правобережі в 1620–1930 рр. із належну від них кварту.

Загальна сума доходів з короліївщин (по дочисленню менших держав) виходить в 1620–1930 рр. для київського воєводства коло 40 000 зол., для брацлавського коло 10 000 зол. Відповідно до сього кварта булаб для Київщини к. 10 000 зол., для Брацлавщини 2 500 зол. річно, разом. 12 500 зол. В десять років пізнійше, у передодень Хмельниччини, доходи державців були очевидно значно висші, бо в тім часі Наддніпрянщина незвичайно загосподарила ся, – можнаб числити доходи з королівщин у всіх трех воєводствах (разом з Чернигівщиною) на яких 80–100 000 зол. Разом з тим і дохід скарбу, кварта, міг дійти до 20–25 000 зол.

Як зорганізовано заряд і експльоатацію королівщин в козацькій державі? Про се маємо дуже скупі вістки і мусимо вдоволити ся здогадами. Український скарб не вів у своїх добрах господарства на власну руку, – так само, як ранше польський скарб. Частину маєтностий віддано державним урядникам на удержання (млини ґен. старшини і полковників) і вони вже не належали до евіденції центрального скарбу. Але більшу часть земель віддано мабуть у наєм, чи в аренду приватним особам і вони платили з сього щорічно означену суму. Чи ту суму числено в такім розмірі, як давнішнє кварту,

[548] Люстрації: Źrodła dziejowe. T. 5. passim.

Люстрація староства	1629 р.						1636 р.					
	Дохід		Кварта				Дохід			Кварта		
	зол.	гр.	ден.	зол.	гр.	ден.	зол.	гр.	ден.	зол.	гр.	ден.
А. Київське воєводство												
Біла Церква	4527	25	–	905	17	–	–	–	–	–	–	–
Богуслав	1350	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Житомир	2923	25	10	–	–	–	2821	10	–	564	8	2
Канів	1186	–	–	–	–	–	1286	–	–	257	6	–
Київ	3000	–	–	–	–	–	3000	–	–	–	–	–
Корсунь	6861	–	–	1372	6	–	6861	–	–	1372	6	–
Любеч	–	–	–	–	–	–	4803	–	4	–	–	–
Остер	–	–	–	–	–	–	5000	13	–	–	–	–
Переяслав	3400	–	–	680	–	–	3400	25	–	680	–	–
Черкаси	3497	–	–	699	18	–	4000	–	–	800	–	–
Б. Брацлавське воєводство												
Брацлав	1680	19	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Винниця	3128	29	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Літин	2875	9	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–

чи инакше, про се не знаємо нічого. Гроші ішли або прямо до центральної каси, або через провінціяльні, полкові каси.

Деякі приклади. Наперед головне місто України, Київ. У Києві державні доходи за польського панування належали до уряду воєводи (не до староства, як де инше). При люстрації 1622 р. доходи воєводи означені так: з коршем, що їх арештують міщани 2 000 зол., за мито, перевози, озера, подушне або торгове, обвістки, також від міщан 2 100 зол., разом 4 100 зол. З сеї суми на удержання підвоєводи відтягнено 500 зол., лишила ся сума 3 600 зол., від котрої приходило кварти 750 зол.[549]. При люстрації 1636 р. доходи означувано на 3 000 зол.[550]. Як Київ знайшов ся в козацькій державі, український скарб заявив свої права до сих доходів. Про се інформує нас урядовий акт, відомий, на жаль, тільки в скороченню[551]: «Квит (отпись) Богдана Хмельницького, дана київським міщанам, – що по його приказу відібрано у міщан київських визначені (урочні) гроші, тисячу золотих польських, котрі вони передше платили воєводам; що до решти, чого не могли зібрати через морове повітря, подали прошения до гетьмана і він їх від усього увільнив, і се письмо для ліпшої віри дав їм з підписом своєї руки і з печатю військовою, 28 січня 1653 р.». Як бачимо, гетьман побирав з Києва весь дохід, котрий до того часу ішов до воєводиної каси (не тільки кварту) і лиш із огляду на виїмкові обставини 1653 р. зрік ся частини оплати; але і при тій записці до гетьманського скарбу прийшла більша сума, як приходила звичайно до королівської каси (1 000 зол. зам. 750 зол.).

Се не єдина вістка. З инших жерел знаємо, що Богдан Хмельницький видавав прикази стягати систематично доходи з опорожнених маєтностий. У вересні 1649 р. слуга воєводи Адама Кисіля, висланий до його маєтностий, писав: «На всі сторони розіслано вибирати відомі данини й инші провенти; і се сказав (Виговський), що п. гетьман не думає про се, щоби мав пускати шляхотські маєтности в посесію, аж наступить соймова конфірмація постановлених пунктів (зборівських)». Сам Кисіль на основі реляцій своїх

---

549 Źródła dziejowe. T. 5. S. 130. Пор.: огляд доходів в прошенню Києва до царя 1654 р. (Акты ЮЗР. Т. 10. С. 616, 620–621).

550 Źródła dziejowe. T. 5. S. 195.

551 Зі спису документів київського магістрату, які предложено 1654 р. (Акты ЮЗР. Т. 10. С. 632–633).

уповноважених жалував ся тодіж: «Меди, чинші, паствы, аренди з Києва і звідусіль беруть на Хмельницького; на останок поташі, де які були, всі попродано»[552]. Се було по зборівській кампанії, – можна було розпочати спокійнійшу працю і гетьман взяв ся енергічно до забезпечення доходів скарбу. Всі ті аренди, меди, чинші й инші «данини» та «провенти» се звичайні доходи, що їх побирали державці з королівщин і дідичі з своїх маєтностий. Сі доходи ішли тепер, – чи всі, чи тільки в частині, – на річ скарбу. В 1657 р. царський посол робив закиди Богданови Хмельницькому, що цар не дістає з України ніяких доходів: «Тими всіми городами ти рядиш і з тих городів усякі доходи збираєш на себе»[553].

Які великі були ті доходи з публичних маєтностий, яку ролю вони грали в буджеті України, сього докладнійше означити не можна. Загальні замітки подаєть ся при обговоренню всіх жерел державних доходів.

II. Податки

Польські податки з України. Прямі: подимне, ланове, шос, купецький донатив, жидівське поголовне. Посередні: чопове, складне, евекти, індукти, внутрішнє цло. Українська податкова система. Опір сіл і міст. Українські податки: побір, чопове, цло від чужоземних товарів. Податки козаків і шляхти.

Щоби мати основу до реконструкції податкової системи України в часах Хмельницького, треба розпочати від перегляду податків, які обов'язували в Польщі перед козацьким повстаннєм. При недостачі жерел се важна основа, на котрій можна освітлити неодно темне питаннє. Звертатимемо увагу, очевидно, в першім ряді на податки, котрим підлягали українські землі[554].

З прямих податків в 1630–1640 рр. на першому місці стояло подимне. Сей податок, заведений на соймі в лютім 1629 р., обтяжував усіх

---

[552] Michałowski J. Księga pamiętnicza. S. 497–498, 509.

[553] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 507.

[554] Польська скарбовість того часу не має монографічного опрацьовання і багато справ лишаєть ся не вирішених. Загальні курси: Balzer O. Historia ustroju Polski. *Przeglad wykladów universyteckich*. Lwów, 1914. 34 s.; Kutrzeba S. Historya ustroju Polski w zarysie / wyd. T. I. Korona. Lwów, 1917. 292 s. До давнійшої епохи: Pawiński A. Skarbowosc w Polsce i jej dzieje za Stefana Batorego. *Źródła dziejowe*. Warszawa, 1881. T. 8. 470 s.

властителів домів («дим» – стільки що комин, хата). Міщани більших міст платили від більших кам'яниць по 3 зол., від менших по 2 зол., від домиків по пів зол.; передміщани від домів, де були шинки, по 2 зол., від домиків по пів зол., – таксамо й мешканці містечок. По селах і хліборобських містечках плачено від кождого дому по пів золотого. Подимне платила також дрібна загонова шляхта, – по 1 грн., пів зол. і 1 зол., відповідно до розмірів господарства. За те від подимного був вільний загал шляхти і реєстрові козаки[555]. В 1640 рр. подимне ухвалювано звичайно у подвійній висоті[556], деколи подимне віддавано ратами, «поборами» й тому сей податок називаємо теж побором[557].

Який дохід приносило подимне з Наддніпрянщини, інформує нас урядове звідомлення, рахунок коронного скарбу з 1629 р.[558]. Поборець київського воєводства зложив до скарбу на рахунок зібраного подимного 32 922 зол. 21 гр. 9 ден., до сього мав ще доплатити 6 301 зол. 21 гр. 15 ден., разом, значить ся, київське подимне давало тоді 39 224 зол. 12 гр. 24 ден. З брацлавського воєводства поборець зложив відразу повну суму 30 245 зол. 8 гр. З обох воєводств подимне давало разом 69 469 зол. 20 гр. 24 ден. На основі люстрації з сьогож часу[559] можемо обчислити, кілько грошей прийшло з сіл, кілько з міст. Сільських домів рахують у Київщині 19 220, в Брацлавщині 14 250, разом 33 470. По сеймовій тарифі 1629 р. селяни платили від дому по $^1/_2$ зол., – подимне з сіл приносилоб, отже, понад 16 000 зол. Міських домів було в Київщині 19 770, в Брацлавщині 37 670, разом 57 410; міщани платили висшу тарифу, як мешканці сіл, – на них приходить решта подимного, коло 52 000 зол.,

---

555 Конституція про подимне 20. II. 1629 (Volumina legum. Sankt-Peterburg, 1859. T. 3. S. 290; звільнення козаків в конституції 27. XI. 1629 (Ibid. S. 311); звільнення шляхти в пактах конвентах 1632 р. (Ibid. S. 364).

556 Конституції 1642, 1643, 1646, 1647 р. (Volumina legum. T. 4. S. 23–25, 31, 49, 70–71).

557 В податкових деклараціях 1638 р. нпр.: Wojewodztwo kijowskie, podymne dwoje poborami... Wojewodztwo bracławskie dziesiec poborow (Volumina legum. T. 3. S. 462–463).

558 Bostel F. Rachunek skarbu koronnego z r 1629. *Archiwum komisii historycznej*. Kraków, 1891. T. 6. S. 335, 337.

559 Тарифа подимного для Київщини 1628 р. (Архив ЮЗР. Т. 1. Ч. 7. С. 356 д.; Zrodla dziejowe. T. 20. S. 65 д.: для Брацлавщини 1629 р. Ibid. S. 130 д.; число домів означив Ал. Яблоновський, там же у вступі.

себто пересічно коло 1 зол. від дому.

В часі дальших двацятьох років подимне в Наддніпрянщині, очевидно, зросло значно: до двох воєводств прийшло ще третє, чернигівське, вся країна загосподарила ся ще більше, – нарешті в 1640-р. подимне брали подвійно. Перед козацькою революцією дохід із наддніпрянського подимного (подвійного) міг давати 150–200 000 зол. річно, як не більше. (Павло Тетеря, пізнійший гетьман, підчас посольства в Москві в серпні 1657 р. оповідав, що він зібрав з самого київського воєводства 120 000 зол. поль.[560], – ся згадка мабуть відносить ся до подимного з перед Хмельниччини).

Побіч подимного був ще другий безпосередний податок, ланове. Ланове плачено з кождого лану, волоки чи осілої рілі по 15 гр., але доповнювано його з десятин снопових і инших другою такою самою сумою – разом, отже, 30 гр. В останнє одначе стрічаємо сей податок 1632 р., – в пізнійшому часі він вийшов зовсім з ужиття, мабуть заступало його подвійне подимне[561]. Ланове приносило о половину менший дохід, як подимне. В 1629 р. поборець київського воєводства на рахунок почвірного ланового зложив 17 574 зол. 5 гр., був винен ще 3 110 зол. 1 гр., – все, отже, ланове мало бути 20 684 зол. 6 гр. З брацлавського воєводства те саме почвірне ланове було 10 018 зол. 5 гр. Оба воєводства разом дали ланового 30 702 зол. 11 гр.[562].

Міста платили як прямий, але непостійний податок, шос. Сей податок впливав до міських кас і частину його міста платили в надзвичайній потребі на річ держави. Основою податку були й ґрунти й доми й доходи з ремесел. Шос бував теж подвійний. В останнє сей податок стрічаеть ся в соймових конституціях 1635 р., – годі, ствердити, чи впливав він до державної каси й пізнійше, перед Хмельниччиною[563].

Деколи були й надзвичайні податки, що обтяжували спеціяльно купецтво. Так 1629 р. ухвалено купецький донати в (donativum) 100 000 зол. на цілу Корону[564]. З сього заплатили міста київського

---

560 Акты ЮЗР. Т. 11. С. 745.

561 Конституції 1629 і 1632 р. (Volumina legum. T. 3. C. 299, 341).

562 Bostel F. Rachunek skarbu koronnego z r 1629. S. 332, 334.

563 Пор.: конституції 1029, 1035 р. (Vo1umina legum. T. 3. C. 302, 425); в конституції 1643 р. зазначено при жидівськім поголовнім, що плачення його не звільняє від шосу і ин. податків, коли будуть від річіпосполитої ухвалені 14. (Volumina legum. T. 4. C. 37).

564 Volumina legum. T. 3. C. 292.

воєводства 4350 зол., міста брацлавського воєводства 700 зол., – разом 5 050 зол.[565]. Перед Хмельниччиною сей податок можна б прелімінувати в двоє більший – 10 000 зол.

На кінець безпосередним податком було й жидівське поголовне, котре в 1640-х рр. на цілу Корону числено на 60 000 зол.[566]. З сього податку на Наддніпрянщину приходилоб, – як узяти анальоґічно з купецьким донативом, – 3–4 000 зол. Перед козацькою революцією числимо се поголовне 8 000 зол.

З посередних податків на першім місці стояло чопове. Се був податок від напитків, – пива, горілки, меду. Плачено його від ціни напитку в бочках, себто в мірах en gros: від кождого 1 гроша ціни 1 денар, деколи 2 денари податку. Чопового держава не побирала прямо до каси, але арендувала дорогою ліцитації, хто дасть більшу суму. По 1638 р. чопового не стрічаємо в конституціях, – не можемо сказати, чи його вже не стягано, чи може чопове вважали звичайним, сталим податком і тому нема про нього згадки[567]. В 1629 р. київське воєводство зложило чопового за один квартал 3 543 зол. 7 гр. 6 ден., брацлавське 1 911 зол. 17 гр.[568] За цілий рік київське чопове малоб давати понад 14 000 зол., брацлавське коло 8 000 зол. – разом коло 22 000 зол. З огляду на розвиток горівчаного промислу в 1648 р. сей податок, міг дати 50 000 зол.

З чоповим було зв'язане складне винне, оплата від вин, привезених із заграниці. Висота оплати була залежна від роду чи марки вина: так нпр. за угорське вино чужинці платили 4 зол. від бочки, коронні горожани по 2 зол., від моравських вин по 15 гр. від ведра, від волоських по 16 гр. від барила. Складне набирали тільки в деяких містах, призначених на склад. Право складу мав здавна Київ; в 1635 р. установлено склад на волоські вина в граничних подільських містах: Кам'янці, Барі, Шаргороді і ин. та в брацлавськім Чачальнику[569].

Від товарів, вивожених із держави, набирано цло, зване ефектами (evecta). Чужинці платили спершу 4 % вартости товару, згодом

---

565 Bostel F. Rachunek skarbu koronnego z r. 1629. S. 342–343.

566 Конституції 1642, 1643 р. (Volumina legum. T. 4. C. 26, 37).

567 Конституції 1629, 1633, 1638 р. (Volumina legum. T. 3. C. 304, 386, 462).

568 Bostel F. Rachunek skarbu koronnego z r. 1629. S. 338–339.

569 Конституції з 1621, 1632, 1635, 1647 р. (Volumina legum. T. 3. S. 305, 341, 417; T. 4. S. 51; привілеї Київа (Акты ЮЗР. Т. 10. С. 637).

2 %, коронні купці половину сього, спершу 2 %, потім 1 %. Се цло плачено в граничних коморах або в містах, із котрих вивожено товар. Не нобирано його прямо до скарбу, а віддавано в аренду дорогою ліцитації. В конституції 1643 р. зазначено, що евекти приносять річипосполитій малий дохід; в 1647 р. вони одначе почислені між звичайними податками[570].

Цло від товарів привожених до держави звало ся індуктами (inducta). Сей податок заведено 1643 р. як надзвичайний, але 1647 р. числено його вже між звичайними доходами. Висота цла була 2 % вартости товару; платили його і чужинці і коронні горожани. Цлу підлягали дорогоцінности, золото, срібло, люксусові і модні вироби, сукно, полотно, металеві товари, зброя, коріння, фугра, скіри, коври, худоба, напитки. Індукти плачено в граничних коморах. Для Наддніпрянщини важні були комори 1) від Волощини: на Поділлі Кам'янець, Яришів, Серебрія, Усте, Могилів, Яруга, Шаргород, Бар, в Брацлавщині Камениця, Рашків, Монастирище: 2) від Московщини: Білоусівка, Чорнобиль, Брагинь, Лоїв, Чернигів, Новгород, Усте, Ніжин, Батурин, Конотоп, Красне, Ромен, Гадяч, Київ, Печерський монастир, Черкаси, Кременчук[571].

Деколи стрічаєть ся также внутрішнє цло. Так 1629 р. ухвалено надзвичайний податок «від купців і перекупнів»; сьому податкові підлягала продажа соли, олова, заліза, салітри, вина, оселедців, воску, лою, коріння, шовків, дорогоцінностий і ин.[572]. Зібрано сього податку в Київщині, – з самого Київа за один квартал 234 зол., з инших міст 45 зол. 26 гр. 3 ден.; з Брацлавщини суми не подано[573]. Весь сей податок в Наддніпрянщині ледви чи приніс більше як 1500 зол. за цілий рік. В двацять років пізнійше можна числити його подвійно, 3 000 зол.

Се головні податки, котрі побирав коронний скарб в 1630–1640 рр.: прямі – подимне, ланове, шос. купецький донатив, жидівське

---

570 Конституції 1629, 1634, 1643, 1647 р. (Volumina legum. T. 3. S. 305, 341, 417; T. 4. S. 35, 52).

571 Конституції 1643, 1647 р. (Volumina legum. T. 4. S. 35, 39–43, 52).

572 Volumina legum. T. 3. S. 291.

573 Bostel F. Rachunek skarbu koronnego z r. 1629. S. 339.

поголовне; посередні – чопове, винне складне, евекти, індукти, внутрішнє цло[574].

З хвилею, як наддніпрянські землі знайшли ся під козацькою управою, український скарб міг зайняти сі ріжнородні жерела доходів.

Які були погляди гетьманського правління на оподаткованнє населення, про се дізнаємо ся хоч дещо з московсько-українських переговорів 1654 р. Говорено тоді про передання українських доходів в царські руки. Богдан Хмельницький підчас переговорів у Переяславі мав згодити ся, «щоби великий государ, й. ц. вел., приказав з городів і міст ті побори, що дотепер збирали ся на короля і на римські кляштори і на панів, збирати на себе, государя», гетьман жадав тільки охорони для монастирів[575]. В Москві козацькі посли жадали, щоби в городах дозволено на вибір добрих урядників і вони віддаватимуть «належний прихід» до царського скарбу; в царськім рішенню до сеї точки сказано докладнійше про «доходи грошеві і хлібні і всякі»[576]. При статі про привілеї двох висілих станів, козацтва і шляхти, зазначено характеристичне становище: «А як се одержимо, самі матимемо перегляд між собою, і хто козак, матиме козацьку вольність, а хто пашенний селянин, той буде віддавати звичайну повинність й. цар. вел., як і переділе було»[577]. В царській грамоті до гетьмана зазначено, що на платню війську мають іти доходи «з усіх городів, з міст і з повітів, з усяких аренд, і чиншеві (оброчные) гроші по давнім звичаям», але з застереженнєм: «инших ніяких лишніх поборів з міщан брати не веліли, щоби від того міщанам не було ніякого утиску»[578].

З порівнання тих заяв і висловів виходить, що Богдан Хмельницький мав намір: а) задержати дотеперішні податки («як передше було», «по давнім звичаям», «що збирало ся на короля, кляштори, панів»), б) поголовно оподаткувати селян і міщан, а звільнити від податків козаків, духовенство і шляхту.

---

574 Інші податки не дотикали прямо Наддніпрянщини, як нпр. водне цло (фордан), четвертий гріш руський, – або були незначні як фірманки, прасолки (пор.: Конституція 1647 р. (Volumina legum. T. 4. S. 52), тому при них не одержуємо ся.

575 Акты ЮЗР. Т. 10. С. 236.

576 Там само. С. 447; пор.: Там само. С. 478–479.

577 Там само. С. 450.

578 Там само. С. 599.

Се був поворот до відносин, які панували в Польщі. В Річипосполитій весь тягар податків налягав на селянство і міщанство. Селяни платили ланове, подимне і всякі дані на панів; міщани крім подимного були обов'язані до шосу, чопового, надзвичайних донатив, їх теж головно обтяжувало складне, евекти, індукти і інші торговельні оплати. Инші стани платили розмірно мало: як православне духовенство, так і козаки; шляхта була свободна від усяких податків.

Але відновити сі порядки в українській державі не була легка річ. Уклад суспільних сил був тут значно инший, як у Польщі. Козацька верства зайняла перше місце в державі і забезпечувала собі соціальну перевагу новими привілеями, але не могла вже зайняти того всевладного становища, яке мала шляхта в річипосполитій. Козацтво мусіло числити ся з иншими, низшими станами, які помагали йому у визвольній боротьбі, – не могло іти проти них. Сі-ж упосліджені доси стани домагали ся для себе як не участи в управі, то хоч полекші в суспільнім положенню.

Селянство від початків повстання війшло у великім числі в козацькі ряди і почало користати з козацьких привілеїв. Сам Богдан Хмельницький серед війни піддержував сі селянські змагання і не давав послуху намовам шляхти, «щоби черни відступив, – щоби хлопи орали, козаки воювали»[579]. Згодом змінила ся гетьманська політика, – козаків обмежено реєстром, селяни мали вернути ся до підданства. Але селянство і дальше заслонювало ся козацьким прибудом і не хотіло іти під панську зверхність. Слуга Адама Киселя, що пробував зібрати данини для свойого пана, писав у вересні 1649 р.: «Народ у своїх змаганнях не устає, – і саме тепер ще гірший, як був торік. На ніякі листи (гетьманські універсали) не вважають; хоч ми їхали і з козаками, на кількох місцях задержали нас і ми були у великій небезпеці»[580]. Гетьман перестерігав шляхту, що вертала ся до своїх дібр, щоби числила ся з тим настроєм народа: «щоби всіх підданих у всіх провентах взагалі залишили, самим тільки шинком і млинами контентуючись»[581] – себто, щоби не стягали ніяких даний, а вдоволяли ся посередніми доходами, з аренд.

---

[579] Діярій Мясковського 23. II. 1649 р. (Michałowski J. Księga pamiętnicza. S. 375).

[580] Ibid. S. 497.

[581] Пункти з IV. 1650 р. (Z dziejow Ukrainy. S. 539).

В таких відносинах важко було думати й про податки на річ держави. Але згодом привілейовані верстви вернули ся знов до своїх прав. Шляхта, духовенство (монастирі), за ними також козацька старшина помалу опанували села і стали силувати підданих до давних обов'язків. Знов появили ся старі мита, мостовщини, перевози[582] і всякі селянські повинности. Аж тоді, як уже добре утвердило ся підданство і нові пани без труду добували «відомі провенти», настав час, щоби й держава упімнула ся о належні їй податки.

Друга верства, оподаткована в Польщі, міщанство, пережило теж деякі переміни. Менші міста й містечка дістали ся під твердий козацький присуд: ті міщани, що не стали козаками, мусіли платити податки і нести повинности таксамо, як були обов'язані давнім старостам. Зпід тих обов'язків можна було добутись за ласкою гетьмана, що міг дати звільнення від деяких податків, – такий охоронний лист дістав нпр. Козелець[583]. Більші міста, які мали маґдебурське право, були через се забезпечені від надмірних податків. Але й вони старали ся добути полекші для себе ше иншим способом, – піддаючи ся під царський протекторат. Так місто Київ у посольстві в Москві 1654 р. згодило ся платити цареви всі дотеперішні податки, – рівночасно з тим випросило собі звільнення від плачення на 10 років[584]. Сього зобов'язання для царя Київ не потрібував виконувати[585], бо царський скарб взагалі не мав змоги стягнути податків з України, – але царська грамота дала йому бажану охорону перед зарядженнями гетьмана: київські міщани з того часу могли відмовити українській державі всяких податків! Окреме привілейоване становище мали ніжинські Греки, що могли вести торговлю без митних оплат[586].

Всі стани, – чи взяти міщанство і селянство, чи козацтво, шляхту або духовенство, – займали супроти держави становище еґоїстичне, вузько класове. Дуже сильно відзивали ся тут традиції польської річипосполитої... Перед молодою українською державою отвирала ся важка дорога, – державний скарб міг лишити ся без всякого забезпечення...

---

582 Реляція Ф. Бутурлина з 10. I сс. 1654 р. (Акты ЮЗР. Т. 10. С. 243).

583 Універсал 10. X сс. 1650 р. (Акты ЮЗР. Т. 3. С. 548–549).

584 Акти посольства (Акты ЮЗР. Т. 10. С. 624–625, 650).

585 Київ платив воєводам тільки якісь «малі доходи» – реляція Бутурлина 1657 р. (Акты ЮЗР. Т. 3. С. 567).

586 Гетьманський універсал 9. V. 1657 (Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Т. 2. С. 58–59).

Котрі податки справді побирано на Україні, до сього маємо вістки дуже скупі.

Найбільш повне жерело – се московський протокол переговорів з козацькими послами, Павлом Тетерею і товаришами в Москві 1657 р. Царські бояри питали послів, чи на Україні збирають ся податки на удержание війська, як се проектовано підчас переговорів 1654 р.; посли відповіли, що «тих приписаних поборів до сього часу не збирано». На питання, чи «з тих поборів можнаб оплатити військо», посли відповіли: «що на заплату запорожському війську тих поборів буде й забагато; а всі аренди зачнуть збирати до царського скарбу. А хочби ті побори збирали з кождого селянського двора по золотому польському або і по два, і того збереть ся не мало, – про се він Павло (Тетеря) знає певно, тому, що сам збирав побори у київськім воєводстві і зібрав з київського воєводства 120 000 золотих польських, а руських числити 20 000 рублів; а якби точно вибирати, то з того київського воєводства булоб і з 50 000 червоних золотих. А в ніжинськім і в инших повітах полковники збирають із двора по 2 і 3 золотих, кажуть, що на гетьмана, а гетьману хоч і дадуть, то й не все, а користують ся тим полковники»[587].

В сім оповіданні згадують ся два роди доходів, аренда й побори. Аренди – се, як знаємо, доходи з ріжних промислових і торговельних підприємств (млинів, горалень, коршем, мит і ин.), які держава віддавала в наєм приватним особам; вони впливали до скарбу головно з бувших королівщин. Побори се вже справжній податок. На основі характеристики козацького полковника можемо ствердити, шо побір се те саме, що давнє подимне. Пригадаємо, що подимне стягали від кождого замешканого дому і в селах і в містах, у висоті від ½ зол; до 3 зол. Побір так само має стягати ся з кождого селянського двора, висота його означаєть ся 1–2 зол. або й 2–3 зол. Що побір виходив із давнійшої традиції, бачимо з того, що Тетеря покликуєть ся на попередню практику в київськім воєводстві. Зміну назви можна легко витолкувати: подимне віддавано ратами, «поборами», – так і весь податок названо побором. Але й давня назва подимного ще не забула ся, так нпр. царська грамота на вольности Києву згадує про обов'язок платити подимне[588]. З сеї вістки бачимо теж, що побір не

[587] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 744–745.

[588] 16. VII сс. 1654 р. (Акты ЮЗР. Т. 10. С. 650).

був спеціяльно селянським податком, як се виходилоб із козацького оповідання («з кождого селянського двора»), а обов'язував і міста.

Але хоч традиції подимного-побору були ще свіжі, український скарб не відновив сього податку в цілій державі. В оповіданню Тетері зазначено досить виразно, що побір не обовязував загально, а збирали його тільки в деяких полках, нпр. в ніжинськім. Чи так було ізза слабої екзекутиви, чи з инших причин, – се питання до розвязки.

Побір-подимне се податок для всего осілого населення, і в селах і в містах. В давній податковій системі з польського часу був дальше цілий ряд податків, що обтяжували самі міста. З тих податків в українській державі згадуєть ся чопове. В царській грамоті для Києва 1654 р. читаємо, що київські міщани просили, «щоби ми, вел. гос., їх підданих наших ізза їх знищення помилували в поборах, коли пічнуть збирати у всій землі посполитій подимне і чопове на заплату воєнним людям, дати їм полекшення на двайцять літ. І ми, вел. гос. ... веліли їм дати полекшення на десять літ; а як ті свобідні роки відійдуть, і наш цар. вел. указ про побори буде зроблений, вони мають сі побори збирати і віддавати до скарбу нашого цар. вел.»[589]. Податок від напитків належав до найважнійших державних доходів, – про се дуже важне свідоцтво Павла алепського: він каже, що «Хмельницький віддає в аренду всі цлові збори на границях держави, й також доходи з меду, пива й горівки за сто тисяч динарів цловим поборцям»[590].

Про инші міські податки можна висловити тільки здогади. Винне складне мабуть лишило ся разом із чоповим, на скільки взагалі підчас воєн торговля вином могла розвивати ся на більшу міру. Шос вийшов з ужиття, мабуть еще в 1630-х рр. і ледви, чи його відновляли. Про надзвичайні донативи не маємо ніяких вісток.

Дуже цінним жерелом для пізнання української скарбовости є універсал Богдана Хмельницького з 21 квітня 1654 р. про заведение цла на чужоземні товари. Се єдиний документ сього рода, що дійшов до нас. Потребу сього податку універсал мотивує тим, що є «великий розхід на чужоземних людий, а приходів мало на ті розходи». «Тому розглянувши се, як здавна перед тим бувало дали ми екзакцію скарбову від купців чужоземних, себто від Греків, Вірмен

---

589 Акты ЮЗР. Т. 10. С. 650–651.

590 Чтения в Московском обществе истории и древностей … 1897. Кн. 4. С. 36.

і Турків, Евстафієви Стамачаєнкови, котру повинен вибирати і віддавати до скарбу нашого військового»... Оплатам підлягали товари «московські» і «турецькі», і ті, котрі привожено з чужих земель, і ті, що з України вивожено. Такса на товари була така:

а) московські товари:

від сорока соболів – 6 зол.

від сорока пупків соболіх – 2 зол.

від сорока куниць – 2 зол.

від бунта лисиць – 2 зол.

від инших товарів від 100 талярів битих – 5 зол.

б) турецькі товари:

від шовків, коверців, килимів, завоїв, поясів, мусульбесів, киндяків і инших «дрібних і ріжних» товарів від 100 талярів битих – 2 тал. левкові биті.

від кождої кипи габи – по 1 леву.

від золота, срібла, дорогого каміння, перел, від 100 талярів битих – по 5 зол.

Від оплати цла не були свобідні також купці, що їхали разом з чужоземними послами. Українські купці, котрі під своїм іменем перевозили би чужоземні товари, підлягали карі: їх товар конфісковано, половину діставав військовий скарб, половину поборець цла. Всякі давнійші звільнення від оплат з заведением цла скасовано, «щоби і найменша шкода скарбови нашому військовому не була».

На яких прикладах взорував ся український скарб, заводячи се цло, годі певно сказати. Українське цло відповідає в сути річи польським індуктам і евектам, але в подробицях є надто великі ріжниці, щоби можна вважати польський взір рішаючим. Українське цло обіймає тільки деякі товари, – футра, східні матерії й убрання, дорогоцінности; в польській тарифі 1643 р. наложено цло також на сукно, полотно, металеві вироби, коріння, вино, скіри, худобу і ин. Польська тарифа означує однакове цло на всі товари: по 2 зол. від 100. В українській тарифі також є основна такса від 100 талярів (= 250 зол. пол.) по 2 зол., але поза тим на ріжні товари наложено цло ріжної висоти, раз менше, раз більше. Можна додати й се, що в універсалі Хмельницького є деякі товари, яких польська тарифа не знає: соболі пупки, мусульбеси, киндяки, габи. Українське цло може й нав'язувало до давнійшої традиції, але при тім головно мало на оці українські торговельні відносини і такі доходи, на які міг числити український скарб.

Се цло належало до найважнійших державних доходів: по свідоцтву Павла алепського (див. вище) цлові побори на границях разом з арендою напитків приносили скарбові сто тисяч динарів (червоних золотих).

Лишаєть ся ще відповісти на питання, чи до податків в українській державі були обов'язані тільки міщани й селяни, чи також привілейовані стани, – козаки й шляхта. Про козацькі податки і данини маємо тільки припадкові вістки і се – характеристична річ – з нагоди заходів о звільнення від них. Підчас переговорів з московськими боярами в Переяславі в січні 1654 р. гетьман жадав, щоби цар «з їх воєнних людий мита і мостовщини і перевозу брати не велів»[591]. В Москві в марті 1654 р. козацькі посли домагали ся, щоби з козацьких вдів і сиріт не брано ніяких поборів, аж діти підростуть до служби[592]. В липні 1655 борзенський сотник Петро Забіла писав до ніжинського полковника й наказного гетьмана Івана Золотаренка: «Полковники і сотники українські просили пана гетьмана о вільність від показанщини; тому і я, почувши про се, осмілив ся просити, і про се була устна розмова з паном писарем і з паном гетьманом. – і так наш полк сіверський від того податку зробив свобідним і про се до руки дав писемце для пам'яти до в. мил., щоби в. мил. сього перестерігав»[593]. Сі звільнення свідчать, що козаки з правила платили деякі податки, як посередні (мито), так і прямі (побори); але в козацькім стані було рішуче змагання скинути з себе всякі податки в ім'я клина: «хто козак, той матиме козацьку вольність»[594].

Шляхта мабуть теж підлягала деяким податкам, але таксамо, як козаки, намагала ся увільнити ся від них. Зразком такого звільнення може бути універсал Богдана Хмельницького з 1656 р. для Лаврентія Борозни, властителя сіл у стародубовськім полку: заборонено війську робити там які небудь кривди «ані теж найменших екзакцій-поборів і підвод брати»[595].

---

591 Акты ЮЗР. Т. 10. С. 243.

592 Там само. С. 440.

593 Там само. Т. 14. С. 701–702.

594 Козацькі домагання 1654 р. (Акты ЮЗР. Т. 10. С. 450).

595 Акты ЮЗР. Т. 3. С. 546 (пор.: Там само. С. 544), – чи універсал не підроблений, лишаємо без розгляду.

III. Організація скарбу

Доходи. Розходи: дипломатія, військо. Критичний стан скарбу. Скарбові уряди. Відношення до Москви.

На основі дотеперішнього розгляду можемо заснувати собі, як виглядав буджет України за гетьманства Хмельницького.

Український скарб побирав доходи: а) з маєтностий (б. королівщин, дібр римо-католицької церкви, деяких приватних), б) з податків. Податки знаємо такі: побір або подимне, чопове, цло від чужих купців, – инші непевні або докладно неозначені.

Яку суму давали ті доходи?

До означення сього можуть бути нам помічні цифри доходів з Наддніпрянщини, що ішли до польського скарбу перед революцією. З попередніх обчислень можемо дати такий перегляд:

	к., 1630 р.	к., 1648 р.
кварта	12 500 зол.	20–25 000 зол.
подимне	70 000	150–200 000
ланове	30 000	—
шос	?	?
купецький донатив	5 000	10 000
жидівське поголовне	4 000	8 000
чопове	22 000	50 000
винне складне	?	?
евекти	?	?
індукти	?	?
внутрішнє цло	1 500	3 000

Хоч не можемо означити всіх податків[596], то все таки загальна сума доходів коло 300 000 зол. поль. річно дає вже міру, кілько діставав в України польський скарб у передодні Хмельниччини.

Чи доходи українського скарбу були такі самі, чи більші, чи менші? Рішити се нелегко. Через воєнні відносини деякі доходи стали очевидно низші. Так дохід з королівщин, хоч із деяких місцевостей був хвилево виший (Київ), взагалі підупав, бо багато маєтностей

[596] Найбільше важна прогалина се недостача відомостям про цла (індукти й евекти), – не можемо порівняти сього доходу з українським заграничним цлом, про котре знаємо дещо більше.

запустіло через війну. Безпосередні податки, як побір подимного, у декотрих околицях може збільшили ся (ніжинський полк), але в инших місцях не обовязували цілком або були невеликі наслідком знищення і вилюднення. До того всі стани – кождий у своїм інтересі – старали ся скинути з себе тягар прямих податків. Діякон Павло алепський мав враженнє, що на Україні взагалі ніхто не платить податків. «Ніхто не бере з них (козаків) ні десятини, ні нічого подібного, – вони вільні від усього; і в такім положенні знаходять ся всі піддані сторони козаків: не знають ані податків, ані гарача, ані десятини». Зате дуже зросли посередні податки, як аренда напитків і заграничне цло, – се були головні доходи українського скарбу. Ще раз приведемо класичні слова діякона Павла: «Хмельницький віддає в аренду всі цлові збори на границях своєї держави, а також, доходи з меду, пива й горівки – за сто тисяч динарів цловим ноборцям. Се вистане йому на цілий рік. Крім сього він не бере нічого»[597]. Ті слова відкривають перед нами основи української скарбовости того часу: державні доходи ішли головне з посередніх податків; безпосередні податки стояли на другому місці. Сума 100 000 динарів (червоних золотих), яку приносили аренди й цла, дає що найменше 300 000 поль. золотих, себто тільки саме, що виносили українські доходи польського скарбу перед 1648 р.[598]. Отже, молода українська держава мала доходи не менші, як колись Польща з Наддніпрянщини, – а радше більші.

Розходи скарбу в ті часи можемо означити в загальнім нарисі. Головні видатки йшли на удержання війська і дипльоматії: «На корми послам і на всякі військові потреби» як говорив гетьман. В удержання війська числено також адміністрацію, бо військові уряди повнили всю цивільну службу.

Кошти удержання дипльоматії були дуже значні, – знаємо, що на покриття їх наложено цло на чужоземні товари. Гетьман висилав велике число послів і агентів до всіх сусідніх держав, – ще більше число

---

[597] Чтенія!. cit. (Напевно йдеться про: Чтения в Московском обществе истории и древностей… 1897. Кн. 4. С. 36). [*Ред.*].

[598] Треба піднести ще раз застереженія що серед польських доходів; не знаємо, як високі були цла. Зате знов сума українських доходів з аренди і цла могла бути значно виша; червоний золотий в тім часі мав вартість 3–6 зол. поль., отже, 100 000 черв. зол. дає 300–600 000 поль. золотих (пор.: Szelągowski A. Pieniądz i przewrót cen w XVI i XVII w. w Polsce. Lwów, 1902. S. 243–245.

чужих послів і післанців приїздило на Україну. Які гроші діставали українські посли, що їхали за границю, про се не маємо вісток. Чужі посли на Україні мали все удержання, підводи, послугу і т. д. і зі скарбу діставали якусь суму в дарунку. Так московський посол Григорій Неронов 1649 р. дістав «в дорогу на корм» 70 єфимків себто 100 зол. пол.[599]; другий посол 1650 р. Василь Унковський 90 малих єфимків – орлянок (мб. 90 зол.); третій Родіон Стрешнев 1651 р. дістав 130 левків (понад 200 зол.)[600]. Австрійський посол Нарцевич 1657 р. дістав всього 18 талярів (28 зол.)[601]. Се не були великі суми, але разом з иншими видатками на послів давали все таки значний розхід.

Кошти удержання війська подали українські посли в Москві 1654 р.[602]. Означили там подрібни, кілько платні грішми мають діставати члени старшини Генеральної, полкової і сотенної, та всі козаки. На основі сих інформацій можна зложити такий перегляд[603]:

Уряд	Платня	Сума
1 ґен. писар	1 000 зол.	1 000 зол.
1 ґен. обозний	400	400
2 ґен. осаули	400	800
2 ґен. судді	300	600
1 судейський писар	100	100
1 гетьм. бунчужний	50	50
1 гарм. хорунжий	50	50
17 полковників	20	3400
34 полк. осавули	20	6800
17 полк. писарів	50	850
17 полк. хорунжих	50	850

599 Акты ЮЗР. Т. 3. С. 569.

600 Акты ЮЗР. Т. 8. С. 314, 356; Т. 10. С. 136.

601 Pejacevich J. Peter Freiherr von Parchevich. *Archiv für österrichische Geschichte*. 1880. T. 59. S. 337.

602 Акты ЮЗР. Т. 10. С. 448, 451, 479–483.

603 До подробиць сього обчислення замітимо: було тоді 17 полків, в кожному поліси є 2 полкових осаулів, 1 писар, 1 хорунжий; число сотень в реєстрі 1649 р. подано 249, але тоді не вчислені тут полк білоцерківський і паволоцький, – в 1654 р. при реєстрі 60 000, мабуть, було сотень більше, але беремо мінімальне число 270.

Уряд	Платня	Сума
270 сотників	100	27 000
270 сот. хорунжих	30	8 100
60 000 козаків	30	1 800 000
артилєрія		10 000
		разом 1 860 000 зол.

Ся велика цифра, – майже два міліони, – мала поки ще тільки теоретичне значіння. В дійсности війська було більше, як 60 000, і ті гроші не висталиб на нього. В 1654 р., як цар прислав для війська дар (понад 30.000 зол.), гетьман і старшина заявили, що в ніякий спосіб не можна поділити тих гроший між козаків, – поділ викликав би невдоволення і бунти[604]. Зі слів Тетері 1657 р. знаємо, що військо взагалі не діставало платні і се підірвало дисципліну в армії: «Тих умовлених поборів до сього часу не збирано й заплати старшині і козакам по ц. в. указу не давано. А якби по ц. в. указу ті побори збирали і всій старшині і козакам була заплата, тоді їх служба булаб охотна і кожен служив би не з лінивством. А через те, що тепер не дають їм ніякої заплати, вони служать ліниво: хто й піде на службу, не так бєть ся, як глядить назад; а старшина не вміє їх нарядити, бо нема що їм говорити і нема чим присилувати. Та якби їм давали гос. плату все по указу, не моглиб закинути нічого і служилиб по неволі і зі служби ніхто не втікав би...»[605].

Як із сього оповідання бачимо, хоч і платні поки що не плачено, то скорше чи пізнійше державний скарб мусів виконати сей обов'язок. Але на сю хвилю для української скарбовости була готова катастрофа. Державні приходи не доходили до пів міліона, розхід мав бути коло двох міліонів: недобір непропорціонально великий!

Чи гетьманське правительство знало грозу ситуації, чи думало про реформу фінансів? Реформа могла йти в двох напрямах: перше – збільшити доходи скарбу, друге – зменшити розхід на військо. Не знаємо певно, чи роблено що в якім напрямі.

Заведення нових податків (цла 1654 р.) вказувалоб, що скарб шукав нових жерел доходів. Справу удержання війська спробувано розв'язати ще в той спосіб, що прошено в царя постійного «жалування», – але цар відмовив (про се дальше). І так до кінця життя Хмельницького сі

---

604 Акты ЮЗР. Т. 10. С. 689–697.

605 Там само. Т. 11. С. 744.

питання лишили ся невияснені. Але в сім критичнім положенню державного скарбу була одна з найважнійших причин «руїни».

Про технічну сторону скарбової орґанізації можемо сказати небагато.

Найважнійші скарбові справи рішав сам гетьман. Так універсал 1654 р., яким заведено новий податок від чужоземних товарів, виданий від імени самого гетьмана, – без ніякого зазначення, що податок заводить ся з доручення ради або по нараді зі старшиною. Так само 1655 р., коли іде о звільнення від показанщини, полковники і сотники просять о се гетьмана. Вплив на скарбовість мав мабуть тільки головний дорадник гетьмана, ґенеральний писар Іван Виговський: борзенський сотник Петро Забіла переговорює з ним про знесення показанщини у ніжинськім полку.

З 1655 р. маємо згадку про «гетьманського підскарбія». Був ним «чигиринський козак Іван»[606]. Се мабуть ніхто инший, як Іван Ковалевський, військовий осаул, що рівночасно оновив якийсь двірський уряд в Чигирині (один з сучасників називає його «майордомом» Хмельницького)[607]. Можемо висловити здогад, що до нього належала тільки технічна сторона скарбових діл, держання каси.

Окреме становище займали поборці державних доходів або військові індуктори чи екзактори[608]. Індуктор не був державним урядником. Він був тільки арендарем деяких публичних доходів: за якусь суму брав він в аренду податки чи оплати, що мали впливати до державної каси. «Хмельницький віддає в аренду всі цлові збори на границях своєї держави, а також доходи з меду, пива й горівки цловин поборцям», – каже Павло Алепський. Але держава давала поборцям деякі привілеї, щоби вони могли успішно вбирати податки і в той спосіб забезпечували скарбові його приходи. З універсалу Хмельницького, котрим заведено цло на заграничні товари, знаємо ім'я одного з таких екзакторів: «дали на екзакцію скарбову від купців чужоземних... Евстафієви Стамачаєнкови, котру повинен вибирати і віддавати

---

606 Реляція Родіона Стрешнева під 25 і 27. XII сс. 1654 р. (Акты ЮЗР. Т. 10. С. 117, 133).

607 Діярій облоги Львова 1655 р. (Жерела до історії України-Руси. Т. 6. С. 129).

608 Назви індуктора не стрічаємо в актах Хмельниччини, хоч вона, мабуть, була принята, – знаємо її з пізніших згадок; пор.: Акты ЮЗР. Т. 13. С. 536, 594, 611; військовий екзактор згадуєть ся за Брюховецького (Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Т. 2. С. 59).

до скарбу нашого військового»[609]. Прізвище екзактора подане тут з помилкою: в дійсности се Остафій Остаматенко або Астаматій; зроду він був Греком; в пізнійшім часі займав ще важнійші становища, за Дорошенка був українським резидентом в Порті, потім став близьким дорадником Юрія Хмельницького: умер 1673 р.[610]. Про його діяльність в українськім скарбі, на жаль, не знаємо нічого близшого.

В полках скарбові справи вели самі полковники. Як бачимо з оповідання Тетері, деякі полковники присвоювали собі компетенцію самого гетьмана, – заводили нові податки (побори в ніжинськім полку). З правила полковники мали збирати податки і відсилати їх гетьманови. Як знаємо, були при тім надужиття, – деякі полковники відсилали до військового скарбу лиш невелику частину доходів, більшість брали собі. Крім закидів, висловлених Тетерею, знаємо ще один такий факт з Києва: скинений полковник Евстахій Пішко не слухав гетьманського приказу і не хотів віддати «збірних гроший» новому полковникови[611].

При деяких полках є теж уряд полкового підскарбія. Так в Чернигівщині 1649 р. згадує ся «підскарбій полковника Мартина Небаби, Якуб Федорів, житель города Борзни» (инакше Яцько Федоренко)[612]. В ніжинськім полку 1654 р. стрічаєть ся «ревізор скарбу військового» п. Романовський, що займаєть ся зокрема млинами, – мабуть се Роман Ракушка, відомий ґенеральний підскарбій часів Брюховецького[613].

По більших городах податки збирали міські урядники. Се означено докладно в московських статтях 1654 р. і «Урядниками мають бути війти, бурмистри, райці, лавники; і вони мають збирати на государя доходи грошеві і хлібні і всякі і віддавати до гос. скарбу тим людям, кого для того збірного скарбу Государ пришле глядіти, щоби поступали по правді»[614].

---

609 Акты ЮЗР. Т. 3. С. 507.

610 Переклад листа О. Остаматенка з Менкова 1. XI. 1654. (Акты ЮЗР. Т. 10. С. 118–120); звістки з пізнійшого часу (Акты ЮЗР. Т. 12–13, показчик s. v. Астаматій).

611 Реляція Ф. Полтева 1654 р. (Акты ЮЗР. Т. 10. С. 349).

612 Реляція В. Пеньчукова (Акты ЮЗР. Т. 3. С. 102); пор.: Реестра. С. 332.

613 Модзалевский В. Романъ Ракушка, одинъ изъ дѣятелей Руины. *Труды Черниговской архивной Комиссии.* Чернигов, 1913. Т. 10. С. 19, 48.

614 Акты ЮЗР. Т. 10. С. 447.

З приєднаним України до Москви прийшла небезпека, що український скарб покінчить існування, – що українські доходи перейдуть під московську управу.

З таким проектом виступив сам гетьман у переговорах з московськими боярами в Переяславі в січні 1654 р.: «щоби веж. государ, й. ц. вел., приказав з городів і міст побори, котрі переділе збирано на короля і на римські кляштори і на панів, – збирати на себе, государя»[615]. Сю необережну заяву гетьман кинув мабуть без серіозного намислу, а тільки щоби осягнути хвилевий ефект, приєднати собі московських послів. Таксамо без глибшої застанови зложено й друге зобов'язання, що козаки не жадатимуть ніякої плати для війська![616]. Які були перспективи для державного скарбу по тих заявах, не трудно уявити собі: держава лишала ся з неплаченим військом без усяких доходів... Для Москви слова гетьмана стали вихідною точкою для змагань захопити українську скарбовість у свої руки.

Гетьманське правительство зорієнтувало ся одначе скоро в своїм промаху, і всякими способами намагало ся привернути собі свободу. Не можна було вже взяти назад зобов'язання віддавати доходи до Москви, але була надія облекшити умови їх стягання. Українське посольство, що приїхало до Москви в мартї 1654 р., привезло три проекти в сій справі.

Перший проект в протоколах посольства переказано так: «Як государ дозволить, гетьман і запорожське військо почнуть давати государю дохід з запорожського війська, на взір того, як турецький султан збирає з угорської і мутянської і волоської землі, рахуючи по місцевим обставинам. А доходи перепише і рахунок означить государів чоловік, кому государь поручить»[617]. Сей проект змагав до того, щоби не допустити царського уряду до вмішування у внутрішні українські справи: Україна обов'язувала ся до трибуту цареви, але цар мав право тільки означити висоту зобов'язань на основі місцевих доходів, – все инше належало до українського скарбу.

---

615 Там само. С. 236.

616 Там само. С. 243.

617 Акты ЮЗР. Т. 10. С. 442. Пор. другу редакцію: «Як по инщих землях дань віддаєть ся; волілиб ми ціною відомою давати від тих людий, що твому цар. Вел. належать» (Там само. С. 449).

Другий проект був: «Щоби государь приказав бути в їх козацьких городах воєводам з їхніх людий, що булиб люди знатні вірні і знали їх козацькі права; і вони б на государя збирали всякі доходи»[618]. Се була уступка для московських планів завести на Україні воєвод, – Українці годили ся на се, щоби воєводам віддати збір податків, але ставили умову, щоби воєводи були українського роду.

В третім проекті читаємо: «А як государь на се не дозволить і прикаже, щоби в їх черкаських городах були його государські воєводи, нехай би поборцями доходів були їх люди, і збираючи віддавали государевим воєводам і приказним людям, а се тому: як пічнуть доходи збирати їх люди, козаки, то хоч кому покажетъ ся й тяжко, не будуть гнівити ся на се, тому що робитимуть по їх правам»[619]. Се вже була остаточна уступка: українське правительство давало згоду й на се, щоби воєводи мали нагляд над скарбом, але застерігало для себе уряди поборців.

Українські посли, Самійло Богданович Зарудний і Павло Тетеря, повинні були предложити цареви наперед перший проект найбільш корисний для України, і аж згодом, – якби не повело ся його переперти, могли іти до дальших. Але посли зробили, велику помилку, – подали царським боярам відразу всі три префекти! Бояри, розуміють ся, вибрали третій, найлекший для Москви, найтяжший для України. Не згодили ся ані на сталий трибут, ані на воєвод-Українців, а дозволили тільки, щоби для побору лишили ся давні урядники, під контролею Москви. Царська відповідь була: «… збирати війтам і бурмистрам і райцям і лавникам, і віддавати у государевий скарб тим людям, кого государь, пришле, – і тим людям глядіти, щоби поборці поступали поправді»[620].

Козацькі посли старали ся порятувати справу скарбу ще в той спосіб, що поставили жадання, щоби дар давав платню старшині і всьому війську. Яке значіння мало те жадання, зрозуміємо, коли пригадаємо, що кошти удержання війська доходили до 1.300.000 зол., – се булаб незвичайна рекомпензата для українського скарбу за доходи, яких він зрік ся на річ царя, – ті доходи не були багато вищі над 300 000 зол. Московський уряд очевидно не хотів

---

618 Там само. С. 439–440; пор.: Там само. С. 449.

619 Там само. Т. 10. С. 440; пор.: инша редакція: Там само. С. 449–450.

620 Там само. С. 450; пор.: Там само. С. 447, 479.

пристати на таку комбінацію. Бояри нагадали зараз слова гетьмана у Переяславі, що козаки не проситимуть плати у царя[621]. В дальших переговорах бояре заявили: «кілько на Україні в городах і містах яких доходів, про се цар. вел. невідомо; і вел. гос. наш, й. ц. вел. посилає дворян описати доходи. А як сі дворяне ц. вел. всякі доходи опишуть і злічать, в той час по розгляду ц. вел. буде указ про плату на запорожське військо». Тимчасом обіцяно для війська дарунок «по давнім обичаям»[622].

Московський уряд справді хотів списати українські доходи: в маю 1654 р. видано вже приказ про се стольнику Лодиженському[623]. Але на прошення гетьмана опись здержано до часу, «аж служба минеть ся», себто до покінчення війни з Польщею[624]. Але переписи не переведено і пізнійше. Під кінець життя Хмельницького, коли відносини між гетьманом і Москвою стали напружені, московський уряд почав домагати ся розгляду сеї справи.

Окольничий Федір Бутурлин в червні 1657 р. робив гетьманові закиди, що цар не має з України ніякої користи: «Доходів ніяких ц. вел. з усіх городів України, окрім київських малих доходів, у свою ц. в. казну нічого не брав, а тими всіми городами України ти рядиш і з тих городів усякі доходи збираєш на себе» ... Гетьман в гніві відповів на се, що своїм послам Зарудному і Тетері «не приказував й на гадці у нього не було, щоби воєводи були у всіх городах і щоби їм віддавано зібрані доходи...»[625]. В Москві у переговорах з Тетерею в серпні 1657 р. бояри дуже докладно обговорювали справу українських доходів і старали ся добути від послів заяву, що управа скарбу є лихо ведена і бажано булоб, щоби цар взяв її в свої руки...[626].

---

621 Там само. С. 452.

622 Там само. С. 483, пор.: царську грамоту IV. 1654 (Там само. С. 568–569). Сей дар (30 000 зол. «малих» і 215 черв. зол.) виплачено на руки гетьмана в VIII. 1654 (Акты ЮЗР. Т. 10. С. 685–697).

623 Там само. Т. 10. С. 673–676.

624 Цар до гетьмана 11. VIII сс. 1654 р. (Там само. С. 761).

625 Акты ЮЗР. Т. 3. С. 567, 569.

626 Акты ЮЗР. Т. 11. С. 743–745.

ДОПОВНЕННЯ ДО РОЗДІЛУ І. Державні маєтности.

З давніх королівщин Вишгород і Чернин дістав київський межигорський монастир (універсал Хмельницького 20. XII. 1658, Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. 5, 90). З приватних маєтностий гетьман дав в уживаннє Павлови Хмельницькому Бугаївку, Берків, Масани і Борщівку за суму 8 000 зол. поль., взяту на воєнні потреби (універсал 15. VI. 1655, Там само, Т. 5, 95); Ходосівку і Криничі дістав Золотоверхий Михайлівський дівочий монастир (унів. 18. VIII. 1852, Там само. Т. 5, 88). З католицьких маєтків лубенському Мгарському монастиреві віддано бернардинські сіножаті (унів. 5. III. 1653, Там само. Т. 5, 89); київському братському монастиреви Ксаверів, котрий передтим держав ксьондз Єлєц, і єзуїтські маєтности Плисецьке, Чорногородку, Сарновичі, Обиходи і Базар (унів. 9. I. 1656, Там само. Т. 5, 96).

З ПОГРАНИЧНОЇ УКРАЇНО-МОСКОВСЬКОЇ ПЕРЕПИСКИ 1649–1651 р.[627]

До зносин пограничних українських урядів з московськими воєводами за гетьманства Богдана Хмельницького опубліковано в Актах Южной и Западной Россіи т. III цілу низку листів ріжних прикордонних полковників, сотників і отаманів[628]. До сеї збірки додаємо тут сім невиданих дотепер листів, що переховалися в оригіналах Білгородського столу в московському Архиві Міністерства Юстіції.

Зміст листів такий. Роменський городовий отаман Юрій в листі до недригайлівського воєводи 11 мая 1649 р. повідомляє про увязнення злодія, що покрав коні «Москалів», що приїхали до Ромна на ярмарок зза кордону; інтересний тут термін «перейма» на означення заплати тому, хто перейняв коні від злодія (ч. 1). Полтавський наказний полковник Іван Іскренко 30 серпня 1649 р. передає волнівському воєводі вісти про похід Татар (ч. 2). Полтавський полковник Мартин Пушкар 5 червня 1650 р. відповідає білгородському воєводі в справі видачі якогось злодія «Москаля», – полковник не може вирішити справи без приказу гетьмана (ч. 3). Чернигівський наказний полковник Іван Шохів в листах з 23 і 26 мая 1651 р. переговорює з брянським воєводою про дозвіл козацьким послам перейти з Почепа через брянський уїзд до Рославля. В цих листах

---

627 Опубл.: *ЗНТШ*. Львів, 1920. Т. 150. С. 81–91. [*Ред*.].

628 Юрко Годун сотник і Леон Іванович отаман глухівський 7. VII. 1648 (Акты ЮЗР. Т. 3. № 216); Михно Васкович, опішнянський отаман, 9. VI. 1649 (Там само. № 257); Васько Горбина, конотопський городовий отаман, 19. VIII. 1649 (Там само. № 269); Семен Ширай, почепський війт і отаман 24. XI. 1648 (Акты ЮЗР. Т. 3 доповнення. № 17); Семен Ширай 10. II. 1649 (Там само. № 24); Тимотей Степанович, константинівський сотник 21. II. 1649, (Там само. № 32); Крисько Прокопович, сотник, 6. III. 1649 (Там само. № 43); Іван Скиба, веприкський отаман, 14. VI. 1649 (Там само. № 49); Юско Паскевич і Андрій Кульга з Новгорода Сіверського, 5. IV. 1649 (Там само. № 52); Микола Гулановський (чи Тулановський), почепський сотник, 18. IV. 1648 (Там само. № 53); Семен Білий, глухівський городовий отаман, 7. V. 1649 (Там само. № 54); Іван Никифорович, погарський намісник, 26. V. 1649 (Там само. № 59); Степан Окша, полковник і Микола Гулановський, сотник почепський, 30. V. 1649 (Там само. № 61); Петро, городовий краснянський отаман, 9/VI 1649 (Там само. № 63); Микола Гулановський, сотник і Семен Ширай, війт почепський, 11. VI 1649 (Там само. № 65); Прокіп Шумейко, полковник ніжинський, 21. VII. 1649 (Там само. № 71); Мартин Небаба, борзенський полковник, 25. X. 1649 (Там само. № 85).

слідні особливости чернигівського діялєкту: «вуйско», «полкувник», «хрестянум», «козакум», «при туй границѣ», «бюм чоломъ» і под. (ч. 4, 5). Миргородський наказний полковник Михайло Ратченко в листі з 20 червня 1651 р. і полтавський наказний полковник Петраш Яковенко 29 червня 1651 р. передають каменівському воєводі вісти про татарські війська (ч. 6, 7).

Листи пограничних старшин звертають увагу своєю зверхньою канцелярійною формою. Всі вони складані на один зразок, – писарі мали перед собою готові формулярі, з докладною титулятурою своєї влади й адресата. Для прикладу: «Наяснѣшого Великого Государя Яна Казимера, Божиею Милостю Короля Полского... от Івана Шохова, полкувника наказного из Повку Чернѣговского... Божиею Милостю Великого Государя... Алексея Михайловича... в городъ Бранскъ до Столника и Воеводы»... Ця титулятура, подана тут в скороченню, є в листах дуже довга, займає звичайно пів сторінки. Без сумніву козацька канцелярія перейняла тут зразки, що вживалися перед 1648 р. Ся справа має свою невелику історію, над якою треба тут спинитися.

Формулярі переписки між польською річпосполитою і московською державою складено у переговорах, що велися про пограничні справи в 1646–1647 рр. Тодіж вислано до польських пограничних урядів на московському кордоні відповідні пояснення – «грамоти з написанням наших королівських і великого государя царя московського титулів, як і від котрих людей має бути писано в сторону московську, – тому що немало грамот... з похибками, часом з прибільшенням нашого, часом зі зменшенням титулу царя його милости, на Москві знаходиться і перед вельможним каштеляном київським (Адамом Киселем), великим послом нашим за найбільшу непристойність і зрушення вічного покою були обявлені і виговорювані». Пізнійше в друге циркулярем з 27 листопада 1647 р. король напоминав, «щоби ніякі урядовці ні в якому ділі не сміли писати непристойно до воєвод і ні до кого иншого в московську державу, але щоби городничі, старости, державці, капітани і намістники в городах до московських воєвод і инших урядовців грамоти від себе давали, пишучи титули наші і царські з увагою, без прибільшення й уменшення сими словами: «Найяснійшого і великого Володислава IV, Божою милістю Короля Польського, Великого Князя Литовського і инших, – від кого саме, – Божою милістю Великого Князя Алексія Михайловича, всеї Руси самодержця

і инших многих государств государя і обладателя»; а як що до боярина або окольничого, писати: «великому боярину господину», до кого саме буде; а думним людям і воєводам писати тільки: «господину»[629]. Та польські уряди, не вважаючи на королівські вказівки, не дуже пильнували приписаних формул і викликали гіркі докори московської бюрократії, що «о чести великого государя его царского величества... пишутъ неостерегательно»[630].

Колиж почалася переписка козацьких урядів з московськими пограничними воєводами, ся офіціяльна титулятура уживалася ще менше. Сам Богдан Хмельницький в перших листах до воєвод пише просто: «Вельможний пане Замятня Ѳедоровичу столникъ и воєвода сѣвскій»... а навіть до царя відноситься з звичайним привітанням: «Наяснѣйшій, вельможный и преславный царь московскій, а нашъ многомилостивый государь и добродѣй»[631]. Можна уявити собі, яке згіршення викликали такі письма в Москві! Але на сі неформальности покищо не реаґовано, виступ Хмельницького був такий несподіваний, його сили такі грізні, що український гетьман міг писати, як хотів, «неостерегательно», – і діставав з Москви чемні відповіди[632]. Щойно пізнійше, коли вже склалися ближчі відносини між Запорожським Військом та Московщиною, московські бояре домагаються, щоби українська канцелярія вернулася до давніх форм переписки й особливо пильнувала титулятури царського імени. Маємо на се характеристичний приклад. Конотопський городовий отаман Василь Горбина 19 серпня 1649 р. писав до путивльського воєводи про пограничні непорозуміння і почав лист такими словами: «Намъ велце ласкавый его царского величества воеводѣ путивльскому Семіонъ Прохоровычъ! Здоров'я доброго и щасливого поваженя отъ Господа Бога вмс. зычу не иначе тилко, яко сами собѣ»[633]. Путивльські воєводи відіслали се письмо отамана гетьманові з дуже різким листом (21 серпня 1649 р.): «въ началѣ въ томъ листу титла и имянованья великого государя нашего царя и великого князя Алексѣя Михаиловича, всея

---

629 Акты ЮЗР. Т. 3. № 95 (московський переклад).

630 Письмо боярина Ал. Трубецького і ин. до Адама Кисіля 15. III. 1647 р. (Акты ЮЗР. Т. 3. № 160).

631 Акты ЮЗР. Т. 3. № 197–198.

632 Нпр. відповідь хотмижського воєводи, складена в Москві, на письмо Хмельницького без титулів (Акты ЮЗР. Т. 3. № 223).

633 Акты ЮЗР. Т. 3. № 269.

Русій самодержца и многихъ государствъ государя и обладателя, его царьского величества – не написано», а в самому листі царське ім'я написано «непопригожу – послѣ имянъ нашихъ, и не по его царьского величества достоинству и не сполна и не по посольскому договору и вѣчному докончанью»... Воєводи жадали конотопському отаману «учинить наказанье большое, чтобъ инымъ впередъ не повадно было такъ дѣлать и именованья царьского величества писать не сполна и не попригожу»... Жадали, щоби гетьман приказав полковникам, сотникам, городовим отаманам і всяким урядовцям писати повні титули царя «и его царского величества честь велѣть остерегать и писать велѣть справчиво»[634]. Богдан Хмельницький відписав на сі домагання просто і коротко (9 вересня 1649 р.): «Рачишъ вашмость писати до насъ, ускаржаючися на отамана городового конотопского Васка Горбина, же онъ въ начали листу и именованя великого господаря царя и всея Русій самодержцы, до вашмости пишучи, не именовалъ... Теды мы о тое просимо, абы, же тотъ отаманъ тителъ всѣхъ въ листѣ его царского величества не именовалъ, вашмость за зле не имѣлъ, бо есть чоловѣкъ простый и неписьменный»[635]. На жаданнє, щоби всі письма писано з повними царськими титулами, гетьман не відповів ні словом, – немов зігнорував се домагання. Але в дійсности бюрократичні вимагання Москви сповнювалися: сам гетьман у своїх письмах до Москви і до воєвод, переходить на церемоніальну титулятуру, в його сліди ідуть теж нижчі козацькі уряди.

Але на далеких окраїнах, де не було вправних писарів, в титулах володарів роблено ріжні довільні зміни, так шо в кождому листі є свої окреміности. Основним принціпом в цій пограничній кореспонденції було зачинати листи від імени короля. Звичайно королівське ім'я кладено в другім відмінку: «Наяснѣшого Великого Государя Яна Казимера... от Івана Шохова, Полкувника»... (ч. 4) – але часом виступав перший відмінок: «Божиею Милостию Казимер Пятий, Корол Полский, Великий Княз Литовский»... (ч. 2) – так що це читалося немов письмо самого короля, і щойно дальше виходило, що листи пише отаман... Деколи по імени короля ставлено і ім'я гетьмана «Обладателя Великаго Богдана Хмелницкого, Гетмана Войска Єго Королевские Милости Запорозкого» (ч. 2). Але є ряд листів, в яких король

634 Акты ЮЗР. Т. 3. № 270.

635 Там само. № 276.

не згадується цілком, а є саме тільки гетьманське ім'я. В листі роменського отамана 1649 р. гетьманський титул є ще дуже простий: «Єго Милости Пана Богьдана Хмелницкого, Гетмана Войска... Запорозского» (ч. 1). Але в листах полковників 1651 р. гетьман титулується немов монарх: «Божию Милостию Великаго Богдана Хмелницъкого, Гетмана Войска Запорозкого» (ч. 7) і «Божиею Милостию Великого Государя Богдана Хмелницкого» (ч. 6). Це «Божиею Милостию» стрічаємо рівночасно в листах наказних полковників миргородського і полтавського, – отже, не був це тільки стилістичний недогляд одної полкової канцелярії, а свідоме звеличаннє гетьманського титулу.

До листів прибивано все печать, – але ніде не стрічаємо урядових полкових печатей, а тільки особисті печатки полковників. Не маємо матеріялу на це, щоби ствердити, чи тоді ще полкові канцелярії не мали своїх печатей, – чи може в закордонній переписці їх не уживано; може не стрічаємо полкових печатей й тому, що більшість наших листів писали наказні полковники, – може печать мав при собі дійсний полковник (але й полковник Мартин Пушкар не вживає урядової печати, а свою особисту). Подаю тут факсиміле пятьох печаток, зарисовані з оригіналів: 1. Юрія, роменського городового отамана, 1649 р. 2. Мартина Пушкаря, полтавського полковника, 1650 р. 3. Івана Шохова, чернигівського наказного полковника 1651 р. 4. Петраша Яковенка, полтавського наказного полковника 1651 р. 5. Михайла Ратченка, миргородського наказного полковника 1651 р.

1 2 3 4 5

ПЕРЕПИСКА

1

1649, 11 мая, Ромен. Юрій, роменський городовий отаман, до Дмитра Івановича Кирієва, недригайлівського воєводи.

Єго Милости Пана Богъдана Хмелницкого, Гетмана Войска Короля Єго Милости Запорозского, Божию милостию великого Государя, Царя і Великого Князя Алексея Михаиловича и въсея Русии Самодержца и

многих государствъ Государя и Обладателя, Єго Царского Величества, аз Юрий атаманъ городовий руменъский, – пишу я до тебе, Дмитрие Иванович Кириевъ, воєводо недригайловъский, через ваших Москалей Ивашъка и Степашка из Устрелца*, который в нас были в городе нашом на ярмарку, теды все ихъ вашъ воръ лошада кобыл побрал и с тими лошадми побежал; теды ехал человѣкъ з Миргорода, Ониско, козак константиновский, поймал его, того вора, з лошадми, привел ихъ до нашего города, а тии Москале не нашли его, побежали его шукат, а я тут в городе своем прибарил его, далей его до мескего до вязеня, а тому Онисковѣ давал таляров два; онъ не взял, хотѣлъ коня взят, а тепер списал собе лист на мене, поехал до пана полковника. А сии Москале скоро приехали, я им отдал кони, а оны тилко перейми дали таляровъ два, а що я ихъ стравовалъ, дали вортовъ два, а теи праци не вѣдаю, што оны отратили во городех ездя, никаючи вора, а вор [у] нас был. Теды я тут не чинил з того вора жадной справедливости, отсилаю до тебе и до змове твоей. Притом буд здоров и живи со мъною по друзкии. Писан в Ромнѣ року божого 1649 мця мая 11 дня.

Юрий атаман городовый руменский низко челом бю.

Адреса: В Недригайлов Дмитрию Івановичу Кириевъ.

Архив Міністерства Юстіції в Москві, Білгородсъкий стол, ст. 270 с. 251 (оригінал) і 252–3 (московська копія). Оригінал писаний одною рукою. Печатка див. ч 1.

2

1649, 30 серпня, Полтава. Іван Іскренко, наказний полтавський полковник, до Федора Юрієвича, воєводи г. Вольного.

Божиею милостию Казимер Пятый. Корол Полский, Великий Княз Литовский, Руский, Пруский, Жомоидский, Мазовецкий, Вифлянтский, Шведский, Годский, Вандалский дедичный и прочая, и Обладателя Великаго Богдана Хмелницкого, Гетмана Войска Єго Королевъ[ские] Милости Запорозкого, от мене Ивана Искренка, Полковъника Наказнаго зо всѣмъ Товариствомъ Полтавъскимъ.

Божиею Милостию великаго Государя, Царя и Великаго Князя Алексея Михайловича [всея] Русии Самодержъца и многих господарствъ Господаря и Обладателя, Єго Царского Величества въ город Волной Воеводѣ Феодору Юрьевичу.

---

* Нечитке; в копії: истрелца.

Писал ты Воевода и къ Кирияку Кудыновичу, Полковъ[нику] Миргородскому грамоту через Иякова Пшеничного из товарыши его, [которы]е изблудивши из путя, приехали до Полтавы и спрощували меня вести всякие про царя и царевича и про бѣлогородские орди и про Нагай меншой и болшой, гдѣ оны и не чают ли у восударскую землю ити и на которые городы. Теды я, не хотячи ихъ отпустити дармо, казалем грамоту имъ написати, а в грамотѣ ознаймити, же примѣре ис крулем Казымером и з Речю Посполитою и с санаторством немашъ примѣря. Цар и царевые и бѣлогородские орды и малой Нагай и болшой и Калмыки теды еще в нашей землѣ ест, мы и сами не знаєм, куды обернутся, бо юж набралися ясиря, так розумѣю, же не пойдут у восудареву землю; тылко я вас не обнадеживаю в том, сами бережится. И тую грамоту, которая и к Кирияку Кудыневичу писана, теды я его не отпечатовал и к тобѣ, воевода, отсылаю през Якова Пшеничного. А мы межи собою живем по дружезку и в любъви доброй; а за тым тебе Господу Богу поручаю. Писано в Полтаве августа 30 року 1649. Тебѣ Воевода Феодор Юревич всего добра зычливый.

Иван Искренко, Полковник Наказный Полтавский рукою.

Адреса: Божию милостию Казимер пятый, Корол Полский, Великий Князь Литовский, Руский, Пруский, Жомодский, Мазовецкий, Вифлянтский, Годский, Вандалъский Воеводѣ Феодоровичу Юревичу в город Волной отдати належит.

Архив Мін. Юстіції в Москві, Білгородсъкий стол., ст. 297, к. 130 (оригінал) і 127–129 (московська копія). Оригінал писаний одною рукою, з одного боку знищений, реконструкція з копії.

3

1650, 5 червня, Полтава. Мартин Пушкар, полтавський полковник до князя Івана Петровича Пронського, білгородського воєводи.

Наяснѣйшого, великого государя Яна Казимера Пятого Короля Полского, великого князя литовского и иных Єго Кор. Величества…

Божею мілостю Великого Государя, Царя і Великого Князя Алексѣя Міхайловѣча всея Росыи Самодержца и многих государствъ Государя и Обладателя, Єго Царского Величества, в Бѣлогород Столніку і Воеводе Бѣлогородскому, Князю Івану Петровичу Пронскому от Мартина Пушкара, Полковніка Полтавского, со всѣм Воиском Запорозким.

Прислал ты ко мнѣ, Воевода, в Полтаву станічнова голову, Епіфана с товарищи для сыску Москаля Мишка, што збежал з Бѣлогорода,

воровство здѣлавши; ест у нас той Москал Мишко, але я не могу без росказаня Єго Милости Пана Гетмана выдат; если грамота од Єго Милости Пана Гетмана до мене будет, а я его зараз выдам. А твою грамоту, Воєвода, я прочитавши, зараз до Пана Гетмана одсылаю, што мнѣ за одписка про того Москаля прийдет. А мы с вами мирно жит хочем. При том тебе, Воєвода, Господу Богу поручаю. С Полтавы в 5 юня 1650 року.

Тобѣ Воеводѣ всего добра зычливый приятел,

Мартин Пушкар, Полковник Войска Єго Кр. Мл. Запорозкого Полтавский рукою.

Адреса: Столніку і воеводе бѣлогородскому, Князю Петровѣ Івановичу Пронскому подати.

Архив Мін. Юстіції в Москві, Білгородський стол., ст. 297, к. 152 (ориґінал) і 150–151 (московська копія). Ориґінал на піваркуші, писаний одною рукою. Печать відбита невиразно, див. ч. 2.

4

1651, 23 мая, Почеп. Іван Шохів, чернигівський наказний полковник до князя Данила Степановича Великого Гагина, брянського воєводи.

Наяснѣшого Великого Государя Яна Казимера, Божиею Милостю Короля Полского и Великого Князя Литовского и иных его Королевъского Величества от Івана Шохова, Полкувника Наказного из Повку Чернѣговского высланого на Сивер из Войска Запорозкого.

Божиею Милостю Великого Государя, Царя и Великого Князя Алексея Михайловича, всея Росии Самодержця и многих государствъ Государя и Обладателя, Єго Царского Величества, пишу грамоту в городъ Брянскъ до Столника и Воеводы Бранского, Князю Данилию Степанову Великого Гагину, во нынѣшнем во 1651 году дня 23 мая през товарышов своих, козакув Повку Чернѣговского, на имя Івана Бугая и других из ным из Почепа за рубиж для дѣла любовной милости мирного поселского договору и вѣчного доконченя из Войском Запорозким, из Єго Милостю Богданом Хмельницким Гетманом и всѣм Колом Рѣцерским, и тобѣ, Столник и Воевода Бранский, Князь Данилий Степанович Великого Гагин, ведле приказу Великого Государя, Царя и Великого Князя Алексея Михайловича, всея Русии Самодержця и многих государств Государя и Обладателя Єго Царского Величества землею по рубѣжемъ препустити до Рославля из вуйскомъ, а ми в Єго Царскуй землѣ найменшои крывды на

полушку не учиним хрестянум. И повторе просимо со всим войском препустѣти и през тогож Івана во всем отписку дати козакум нашѣм и отписку давшѣ, в цѣлѣ за рубижъ отпустити до всего Войска Запорозкого, що мы за дознаную любов противко Войску отвдячат выннымі ся зостанем. Писан в Почепѣ лѣта году 1651 дня 23 мая.

Мы во всем зычливии из Войскомъ Запорозким,

Іван Шохов, Полкувникъ Наказный, высланый от Єго М. П. Мартина Небабы, Полкувника Чернѣговского рукою власною.

Адреса: Столнику и воеводѣ князю Данилию Степанову Великого Гагина в Город Бранскъ.

Архив Мін. Юстіції в Москві, Білгородський стол., ст. 323, к. 470. Ориґінал писаний одною рукою. Слід печатки: чотирокутник 17× 16 мм. зі зрізаними рогами.

5

1651, 26 мая, під Ішовом. Іван Шохів, чернигівський наказний полковник, до князя Данила Степановича Великого Гагина, брянського воєводи.

Наяснѣшого Великого Государя Яна Казимера Божиею Милостию Короля Полского і Великого Князя Литовского и иных Єго Кородевско[го] Величества от Івана Матевича Шохова, Полковника Наказного, высланого от Єго М. Пана Мартина Небабы из Повку Чернѣговско[го] из Войска Запорозкого на пограниче на Сивер на залогу.

Божиею Милостию Великого Государя, Царя і Великого Князя Алексѣя Михайловича, всея Руси Самодержця і многих государств Государя и Обладателя, Єго Царского Величества, в город Бранск Столнику и Воеводѣ, Князю Данилу Степановичу Великого Гагину. В нынѣшнем во 1651 году 26 мая во день прислал ты ко мнѣ за рубиж к табору Михаилу Дмитриевича Семичова да Михаилу Єлиазаревича Похвиснева да Офанася Дмитреевича Тютчева да Порошу Юревича Потресова да и стрелцов с ними для вѣдомости о Вуйску Запорозким, як прудко мает итит до Рославля через рубѣжъ уиздомъ бранским. Що мы зо всѣмъ Воиском Запорозким едностайне за любов такую бюм чоломъ, а вашѣмъ хрестяном порубѣзкимъ мы жадной наименшои крывды не учиним, бо у нас заказ ест велик из Войска Запорозкого ссоры і задоры не велѣть чинит в Єго Царскуй землѣ. Як мы схочем итит до Рославля, то я знат дам во город Бранскъ тоиж годины, як указ будет от Государя

нашого Єго Милости Пана Богдана Хмелницкого Гетмана из Войска Запорозкого. А при туй грамотѣ моюй Михайлу Дмитреевича Семичова зо всим товариством отпустил вцѣле во Бранск. Из табору под Ишовом лѣта 1651 году мая 26 дня.

Адреса: Во город Бранскъ столнику і воеводѣ князю Даниле Степановичу Великого Гагину отдати.

Архив Мін. Юстіції в Москві, Білгородський ст., ст. 323, к. 471. Ориґінал писаний одною рукою, без підпису. Печатка, див. ч. 3.

6

1651, 20 червня, Миргород Михайло Ратченко, миргородський наказний полковник, до Федора Юрієвича Арсенєва, каменівського воєводи.

Божиею Милостию Великого Государя Богдана Хмелницкого, Гетмана Войска Запорозкого от мене Михайла Ратченъка, Полковъника Войска Запорозкого Наказного Миргородского.

Найяснѣйшого Божиею Милостию Великого Государя, Царя и Великого Князя, Алексѣя Михайловича, всея Руси Самодержца и многих господарствъ Государя и Обладателя, Єго Царского Величества тобѣ Феодору Юревичу Арсениеву, Воеводѣ Каменовъскому.

Пишешъ до мене, щобимъ тобѣ всказал и вѣдомост дал об ордах кримских и ногайских и о всѣхъ. Всказую тобѣ Феодору Юревичу Аръсениеву, Воеводе Каменовъскому, що маю певную вѣдомост из Войска Запорозкого, що всѣ орди тепер при боку гетманском под Зборовом знайдуются, бо маю и лист от солтана царя кримского, жебимъ тих своеволних, которие по заду малибъ ити, аби у наши краѣ не важилися; а до того и твоѣ посланцѣ сами бачили тот лист. А скоро буду мати якую поновку, теди и тобѣ даватиму знати. А в томъ и знову посилай до мене о вѣдомост. У Миргороде дня 20 іюня 1651.

Адреса: Божиею Милостию великого государя, царя и великого князя Алексѣя Михайловича всея Русиѣ самодержъца и многих господарств господаря и обладателя Єго Царского Величества от мене Михайла Ратченка, полковника наказного миргородского в город Камений Феодору Юревичу Арсениеву оддати.

Архив Мін. Юстіції в Москві, Білгородський ст. 323, с. 212. Ориґінал з нечитким підписом. Печатка, див. ч. 5.

7

1651, 29 червня, Полтава. Петраш Яковенко, полтавський наказний полковник, до Федора Юрієвича Арсенева, каменівського воєводи.

Божию Милостию Великаго Богдана Хмелницкого, Гетмана Войска Запорозкого и всего Войска, от мене Петраша Яковенка, Полковъника зо всѣмъ Товариствомъ Полтавским.

Божію Милостию Великаго Государя, Царя и Великаго Князя Алекъсея Михайловича, всея Росии самодержъца и многихъ государствъ Государя и Обладателя, Єво Царского Величества, тобѣ Феодору Юревичу Арсениеву, Воеводѣ Каменовъскому.

Прислал ты [ко м]нѣ дѣтей боярскихъ с Каменого, Бориса Должикова с товаришы ч[оти]рох чоловѣкъ и с грамотою про вѣсти, про крымскые и нагайскые воинс[кые] люде, про царей и царевичей и про всякие орды, гдѣ оны оберега[ют]ся и гдѣ ест. И я тобѣ, Воевода, вѣдомо чиню: цар кримский и орды всѣ при Богдану Хмельницком и при Войску Запорозку, тылко тысячи три Татарови стоит неподалеку од нас, которых цар кримский и Панъ Гетманъ зоставил на потребное дѣло... вас не обезпечаю и рвача татарского, любо ватажки вы остерегайтеся и сторожными будте, жебы тотчас татарски соры... какой вамъ и бездѣлья не учинилъ. То тобѣ, Воевода, ознаймую и тебе спрощую, у вашомъ царствѣ Єго Царского Величества кои вѣсти про воинскихъ людей всякихъ, чи немашъ и у [вас] на пограничю вѣстей каковых, ест ли, нам давай знат. И не кажы нашим людем воровъства чинит, счоб Москалѣ чинили и я вашимъ... и людюм вашимъ буду казат всякой дурки подлинною не чинит и вѣсти, каковые в нас будут, то вам дам знат. А мы межи об[ох] государей великих и межы собою по мирному и вѣчному примирю жывѣмъ в любви и в ласце. И Бориса Должыкова с товаришы, чотырохъ человѣк, и с грамотою от нас с Полтавы и къ вам до Каменого с миром отпускаю. При том тебя Господу Богу поручаю. С Полтавы июня 21 дня року 1651.

Тобѣ, Воевода, всего добра зычливый приятель Петраш Яковенко, Полковъникъ Наказный Полтавский рукою.

Адреса: Божію Милостію великаго государя, царя и великаго князя Алекъсея Михайловича, всея Росии самодержъца и многих государствъ государя и обладателя, Єго Царского Величества въ город Камений воеводѣ каменовъскому Феодору Юревичу Арсениеву сия грамотка отдат.

Архив Мін. Юстіції, Білгородський ст., ст. 323, с. 211. Ориґінал писаний одною рукою, в части знищений. Печатка, див. ч. 4.

З КОЗАЦЬКОЇ СФРАГІСТИКИ[637]

І

Заміткам, які тут подаю, дала привід невелика книжочка д. Марії Слабченко: Матеріали по малорусской сфрагистикѣ (Одесса, б. р., ст. 16)[638]. Авторка бажала подати в сій розвідці в короткій формі огляд усього, що було відоме дотепер про козацькі печати, доповняючи се своїми матеріалами. Поле нашої сфрагістики дотепер таке необроблене, що треба витати не тільки кождий огляд сього рода, але й найдрібнійші матеріали; та рівночасно годі опертися гіркому почуваню, що так пізно починається робота і що навіть спеціалістам доступний тільки невеликий і неповний матеріал... Але така праця можлива тільки при колективних силах, а до остаточних вислідів можна дійти тільки по ряді приготовляючих студій. Тому звертаючи увагу дослідників на важну розвідку д. Слабченко, хочу подати на сім місци також деякі свої матеріали.

В першім роздїлї праці д. Слабченко «Изъ малорусской сфрагистики» подана невеличка література нашої сфрагістики. Перша робота, що дотикала сього питаня, се ґр. Милорадовича «Матеріали до історіи Южной Руси» 1858, (опись 18 печаток)[639]; дальше Филарета Опис. Черн. Епархії т. VI[640], роботи Лазаревського (Кіев. Старина, 1899, кн. VI[641]), А. Стороженка (Архивъ Стороженковъ)[642], Г. Сотниченка (Кіев. Старина, 1906, кн. III[643]), Китицина «Печати трехъ украинскихъ козачьихъ полковъ въ XVIII в.» (Труды Полт.

---

637 Опубл.: *ЗНТШ*. Львів, 1917. Т. 123–124. [*Ред.*].

638 Слабченко М. Материалы по малорусской сфрагистике. Одесса, 1912. 16 с.

639 Материалы для истории Южной Руси, изданные Григорием Милорадовичем. Чернигов, 1858. 109 с.

640 Филарет [Гумилевский]. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов, 1874. Т. 6. 541 с.

641 Лазаревский А. Старинные пригласительные на свадьбу письма (1729–1735). *Киевская старина*. 1899. № 6. С. 133–135.

642 Стороженки: фамильный архив / предисл. А. Стороженка. Киев, 1902. Т. 1. 512+XII с.; Киев, 1906. Т. 2. IV+714 с.; Киев, 1907. Т. 3. VII+607 с.; Киев, 1910. Т. 4. II+608 с.; Киев, 1908. Т. 6. XVIII+793 с.; Киев, 1908. Т. 7. IX+504+103 с.; Киев, 1910. Т. 8. IX+IV+720+20+228 с.

643 Сотниченко Г. [Рец.]: *Киевская старина*. 1906. № 3–4. С. 52–56 [на]: Труды Полтавской ученой архивной комиссии. Полтава, 1906. Вып. 2.

Ученой Арх. Ком. II, 1906 р.[644]) і Труды чернигівського Предварит. Комитета, видані Самоквасовом[645].

Дальше дає авторка перегляд козацьких печатий власної збірки. Ділить їх наперед з огляду на форму: круглі, овальні, чотирокутні, осьмикутні і параболічні. Що до змісту ділять ся печати на такі групи: з написями без імени властителя, з ініціялами без прикрас, з ініціялами й рисунком, з самим рисунком. По такій системі описує д. Слабченко всуміш печатки приватні козаків і поміщиків і печати урядові сотень і міст. Печатки в більшій части походять з XVIII в., кілька є з початків XIX в.; з XVII в. описано тільки десять печатий і то одна лиш з 1620 р. (переяславська міська в Актах Ю. З. Р. X 518[646]), инші з 1660–1690 рр.

Загальних висновків студія не дає. Сконстатовано тільки, що невповні вірна думка Лазаревського, що для українських печатий є характеристичні образи шаблі і хреста, місяця і звізд; в дійсности рисунок печатий дуже ріжнородний що до змісту. Для XVIII в. є характеристична новість, що емблеми кладуть ся у малий щит, окружений пушками і барабанами.

Із матеріялу поданого д. Слабченко маємо вражіне, що українська сфрагістика має характер дуже орігінальний, не знати (з малими виїмками) чужих взірців, – «українська старшина не заглядала в польські гербарі», справедливо замітив Лазаревський. В емблямах є богато мотивів, які не стрічаються в західній геральдиці, а нема знов звичайних західних знаків. Але хоч деякі мотиви повтаряються дужо часто (лук, стріли, меч, серце, хрест, звізди, місяць – у ріжних комбінаціях), то нема печатий з усталеними формами; се не родові печати, але особисті in statu nascendi.

При тім не треба забувати, що між печатками козацькими може бути якесь число печатий родових шляхетських; у студії В. Липинського: Z dziejów Ukrainy виказано велику участь української шляхти в козацьких рухах, – се мусїло відбити ся також у козацькій геральдиці і сфрагістиці.

---

644 Китицын П. Печати городов 3-х малороссийских казачьих полков в XVIII столетии. *Труды Полтавской ученой архивной комиссии*. Полтава, 1906. Вып. 2. С. 101–104.

645 Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV-го Археологического съезда в Чернигове / под ред. Д. Самоквасова. Чернигов, 1908. 214 с.

646 Акты ЮЗР. Т. 10. № 518.

В другій статі «Гетманская печать въ XVII в.» розглядає д. Слабченко «військову» себто державну печать України. Авторка користувалася тут матеріялом з другої руки, тому висліди її в сім місці не такі повні і вірні. Д. Слабченко дає такий перегляд печатий запорозького війська:

1. 1576 р. неавтентична? (з Кіев. Старини 1887, IX).

2. 1596 р. з написею «Копиа воиска запорозского» (за Стороженком – Стороженки т. III, ст. 98).

3. 1622 р. герб у «Віршах на погреб Петра Конашевича»[647].

4–6. Печати Богдана Хмельницького: а) з написею «печать воиска Его Королевской Млсти запорозького» промір 30 mm. б) ріжна від попередної тим, що права рука козака заложена за спину, в) печать при реестрах (Чтенія М. О. И. и Др. за 1874 р. кн. 3).

7–8. Печати Виговського: а) як гетьмана руського князівства, розмірів 55×43 (опублікована Київ. Археогр. Комісією), б) з гербом Виговського і буквами J.W.

9–10. Печати Юрія Хмельницького: а) з нечиткою написею «...королевской...», б) «печат княжства малоросискаго», розмірів 30 X 30 (в дод. до Бантиш-Каменського «Исторія Малой Россіи»).

Печать Петра Дорошенка: промір 40 mm, напись «Печать воска его ко мл запорозкого».

Печать Многогрішного, промір 40 mm, напись «Печать Малой Россіи войска его царского пресвѣтлого вели запорозского».

Печать Тетері промір 45 mm , напись: «Печать войска его королевской мисти запороскаго – 1666».

Печать наказного гетьмана Самійла[648]: розмір 55×40, напись: «Печать войска его королевской милости запорогского». (В публ. Київ. Комісії).

15–16. Печати Мазепи: а) промір 45 mm, напись: «Печать малой Россіи войска и црского пресвѣтло величество запороского» (вид. Київ. Комісії), б) з 1709 р. напись: «Pecat maloj Rossiji vojska pecerskeho presvitloho» (Науковий збірник присв.

---

[647] Сакович К. Вірші на жалісний погреб шляхетного рицера Петра Конашевича Сагайдачного гетьмана войска Єго Королевскои Милости Запорозкого. Київ, 1622. 48 с.

[648] Очевидно Самійло Богданович-Зарудний, генеральний суддя (1654–1664), наказний гетьман у 1662 р. (Щудра М. Богданович-Зарудний Самійло. *Щудра М. Лицарі булави. Розповіді про українських гетьманів*. Київ, 2008. С. 142–144). [*Ред.*].

М. Грушевському, статя Ст. Томашівського, ст. 345[649]), автор поправляв на recerskeho.

17. Печать Скоропадського (вид. Київської Комісії).

Скільки повний сей виказ і чи цілком вірний, про се можна виробити собі думку, порівнуючи його з матеріалами, які подаю низше.

В останній части, «Запорожскія печати», д. Слабченко дає замітки про печати запорозьких паланок, видані Скальковським, Исторія Новой Сѣчи, вид. 2 з 1846 р.[650] і звідси Еварницьким, Исторія Запор. Козаковъ, I[651].

В часі археографічної екскурсії з порученя Наукового Товариства ім. Шевченка в 1910–1911 р. переглянув я в архівах варшавських і московських богато козацьких орігінальних листів; головно займав ся я часами перед Хмельницьким і Хмельниччиною, але при нагоді посував працю і в пізнійші часи. Тоді робив я також нотатки про козацькі печати, приготовляючи матеріал до евентуального виданя. Сі нотатки не вичерпуючі, бо дають тільки написі печаток і їх розмір, а не входять в инші деталі – не виповняють всіх вимогів сфрагістичної описи.

Мав я намір сї описи ще раз провірити й доповнити та додати більше фотографій, але воєнні події відложили працю до неозначеного часу, треба полишати матеріал у неповнім виді. Зрештою при нинішнім стані дослідів над козацькою сфрагістикою і сі неповні дані можуть бути помічні для спеціалістів і улекшити їм систематичну працю; се заохочує мене опублікувати сі замітки.

II

На першім місці треба поставити печати запорозького війська себто державні печати України. Опись іде в хронольоґічнім порядку.

---

649 Томашівський С. Словацький висланник на Україні (1708–1709). *Науковий збірник, присвячений професорові М. Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904)*. Львів, 1906. С. 345.

650 Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. Изд. 2. Одесса, 1846. 367 с.

651 Эварницкий Д. История запорожских казаков. Санкт-Петербург, 1892. Т. 1. VII+542 с.

I. Найстарша відома мені печать знаходить ся на листі гетьмана Ігната Василевича[652], у перевозу Тавані 10 серпня 1596 р. (Бібліотека Замойских у Варшаві рук. 1807 к. 14). Печать має промір 27 mm; в середині картуш, а на нім вояк, підпертий обома руками коло пояса, з шаблею з лівого боку; напись:

КОПИА ВОИСКА ЗАПОРОЗКОГО

Се потверджув вістку Стороженка, який знав печатку з тогож року і з такоюж написею (Архивъ Стороженковъ III, ст. 98).

II. На листі «старшого» Гаврила Крутневича[653] з 26 вересня 1600 р. (Бібл. Замойских 1. с. к. 20–21), слід печати у промірі 31 mm.

III. На листі «старшого» Самійла Кішки[654] з 31 марта 1601 р. є слід печати у промірі 30 mm (Бібл. Варшавського Университета, рук. 1231). Чи не була там та сама печать, що при листі Крутневича?

IV. Печать Михайла Дорошенка[655] має промір 31 mm і напись:

КОПИА ВОИСКА ЗАПОРОЗКОГО

Напись вказує, що ся печать взорована на печати 1596 р. Але козак зображений на ній зовсім інакше – в ході, звернений пів профілем, з шаблею при боці і з рушницею на лівім рамени; ся стать нагадує на козацький «герб» у «Віршах» 1622 р. Знов промір печатки (31 mm) такий сам, як у печатці 1601 р.; може вона є повтореням печатки 1601 р.; а може ідентична з тамтою?

Печатку Дорошенка маємо на його листах:

1) до короля, з Переяслава 3 січня 1627 р. (Бібл. Ягайлонська в Кракові ч. 211 к. 489–90),

2) інструкція б. д. з тогож часу (Ibid, к. 499–500),

3) до королевича Владислава як в. (Ibid, к. 487–8),

4) до Томи Склінського, Канів 18 лютого 1627 р. (Ibid, к. 491–2),

---

652 Гнат Василевич – запорозький гетьман (до серпня 1596–1597) (Грушевський М. Історія України-Руси. Київ; Львів, 1909. Т. 7. С. 240–284). [*Ред.*].

653 Крутневич Гаврило – запорозький гетьман (літо 1600; осінь–зима 1602, весна–кінець літа 1603) (Там само. С. 249–250, 283, 317, 319). [*Ред.*].

654 Кішка Самійло (1530–28.02.1602) – запорозький гетьман (1564–1568, 1600, 1601–1602) (Там само. С. 248–252, 281–286, 314–316, 369, 427, 575–577; Мицик Ю. Гетьман Самійло Кішка і його незнаний лист. *Вежа*. 1996. № 3. С. 204–210). [*Ред.*].

655 Дорошенко Михайло (†1628) – козацький полковник (1618–1625), запорозький гетьман (1623, 10.1624–01.1625, 5.11.1625–1626, кінець 1626–12.1628) (Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 7. С. 373, 468, 509–511, 527, 547, 559–560). [*Ред.*].

5) до короля, у Тартанового Ставу над Росавою 22 жовтня 1627 р. (Ibid, к. 497–8)[656].

V. При інструкції козацьким послам, підписаній Теодором Онушкевичем[657], в Каневі 30 вересня 1636 р. (Бібл. Замойских рук. ч. 1807, к. 68–71) є та сама печать, що при листах Михайла Дорошенка.

VI. Також Іляш Караїмович[658] уживав тої самої печати, що Дорошенко; про се свідчить його лист до Миколи Потоцького, з Переяслава 23 лютого 1638 р. (Бібл. Пшездзєцьких у Варшаві)[659].

VII. Печать Богдана Хмельницького відома в трох ріжних видах, що відріжнають ся і розміром і рисунком і написею.

Всі три печатки були публіковані, але ніодна у зовсім вірній формі.

Перший тип є такий: печать у промірі 32 mm з написею:

Пєчать ВОИСКА ЕГО КОРОЛЕВЬСКОИ МЛЕСТИ ЗАПОРОЗЬКОГО

В першім слові буква Ч є гостра (не півкругла), а Ь обернене противно.

Таку печать знаю з отсих оригінальних листів Богдана Хмельницького:

1) до царя, з Черкас 8 червня 1648 р. (Архив Мин. Иностр. Дѣлъ в Москві, Малоросс, дѣла, подлинники ч. 28),

2) до сівського воєводи, дата як в. (Ibid, ч. 27),

3) до хотмижського воєводи, з Чигирина 20 червня 1648 р. (Ibid, ч. 29),

4) до путивльського воєводи, на Рясаві 11 липня 1648 р. (Ibid, ч. 30),

5) до хотмижського воєводи, з Константинова 29 липня 1648 р. (Ibid, ч. 31),

---

656 Всі отці листи Дорошенка видані мною в Жерелах до історії України-Руси. Т. 8. Ч. 187. С. 188–190, 201. [прим. Івана Крип'якевича – *Ред.*]. (Жерела до історії України-Руси / за ред. М. Грушевського. Львів, 1908. Т. 8. 485 с.).

657 Онушкевич Теодор – войсковий писар (1620–1638) (Гавриленко В. Шлях до сфрагістики. Київ; Львів, 2014. С. 225, 232–234, 238–240, 242, 246, 250–251). [*Ред.*].

658 Караїмович Ілляш († 4.05.1648) – козацький старшина, регіментар реєстру (весна 1634, 24.12.1637–4.05.1648, з перервами). [*Ред.*].

659 Пор. мою статю: До характеристики Іляша Караімовича. *ЗНТШ.* Т. 122.

6) до брянського воєводи, з Паволочи 25 серпня 1649 р. (Архив Мин. Юстиціи, Бѣлгородскій столъ, сголб. 297 к. 86);

7) до волховського воєводи, з Чигирина 29 вересня 1649 р. (Архив М. И. Д. 1. cit. ч. 83);

8) до короля, з Києва 20 марта 1650 р. (Бібліотека Красінських у Варшаві рук. 4022 ч. 103, печатка хибно наліплена в новім часі на листі ч. 18);

9) до путивльського воєводи, з Миргорода 17 липня 1650 р. (Архив М. И. Д. 1. cit. ч. 35);

10) до ростовського воєводи, з Переяслава 3 серпня 1650 р. (Ibid, ч. 38);

11) до ростовського воєводи, з Чигирина 18 листопада 1650 р. (Архив М. Ю., Бѣлгород, ст. 298 ст. 329);

12) до путивльського воєводи, Чигирин 2 січня 1651 р. (Архив М. И. Д. 1. cit. ч. 40 – лиш слід печати, величиною відповідав сій формі).

З сього перегляду виходить, що печать тип I уживала ся в роках 1648–1651. Про її походженє можна висловити тільки здогади. Се не стара запорозька печать, навіть не взорована на давних печатках, бо напись змінена значно: замість «копия» є «печать», а вперше появляєть ся додаток «його королівської милости». Коли появила ся така печать, можна висловити ріжні здогади. Печатка могла повстати по 1638 р., коли військо запорозьке дістало ся під управу королівського комісара; тоді давна напись «копия війська запорозького» могла видавати ся недокладна або й надто свободолюбна, тому зазначено приналежність до «його королівської милости». Але з сього глухого часу по реформі 1638 р. не маємо ніяких орігінальних документів з козацької канцелярії і про тодішну печать не знаємо нічого. Можна дальше здогадувати ся, що печатку дістали Запорожці в часі, коли король Володислав носив ся з планами турецької війни, тоді взагалі козаччина на ново діставала давні права; але козацьких листів з того часу не знаємо.

Вкінці можна думати, що сам Хмельницький з початком повстаня набув собі таку печатку. Але чи се стало ся перед виходом на Запорожє, чи аж по перших побідах, про се не знаємо. Вперше бачимо сю печать на листах з Черкас 8 червня 1648 р.; старших орігінальних листів Хмельницького не знаємо, а в повнім тексті маємо

тільки оден давнійший лист з 3 марта 1648 р. (до Миколи Потоцького[660]), але сей лист взятий мабуть з копій; крім сього маємо тільки чутки про зазивні листи гетьмана, але сі письма не заховали ся також в орігінальнім виді[661].

В послідне маємо сю печать на листі Хмельницького з 2 січня 1651. По тім часі найблизший орігінальний лист гетьмана звісний нам з мая 1652 р. і сей лист має вже иншу печатку (тип II). З сього виходить, що печатка типу I перестала уживати ся десь протягом 1651 р. Насуваєть ся здогад, що ся печатка пропала в битві під Берестечком, коли дістала ся полякам м. ин. й шкатула з перепискою гетьмана. Але ся справа вимагає ще провіреня инших орігінальних листів, що лишили ся з того періоду; автопсії можна буде ствердити, як довго уживала ся печать типу I[662].

Ся найдавнійша печать Хмельницького разом з другою печатю гетьмана була публікована в Памятниках врем. ком. т. II таб. IV 1, 2. Але рисунки тут дуже невірні, а написі не мають характеристичних черт в буквах. Ліпша репродукція є у Ілюстрованій Історії України М. Грушевського (вид. 1, ст. 338), але і тут не додержана в повні форма букв[663].

VIII. Другий тип печати Б. Хмельницького, з проміром 31 mm, мав напись:

ПЕЧАТЬ ВОИСКА ЕГО КОРОЛЕВЬСКОЕ МІЛОСТІ ЗАПОРОЗКОГО

За докладне відчитанє поодиноких букв не можна ручити, бо відтиски були невиразні: в четвертім слові не внати, чи е Ь чи Ъ, в пятім можна читати МИЛОСТИ (себто И стягнене з попередною

---

660 Потоцький Миколай (бл. 1593–20.11.1651) – польний коронний (1637–1646) і великий коронний гетьман (1646–1651). (Majewski W. Potocki Mikołaj h. Pilawa (ok. 1593–1651). *Polski Słownik Biograficzny*. Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1983. T. 28/1. Zesz. 116. S. 103–110). [*Ред.*].

661 Grabowski A. Ojczyste spominki... T. 2. S. 111–112. Згадки про тайні листи Хмельницького по Жовтих Водах (Michałowski J. Księga pamiętnicza. S. 29).

662 Відомі мені з сього часу ще такі оріґінальні листи без печаток: з 20. II. 1651 р. З Чигирина до Киселя (Бібл. Пшездзецьких); з 8 IX 1651 з Білої Церкви до путивльського воєводи (Арх. М. И. Д. 1. cit ч. 42). З ориґіналу публікованої лист з 11. III. 1651 р. з Білої Церкви до бояр. Морозова (Акты ЮЗР. Т. 3. Ч. 316).

663 Н. пр. в «печать» нема характеристичного відверненого Ѣ; я відчитував МЛСТИ, а не добачував МІЛСТИ. [прим. Івана Крип'якевича].

буквою). Як бачимо, легенда в сути така сама, як в типі І, тільки транскрипція в дечім відмінна.

Сю печатку знаю з таких орігінальних листів Хмельницького:

1) до стародубського воєводи, з табору (місцевість видерта) 17 мая 1652 р. (Архив. М. И. Д. 1. cit., ч. 44),

2) супліка до короля і сенату б. д. літо 1652 р. (Бібліотека Пшездзєцьких),

3) універсал для київських міщан з під Бару 2 червня 1653 (Нац. Музей у Львові),

4) до намісників тверського і муромського, з Чигирина 26 січня 1654 р. (Архив М. И. Д. 1. cit. ч. 44),

5) універсал з 22 мая 1654 р. (Бібл. Красінських рук. 4022, ч. 122).

Печатка типу II вживала ся від першої половини 1652 р. (може й скорше) до часу, коли Богдан Хмельницький увійшов під протекторат Москви. Але й тоді ще не від разу ся печать вийшла з ужитя: ще в червні 1654 р. московські посли бачили, що листи печатаєть ся давною печаткою. Печать мабуть публікована в згаданих Памятниках (табл. V 1 чи 2), але дуже невірно, що не пригадує справжньої форми.

IX. Третий тип печати Хмельницького більшого розміру, як обі попередні, бо у промірі 37 mm, має напись:

GПЕЧАТЬ ЦРSКОГО ВЕЛИЧЕSТВА МАЛОИ РОSИИ
ВОИСКА ЗАПОРо┼

Буква Т в трираменна. Букви стягнені: в першім слові П з Е, Т в Ь, в шостім И в К.

Печати від царя мали домагати ся самі козаки – коли вірити реляції московських послів. Але печати не дуже щастило ся: самі післанці загубили ручку до неї, а потім хоч козацька канцелярія її дістала, таки не уживано сеї печати ще в червни 1654[664]. Пізніше маємо її на всіх документах, для прикладу вкажу листи Хмельницького:

1) до царя, з Білої Церкви 8 липня 1654 р. (Архив М. И. Д. 1. с. ч. 52),

2) універсал з Паволочі 26 падолиста 1655 р. (Нац. Музей у Львові),

---

[664] Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России. Санкт-Петербург, 1878. Т. 10. № 246, 660, 666.

3) до коронного підканцлера вр. Радзейовского[665] з Чигирина 11 січня 1656 р. (Бібл. Красінських рук. 4023, ч. 13),

4) універсал з Чигирина 2 марта 1656 (Нац. Музей),

5) універсал з Чигирина 15 марта 1657 р. (Бібл. Пшездзєцьких),

6) до короля Яна Казимира з Чигирина 18 квітня 1657 р. (Бібл. Красінських ч. 4023, ч. 18; тут тільки слід печати розміру типу III, на документі через похибку наліплено відірвану печать типу I).

Сеї печати Богдана Хмельницького уживали півнійшо: Іван Виговський в 1657–1659 рр., Юрій Хмельницький в 1660–1662 рр., Павло Тетеря 1663 р.; докладнійше про се низше. Треба се толкувати не так тривкістю печати, як радше силою традиції великого гетьмана.

X. Іван Виговський уживав протягом цілого майже гетьманства печати Хмельницького типу III. Для прикладу подаю отсі листи:

1) до Мехмет Ґерея[666], з Чигирина 10 вересня 1657 р. (Архив М. И. Д. 1. с. ч. 76);

2) універсал з 18 вересня 1657 р. (Бібл. Пшездзєцьких у Варшаві);3) універсал 8 Чигирина 26 липня 1658 (Нац. Музей),

4) до Пражмовського[667] з табору 13 марта 1659 (Бібл. Красінських рук. 4023, ч. 51);

5) до короля, із Смілої 26 серпня 1659 р. (тамже ч. 57).

XI. В жовтни 1659 р. вперше стрічаємо на листах Виговського велику печать Руського князівства. Печать має форму овальну проміру 54×44 (?)

Внутрішній круг:

КНИАЗЪТВА РУСКОГО СТАРОСТА ЧИГИРИНСЬКИЙ:

---

[665] Радзієвський Єронім (1612–8.08.1667) – польський політик, у 1650–1652 рр. підканцлер коронний (Kersten A. Hieronim Radziejowski. Studium władzy i opozycji. Warszawa, 1988. S. 685). [*Ред.*].

[666] Очевидно, Мухаммед-Ґірей IV (1610–1674) – хан Кримського ханства (1641–1644, 1654–1666) (Войтович Л., Целуйко О. Правлячі династії Європи. Біла Церква, 2008. С. 173). [*Ред.*].

[667] Пражмовський Миколай (1617–15.04.1673) – польський політик, коронний референдар (1652–1658), коронний канцлер (1658–1666), біскуп луцький (1659–1664), вармійський (1664–1666), архієпископ гнєзненський і кардинал-примас (11.10.1666–8.08.1673). [*Ред.*].

Про загальний вигляд печати дає понятє видане в Памятниках врем. ком. т. II, табл. IV 3, але напись відчитана дуже недокладно[668].

Печать є на отсих листах Виговського:

1) до Потоцького[669] з Котельні 26 вересня (6 жовтня) 1659 р. (Бібл. Красінських рук. 4023 і. 60, знищена),

2) до Ст. Потоцького з Котельні 29 вересня 1659 р. (Бібл. Чарт. рук. 402, ст. 334),

3) до Пражмовського з 10 (20) жовтня 1659 р. (Бібл. Красінських рук. 4023, ч. 63, знищена),

4) універсал київського воєводи з 1 марта 1664 р. (тамже ч. 66).

XII. Юрій Хмельницький уживав, як згадано, печати Богдана типу III, про се свідчать листи:

1) до короля під Фастовом 4 жовтня 1659 р. (Бібл. Чарторийських ч. 402, с. 322);

2–3) два універсали з Чигирина 7 лютого 1660 р. (Нац. Музей);

4) з 9 грудня 1660 р. (Бібл. Красінських рук. 4023 ч. 81);

5) з 15 мая 1661 р. (тамже ч. 96);

6) з 8 листопада 1661 р. (тамже ч. 108);

7) універсал з Чигирина 4 цвітня 1662 р. (Бібл. Чарторийських ч. 402, ст. 421).

Ся печать публікована в Памятниках т. II, табл. IV 3.

XIII. Є крім сього ще другий тип печати Юрія Хмельницького з пізнійшого часу: овальна, розміру 20. X. 15 (?), в середині герб чи прикраси, – знищений примірник на листі Гедеона Хмельницького до кошового отамана з Білгорода на обрізанє госп. 167... р. (Бібл. Чарт. рук. 402, ст. 702).

---

[668] В моїй транскрипції непевне: чи то IWAH є твердий знак; нечиткі слідуючі букви КЛ – можна читати КА або инакше; в Ілюстрованій Історії України М. Грушевського печать перерисована мабуть з Памятників.

[669] Потоцький Станіслав «Ревера» (1589–27.02.1667) – кашгелян кам'янецький (з 1628), воєвода брацлавський (1631–1636), подільський (1636–1655), київський (1655–1658) і краківський (1658–1667), гетьман польний коронний (1652–1654), великий коронний гетьман (1654–1667) (Przyboś A. Potocki Stanisław zwany Rewerą (ok. 1589–1667). *Polski Słownik Biograficzny*. Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1984. T. 28/1. Zesz. 116. S. 140–151). [*Ред.*].

XIV. Печать Павла Тетері відома мені в таких видах:

Тип I з проміром 37 тш, з напісею:

ПЕЧАТЬ ЕГО КОРОЛЕВ$КОИ МЛОСТИ ВОИСКА ЗАПОРо[670]

Знаходимо її на таких листах Тетері:

1) до короля, з Чигирина 13 лютого 1663 р. (Бібл. Красінських рук. 4024, ч. 6),

2) до канцлера як в. (ib. ч. 7),

3) до короля з Чигирина 16 лютого 1663 р., (ib. ч. 9),

4) до Любомирського[671]* з Чигирина 9 марта 1663 р. (Бібл. Пшездзєцьких),

5) універсал з Чигирина 11 марта 1663 р. (Нац. Музей).

XV. Тип II печати П. Тетері се печать Богдана Хмельницького тип III; уживала ся коротко, є на листах:

1) до короля з Суботова 17 марта 1663 р. (Бібліотека Красінських рук. 4024 ч. 13);

2) до Любомирського як в. (ib. ч. 14);

3) до короля з Чигирина 22 квітня 1663 р. (ib. ч. 18);

4) до канцлера, Чигирин як в. (ib. ч. 19).

XVI. Тип III печати Тетері має промір 45 mm і напись:

ПЕЧАТЬ ВОЙСКА ЕГО КОРОЛЕВСКОИ МЛОСТИ ЗАПОРОЖСКОГО*

Ся печать є в отсих письмах Тетері:

1) до полковників, з Чигирина 9(?) мая 1663 р. (Бібл. Красін. р. 4024 ч. 13);

2) з Чигирина 26 червня 1663 р. (ib. ч. 35);

3) з Чигирина 24 липня 1663 р. (Нац. Музей);

4) до короля, інструкція з Чигирина 25 липня 1663 р. (Бібл. Красін. р. 4024 ч. 45);

5) універсал з Чигирина 30 липня 1663 р. (Нац. Музей);

6) до Пражмовського з Корсуня 6 листопада 1663 р. (Бібл. Красін. рук. 4024 ч. 55);

7) до тогож з табору 14 листопада 1663 р. (ib. ч. 58);

---

[670] Т. є. трираменне.

[671] Любомирський Єжи Себастьян (20.01.1616–31.01.1667) – маршалок великий коронний (1650–1657), польний коронний гетьман (1657–1667) (Kłaczewski W. Jerzy Sebastian Lubomirski. Wrocław, 2002. 296 s.). [*Ред.*].

* Т. є. трираменне; не маю певности чи останнє слово не є «запороскаго».

8) до короля з Білої Церкви 30 мая 1664 р. (ib. ч. 76);

9) з Білої Церкви 6 червня 1664 р. (Бібл. Замойских рук. 1807 к. 114),

10) під Кисляком 30 марта 1665 р. (ib. к. 117),

11) до канцлера зпід Жукова 24 червня 1665 р. (Бібл. Чарт. рук. 402, ст. 606). Пор. Инші листи Тетері в Бібл. Красінських рук. ч. 4024 і Чарторийських рук. 402.

Печать репродукована в Памятниках т. II, табл. V 6.

XVII. Печать Івана Брюховецького тип I, розмір 37 mm, з подвійним кругом, але без записі; по середині стать козака замітна тим, що у правій руці мав спис у виді стріли; печать є на універсалі з табору 5 липня 1663 р. (Нац. Музей у Львові).

XVIII. Тип II печати Брюховецького має промір 42 mm і напись:

ПЕЧАТ МАЛОИ РОСІИ

……

В ……. Е И ЗАПОРОΣ+

Є на універсалах:

1) З табору під Боришполем 22 червня 1665 р. (Нац. Музей у Львові);

2) з Батурина 22 січня 1667 р. (Бібл. Чарт. рук. 402, ст. 407).

XIX. Печать Петра Дорошенка має промір 43 mm і напись:

ПЕЧАТЬ ВОСКА ЄГОКО МИ ЗАПОРОЗКОГО

Маємо її на листах:

1) з лиснянської ради б. д. (Бібл. Чарт. 402, ст. 633);

2) до короля з Уманя 20 листопада 1665 р. (Бібл. Красін. рук. 4025, ч. 45, 46);

3) інструкція з 3 жовтня 1669 р. (Бібл. Чарт. 402, ст. 684).

Печать репродукована в Памятниках т. II, табл. V, ч. 7.

XX. Печать Дем'яна Многогрішного в розмірі 41 mm має напись:

ПЕЧАТЬ МАЛОИ РОСІИ ВОИСКА ЕГО ЦРСКОГО
ПРЕСВѢТЛОГО ВЕЛИЧ ЗАПОРОЗКОГО

Знаходить ся на отсих листах:

1) універсал з Батурина 7 лютого 1670 р. (Нац. Музей);

2) універсал з Батурина 22 квітня 1670 р. (Нац. Музей).

XXI. Печать Івана Самойловича се печать Многогрішного, як висше; є на таких письмах:

1) універсал з Батурина 10 липня 1672 р. (Нац. Музей);

2) універсал з Батурина 11 липня 1672 р. (Бібл. Пшездзєцьких);

3) універсал з Батурина 16 липня 1677 р. (Нац. Музей).

XXII. Печать Михайла Ханенка, кругла, промір 43 mm, напись:

ПЕЧАТЬ ѠЄГО КОРОЛ МИЛОСТ И РЄЧЫ ПОСПОЛ ВОИСКУ ЗАПОРО ДАНА

Є на інструкції з 6 листопада 1671 р. (?) (Чарт. 402, ст. 711).

XXIII. На листі Андрія Могили[672], гетьмана наставленного Польщею, з 1 червня 1684 р. є слід овальної печати о розмірі 54×44, – се розміри печати Руського Князівства (Бібл. Замойских 1807 I к. 165–6).

XXIV. Печати Івана Скоропадського знаємо у двох типах. Тип перший має промір 46 mm і напись:

ПЕЧАТЬ МАЛОИ РОСІИ ВОИСКА ЄГО ЦРСКОГО ПРЕСВѢТЛОГО ВЕЛИЧЕСТВА ЗАПОРОЖСКОГО

Печать знаходить ся:

1) на друкованім універсалі з Лебедина 9 грудня 1708 р. (Нац. Музей);

2) на універсалі з Ніжина 22 січня 1709 р. (тамже);

3) з Глухова 7 червня 1710 (тамже);

4) з Лубен 8 марта 1711 р. (тамже);

5) з Глухова 22 лютого 1714 р. (тамже).

XXV. Тип II печати Скоропадського має промір той сам 46 mm і напись:

ПЕЧАТЬ МАЛОИ РОССІИ ВОИСКА ЄГО ЦРСКОГО ПРЕСВѢТЛОГО ВЛЧЄТВА ЗАПОРОЖСКОГО

Є на листах:

1) з Глухова 15 лютого 1720 р. (Н. Музей);

2) з Глухова 6 марта 1721 р. (тамже);

3) з Глухова 16 марта 1722 р. (тамже).

---

672 Могила Андрій (бл. 1630–01.1689) – гетьман Правобережної України (1684–1689). Іван Крип'якевич помилявся: полковник Андрій Могила, який 30 грудня 1683 р. вивів з оточення поблизу фортеці Табок на р. Прут рештки козацьких військ, був обраний гетьманом на раді у Могильові, король Ян III лише затвердив цей вибір, погодившись з реальним станом речей, будучи зацікавленим в участі козацького війська у молдовських операціях (Чухліб Т. Маловідомий гетьман Правобережної України Андрій Могила (1684–1689). *Український історичний журнал.* Київ, 1993. № 9. С. 65–70; Станіславський В. Гетьман Правобережної України Андрій Могила. *Український історичний журнал*. Київ, 2002. № 5. С. 110–121). [*Ред.*].

Перегляд написий на печатях запорозького війська

Леґенда	Рік	Назвище гетьмана
Копия воиска запорозкого	1596	Ігнат Василевич
Копия воика запорозкого	1627	Михайло Дорошенко
Почать воиска его королевьскои млсти запорозького	1648–1651	Б. Хмельницький Тип I
Печать воиска его королєвскоє мілості вапорозкого	1652–1654	Б. Хмельницький Тип II
Пєчать * воска * єгоко * ми * запорозкого *	1665–1669	Петро Дорошенко
Печать • воиска • его • королевской млсти запороскаго: àõkã	1663–1665	Павло Тетеря Тип III
Печать его королевьскои млсти воиска запоро	1663	Павло Тетеря Тип III
Печать от єго корол. милості в речы поспол воіску запоро. дана.	1671	Михайло Ханенко
Печать црского величества малои росиі воика запоро	1654–1657	Б. Хмельницький Тип III
Печат. малой росіи в …… ели запорос	1665–1667	Іван Брюховецький Тип II
Пєчать малой россіи	1670	Дем'ян Многогрішний
войска его црского пресвѣтлого велич: запорозского	1677	Іван Самойлович
Пєчать малои росіи воиска єго црского пресвѣтлого велічества запорожского	1708–1714	Іван Скоропадський тип I
Печать малои россіи воиска єго царского првѣтлого влчства запорожского	1708–1714	Іван Скоропадський тип II

XXVI. Інтересно зазначити, що крім печати всього війска були ще печатки поодиноких урядів. З печатей сього рода маємо печать запорозького суду з 1664 р.

Ся печать овальна розміру 32 Х 36, має напись:

ΣНАК ВОИСКА……КМ ΣАПОРОЗС + в середині стовп і побіч здовж ΣДОУСКИИ

Сей «судський знак» є на отсих листах:

1) подвійно на протоколі зізнань Дмитра Сулимки[673], під Ставищами 3 серпня 1664 р., підписанім Михайлом Радкевичем обозним і иншою старшиною (Бібл. Чарт. 402, ст. 534),

2) подвійно на інструкції старшини, під Лисянкою 30 листопада 1664 р., підписаній як в. (тамже ст. 585, тутже печать Тетері типу III).

III

Окремо від державних печатей треба брати приватні печатки гетьманів. Похибкою треба уважати, що д. Слабченко бере урядові печати війська всуміш з особистими печатками гетьманів, – се дві окремі категорії. Печаток таких є кілька.

XXVII. Печатка Івана Виговського є у двох типах. Тип I, се простокутник зі врізаними рогами, розміру 22×24, з гербом і буквами I–W; є в листах:

1) до Карла Ґустава[674] з Чигирина 11 січня 1656 р. (Бібл. Чарт. рук. 402, ст. 98);

2) до Пириш-аґи з Чигирина 10 цвітня 1656 (тамже ст. 102);

3) в листах 1656–1657 р. (Бібл. Красінських 4023, ч. 12, 17).

Ся печатка публікована в Памятниках т. II, табл. V 4.

XXVIII. Тип II печатки Виговського: овальна, розміру 12×10 (?) з буквами I–W; знаходять ся:

1) на листі Виговського (дати не маю зазначеної, – Бібл. Красінських рук. 4023, ч. 72);

---

673 Сулимка Дмитро († 08.1664) – козацький старшина, один із керівників повстання проти гетьмана Павла Тетері у 1664 р. Потрапивши в полон, зізнався перед старшинським судом, що призвідцем повстання був колишній гетьман Іван Виговський. Страчений за вироком військового суду (Крикун М. Між війною і радою. Козацтво правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття. Київ, 2006. С. 37, 105, 131. 142, 160–161, 173). [*Ред.*].

674 Карл X Густав (8.11.1622–23.02.1660) – король Швеції (1654–1660), пфальцграф Цвейбрюкен-Клеєбург (1652–1654) (Войтович Л., Целуйко О. Правлячі династії Європи. С. 136). [*Ред.*].

2) на листі Івана Груші до короля (Бібл. Чарт. рук. 402, ст. 276).

XXIX. Печатка Юрія Хмельницького, овальна, розмір 11×10 (?), в середині герб, з лівого боку буква Х, під нею В (инші нечиткі).

Є на листах:

1) до короля з Каменя 17 січня 1663 р. (Бібл. Чарт. 402, ст. 480);

2) пор. Бібл. Красінських рук. ч. 4023, ч. 75.

XXX. Печатка (сиґнет) Тетері є при листах 1662 р. (Бібл. Красінських рук. 4023, ч. 129, 141).

XXXI. Печатка Брюховецького є на листі з 3 лютого 1665 р. (Бібл. Замойских ч. 1807, к. 121).

XXXII. Печатка Мазепи: простокутник розміру 22×19 зі зрізаними рогами, з гербом і буквами ІМГВЄЦПВЗ на листі до Яна Шембека зпід Київа 18 липня 1707 р. (Бібл. Варшавського університета рук. ,ч. 1231).

Приватних печаток козацької старшини є значно більше, починаючи з часів Богдана Хмельницького. Вже в давнійших виданях були описані такі печатки нпр. борзенського полковника Мартина Небаби[675] 1649 р. (Акты Ю. З. Р., т. III, доп. ч. 85), сотника Криська Прокоповича[676] 1649 р. (ibid. ч. 74)[677].

Такі печатки знаю також з автопсії:

XXXIII. Печать Юрія отамана городового роменського 1649 р.: квадрат 8×8 зі зрізаними рогами, на нім круглий щит з плащем, знак: стояче звіря ввернене в ліво; коло щита букви С Т (Арх. Мин. Юст., Бѣлгор. стол. ст. 270, с. 251).

XXXIV. Печать полтавського полковника Мартина Пушкаря[678] 1650 р.: квадрат 17×17 зі зрізаними рогами, в середині круглий щит з гербом і букви М (?) П (тамже ст. 297, с. 152).

---

675 Небаба Мартин (1618–6.07.1651) – чернігівський полковник (1648–1651) (Коваленко О. Мартин Небаба. *Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети*. Київ, 1998. Т. 1. С. 227–240). [*Ред.*].

676 Прокопович Крисько (Християн) – почепський сотник (перша сотня) Стародубського полку (1649) (Заруба В. Козацька старшина Гетьманської України. С. 393). [*Ред.*].

677 При виших документах, які з оріґіналів публїковано в Актах ЮЗР Т. 3 доп., є очевидно також печатки, треба б їх вишукати у відповідних архівах.

678 Пушкар Мартин († 11.06.1658) – полтавський полковник (1649–1658). (Коренець Д. Повстання Мартина Пушкаря. *Науковий збірник, присвячений професорові Михайлу Ґрушевському учениками й прихильниками з нагоди його*

XXXV. Печать Івана Шахова, наказного полковника чернігівського 1651 р.: квадрат 18×18 зі зрізаними рогами, в середині щит з плащем, знак на щиті невиразний; побіч букви И Ш (Ibid, ст. 323, к. 471, також 470).

XXXVI. Печать Михайла Ратченка[679], наказного миргородського полковника 1651 р.: осьмикутник 8×8, на нім серце з отвором, над серцем букви МР. (Ibid, ст. 323, с. 213).

XXXVII. Печать Петраша Яковенка[680], наказного полковника полтавського з 1651 р.: осьмикутник 20×0, знак невиразний (кругом листє?), над ним букви МС, третя буква невиразна (Ibid, ст. 323, с. 211).

Таких печатий можна буде знайти більше (передовсім на козацьких оріґіналах в Архивах Мин. Ин. Д. і Мин. Юстиціи в Москві); справа варта спеціяльного досліду.

На кінець зверну увагу на одну річ, зв'язану з козацькими печатями. Печатки прибивали ся звичайно на папері, підложенім воском. Сей кусень паперу найчастійше є чотирокутної форми і не представляв нічого замітного. Але на деяких документах, писаних в особливо важних справах, сей кусень паперу переміняв ся у витинанку, нераз артистичної форми. Вперше стрічаємо таку витинанку на листах Михайла Дорошенка 1628 р., у дуже невибагливім виді; так само на листі Хмельницького є така прикраса у простій формі. Але нпр. на листах Мазепи сі витинанки дуже богаті, у розкішних ростинних мотивах, що нагадують узори давних килимів. Ся орнаментика народного походженя – також достойна уваги дослідників української штуки.

десятилітньої праці в Галичині (1894–1904). Львів, 1906. С. 257–287; Горобець В. Мартин Пушкар. *Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети.* Київ, 1998. Т. 1. С. 299–312; Горобець В. Мартин Пушкар. *Історія України в особах. Козаччина.* Київ, 2000. С. 83–92). [*Ред.*].

679 Тобто Михайло Радкевич (див. прим. 38), який у 1651 р. був наказним миргородським полковником. Його син Лаврін, власівський сотник Миргородського полку, писався Ратченко. (Заруба В. Козацька старшина Гетьманської України. С. 401). [*Ред.*].

680 Яковенко Петраш – наказний полтавський полковник (1651), полтавський сотник (1649–1660). (Там само. С. 553). [*Ред.*].

«СКАРБИ» ХМЕЛЬНИЦЬКОГО[681]

В XCI книжці «Записок» опублікував д. Марко Грушевський інтересні перекази про Суботів, зібрані ним на місці між селянами. Майже всі ті оповідання в'яжуть ся з особою Богдана Хмельницького; старий гетьман нераз проживав в Суботові, тут був його двір і церква ним побудована, тут його й похорено, – тай пам'ять про Богдана лишила ся дотепер в народніх устах. Між тими переказами на перше місце виступають оповідання про «скарби» Хмельницького.

«Кажуть було старі люде, що козаки та гетьмани знали, що на Вкраїні люде подоживають ся до такого, що вже далі ніяк гірше жити, тай понаховували скрізь у землі багато усякого скарбу: грошей, золота, намистів і всякої кладі, – щоб, мовляють, як прийде той час, то щоб у землі собі шукати добра усякого... кажуть, що в його (Хмельницького) церкві – у мурованій – є кладь несчислима, саме золото попід підвалинами. Навмисне через те й затоплена у землю глибоко. А в якійсь каломні, либонь шкатулка б, а в ній ключі од льохів, плана та описи усякої кладі, яка де в на всій Україні... А що кладі Хмельницького б багато у землі, то с. Богатиня не теперішнеї була. На шляху, де само перерізаний льох великий, що весни, що дощу великого, було виносить водою гроші, дукачі, намиста, пряжки, шаблі, стремена, кудзі, каблучки якісь, тай не тіко тут, а й на других проваллях знаходять було усячину і все виробчасте таке, що ніякі ковалі тепера не викують»[682].

Ся легенда про скарб Хмельницького заховала ся дуже живо між народом; нераз пробували шукати за скарбами в підземних льохах в Суботові: місцевий піп, Орловський все перешукував підземеля, – з діяконом «молебні правили, з корогвами йшли до льохів»[683]. Легенда в каждому разі цікава й небезінтересно було б прослідити, коли вона з'явила ся і чи мала в собі яку фактичну основу. На сім місці хочу подати деякі причинки, що можуть сю справу розяснити.

Від початку козацької війни ходять звістки про се, що Богдан Хмельницький здобув від Поляків велику здобичу; в половині

---

681 Опубл.: *ЗНТШ*. Львів, 1910. Т. 96. С. 116–119. [*Ред.*].

682 Грушевський М. Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова, зібрані в рр. 1897–1899. *ЗНТШ*. Львів, 1909. Т. 91. С. 6–7.

683 Там само. С. 15.

вересня 1648 р. маємо чутку, що гетьман відіслав на Запороже «łupy srogie»[684]. По битві під Пилявцями ті звістки знов повторяють ся: «на Запороже діслав Хмель ні здобутими достатками кількадесять тисяч»[685]. В Київі було без числа канаків, рядів, дорогих уборів[686]. «Ціла Україна» повна пилявецької здобичі, срібні тарілки йдуть по талярy. Сам Хмельницький мав 130 турецьких коний, 24 скрині дорогих уборів, в Чигирині накопав кільканайцять бочок срібла[687]. Богацтва гетьманські згадують ся ще нераз в ріжних формах. В анекдоті про невірного годинникаря чи скарбничого, що мав зраджувати Хмельницького з його жінкою, говорить ся про «грошеві скарби», – а недіяльно згадуєть ся «барилка одна воина червоних золотих»[688]. В таборі під Берестечком мав Хмельницький дві скрині грошей, 30 тисяч талярів[689]. По берестецькій кампанії прийшла чутка до польського табора, що хан «Хмеля окованого відіслав до Чигирина по скарби»[690].

По смерти Богдана Хмельницького його майно перейшло очевидно на сина Юрка. Єрлич в своїй Літописі нотує звістку, що в вересни 1657 р. цар зажадав від Виговського і всеї козаччини, щоби «сина Хмельницького, що лишив ся, з батьківською здобичию і вбором, зі скарбами до столиці відіслали»[691].

В лютім 1658 р. Станіслав Бельовский писав королеви, що Виговський «недавно поїхав до Гадяча з кількома тисячами (війська) викопувати скарби Хмельницького»[692]; польський дипльомат висловлював надію, що з сеї причини Виговський «заробить собі ворожнечу» у Юрка Хмельницького, – з сього видно, що сі скарби вважали ся власністю Юрка.

Чутки про се, що Виговський має в своїх руках маєтки померщого гетьмана, дійшли й до Москви; 15 січня 1659 р. гетьманський

---

684 Michałowski J. Księga pamiętnicza. S. 193.

685 Ibid. S. 325.

686 Ibid. S. 865.

687 Ibid. S. 385.

688 Stanisława Oświęcima Dyaryusz. S. 298.

689 Ibid. S. 355.

690 Ibid. S. 346.

691 Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza / wyd. W. Wojcicki. Warszawa, 1853. T. 2. S. 5.

692 Памятники, изданные Временной Коммисией для разбора древних актов. Киев, 1852. Т. 3. С. 224.

драґун Мартинко Лисовский говорив в Переяславі московським послам таке: «як почує гетьман (Виговський), що великого государя многі війська підступлять..., він гетьман хоче козаків посікти всіх, побрати всі скарби Хмельницького та відїхати в Польщу»[693].

Але хоч Виговський може й взяв які «скарби» Хмельницького, то в кождому разі не забрав усього майна; чуємо пізнійше, що Юрко має далі в своїх руках скарби – й се скарби батьківські. Московський посол Протасієв з початком липня 1661 р. доносив, що Юрась Хмельницький в Чигирині, «а що у Юрася скарбу було, маємо відомість, що сей скарб з Чигирина висланий увесь до Дубна»[694]; про се говорив послу воєвода кн. Шаховский, а се потвердив і полковник Василь Золотаренко[695]. Взагалі скарб Хмельницького числили на великі суми; самим Татарам Юрко мав дати протягом свойого гетьманства міліон золотих[696]. В недовгім часі Юрась мусів зложити булаву; його сумна доля розбудила загальне спочуваннє, а притім і цікавість, що стало ся з гетьманським майном; Яким Сомко робив докори Тетері і його товаришам, що вони «гетьмана постригли і скарб його весь пограбили»[697].

Але й по всіх тих заверюхах в руках Юрася лишило ся ще багато майна, передовсім скарб, що перейшов на нього в спадщині по батьку. Про се довідуємо ся з найбільш авторитетних уст – від самого гетьмана-черця. В січни 1668 р. польський виходець Ян Сіножацкий подав воєводі Шереметеву докладні звістки про раду в Дорошенковім таборі: «а Юрасько Хмельницький на тій же раді говорив, що він всі батьківські скарби відкопає і дасть плату Татарам, щоби тільки не бути під рукою великого государя і королівського величества»[698].

Се й всі звістки, що можна було віднайти про «скарби» Хмельницького. Все те тільки ури́вочне, богато лишаєть ся неясного. Передовсім не всюди можна знати, чи мова йде про військовий скарб, чи про приватне майно гетьмана. Спадщина Богдана дістаєть ся

693 Акты ЮЗР. Т. 7. С. 273.

694 Там само. Т. 5. С. 82.

695 Там само. С. 83.

696 Памятники, изданные Временной Комиссией для разбора древних актов. Киев, 1859. Т. 4. С. 216.

697 Акты ЮЗР. Т. 7. С. 365, 368.

698 Акты ЮЗР. Т. 7. С. 31.

в руки Юрія, як «батьківські скарби», але інші гетьмани (Виговський, Тетеря) хочуть дістати скарб в свої руки, як майно приналежне до гетьманської булави. Так само недокладні дані про се, в якім місці переховують ся скарби. Перші звістки вказують на Запороже, – звідти вийшло повстаннє і туди відсилає Хмельницький свою здобичу. Одно жерело говорить про Гадяч; ходить також чутка про Дубно. Але найбільше число звісток вказують на Чигирин: там мав заховати Богдан кільканайцять бочок срібла, туди відсилав хан гетьмана «по скарби», там переховує свій скарб й Юрась. Уперто удержуєть ся чутка, що скарби були закопані в землі: чуємо про старого гетьмана, що він закопує срібло в Чигирині, Виговський їде до Галича викопувати скарб Богдана, Юрась обіцює відкопати батьківські скарби.

З усього бачимо, що леґенда про «скарби» Хмельницького появила ся дуже рано, вже з початком діяльности гетьмана; дуже можливо, що мала якийсь реальний підклад, що дійсно були скарби, що переховували ся в тайні. Але ніякі близші і певні подробиці про се не дійшли до ширшого загалу; чутки про скарби були все неясні і недокладні. Про суботівські скарби в сучасних жерелах не знаходимо ніяких звісток; так, отже, не можна ствердити, коли повстали тутешні перекази, а тим більше не можна сказати, чи вони оснувались на якій фактичній підставі. Оповідання про скарби в Суботові для нас зістають ся тільки одним звеном широких легенд про Хмельницького.

ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ ІЛЯША КАРАЇМОВИЧА[699]

Іляш Караімович виступав в обставинах, які не могли йому зєднати симпатії у пізнійшій традиції[700]. Не був дуже замітною особою між козаками*. З 1635 р. маємо про нього першу звістку; був тоді мабуть у пруському поході у полку нереєстрових, – в повороті у Володимирі 26 жовтня полковник Константин Вовк[701] передає своїх козаків Іляшеві Караімовичу[702]. В 1637 р. був звичайним «реєстровим товаришем» переяславського полку[703]. Виринув на ширше поле аж підчас рухів Павлюка – в партії вірних постановам річипосполитої. В універсалі до переяславського товариства Павлюк писав: «А тих зрадників, кілько є у вас, військових, що їм обіди, вечері і бенкети у пана Жолкевського бували – і за те товаришів наших панови Жолкевському повидавали, – і не одному уха пообрізувано і на Гадяч вали сипати заведено, – тих зрадників військових не бороніть,

---

699 Опубл.: *ЗНТШ*. Львів, 1915. Т. 122. С. 29–36. [*Ред.*].

700 Караїмович Ілляш († 24.04.1648) – наказний гетьман (1634), переяславський полковник (1637–1638), військовий осавул (1638–1648). Вихрещений караїм. Один з лідерів старшини, яка сподівалася добитися зрівнення козацтва з шляхтою. У 1637–1638 рр. виступав на боці урядових військ. У квітні 1648 р. був відправлений проти Б. Хмельницького, але у Кам'яному Затоні на *чорній раді* козаки вирішили приєднатися до повсталих і перебили старшину, яка цьому противилася, в їх числі і І. Караїмовича (Мицик Ю. Євреї-козаки. *Web-журнал «Інтелектус»*. URL: www.patent.net.ua/intellecktus/cossakc/337/ua.htm). [*Ред.*].

* Наприкінці серпня 1633 р. князь Єремія Вишневецький привів 8-тис. військо на допомогу королівському війську, яке облягало Смоленськ. У його складі було 4 тис. надвірного війська князя Єремії, 2 тис. надвірного війська Луки Жолкевського та 2 тис. реєстрових козаків, набраних за допомогою чернігівського підкоморія Адама Кисіля, яких очолював Ілляш Караїмович (Акты Московскаго государства. Т. 1. С. 586–587). [*Ред.*].

701 Вовк Костянтин († після 1635) – учасник Хотинської битви, королівський ротмістр у Смоленській кампанії 1632–1634 рр., полковник, командир козацької флотилії на Балтійському морі у 1635 р. В ніч з 30 на 31 серпня 1635 р. успішно атакував гвельську ескадру у Піллау, захопивши в абордажному бою великий шведський транспорт, який пізніше був обміняний на польський флагманський фрегат «Чорний орел», раніше захоплений шведами (Мамчак М. Костянтин Вовк, полковник. *Мамчак Мирослав. Флотоводці України. Історичні нариси, хронологія походів*. Снятин, 2005. С. 111–113). [*Ред.*].

702 Архив ЮЗР. Т. 3. С. 357.

703 Okolski S. Dyaryusz transakoji wojennej... S. 13.

щоби їх до гармати, до війська піймавши преведено»[704]. Караімович мабуть належав до тих польських прислужників, може навіть стояв між ними на визначнім місци, бо не чекав на виконанє Павлюкових погроз, але з вересня 1637 р. з товаришами подав ся до війська вел. коронного гетьмана Конецпольського – аж до Бару. З собою привів Іляш також двох висланців Павлюка: Смолягу і Ганжу[705], які мали його арештувати[706]. Польським вождам такі вірні козаки могли віддати неоцінені прислуги. Польний гетьман Миколай Потоцький, що вів королівське військо в Наддніпрянщину, почав їх розпитувати, де мешкають проводирі бунтів, як до них дійти, як скоро можуть зібрати ся, де гармата, який урожай коло Дніпра і ин. «А що бачив, що він (Іляш) у тім щиро поступає, – зєднав собі у й. м. п. кор. польного гетьмана немалу ласку й афект»[707]. Се був початок карієри Караімовича. Лишив ся в польському таборі на час цілої козацької кампанії з листопада і грудня 1637 р.

Нагорода за вірність прийшла дуже скоро. По кумейським погромі, підчас боровицької облоги козаки мусіли завести переговори з Поляками і 24 грудня зложили оружє; на знак підданства козаки мусіли віддати військові інсіґнії і «скинути» страшину; потім заступник Потоцького Кисіль «з рамени гетьмана» назначив їм осаулів, полковників, судів і писаря. Переяславським полковником іменовано Іляша Караімовича. Але з урядом і особою його зв'язано ще висшу почесть; віддано йому на час старшинство над цілим

---

[704] З Крилова 12.VIII.1637 (Ibid. S. 12).

[705] Можливо: Ганжа Іван († 22.09.1648) – уманський полковник (1648). Походив з кримських татар чи молдован. З 1630-х служив у реєстровому війську, пізніше опинився у надвірному війську Олександра Конєцпольського (1637), можливо, з допомогою І. Караїмовича. У 1647 р. підтримав Б. Хмельницького. Був козацьким агітатором під Кам'яним Затоном і учасником битв на Жовтих Водах і під Корсунем. У червні 1648 р. здобув Умань і Тульчин. Загинув під час герцю на р. Ікві під Пилявцями. Версія про перехід Ганжі на польський бік, участь у битві під Берестечком та нобілітації за заслуги в боротьбі з козаками відноситься до іншої особи. Ганжі продовжували служити у козацькому війську. Григорій Ганжа у 1649 р. був київським полковником, а старшина Михайло Ганжа в 1668 р. потрапив у московський полон (Заруба В. Козацька старшина Гетьманської України. С. 98–99). [*Ред.*].

[706] Okolski S. Dyaryusz transakcyi wojennej… S. 13; Конецпольський в листі з Бару 7.IX.1637 (Грушевський М. Історія України Руси. Т. 8. С. 251).

[707] Okolski S. Dyaryusz transakcyi wojennej… S. 21.

запорозьким військом, бо звичайного старшого чи гетьмана козакам не дозволено. В тексті присяги, яку уложено для козаків, піднесено, що Іляш дістає відзначенє за се, що «статочно не в'яжучи ся до бунтів, трівав при короннім війску»[708].

Іляш як «старший полковник» не проявляв і не міг проявляти самостійности на своїм тимчасовім уряді, але мусів сповняти доручення коронного гетьмана. В лютім 1638 р. був при гетьманських комісарах, що переводили ревізію реєстра[709]; в марті ходив з ротмистром Мелєцьким і реєстровими на Запороже – безуспішно[710]; в цвітні був з реєстровим військом в Переяславі і звідси ходив проти нового війска Скидана[711]; в маю був з коронним військом під Голтвою, де замкнув ся Острянин і з своїми козаками «як добрий юнак» виконав перший приступ на місто, – при тім його постріляно[712]. В половині червня ходив Караімович з реєстровими при коронних хоругвах над Дніпро проти Скидана і розбив його військо[713]. Капітуляція повстанців над Старцем 7 серпня 1638 р. покінчила довгу кампанію; повстанці і реєстрові мали з собою погодити ся і приняти спільних полковників, яких визначить коронний гетьман; старшинство над військом задержував гетьман для себе[714]. Між ново іменованими полковниками, в числі шістьох, не бачимо Іляша Караімовича[715]. Полковників вибрано по половині з вірних реєстрових і повстанців; се була компромісова ліста і тому мабуть Потоцький не давав туди Караімовича, що мав занадто правительственну краску і міг стрінути ся з недовірєм більшости. Гетьман чекав, щоби уми вспокоїли ся і тоді готував нагороду для вірного слуги річипосполитої. На остаточній комісії на Масловім Ставі 1 грудня 1638 р. козаччина мусіла приняти сувору конституцію, що мала основно змінити устрій реєстрового війска: на чолі стояв королівський комісар, полковниками ставала шляхта. Не відступлено нітрохи від букви закона, – навіть для такого певного чоловіка,

---

708 Ibid. S. 66–67.

709 Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 8. С. 279 (з неопублікованої реляції Киселя).

710 Ibid. S. 288–289; Okolski S. Dyaryusz transakcyi wojennej… S. 72.

711 Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 8. С. 290–291.

712 Okolski S. Dyaryusz transakcyi wojennej… S. 98.

713 Ibid. S. 139.

714 Ibid. S. 176.

715 Ibid. S. 188.

як Караімович, не було виїмку, – переяславське полковництво заняв шляхтич Станислав Олдаковський. Для Караімовича лишено тільки найвисший уряд доступний козакам – військове осаульство; другим осавулом був іменований Левко Бубнівський, а обом віддано похвали: «через весь той час розрухів не тільки не лучили ся до своє волі, але противно додержуючи вповні віри і підданства й. к. м., богатьом иншим були приводом до доброго»[716]. Платню діставав осаул 600 золотих річно; се була офіціяльна нагорода, яку одержав Іляш за свою службу; на такім становищі дочекав мабуть до початків Хмельниччини, що забрала його як одну з перших жертв.

Караімович не тішив ся симпатією у повстанців, – се річ зрозуміла. Гуня[717] в таборі над Сулою як услівє помиреня ставив видачу Іляша і п'ятьох инших «вірних» козаків[718]; козаки над Старцем жалували ся, що Караімович забрав монастирський скарб з Терехтемирова[719]. Іляш жив під страхом, що з ним зроблять, як з иншими прислужниками польського панованя[720]. Причини сього нам ясні. Але тяжче пояснити собі, яке було становище Караімовича між реєстровими, чим він вибив ся на їх проводиря, що взагалі репрезентував собою.

Переглядаючи дані, що маємо про Іляша Караімовича, мимохіть доходимо до погляду, що цілі його були дуже особисті, а дорога, на якій він збудував свої успіхи, се була панська протекція. Караімович – коли судити по прізвищу – був чоловік не-українського походженя; звідси висновок, що був слабо зв'язаний зі змаганнями козаччини і лекше податливий на корисні пропозиції власть маючих і на надію легкої наживи. Він же мабуть належав до гурта, який

---

716 Ibid. S. 193.

717 Гуня Дмитро Тимошович – гетьман (7.12.1637–10.12.1637; 01–03.1638, 3.06.1638–28.07.1638). Полковник у війську гетьманів Павлюка та Острянина. Прорвався з табору під Старицею на Січ. У 1640 р. очолював спільний похід з донськими козаками проти турків на Чорному морі. Дальша доля невідома (Wójcik Z. Hunia Dymitr Tymofiejewicz. *Polski Słownik Biograficzny*. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1963. T. 11/1. Zesz. 44. S. 107–108). За оцінкою Михайла Грушевського, його відступ з-під Жовнина і оборона на Старці-Дніпрі дають змогу віднести Дмитра Гуню до найславніших козацьких полководців (Грушевський М. Ілюстрована історія України. Відень, 1921. С. 294). [*Ред.*].

718 Okolski S. Dyaryusz transakcyi wojennej… S. 139.

719 Ibid. S. 179–180.

720 Пор.: Грушевський М. Історія України Руси. Т. 8. Ч. 1. С. 279, 289 (з сучасних реляцій).

бенкетував зі шляхтою в Переяславі, він зумів здобути собі прихильність Потоцького; він уперто тримав ся панської руки і за се здобував похвали і відзначеня… Але всі ті закиди ділить з Караімовичем значна часть реєстрової козаччини. Думка про згідне пожитє зі шляхтою була тоді дуже поширена між козацькою старшиною і взагалі заможнійшим козацтвом; причина була і в надії забезпечити ся так перед напастями, і в страху перед коронним військом, і внеохоті до черни. З Переяслава втікає з Караімовичем кількадесять козаків – великий гурт його однодумців; инших, як Саву Кононовича і Онишкевича заскочило арештованє зі сторони Павлюківців, а так певно також пішли би під крила гетьмана. Караімович не був сам один в короннім таборі, а в инших полках (Біла Церква, Корсунь), також було значне число козаків, що воліли піддати ся польському війську, як іти з Павлюком. Але сі козаки, що не лучили ся з повстанєм, через те не зрікали ся ще бути козаками; се відчували добре вожди польського війска. Навіть коли вже проведено ревізію реєстра і виключено з нього усіх підозрілих, – ще не можна було вірити в повну лояльність козаків; висилано реєстровців у походи тільки в товаристві коронних відділів, але і тоді треба було признати: «козаків трудно ужити против їх народу, – як вовком орати…»[721]. Караімович може не був таким «вовком», бо занадто добре йому було при боці гетьмана, але не перестав бути козаком і не позбував ся зв'язків з козаками. Що більше – удержував зносини навіть з одиницями скомпрометованими перед урядом.

При ревізії реєстру в лютім 1638 р. польські комісарі переводили слідство і виключали всіх підозрілих о участь у повстаню; так нпр. скинули з уряду миргородського полковника і розв'язали його полк. Також бажали скинути полковників черкаського (Якова Гугнивого) і чигиринського (Григорія Хомовича); але за них вставив ся Караімович, тоді вже «старший полковник», поручав їх знанє в запорозьких справах і казав, що тепер не бачить більше відповідних на сі уряди; «тому мусіли ми їх полишити» – пишуть комісарі[722]. З яких причин боронив Іляш тих полковників, можемо тільки здогадувати ся.

Маємо і другий подібний факт. «При тім попису», пишуть комісарі, «пильнували ми поарештовувати козаків вказаних паном

---

721 Ibid. S. 289 (реляція Мєлєцкого).

722 Ibid. S. 280 (реляція Мєлєцкого).

краківським (Конецпольським). І так Чорномазого взяли ми і посилаємо»[723]. Комісарі не говорять, що стало ся з арештованим козаком. Але про нього маємо звістку в непублікованих листах Караімовича і Станислава Потоцького*. Іляш Караімович «полковник старший» знов вставляє ся за підозрілим «товаришем». Василя Чорномаза з Миргорода віддали до козацької в'язниці, за неоправданим доносом – пише Іляш до Миколи Потоцького. Він має свідоцтво від місцевого державця і всіх миргородських обивателів що до «чесного і пристійного помешканя свого», що не вдавав ся в ніякі бунти і був вірним слугою короля і річипосполитої. «Пан Біг і посполите право приказує нам невинних людий визволяти й за ними причиняти ся», – тому полковник боронить обжалуваного і просить гетьмана, щоби лишити його при «здоровлю й худобі його». Станислав Потоцький, оден з комісарів, що переводили ревізію реєстра, повідомляє також, що вся військова старшина «висвідчила» Чорномаза, що не був приводом ані радою для ніяких бунтів.

Справа Чорномаза цікава відвагою оборонців і доброю орґанізацією оборони. Коли Конецпольський поручав арештувати Чорномаза, то мусів мати якісь «рахунки». Не дивлячи ся на такий стан річий, козаки вмить орґанізують оборону товариша: дістають свідоцтво льояльности від миргородського державця і инших обивателів, порушують старшину, зібрану в Переяславі, шукають дороги до комісарів і гетьмана. Хоч козаччина була під важким терором і мусіла показувати покору і послух, – не вагала ся в потребі заступити ся за підозрілого товариша. Інтересне передусім становище Іляша Караімовича, який хоч на зверх незвичайно льояльний, в дійсности тримаєть ся за руки з козаками і покриває їх вини своєю протекцією. Чи робив він се тому, щоби здобути собі симпатії між загалом козаччини чи з инших мотивів, се річ рівнодушна. Але досит яснее його бажанє стояти близько до козаків, – бажанє тим більше замітне, що з уряду він мав поборювати всякі козацькі «бунти».

Тодішніх козацьких діячів не все можна належно зрозуміти й оцінити. Не було ще вироблених поглядів і політичної традиції; припадкові обставини ведуть людий в сей або той табор. Не треба забувати, що й Богдан Хмельницький стояв тоді при боці Караімовича…

---

723 Ibid. S. 289.

* Оба листи подаємо при кінци.

Але нераз дуже правдива є сентенція польського офіцера: «козаків трудно ужити проти їх народа»… Хмельницький вкінци вернув ся до народа; Іляш Караімович мав тільки щасливі моменти, а потім кровю заплатив за свою помилку.

Ще про цитований лист Караімовича. Се мабуть одиноке звісне ориґінальне письмо того «старшого полковника», нині є тільки в копіях[724]. Не можна ствердити, чи писане рукою Іляша, бо тим самим письмом писаний лист Ст. Потоцького*; можливо, що оба листи писав запорозький писар. Що лист Караімовича переходив через військову канцелярію, не се вказує запорозька печать. Тій печаті належить ся окрема згадка. Вибита на папері, підложеним воском чи ляком, промір к. 31 мм; по середині козак в ході, звернений боком, при боці шабля, на лівім рамені рушниця; кругом напись: КОПИЕ ВОИСКА ЗАПОРОЗКОГО. Се не спеціяльна печатка Караімовича, але давна запорозька печать: з автопсії знаю, що вона є на листах Михайла Дорошенка з 1628 р.[725]. Хоч змінив ся устрій запорозького війська лишив ся давний «клейнот», – одинокий свідок давної незалежности.

ДОДАТОК

I.

Jasnie Wielmozny a nam wielce Mwy Panie Woiewoda Bracławski, Panie nasz mwy;

Uniżone y we wszem powolne służby nasze młew lasce WM naszego Mpana iako naypilniey oddawamy etc. etc.

Towarzysz nasz Wasili Czornomaz z Mirgoroda nie wiedziec za iakim vdaniem, a znac niewinnym, iest oddanym y wszytkich obywatelow mirgorodskich pocziwego y przystoynego pomieszkania swego, ze na zadne bunty nie zarabiał y wiernym się sługa Iego KM y RP naydował, iako WM nasz Mwi Pan z samych tych listow swiadecznych zrozumiec będziesz raczył, prosił mie o przyczyne do WM naszego MPana. A yż

---

[724] Грушевський М. Історія України Руси. Т. 8. Ч. 1. С. 289, 291 в нотатках.

* Але підпис Ст. Потоцького власноручний.

[725] Жерела до історії України-Руси. Т. 8. С. 187–190, 201. З тих листів перерисовано печатку і вона буде подана в окремій моїй статі про козацьку сфрагістику.

Pan Bog y prawo pospolite man roskazuie niewinnych ludzi wyzwalac y za niemi się przyczyniac, wiedząc, że wprod ta sprawa po Bogu na WM naszym miłosciwym Panu polega, nie czuiąc nic takowego po tym człoweku, iako niewinnym przy swiadectwach mianowanych, smiem za nim do WM mego MPana prozbę moie wniesc, uniżenie prosząc, aby był uwolniony, iakoby z Mwey łaski WM naszego MPana zdrowia y chudoby swey całum został, ktory Pana Boga za dobre zdorowie WM naszego MPana prosic, a my unizoną służbą naszą zasługowac winni bęndziemy. O co powtore uniżenie prosząc, Mwey sie łasce WM naszego MPana poruczamy. Datum w Pereasławiu, d. 23. february A. 1638.

To tez WM swemu Mwemu Panu do wiadomosci donoszę, że zaraz dnia iutrzeiszego w drogę za porohi wychodzę.

WM naszego MPana y dobrodziela unizeni słudzi Illiasz Karaymowicz z polecenia WM mego MPana, pułkownik starszy woyska Iego K. M. zaporozskiego.

Лист писаний на аркуші; на 4 стор. адреса:

Jasnie Wielmożnemu Panu iego Mpanu Mikolaiowi z Potoka Potockiemu. Woiedwodzie bracławskiemu, Hetmanowi Polnemu Coronnemu, generalowi Podolskiemu, latyczowskiemu, niezynskiemu etc. etc. staroscie, Panu nam wielce mwemu.

Печать.

Бібліотека Пшездєцьких у Варшаві, кореспонденції К.

II

Iasnie Wielmozny Mci Panie Woiewodo bracławsky
Moy Mci panie y Dobrodzieiu

Ziachawszy z rozkazania WM M. M. Pana na te rewizyą kozakow zaporowskich, przychodzili do mnie wszytka starszyna woyskowa, wyswiadczaiąc Czarnomaza, iż do żadnych buntow nie był powodem ani radą. Przychodzi mi tedy prosic za onym WMMMPana y Dobrodzieia, abys nad onym miłosierdzia (gdyż sie nie na niego, aby mial bydz buntownikiem), WMMMP. raczył. Unizone usługi me przytym oddawam v łaske WMMMPana y Dobrodzieia.

W Pereasławiu d. 23. februarii 1638.

WMMMPana y Dobrodzieia

Unizony sługa

Stanisław Potocki.

На аркуші на ст. 4. печать і адреса:

Jasnie Wielmożnemu memu Mciwemu Panu Bratu y Dobrodzieiowi Iego Mci Panu Woiedwodzie bracławskiemu, Hetmanowi Polnemu Coronnemu, kamienieckiemu, latyczowskiemu, niżynskiemu etc. staroscie oddac.

Тамже, кореспонденції. Р.

УЧИТЕЛЬ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО (АНДРІЙ ГОНЦЕЛЬ МОКРСЬКИЙ)[726]

В перших днях облоги Львова в жовтні 1648 р. Богдан Хмельницький візвав львівських міщан до переговорів. Міська рада вислала до гетьмана як першого парляментаря латинського священика Андрія Гонцеля Мокрського, колишнього єзуїта, тодіж приналежного до ордену регулярних каноніків. Длячого вислано в посольстві якраз сю людину, се сучасні і пізнійші жерела поясняють досить однозгідно. Синдик міста Самуїл Кушевич, що перебував тоді у Львові і також ходив у посольствах до гетьмана, каже загально, що Мокрський «з Хмельницьким мав уже свої певні знайомства»[727]. Пізнійший історик львівської єзуїтської колегії Матвій Вєлєвич згадує, що Мокрського вислано до козацького табору тому, щоби він провірив, чи гетьман є справді під Львовом, «як що його дійсно знає з лиця, як про се всюди оповідав»[728]. В сучасних безіменних «новинах» подано врешті найдокладнійше характер знайомства Мокрського з гетьманом: «Ксьондз Мокрський був єзуїтом і вчив у школах, – під ним Хмельницький слухав поетики й реторики»[729].

Андрій Гонцель Мокрський був, отже, учителем Богдана Хмельницького.

Про молоді роки і шкільні часи гетьмана залишили ся тільки дуже загальні і недокладні вістки. Проф. М. Грушевський освітлює їх критично у біографії Хмельницького:

«Про науку Богдана Коховський каже, що він учив ся в київській ґімназії, а також "по словам богатьох" – у Ярославі у єзуітів. Останнє більш певне, перше дуже мало, і, мабуть, з'явило ся як пізнійший, безосновний здогад. Київська ґімназія, себто братська школа, починала своє істнованнє тоді коли Хмельницький, мабуть, уже кінчив науку у єзуітів, а може і скінчив її, тай ніяких звязків у Хмельницького з київськими шкільними кругами не знаємо, ніякої пам'яти про

---

726 Опубл.: ЗНТШ. Львів, 1922. Т. 133. С. 27–38. [*Ред.*].

727 Облога Львова С. Кушевича (Жерела до історії України-Руси. Т. 4. С. 101).

728 Historia collegii Leopoliensis S. J. (к. 1665 р.) (Жерела до історії України-Руси. Т. 6. С. 165).

729 Новини з Варшави до обозу вислані 29. XI. 1648. Тека Нарушевича 143, 379 (цитує: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 8. С. 470–471).

його науку в сих кругах не бачимо[730]. Натомість про його ученнє в котрійсь єзуїтській колегії, – ярославській чи львівській, се не зовсім ясно, – маємо свідоцтва більш певні: його професор єзуіт Мокрський, "під котрим Хмельницький учив ся поетики і реторики", потім був уживаний в посольствах до Хмельницького, з огляду на сю особисту знайомість; тоді Мокрський був у Львові, перед тим міг бути і в Ярославі. При тих зв'язках з Галичиною, які істнували на дворі Даниловича, зовсім природно, що чигиринський офіціяліст післав туди свого синка, і власне до такої щиро шляхетської школи, як єзуїтська колегія. Судячи з сеї звістки про науку поетики і реторики (її достовірности не можемо нічого закинути), Хмельницький був в єзуїтській школі досить довго: загальна освіта, поза котру звичайно не переступали люде світські, які не мали заміру віддавати ся церковній діяльности, займала 6–8 літ і більше, і кінчила ся власне реторикою. Освіта, котру Богдан тут дістав, була звичайна, середня освіта сучасного "освіченого" чоловіка, і супроти наведеної звістки мусимо лишити на боці відзиви сучасників, які говорять про Хмельницького, як про чоловіка ледве помазаного освітою[731],

---

[730] На підтвердження думки проф. Грушевського, що Хмельницький не вчив ся у Києві, можна дати ще одно argumentum a silentio. А саме: є два листи з 1654 р., в яких поручають ся київські братські школи цареви, – Б. Хмельницького з 27 мая і Виговського з 29 мая. Оба листи зложені в тій самій військовій канцелярії, як на се вказує подібна стилізація. У своїм листі Виговський згадує, що «монастырь Братскій кіевскій во училищехъ своихъ много благочестивыхъ церкви нашея восточныя сыновъ христіянского російского православного народа ученіемъ благочестивымъ обучилъ и воспиталъ въ вѣрѣ православной», і додає: «отъ нихъ же и самъ азъ есмь, аще и мнѣйшій и послѣднѣйшій слуга...». В листі гетьмана також сказано, що із сих шкіл «многія изыдоша въ цѣломудріи и любомудріи лѣторосли церкви божіи», – але сам Хмельницький не ставить себе між учеників школи, хоч така згадка була б дуже цінна для попертя прохань братського монастиря, – очевидно учнем київської школи він не був. (Див.: Акты ЮЗР. Т 10. С. 732–736).

[731] Ґрондський: exigua litteratura tinctus (Grondzcius [Grądzki] S. Historia belli Cosacco-Polonici / ed. K. Koppi. Pestini, 1789. S. 40); Пасторій (Pastorius J. Bellum scythico cosacicum, seu de coniuratione Tartarorum, Cosacorum ey plebis Russiae contra regnum Poloniae. Dancig, 1652. S. 5): litterarum etiam non rudis (в Historia c. 27 одначе: rarior denique inter Cosacos latinae necnon in republ. Polona peritia Хмельницького); Коховський: ex usu litterarum aliquo non inhabilis tractandis negotiis fuit (Kochowski V. Annalium Poloniae ab obitu Vladislai IV Climacter Primus. Cracovia, 1683. S. 20).

що тільки між козаками міг бути замітним нею: не така то й рідка річ між козаччиною, а спеціяльно між її шляхетськими елементами, була середня шляхетська освіта в тих часах. Шкільна наука Богданова закінчила ся перед 1620-м р.»[732].

Так, отже, для ближчого означення часу й обсягу науки Богдана Хмельницького може служити поки що тільки особа його учителя Андрія Гонцеля Мокрського. Рід Мокрських, гербу Єліта, виводив ся із села Мокрсько у серадзькім воєводстві, – друге назвиско Гонцель невияснене[733]. З якої лінії сього роду походив Андрій[734] Гонцель Мокрський, де й коли родив ся, на се не можу дати відповіди[735]. І про дальше його життє аж до кінця 1630-тих рр. дати є тільки загальні, – жаль великий, бо до того часу належить шкільна наука Богдана Хмельницького. Історик литовських єзуітів, Станислав Ростовський, містить Мокрського серед докторів теольоґії і починає його біографію звісткою, що він «учив теольоґію в Польщі»[736] себто в Короні. Можна здогадувати ся, що також в Короні Мокрський покінчив школи; до ордену єзуітів вступив у 30-тім році життя. Про його учительську працю, зв'язану саме з особою Хмельницького, повело ся знайти тільки одну звістку. А саме літопись тшемешненського кляштору ордену регулярних каноніків, до котрого пізнійше вступив Мокрський, славить його, що «князям був милий і

---

732 Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 8. С. 470–471.

733 Okolski S. Orbis Polonus in quo antiqua Sarmaturum gentilitia et arma delucidantur. Crascowiae, 1641. T. 1. S. 354; Niesiecki K. Herbarz polski. Lipsiae, 1841. T. 6. S. 452–453; пор.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. Warszawa, 1885. T. 6. S. 633–634. Недоступний мені панегірик: Brzozowski J. Imię dobre i sława chwalebna... Saryuszów de Magno Mokrsko Mokrskich. 1740 (див.: Estreicher K. Bibliografia polska. Kraków, 1894. T. 13. S. 404).

734 Ім'я Мокрського у Ростовського подане помилково Юрій (мабуть, перемішано Jerzy і Jędrzej), за тим жерелом іде: Załęski S. Jezuici w Polsce. Lwów, 1901. T. 2. S. 642; але всі инші жерела дають безсумнівне ім'я Андрій.

735 Estreicher K. Bibliografia polska. Kraków, 1894. T. 13. S. 404 подає дату уродження Андрія 1598 р., але без відклику на якесь жерело, – ся дата у зіставленню з часом науки Хмельницького, (про се нижче) видаєть ся мені за пізна. Дата смерти подана у Естрайхера, 25 вересня 1645 р., хибна, бож Мокрський жив ще 1648 р.

736 Rostowski S. Litvanicarum Societatis Jesu historiarum provincialium. Vilnae, 1768. Pars. 1. S. 461.

самому Богданови Хмельницькому, якого колись учив у школах львівської колегії»[737].

З Корони Мокрський переселив ся на Литву, до Вильна. У виленській єзуїтській академії, як оповідає Ростовський, він учив св. письмо і полеміку та був проканцлєром і проповідником[738]. З писань Мокрського можна сконстатувати його побут у Вильні 1639 і 1642 р. і також означити ближче, що він був проповідником фарного костела св. Івана*. Ростовський записує також, що підчас свята в честь Йосафата Концевича, яке уладжували виленські єзуіти 19 січня 1642 р., Мокрський мав проповідь[739]. Але деколи мабуть він їздив теж у Польщу, принайменше його писання з 1640 р. звязані з Ловічем і Калішем.

Дальша життєпись Мокрського знов не має докладних дат. З невідомих причин він виступив з ордену єзуітів і переніс ся до ордену регулярних каноніків. З початку був у Мєхові, опісля приїхав до Тшемешна і там зложив професію**. Тшемешненська хроніка, що подає сі вістки, називає Мокрського також королівським проповідником. Прямого потвердження на се не маємо, бо не знаємо повної лісти проповідників короля Володислава IV[740]. Але що Мокрський

---

737 Подаю в цілости місце тшемешненської літописі, що відносить ся до Мокрського, із відпису, який зробив мені ласкаво парох Тшемешна кс. Ковальський: «Fr. Andreas Hączel Mokrski, S. Theologiae doctor, in Societate Jesu annis 30 professus, concionator regius, theologus, philosophus, orator absolutissimus, primum post dimissionem e Societate Miechoviam, deinde Tremesnam divertit ac tandem hic professus. Principibus charus ipsique Bogdano Chmielnicio, quem olim in scholis Leopoliensis collegii erudiebat, missus ad eundem internuntius a Sermo Joanne Casimiro, ubi humanissime exceptus et tractatus, Cosacis singulos nutus et verba colloquiorum observantibus; frustratus spe emolliendi animum Chmielnicii, rediit Leopolim, ibidem mortuus, apud PP. Franciscanos Conventuales est sepultus». Chronicon Tremesnense. P. 804. Порівн.: ks. dr. Łukowski J. Archiwum Trzemeszeńskie. *Roczniki Tow. przyjaciół nauk poznańskiego*. 1881. T. 11. S. 388.

738 Rostowski S. Litvanicarum Societatis Jesu historiarum provincialium. Vilnae, 1768. S. 461.

* Див. нижче.

739 Rostowski S. Litvanicarum Societatis Jesu historiarum provincialium. S. 357.

** В 1646 р. Мокрський не був уже єзуітом, – у виданні молитвенника тогож року він зветь ся тільки «s. theologiey doktor» (без «S. J.»).

740 З королівських проповідників і капелянів відомі тільки єзуіт Петроконський 1636–1637 і Матвій Сарбєвський 1636–1640 (Czermak W. Studya historyczne. Kraków, 1901. S. 91).

справді займав якесь важнійше місце у Варшаві, про се згадує сам Хмельницький в одному листі до залоги Замостя, що Мокрський «так королеви й. м. блаженної пам'яти (Володиславови) і сенаторам добре відомий»[741].

В 1648 р. Андрій Гонцель Мокрський знаходив ся у Львові. Чи приїхав туди у приватних справах, чи як політичний висланник з Варшави? Замітне становище, яке Мокрський займав у польській столиці, його побут у Львові підчас воєнної заверюхи, коли всі, хто тільки міг, утікали на захід, врешті його заходи, щоби дістати ся до Хмельницького, – все те вказує, що він явив ся у Львові не без спеціяльної якоїсь місії. Тшемешненська хроніка, жерело пізнє, але досить добре поінформоване про діяльність Мокрського, оповідає прямо, що він був «висланий до нього (Хмельницького) як посол від найяснійшого Івана Казимира»[*]. З инших жерел знаємо, що Іван Казимир, ще перед елєкцією, ріжними дорогами старав ся навязати зносини з козаками[742]; як що тшемешненські інформації вірні, то Мокрський був одним з агентів королевича. Зрештою всі заходи Мокрського під Львовом і під Замостєм вказують, що головною метою його було наклонити Хмельницького до переговорів з Іваном Казимиром, – і се він осягнув.

В козацькому таборі під Львовом Мокрський був двічі: 11 жовтня 1648 р. як перший парляментар і 12 жовтня разом з послами від міста[743]. Про першу його стрічу з Хмельницьким є ріжні версії. Самуїл Кушевич, що був тоді у Львові, в пізнійшій історії козацької війни розказує: «Хмельницький прийняв Гонцеля, що передав лист магістрату, зразу грізно і гордими словами, але згодом зробив ся лагіднійший і відіслав його до магістрату»[744]. Тшемешненська хроніка знає, що він був «дуже прихильно прийнятий і трактований,

---

741 Томашівський С. Межи Пилявцями і Замостєм. *Жерела до історії України-Руси.* Львів, 1913. Т. 6. С. 134 (вступна розвідка).

* Chronicon Tremesnense, як вище.

742 Кордуба М. Боротьба за польський престіл по смерти Володислава IV. *Жерела до історії України-Руси*. Львів, 1911. Т. 12. С. 55–56; Томашівський С. Матеріали до історії Галичини. *Жерела до історії України-Руси*. Львів, 1898. Т. 4. С. 72.

743 С. Кушевича Облога Львова (Жерела до історії України-Руси. Т. 4. С. 101); Wielewicz. Historia collegii Leopolitani S. I. (Жерела до історії України-Руси. Т. 6. С. 165–166).

744 Arma Cosaciса (Жерела до історії України-Руси. Т. 6. С. 63–64).

козаки з пошаною брали кожний його рух і слово розмови»[745]. Варшавські новини оповідають найбільше барвно: «Хмельницький пізнав його, при поспольстві нічого з ним не говорив, а як розійшли ся, низько за ноги вхопив і за науку дякував»[746].

Між гетьманом і його давнім учителем зав'язали ся тіснійші відносини. Вони оба використали їх для одної мети – розпочати мирові переговори. З чийого боку вийшла ініціятива, чи Мокрський зумів приєднати гетьмана, чи Хмельницький задумав використати відновлене знайомство для себе, се врешті все одно, бо обом сторонам був потрібний мир. На зазив гетьмана Мокрський згодив ся їхати від його імени в посольстві до Варшави. Колиж Мокрський не досить скоро вибирав ся в подорож, Хмельницький вже з дороги під Замостє вислав лист до львівських міщан «щоби шан. о. Гонцеля як найскорше йому прислали, і заявляв, що дуже жаліє, що він дотепер сидить у Львові і не поїхав у його товаристві, як се обіцяв, – хоч мав їхати до короля в уряді посла від нього і сей обов'язок прийняв охотно»[747]. Мокрський виїхав зі Львова зараз другого дня, 7 листопада, з свояком гетьмана, Захарієм Хмельницьким. Під Замостєм Мокрський двічі ходив як парляментар гетьмана до обложеного міста (11 і 12 листопада) і наклонив міщан до переговорів[748]. Врешті 16 листопада виїхав до Варшави з гетьманськими листами до Івана Казимира і станів річипосполитої; разом з ним їхав Захарій Хмельницький і сорок осіб товариства[749]. У Варшаву Мокрський приїхав 24 листопада[750]; про свою місію зложив Іванови Казимирови письменне звідомлення[751].

---

[745] Arma Cosacica (Жерела до історії України-Руси. Т. 6. С. 63–64).

[746] Новини з Варшави 29 XI 1648 (Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 8. С. 471).

[747] Wielewicz 1. c., пор. лист Кушевича 1. c.

[748] Bytomski J. Obsidio Zamoscana. *Жерела до історії України-Руси*. Львів, 1913. Т. 6. С. 147, вступ.

[749] Лист Кушевича 1. c.; лист до Івана Казимира XI 1648 (Rawita-Gawroński F. Sprawy i rzeczy ukraińskie. S. 90–99); лист до Річипосполитої 15 XI (Michałowski J. Księga pamiętnicza. S. 213–214); зміст інструкції рукопис бібл. Оссолінських ч. 189, с. 185.

[750] Акти елєкції Івана Казимира (Жерела до історії України-Руси. Т. 12. С. 93; пор. реляцію нунція Дж. де Торрес. 28. XI (Там само. Т. 16. С. 31).

[751] З рукописів бібліотеки Замойських зміст у Томашівського (Жерела до історії України-Руси. Т. 6. С. 106–107, вступ).

Посольство від Хмельницького прийнято на варшавському дворі з радістю, як несподіваний кінець війни. На бажаннє короля Мокрський мусів зараз вертати ся до гетьмана, передати йому королівську відповідь. Він згодив ся їхати, «захоплений надією, що зм'ягчить ум Хмельницького», згадує тшемешненський літописець; виїхав у перших днях грудня 1648 р.[752].

Але тимчасом Хмельницький вже відступив від Замостя і вертав ся з військом у Придніпрянщину. Мокрському не довело ся вже побачити гетьмана. Він вернув ся знов до Львова і тут зустріла його смерть. Мокрський захворів ще при приїзді до Варшави, – тяжив уже на ньому вік: його ученик Хмельницький мав тоді які 53 роки, кількож старший був сам учитель!... Як згідно оповідають жерела, Мокрський умер у Львові у францішканськім кляшторі Святого Хреста і тамже був похоронений[753]. Ростовський подає рік смерти його – 1649. Се було мабуть в січні, – в лютім 1649 р. Мокрський згаданий вже як небіжчик[754].

Андрій Гонцель Мокрський полишив пару творів панегіричного і релігійного змісту. Відомі нам такі[755]:

1. Pogonia żałobna Jaśnie Oświeconego y Jaśnie Wielmożnego Pana Symeona Samuela Lubartowicza Sanguszka Xcia z Kowla, Woiewody Witepskiego, Starosty Suraskiego etc. etc. u grobu zastanowiona. Przez X. Andrzeia Hączla Mokrskiego theologa Societatis Jesu roku 1639 dnia 22 lutego. W Wilnie w drukarni Societatis Jesu roku Pańskiego 1639 (4°, карт. 28).

2. Trzy wieże na gruncie Jaśnie Wielmożney familiey Jch Mościów Panów Grudzyńskich od Wielmożnego Jego Mości Pana Stephana Grudzyńskiego Woiewodzica Rawskiego, Wyskiego, Pileckiego, Bolemowskiego etc. Starosty. Wystawione. A przy pogrzebie żałosnym od X. Andrzeia

---

752 Про виїзд Дж. де Торрес 5. XII. 1648 р. (Жерела до історії України-Руси. Т. 16. С. 32); лист Івана Казимира 1. XII (Szajnocha K. Dwa lata dziejów naszych... T. 2. S. 58).

753 Хроніка конвенту Св. Хреста (Жерела до історії України-Руси. Т. 6. С. 180); Chronicon Tremesnense 1. c. Сей францішканський монастир був при Янівській вулиці, – пам'ять по ньому лишила ся в назві Святохрестної вулиці.

754 В лютім 1649 р. у Хмельницького у Переяславі був кармеліт Лентовський «na miejscu xdza Mokrskiego niebożczyka» (Michałowski J. Księga pamiętnicza. S. 373).

755 Спис подають: Brown J. Biblioteka pisarzów assystencyi polskiej Towarzystwa Jezusowego. Poznań, 1862. S. 284; Estreicher K. Bibliografia polska. Kraków, 1908. T. 22. S. 513; з автопсії знаю два перші писання.

Hączla Mokrskiego Societatis Jesu Theologa pochwalone. W Łowiczu w kościele Oyców Bernardynów dnia 27 sierpnia roku 1640 (4°, карт ненумерованих 47).

3. Conatus gratiae Laur. Gembicki archiep. Gnesnen. Calissii 1640 друк in 4° відомий тільки із згадки Нєсєцького (Kasper Niesiecki *Herbarz polski.* T. 3, 292[756]).

4. Zrzenica duchowna od słońca niestworzonego obrócona to iest naycelnieysze y naypożytecznieysze nabożeństwo do samego Boga w Troycy S. Jedynego przez... Doktora Th. Soc. Jesu kaznodzieię kościoła farnego Wileńskiego S. Jana. W Wilnie w drukarni akademickiey R. P. 1642 (16°, карт 10 і стор. 312).

5. Те саме – S. Theologiey doktora w Krakowie w drukarni Krzysztofa Schedia J. K. M. typographa r. p. 1646 (12°, карт 8, стор. 349).

6. Те саме – Poznań, w Drukarni Akademickiey 1692.

З дат життя Мокрського, які повело ся зібрати, найважнійше для нас се, що він учив Хмельницького в єзуїтській колегії у Львові. Ся вістка йде з жерела доволі пізного й далекого, бо з біоґрафії Мокрського, поданої у тшемешненській хроніці, – але дані сього життєпису опирають ся на якімсь жерелі близькім до Мокрського і нема причини їх відкидати. Що Хмельницький справді вчив ся у Львові, на се можнаб знайти ще деякі посередні докази. З оповідань Коховського знаємо, що батько Богдана, Михайло Хмельницький, був спершу слугою Станислава Жолкевського в Жовкві, колиж Жолкевський віддав 1605 р. свою доньку Софію за Івана Даниловича, він перейшов з двором молодої до Олеська. З єзуїтських жерел довідуємо ся, що Жолкевський був ревним протектором єзуїтів, вибрав собі із них військового капеляна, запрошував їх на місію до Жовкви. Зокрема він опікував ся львівською колегією, за його протекцією єзуіти дістали у Львові будинки на приміщеннє колегії і при отворенню школи славили його промовами і діяльоґами як свойого фондатора[757]. При таких близьких відносинах Жолкевського до єзуітів не буде неправдоподібним здогад, що

[756] Ся книжка подана у Нєсєцького під іменем Войтіха Гонцеля, але Естрайхер 1. с. приписує її Андрієви. У липськім виданні Нєсєцького 1841 (Niesiecki K. Herbarz polski. T. 6. S. 453), є хибна дата 1620 р.

[757] Litterae annuae Societatis Jesu anni 1606. 1607. & 1608, etc. Albini, 1618. S. 692–698; пор.: Załęski S. OO. Jezuici we Lwowie. Lwów, 1880. S. 8, 71.

саме він наклонив свойого слугу, Михайла Хмельницького, віддати Богдана до єзуїтської школи у Львові.

В яких відносинах учив ся Богдан Хмельницький, що могла дати йому львівська єзуїтська школа?

Навчаннє у єзуїтській колегії у Львові[758] почало ся вперше в жовтні 1608 р. Школа містила ся в деревлянім домі, недалеко теперішнього костела єзуітів (самого костела ще тоді не було, будова почала ся 1610 р., але ще в 1623 р. ледви стояли мури); в 1611 р. школу перенесено до більшого будинку в сьомуж місці. В першому році відкрито три низші кляси т. зв. humaniora, – дві кляси граматики й одну поетики; були вже й три професори для богослов'я (морального і полемічного), тільки ледви чи мали більше число слухачів. У найблизших роках число кляс збільшило ся, – в 1611 р. числено 6 кляс, в 1612 р. заведено вперше курс фільософії, в 1613 р. мабуть почали ся правильні виклади теольоґії. Число студентів уже в перших трьох місяцях науки перейшло понад 200, в другому році було 400, в 1613 р. 530 і так дальше. Вже по першім році навчання єзуітські школи добули собі значну популярність в місті: «приєднали велику вдячність міщан і між иншим принесли особливо ту користь, що богатьох, що вже близше пізнали наші справи, почали ліпше думати й говорити про нас», пишуть єзуіти у свойому звідомленні. Побіч міщанства стала напливати й шляхта: в 1613 р. більшість студентів була вже шляхетського роду, «із найпершої шляхти». Можна думати, що Богдан Хмельницький війшов до школи зараз у перших роках її істнования, – в 1608 р. він міг мати вже 13–14 рік життя, – літа, у яких саме час було іти до середньої школи. Хроніка школи згадує також про особливі шкільні свята, що приготовляли ся з більшим заходом. Так вже відкриттє школи в жовтні 1608 р. було з промовами і діяльоґами; в 1615 р. святковано інтронізацію нового арцибіскупа Прухницького віршами й ґратуляціями, які виголосили студенти вищих кляс; один з панегіриків видано друком п. з. Vota, fausta omina, gratulationes. Але про сам хід науки не

[758] Сучасне жерело: Litterae annuae Societatis Jesu, доступні мені річники 1604–1612, 1614; Матвія Вєлєвича – Historia Collegii Leopoliensis S. J. (коло 1665 р.) є у державній (б. надворній) бібліотеці у Відні, відома мені тільки з нотаток, яких ласкаво уділив мені проф. др. Л. Фінкель; опрацьований дають: Załęski S. OO. Jezuici we Lwowie. Lwów, 1880. 118 s. і Харлампович К. Западно-русскія православныя школы XVI и начала XVII вѣка. Казань, 1898. С. 73–74.

маємо ніяких подробиць, – вона, очевидно, не відходила далеко від звичайної програми єзуїтських шкіл. Про ерудицію учителів свідчить вимовно великий ряд авторів, яких цитує сам Мокрський у своїх похоронних промовах: святе письмо старого і нового завіта; грецькі автори: Геродот, Ксенофонт, Ізократ, Менандер, Павзаній, Плютарх; римські: Салюстій, Лівій, Горацій, Овідій, Тацит, Ювеналіс, Светоній; отці церкви; богато західньо-європейських письменників XVI і XVII в., між иншими Еней Сильвій, Бароній і под.; з польських – історики Мєховіта і Стрийковський. Значіннє широкої освіти підносить Мокрський у похоронній промові в честь князя Санґушка, де величає ученість небіжчика: «Свідком його глубокої науки є велика любов до книг, у якому небудь напрямі написаних. Знаходив ти у його княжій бібліотеці і поважних коментаторів святого письма і глубоких теольоґів і тонких фільософів і вимовних красомовців і знаменитих політиків і веселих поетів, особливож духовних провідників на дорозі спасення» (Pogonia).

З писань Мокрського можемо орієнтувати ся також про суспільний і національний напрям виховання у львівській колегії. Дуже характеристичне є виславлюваннє шляхти взагалі і дрібної зокрема. «Кождий польський шляхтич з уродження є сонцем. Quasi sol refulgens inter nebulas gloriae (Eccl. 50). Родить ся як сонце з шляхетського гнізда, має світити як сонце промінням шляхетських чеснот і має розбивати всі хмари, що притемнюють його славу…» (Pogonia). «У нас рівний шляхтич найбіднійший найбогатшому, рівна шляхетська вольність, хоч в одного носить ся в убогій шаті, у другого у богатому блаваті, – але маємо сказати правду, – старинний правдивий шляхтич є той, у кого шляхетська чеснота процвитає» (тамже). «Часто се у великих панів буває, що до приятеля і гостей здобудуть ся на прихильність, але з челядю инакше не вміють тільки з гори, або, що гірше, з гнівом, з тріскотом, з фурією…» (тамже). «Доми і фамілії наші з малої і тісної звичайно закутини беруть свої початки... Оборонні замки, величаві палаци, недобуті башти звичайно з малих цеголок повстають, саміж цеголки з глини мають свій початок; так і шляхетство з підлого і незначного уродження бере свій початок, і хоч виводить ся високо через титули і старинні герби, то виходить із дрібних початків, якби з малих цеголок, – а якби хто хотів добирати ся до самого ґрунту, з якого починаєть ся, певно докопав сяб глини, з котрої і найперші шляхецтва повстають...» (Trzy wieże). Можемо уявити собі,

яке вражіннє робили такі проповіди на молодого Хмельницького, що також походив із малої і неславної шляхетської родини!

Але инший бік шкільного життя вражав знов дуже прикро і болюче православних учеників єзуїтської колегії, – се примусові релігійні католицькі практики школи. Від самого початку заведено в школі для учнів молодече брацтво, т. зв. маріянську содаліцію; в 1610 р. поділено її на два відділи, для старших і молодших студентів. Можна здогадувати ся, що й сі брацтва і всі инші єзуїтські установи особливо пильно опікували ся православними студентами школи. Звідомлення львівських єзуітів в тих роках переповнені згадками про тріюмфальні «навернення» православних. Так 1608 р. приєднано для римської церкви 7 Русинок, – «одна з них, як зробила обіт, що вернеть ся до лона церкви, відзискала зір, який була втратила»; 1610 р. «богатьох від схизми відступило»; 1611 р. «більше чим 20 руських духовних, побіч немалого числа народа, львівські отці наклонили до повороту до єдности з римською церквою» і т. ин. Сі заходи не лишали певно на боці і студентів.

Андрій Гонцель Мокрський також не був чужий тій стороні діяльности єзуітів і також захоплював ся боротьбою з иновірцями. Сліди того є в його писаннях. На похороні равського воєводича Степана Грудзинського 1640 р. він згадував з признаннєм, що небіжчик «в Лютомирську у маєтности своїй костел фарський безбожним єретикам відібрав, від нього розбійників душ людських, зводителів простого народа, міністрів відігнав, при ньому священиків настановив...» (Trzy wieże). За такі самі виступи проти православних Мокрський славить витебського воєводу, князя Самійла Санґушка, що помер 1639 р.: «Він, хоч походив із предків руської релігії, незгідної з католицькою римською церквою, найперший прийняв святу католицьку віру і всі обряди римської церкви, й так міцно прийняв, що і сам у правдивій вірі стояв аж до смерти непорушний і у своїх маєтностях, так у містечках, як і селах не допустив відщепленого Наливайківського набоженства. Свідком того місто Смоляни, в якому, як відщепенці зібрали велику суму грошей і йому жертвували та просили, щоби їм позволив одну церкву для козацького набоженства, він не хотів ніякою мірою зробити того, бо розумів, що се правовірному християнському панови не пристоїть» (Pogonia żałobna).

Які спомини залишили ся у Хмельницького із єзуітської школи у Львові? Коли вірити безіменному варшавському кореспондентови,

він сердечно зустрів свойого давнього учителя: «…низько за ноги вхопив і за науку дякував...». Минуло ся трийцять років від часу, як він в останнє попращав школу, – як звичайно буває, час затер усі немилі вражіння, полишив ся тільки гарний спогад молодечих літ... Але чи з рівним захопленнєм Хмельницький відносив ся до єзуітів взагалі, про се треба дуже сумнівати ся. Стріча з Мокрським в нічому не змінила відношення гетьмана до католицького духовенства. Хмельницький не погоджував ся з руїнними виступами народа, з нищеннєм костелів, переслідуваннєм ксьондзів (тому він покарав Кривоноса), але також не бажав, щоби єзуіти і вище латинське духовенство вертало ся на козацьку Україну, – се він зазначив у своїх жаданнях під Зборовом в серпні 1649 р.

Се, що Хмельницький учив ся у Львові, мало значіннє для нього з иншого боку: Львів став йому близький і рідний. За шкільних часів він певно не пізнав усього життя галицької столиці. Єзуїтська школа очевидно старала ся закрити перед своїми учениками змагання українського міщанства у Львові, працю брацтва, діяльність брацької школи, – як що згадувано там про православних, то тільки, щоби зогидити їх і навчити до них ненависти. Але все таки неможливо було відгородити молодого хлопця від усіх стріч з його одновірцями, – з тими, що поборювали денаціоналізаційні заходи єзуітів; молодий Богдан мусів знайти ся також у крузі українських впливів. Пізнійше життє розяснило йому сі молодечі вражіння, дало зрозуміти змагання і працю українського Львова. І се, що підчас облог 1648 і 1655 р. він пощадив місто, хоч в частині було проявом тих симпатій для Львова, які залишили ся в його душі вже від шкільних часів.

ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВА В XVII ст.[759]

Архів української держави XVII–XVIII в. переховався у досить значних останках під назвою Архіва Малоросійської Колеґії, тої установи, що перейняла його під свою управу по знесенню гетьманства 1764 р. Історія цього Архіва від перших десятиліть XVIII в. відома доволі докладно і має немалу літературу[760]. Натомість

---

[759] Опубл.: ЗНТШ. Львів, 1924. Т. 134–135. С. 67–78. [*Ред.*].

[760] Отчетъ о занятиях слушателя Археологического Института Н. П. Рагозина по приведению в порядок дел б. архива Малор. Коллегии, принадлежащего Историко-Филологическому Обществу при Харьковском университете. Сборник Археологического института. Санкт-Петербург, 1881. Кн. 5, пол. 2. С. 1–32; Багалей Д. Заметка об архиве Малор. Коллегии, находящимся при Историко-Филологическом Об-ве Харьковского ун-та. *Киевские Университетские известия*. Киев, 1882. № 9. С. 131–141; Ефименко П. Архив Малорос. Коллегии при Харковском университете. *Киевская старина*. 1882. Кн. 1. С. 193–198; Багалей Д. Мысли об устройстве историческаго архива при Харьковском университете. Санкт-Петербург, 1884. 16 с.; Багалей Д. О вновь открытых материалах для истории левобережной Малороссии. *Труды VI археологического съезда в Одессе.* Одесса, 1889. Т. 4. С. 79–82; Багалей Д. Несколько замечаний по поводу статьи г. Н. В. о децентрализации наших исторических архивов. *Киевская старина*. 1893. Кн. 2. С. 346–355; Багалей Д. О необходимости превращения харьковскаго историческаго архива в центральный архив. *Труды XII археологического съезда*. (Москва, 1902. Т. 2. С. 12–17; Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Киев, 1888. Т. 1. 522 с.; Киев, 1893. Т. 2. 556 с.; Киев, 1902. Т. 3. 462 с.; Теличенко И. Скорбный лист архива Малор. Коллегии. *Киевская старина*. 1889. Кн. 2. С. 445–458; Ковалевский А. К истории малороссийских оффициальных архивов. *Киевская старина*. 1894. Кн. 3. С. 557–558; Плохинский М., Иванов Е. Опись делъ харьковскаго историческаго архива. Харьковское отделение. *Сборник Харьковского историко-филологического общества.* Харьков, 1892. Т. 5. С. 1–32; Харьков, 1894. Т. 6. С. 33–64; Харков, 1896. Т. 8. С. 65–112; Харьков, 1897. Т. 9. С. 113–128; Харков, 1900. Т. 12. С. 129–176; Иконников В. Опытъ русской историографии. Киев, 1891. Т. 1. Кн. 1. 1067 с.; Киев, 1892. Т. 1. Кн. 2. 976 с.; Киев, 1908. Т. 2. Кн. 1. 1115 с.; Киев, 1908. Т. 2. Кн. 2. 1062 с.; Плохинский М. Архивы Черниговской губернии. *Древности. Труды Московского археологического общества*. Москва, 1898. Т. 1. № 3. С. 1–190; Иванов Е. Харьковский исторический архив. *Сборник Харьковского историко-филологического общества*. Харьков, 1905. Т. 14. С. 75–108; Ґрушевський О. Стежки і шляхи української науки. *Літературно-науковий вістник.* 1918. Т. 70. С. 67–133. Звідомлення історичного архіва в Харкові і дрібнійші замітки про архів у виданнях: «Харьковский Календарь», «Сборник

початки Архіва та його історія в XVII в. дотепер не була прослідджена основнійше, – цій справі присвячуємо наші замітки, користуючися скупим матеріялом, який повелося зібрати.

Державний Архів України XVII в. розвинувся з козацького військового архіва, який існував на довгі часи перед початками козацької держави, себто перед Хмельниччиною. Про сей військовий архів маємо тільки одну виразну звістку у «Памятниках хотинської війни» Якова Собєського[761]: «В місті Терехтемирові, в киівськім воєводстві, наданім їм (козакам) за вірні заслуги річюпосполитою на пам'ять вдячности, – під заповіданнєм гетьмана й осаулів переховуються їх привілеї, армата ріжна, здобич принесена із зруйнованих турецьких городів, ріжний воєнний припас і королівські корогви, що посилаються їм королями польськими з особливої ласки, на знак своєї зверхности, всякий раз, як вони ідуть на службу річипосполитої»[762].

Терехтемирів[763] належав до Запорожського Війська двічі: вперше від надання короля Стефана Баторія (між 1578 і 1594 р.) до відобрання його козакам соймовою конституцією 1597 р. і вдруге від поновного признання його війську комісіями 1614 і 1617 р. Більший розвиток цеї козацької столиці прийшов в 1620 та 1680-тих роках і в сьому часі можнаб шукати тут початків архіва, про який оповідає Собєський. Певно це був невеликий архів, як і політичне життя козаччини йшло ще не дуже широкими шляхами.

Харьковского историко-филологического общества», «Харьковские Губернские ведомости» и «Южный Край».

761 Собєський Якуб (5.05.1590–23.06.1646) – польський політик, маршалок чотирьох сеймів, воєвода белзький (1638–1641) і руський (1641–1646), каштелян краківський (1646), сеймовий комісар при гетьмані Я. К. Ходкевичу (1620–1621). Під час Хотинської кампанії вів діаріуш, опублікований у Гданську в 1646 р. (Długosz J. Sobieski Jakub h. Janina (1590–1646). *Polski Słownik Biograficzny.* Warszawa; Kraków, 2002. T. 39. S. 483–490; Tygielski W. Sobieski Jakub. *Słownik historyków polskich.* Warszawa, 1994. S. 482–483). [*Ред.*].

762 Sobieski J. Commentariarum Chotinensis belli libri tres. Dancig, 1646. S. 113–114; пор.: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 7. С. 294. Ця вістка повторена в записках королівського секретаря Єроніма Піоччі з 1654 р.: «Мають oni tu przywieleje swoje i choragwie, ktore dostali róznymi czasy od królów polskich, oraz czesć skarbów swoich». Grabowski A. Ojczyste spominki... T. 2. S. 139. Вістка спізнена, бо за Хмельниччини важнійші документи переховувались в Чигирині.

763 Пор.: Крип'якевич І. Терехтемирів, козацький військовий шпиталь. *Нашим інвалідам.* Однодівка. Львів, 1922. С. 6–8.

Архів на більшу міру, з державним характером, повстає за гетьманства Богдана Хмельницького. І незвичайно розвинена сіть внутрішньої управи і широкі дипльоматичні зносини з заграницею приносили до ґенеральної військової канцелярії велику масу актів, з яких принайменше деякі треба було переховати на довший час у забезпеченім захисті. На жаль, з того великого періоду не дійшли до нас не то ніякі поважнійші останки державного Архіва, а навіть і посередніх вісток про його істнованнє небогато.

Є наперед далека чутка про це, що роблено пошукування у давнім архіві Запорожського Війська. Путивлець Прокіп Юденко, якого путивльські воєводи висилали на Україну у вересні 1649 р., від конотопського міщанина Миська Іванківця дізнався, «что сыскано де въ Войскѣ Запорожскомъ блаженные памяти прежныхъ государей московскихъ жаловальные грамоты, что давано Войска Запорожского Черкасомъ изъ Московского Государства отъ прежнихъ государей жалованье…»[764]. Ця вістка заслугує надовірє з того боку, що маємо стверджені факти, що деякі московські царі справді давали Запорожському Війську грошеві «жалування» в 1620 і 1630-тих рр.

Архів за булави Богдана Хмельницького переховувався у гетьманській столиці в Чигирині, під доглядом ґенерального писаря Івана Виговського. В серпні 1653 р. підчас побуту в Суботові, московський посол Іван Фомин[765] просив Виговського, щоби він передав йому листи, що прийшли до гетьмана з Туреччини; ґенеральний писар згодився доручити їх послови, але зазначив: «только со мною ихъ въ Суботовѣ нѣтъ, а нынѣ они въ Чигиринѣ; а какъ де я писарь изъ Чигирина въ Суботовъ съ гетманомъ ѣхалъ, и въ тѣ поры тѣхъ листовъ везти было мні не мошно...»[766].

Але підчас воєнних походів, з огляду на можливі переговори з ворогом, деякі документи були у підручнім архіві – в гетьманськім

---

764 Акты ЮЗР. Т. 3. С. 358.

765 Фомін Іван († після 12.09.1667) – піддячий Пушкарського (1645–1651) і Помісного (1651–1655) приказів, дяк Помісного приказу (1655–1659), дяк у Смоленську (1660–1661) та Астрахані (1666–1668), дяк Галицької четі (1662–1666). Виконував дипломатичні доручення в Криму (1653–1654), Ризі (1656–1657) та Флоренції (1658–1659). Тричі їздив посланцем до Богдана Хмельницького 1652–1653 рр. та у складі посольства Артамона Матвеєва у 1656 р. (Веселовский С. Дьяки и подъячие XV–XVII вв. Москва, 1975. С. 549). [*Ред.*].

766 Реляція Фомина (Акты ЮЗР. Т. 3. С. 505).

таборі. По нещасливій битві під Берестечком 1651 р. серед здобичі у польські руки попав «каламар срібний великий Хельницького з усіми листами від турецького цісаря, кримського хана, московського царя, від Ракоція...»[767]. Папський нунцій у Варшаві Джьованні де Торрес* подає ще докладнійше зміст цього подорожнього архіва: «Знайшлася шкатула і в нутрі її богато листів Хмельницького; між иншим там була грамота оригінальних умов мира під Зборовом, давні привілеї козаків, найдокладнійша інструкція семигородського князя, як має бути ведена ця війна, і дипльом турецького султана, писаний золотим письмом в дуже величавій формі, в якій признавав цього бунтівника Хмельницького князем Руси і подав йому це, що його ніколи не було»[768].

Як із цих згадок видно, в Архіві переховувалися передусім документи дипломатичного характеру: договори, привілеї й

---

[767] «Kalamarz srebny wielki Chmielnickiego i ze wszystkiemi listami od cesarza tureckiego, chana krymskiego, cara moskowskiego, od Rakocego, Panu Branickiemu cessit, ale listy krolowi oddane» (Oświęcim S. Dyaryusz. S. 354; nop.: Grabowski A. Ojczyste spominki... T. 2. S. 81).

* Джованні де Торрес († 1662) – архієпископ Адріанопольський, папський дипломат, нунцій у Польщі (1645–1652), чиї листи залишаються цінним джерелом з історії цього періоду (Fitych T. Biskupi i senatorowie duchowni w oczach dyplomacji watykanskiej z połowy XVII w. *XVI Powszechny zjazd historyków Polskich*. (Wrocław. 15–19 września 1999 r.). Toruń, 2002. T. 3. S. 433–448. [*Ред.*].

[768] «S'e parimente trovata una scatola e dentro d'essa-molte sent ture del Chimilinsbi; fra le altre v'era il foglio delle capitulationi ori- ginali della pace sotto Sborow, gli antichi privilegi de' Cosacchi, un instruttione essattissima del Transilvano, come doveva maneggiarsi quests guerra e un diploma del Turco scritto con carratteri d'oro in forma assai magnifica, nel quale dichiarava questo ribelle del Chimilinski principe di Russia e gli donava quello che non fu mai suo». (Ватиканські матеріали до історії України / зібрав і видав С. Томашівський. *Жерела до історії України.* Львів, 1924. Т. 16. С. 129). Є і більше звісток про ці листи. «Szkatulę z tak wielą listów tureckich, tatarskich, polskich wzięto, ze będzie co czytać», – лист з табору 10 липня 1651 р., (Starożytności historyczne polskie... T. 1. S. 329). «Listy tureckie i tatarskie do Chmielnickiego pisane, dotąd nie przetlomaczone. List zaś od Rakoczego do niego czytany, w ktorym się mu obiecuje, iż na S. Wawrzyniec pod Krakowem stanie», – лист зі Львова 25 липня 1651 (Ibid. S. 333). З оригіналів згаданих, в цих жерелах в половині XIX в. був відомий один, а саме дипльом султана Могамеда для Хмельницького з лютого 1651 р., репродукований в *Памятниках* (Т. 3. С. 1852); оригінал доставив комісії кн. Оболенський (передне слово с. XX). Інтересно було б зробити пошукування за цими пропащими документами в польських архівах.

дипломатична переписка. Московські посли з рук Виговського, отже, з Архіва, також діставали нераз дипльоматичну переписку, що приходила до Чигирина з Туреччини, Криму, Молдави, Семигорода, Польщі і ин.*. Маємо теж вказівки, що переховувалися копії дипльоматичних актів, висланих з ґенеральної канцелярії до инших держав, – є нпр. копія листу гетьмана до султана з 1650 р., яку московський посол дістав потайно з цього жерела[769]. Треба здогадуватися, що Архів переховував теж важнійші документи й листування, що приходило до гетьмана з полкових урядів, міст і т. д.

Державний Архів, як було сказано вище, був під кермою ґенерального писаря, творив мабуть відділ ґенеральної канцелярії, ґенеральний писар був за Архів відповідальний і розпоряджався ним по своїй волі. Іван Виговський зчаста передавав з архіва московським послам ріжні дипльоматичні акти, і копії й ориґінали. В липні 1651 р. посол Григорій Богданов[770] добув від Виговського ориґінали листів хана Ислам Ґерея і двох ханських достойників[771]. В 1652 і 1653 р. через послів Артемона Матвеева і Федора Лодиженського ґенеральний писар передав до Москви листи султана, хана, силістрійського паші, гетьманів Радивила і Потоцького ориґінали повернено йому через Івана Фомина[772]. В серпні 1653 р. через Фомина Виговський переслав знов письма румелійського паші Сіяуша і везиря Азем Магомета паші; оригінали повернено через Родіона Стрешнева[773]. Всі ті пересилки були ще перед переяславськими переговорами 1654 р., ґенеральний писар висилав їх у великім секреті, просив звертати

---

* Про це низше.

769 Акты ЮЗР. Т. 8. С. 354.

770 Богданов Григорій Кузьмич († після 19.05.1682) – дяк Розрядного приказу (1657–1661), Нової четі (1661–1666), Полоняничного приказу (1666–1672, з перервами), в Астрахані (1666–1668), Малоросійського (1668–1676) і Посольського (1669–1676), думний дяк (з 1.12.1671), московський дипломат. Післанець в Крим (1655), посол до Польщі (1662–1663, 1664–1665), учасник переговорів в Андрусові (1666), з князем Григорієм Ромодановським на виборах гетьмана (1669). (Веселовский С. Дьяки и подъячие XV–XVII вв. С. 56–57). [*Ред.*].

771 Реляція Богданова (Акты ЮЗР. Т. 3. С. 470), переклади листів (Там само. С. 458–459).

772 Реляція Фомина. (Акты ЮЗР. Т. 3. С. 499).

773 Переклади листів (Акты ЮЗР. Т. 3. С. 493–495); пор.: лист Виговського до Фомина з 29. VIII. 1653 (Там само. С. 495–496); пор.: реляція Фомина (Там само. С. 505, 507).

«таємно, щоби Богдан Хмельницький і ніхто про це не знав»[774] – але трудно допустити, щоби такий довірений дорадник Хмельницького, яким був Виговський, потрібував скриватися перед гетьманом; радше це було в порозумінні з гетьманом і ґенеральний писар симулював тільки тайну, щоби добути собі щирійші думки від московських послів. На жаль, можна ствердити один випадок, що й без відома ґенерального писаря пару документів дісталося в московські руки: в жовтні 1650 р. канцелярист Нісоцький передав послови Унковському[775] копію одного листу хана і чотири листи ханських дорадників, а також копію листу гетьмана до султана[776].

Після складення союзної умови між Запорожським Військом і царем 1654 р., вже силою самого договору гетьман був обов'язаний доставляти цареви відомости про дипльоматичні зносини України з иншими державами; з того часу до Москви посилаються всі важнійші дипльоматичні акти. Так в лютім 1654 р. Виговський передав Бутурлинови[777] ориґінальний лист хана і два польські листи до полковника Богуна[778]. В маю 1654 Виговський мав вислати цареви два листи з Криму і лист молдавського воєводи Лупула[779]. В листі 22 червня 1654 р. Виговський пригадував Василеви Бутурлину ріжні пересилки дипльоматичної кореспонденції, обіцяв надсилати її

---

774 Акты ЮЗР. Т. 3. С. 505.

775 Унковський Василь Якович († після 1654) – московський дворянин, дипломат, посол до гетьмана Богдана Хмельницького у 1650 р. (Статейний список В. Я. Унковского и Я. Козлова. *Воссоединение Украины с Россией.* Москва, 1953. Т. 2: 1648–1651. № 181. С. 410–442). Рідний брат Ґригорія Унковського, першого московського посла до Богдана Хмельницького (1649). [*Ред.*].

776 Переклади листів (Акты ЮЗР. Т. 8. С. 342–343, 352–354); реляція Унковського (Там само. С. 357).

777 Бутурлін Василь Васильович († 31.12.1655) – окольничий (1640), боярин (1652), ближній боярин і намісник тверський (1654). Царський посол до гетьмана Богдана Хмельницького, який прийняв у Переяславі та Києві присягу на вірність царю (всі гарантії війську, шляхті і містам та інші проблеми були залишені на царську волю) і у 1655 р. очолив московське військо в поході у Польщу. Помер після виклику до Москви, де були невдоволені результатом походу і підозрювали Б. у підкупі (Бутурлин Василий Васильевич. *Русский Биографический Словарь*. Санкт-Петербург, 1900. Т. 2. С. 541–543). [*Ред.*].

778 Реляція Бутурлина (Акты ЮЗР. Т. 10. С. 271–272).

779 Реляція Порфир'єва (фактично Томила Перфільєва, посланця до Молдови) (Там само. С. 590–591).

й на будуче й просив о довірочність[780]. В липні доручено послови Протасову* листи молдавського і волоського воєводи[781]. Через Данила Виговського переслано лист нового хана Махмета Ґерея[782]. В листопаді 1654 р. через Тургенева** передано лист Махмета Ґерея, два письма молдавського воєводи Степана[783] і 5 письм з вістями про похід Татар[784]. У квітні 1655 р. Виговський переслав Бутурлину лист сялістрійського паші Сіяуша і цареви листи Карачбея і Тишкевича[785]. В червні 1657 р. через посла Федора Бутурлина[786] Виговський передав до Москви листи цісаря Фердинанда III[787], Карла Ґустава[788], два листи Юрія Ракоція[789], договір Ракоція з Запорожським Військом

---

[780] Там само. С. 671–672.

[*] Очевидно Петро Данилович Протасов (Протас'єв) – путивльський (1652–1654) та смоленський (1655) воєвода.

[781] Реляція Протасева (Акты ЮЗР. Т. 10. С. 698, 701–702).

[782] Реляція Тургенева (Акты ЮЗР. Т. 14. С. 97).

[**] Тургенєв Іван Богданович, московський дворянин (1658), царський посланець (1654).

[783] Геогрій Штефан (Георгіца) († 1668) – господар Молдови (13.04–8.05.1653, 16.07.1653–13.03.1658) (Мохов Н. Молдавия эпохи феодализма. Кишинев, 1964. С. 332–336; Стати В. История Молдовы. Кишинев, 2002. С. 148). [*Ред.*].

[784] Переклади листів (Акты ЮЗР. Т. 14. С. 111–126); реляція Тургенева. (Там само. С. 111–112).

[785] Переклад листа Сіяуша (Акты ЮЗР. Т. 14. С. 562–564); лист Виговського з 12. IV. 1654. (Там само. С. 559–560).

[786] Бутурлін Федір Васильович († 14.01.1673) – московський воєвода, окольничий. У 1654–1655 рр. один із воєвод московського війська, посланого на допомогу Богдану Хмельницькому, у квітні–серпні 1657 р. – посол до гетьмана. Мав завдання розірвати союз останнього зі Швецією і Трансильванією (Бутурлин Федор Васильевич. *Русский Биографический Словарь*. Санкт-Петербург, 1908. Т. 3. С. 555–556). [*Ред.*].

[787] Фердинанд III фон Габсбург (13.07.1608–2.04.1657) – імператор Священної Римської імперії, король Чехії, Угорщини і Хорватії (1637–1657). (Höbelt L. Ferdinand III (1608–1657). Friedenskaiser weder Willen. Graz, 2008. 488 s.) [*Ред.*].

[788] Карл X Ґустав (8.11.1622–13.02.1660) – король Швеції (1654–1660). (Isacson C.-G. Karl X Gustavs krig. Lund, 2004. 286 s.). [*Ред.*].

[789] Юрій (Дьєрдь) II Ракоці (30.01.1621–7.06.1660) – князь Трансильванії (1648–1657, 1659–1660). (Szilágyi S. Transsylvania et Bellum Boreo-Orientale*:* Erdély és az északkeleti háboru: levelek és okiratok. Budapest, 1890. I kötet. Old. 310–315; Szilágyi S. II Rákoczy Györdy 1621–1660. Képekkel oklevélmelléklettel és térképpel. Budapest, 1891. Old. 212). [*Ред.*].

і господарями Молдави і Волощини, три листи молдавського воєводи Стефана, лист волоського воєводи Константина[790], лист хана Махмета Ґерея, письмо Сефер-Ґазі[791] і 4 ріжні українські донесення[792].

При таких частих пересилках, – про всі не знаємо, – зрозуміла річ, що не один документ не вернувся з Москви до Чигирина. Виговський, – де треба піднести з признанном для нього як для управителя Архіва, – домагався, щоби позичені оригінали йому повернено («чтобъ царское величество выслушавъ изволивъ къ тебѣ прислати не замотчавъ тайножъ»[793], але не все можна було дочекатися звороту і документи залишалися в Москві. Так нпр. про згаданий вище лист Карачбея з 1655 р. знаємо, що він остався в московськім архіві[794]. Треба сподіватися, що серед оригіналів московських архівів (особливо міністерств закордонних справ і справедливости) знайдеться неодин акт, що попав туди дорогою такої позички з українського Державного Архіва.

За гетьманства Виговського (1657–1659) Архів залишився дальше в Чигирині, мабуть без ніяких змін; таксамо пересилано ріжні документи до Москви[795]. Колиж Виговський готовився до війни з Московщиною, уважав Чигирин мало забезпеченим і якісь документи («королівські грамоти») передав переховати до межигорського монастиря в Києві[796]. Від Виговського булава перейшла до Юрія

---

790 Костянтин Щербан († 1682) – князь Валахії (1654–1658). (Giuresku C. C. Istoria Bucureştilor. Din cele mai timpuri pîna în zilele noastre. Bucharest, 1966. S. 73–75). [*Ред.*].

791 Сефер-Газі-ага († 1664) – великий візир Кримського ханства (1644–1664). (Горобець В. Союз гетьмана Хмельницького з Кримом початку 1660-х років: чому не реалізувався проект? *Українська орієнталістика*. Київ, 2011. Вип. 6. С. 17–28. [*Ред.*].

792 Переклади листів: Акты ЮЗР. Т. 11. С. 687–706; реляція Бутурлина (Там само. С. 684, 688).

793 Акты ЮЗР. Т. 3. С. 499.

794 В архіві міністерства закордонних справ в Москві у відділі оригіналів; пор.: Акты ЮЗР. Т. 14. С. 559–560.

795 Див.: Акты ЮЗР. Т. 4 і Т. 15.

796 «Въ томь году, какъ мѣлъ измѣнити Выговскій, пріиздилъ въ Кіевъ въ восинъ и былъ по всѣмъ монастиремъ, пріиздиль и въ межигорскій монастиръ и думали два сутки съ игуменомъ Варнавою; и зоставилъ Выговскій животи свои и грамоты кролевскіи въ монастыри межигорскомъ» – Чолобитня межигорського еромонаха Анатолія цареви, січень 1669 р. (Акты ЮЗР. Т. 8. С. 15).

Хмельницького (1659–1663) і з нею очевидно й Архів, принайменше основні його частини; але Хмельницький по резиґнації з гетьманства затримав при собі деякі важні документи, – договорні статі з царем та царські й королівські привілеї[797].

Вже, отже, за двох перших наступників Богдана Хмельницького Архів потерпів втрати. Ще більшу шкоду зробив в Архіві правобережний гетьман Павло Тетеря (1663–1665). Десь в червні 1665 р. він залишив Україну і вибрався до Польщі і з собою забрав ріжні військові клейноти та привілеї Запорожського Війська. Його наступник на гетьманстві Петро Дорошенко (1665–1676) довгий час домагався від Поляків звороту цих пам'яток на Україну.

В листі до великого коронного маршалка з 28 квітня 1668 р. гетьман заявляє, що «всі права, привілеї церковні і на вольности Запорожському Війську від кількасот літ і давнійші королів їх мил. наших і від теперішнього короля й милі надані, паном Тетерею є забрані», Запорожське Військо домагається звороту їх і без них не приступить до переговорів[798]. Подібними словами пише Дорошенко до коронного гетьмана в листі з 20 червня 1668 р. [799].

Ці заходи мали деякий успіх. Польський посол, присланий до Дорошенка від примаса і всеї річипосполитої 19 мая 1669 р. в Чигирині передав гетьманови клейноти і привілеї: «…и что было булаву, знамя, литавры, бунчюкъ изъ Чигирина Тетеря поималъ, а тотъ Дѣтенецкой то все и привилѣя привезъ и отдалъ все Дорошенку явно при всѣхъ Чигиринцахъ, и ми того смотрели», – оповідав київський полковник Василь Дворецький[800].

Одначе звернено не все забране добро, зокрема не всі документи, бо Дорошенко пригадує цю справу Полякам все наново. В інструкції козацьким послам на сойм у Варшаві, висланим в жовтні 1670 р., він пише знов: «Также ся уломнятъ справъ, привилеевъ,

---

797 «...Юраску де Хмельцько до посла турские имали на раду и просили у него великого государя жалованныхъ грамоть и договорныхъ статей и привилаявъ королевекихъ, и обирали его гетманомъ, и Юраско де Хмельницкой великого государя жалованныхъ грамотъ и договорныхъ статей и привиляевъ не далъ» – зізнання Осипа Соболева, квітень 1669 р. (Акты ЮЗР. Т. 8. С. 138).

798 Acta historica res gestas Poloniae illustrantia ab anno 1507 usque 1795. Kraków, 1880. Vol. 2. Cz. 1. S. 362.

799 Ibid. S. 382.

800 Акты ЮЗР. Т. 9. С. 164; пор.: Т. 8. С. 230 (тут ім'я посла «Текецкой»).

скарбовъ, знаковъ, корогвей, бунчуковъ, арматъ, наметовъ и иншихъ клейнотовъ войсковыхъ, ... Тетерою забраныхъ и въ Полску запроваженыхъ, кгдыжъ всѣ комисарскіе трансакцій подлугъ правъ и привилеевъ великихъ княжатъ литовскихъ, отъ Кгедемина, Олгерда, Витолда, Свидригала и иншихъ, а королей ихъ милостей полскихъ, Казимира, Яна Альбрехта, Александра, Жикгмунта першого, Жикгмунта Августа, Стефана, Жикгмунта третого, Владислава и прешлого короли его милости Яна Казимера, въ скарбцу войсковомъ будучые, онъ Тетера зъ собою собралъ неналежне и вывезлъ зъ Украины неодповѣднымъ способомъ, чого всего Войску Запорозкому еслибы не міло быти вернено, теды Войско Запорозкое вшелякимъ способомъ своихъ належностей по старому допрашатися не престанетъ и ласці Речипосполитой подуфати не можетъ, поки въ той мґри не станетъся оному въ такъ слушной прозбѣ досыть учиненя»[801].

Підчас переговорів з польськими повновласниками в Острозі в серпні-вересні 1670 р. посли Дорошенка підносили ще раз те саме домаганне, як про це читаємо у королівськім звідомленню: «Напослѣдокъ чрезъ листы договориватись тѣжъ послы козацкіе бутто обѣщевали, не прежде однако, да жебы въ началѣ права, привилія и клейноты, отъ уроженного Тетеры бутто взятые, на Украйну въ войско присланы были»..., король бачив у цьому змагання зірвати переговори[802].

В нових пунктах з червня 1671 р. Дорошенко ще раз домагається звороту привілеїв, які забрав Тетеря[803]. Але й це було безуспішне, хоч поляки не щадили обітниць: ще по чотирох роках, 1675 р., маємо лист котрогось королівського секретаря, в якім він запевняє, що «привілеї на вольности, як що які пропали, король обіцює повернути», так само й скарб, що забрав Тетеря[804].

---

801 В: Акты ЮЗР. Т. 9. С. 310–311; пор.: Там само. Т. 5. С. 12–13 (переклад).

802 Універсал короля Михайла 22. XII. 1670 (Акты ЮЗР. Т. 9. С. 349–350; пор. відповідь коронного підканцлєра: Acta historica res gestas Poloniae. Vol. 2. S. 335).

803 Grabowski A. Ojczyste spominki... T. 2. S. 309.

804 «Привилія на вольности, буде которые пропали, обещаетъ государь возвратить, клейноты войсковые даные будуть съ сейму, казна чрезъ Тетерю забраная, возврататца» (Акты ЮЗР. Т. 12. С. 351).

Дорошенко рік пізнійше зложив вже булаву і так не повелося йому відзискати втрачених документів. Вони залишилися в руках Тетері і десь запропастилися з його майном*.

Що Дорошенко зрозумів значіннє однопільного Державного Архіва і старався утримати в ньому всі важнійші акти, це бачимо і з инших його заходів. В однім з листів до вел. кор. маршалка він стверджує, що козаки із Запорожжа уважають своїм обовязком передавати до гетьманського чи військового Архіву всі документи, що їм пересилаються: «папері до скарбівниці військової через гетьманські руки складати навикли»[805].

Можна здогадуватися, що Дорошенко 1668 р. забрав з Гадяча важнійші документи Брюховецького по нещасливій смерти цього гетьмана[806]. З початком 1669 р. Дорошенків Архів збогатився актами претендента до булави Петра Суховія: його скриню з письмами перевезено до Чигирина**.

Так, отже, при кінці гетьманства Дорошенка в Чигирині був значний Архів, що своїми початками сягав до часів Богдана Хмельницького, обіймав, отже, період до 28 років (1648–1676), – Архів, мабуть, доволі повний, ненарушений з виїмком втрат, які він поніс з вини Тетері. На жаль, про склад й уладження його не знаємо нічого докладнійшого, як тільки це, що знаходилися там і документи Запорожської Січі, та що переховувано їх у «військовій скарбівниці».

Дня 29 вересня 1676 р. Дорошенко зложив булаву в руки лівобережного гетьмана Івана Самійловича. Разом з цим Самійлович перебрав від Дорошенка старий чигиринський Архів. Дорошенко передавав свої акти частинами і про обставини, в яких це робилося, знаємо

---

* Тетеря, як відомо, був у близьких відносинах з католицькими монахами-єзуїтами у Варшаві, фондував кляштор, його булава знайшлася в Ченстохові; треба б ввернути пошукування в цьому напрямі.

805 «Boc to tam zaporozka bracia nasza zdobycze tylko i podarunki sobie mieli przyslane rozdzielac, a papiery do skarbnicy woyskowej przez rece hetmanskie skladac nawykszy...», – лист з 28 квітня 1668 р. (Acta historica res gestas Poloniae. Vol. 2. S. 363).

806 Ніжинський протопіп Симеон згадує, що Дорошенко забрав майно Брюховецького – «животы его всѣ» (Акты ЮЗР. Т. 7. С. 93).

** «А которые де Суховеенкова полку Черкасы остались и заперлись въ городѣхъ и тѣ де нынѣ соединились съ Петрушкомъ Дорошенкомъ и при нихъ де привезли они въ Чигиринъ Суховейкови скрыню съ его съ писмами, и печать и знамена и литавры и бубны и сурмь».

дещо докладнійше. Перші документи, що дісталися в руки Самійловича, це було пять привілеїв султана Могамеда Дорошенкови на гетьманство і держание українських земель[807]. Ці привілеї Самійлович зараз переслав цареви[808]. До Москви привезено ці грамоти разом з гетманськими клейнотами у виїмково святочний спосіб. На стрічу послам, що їх везли, вислано почесну сторожу, що їх провела до міста: наперед ішло 5 стрільців з бердишами, дальше 5 стрільців несло привілеї у футералах і булави до дому верхніми кінцями, дальше їхав на кони старший піддячий Приказу Малої Росії, за ними полковник Ілля Новицький і московський ротмистр Василь Братцов, що привезли ці трофеї[809]. В листопаді Самійлович прислав знова до Москви через канцеляриста Івана Дорошевича нову пачку документів Дорошенка: королівський привілей Дорошенкови на гетьманство, королівський універсал для полковника серденят Шульги і велике число турецьких письм: «да турского салтана указные грамота, писаны къ Дорошенкужъ, многое число, а сколько числомъ гѣхъ листовъ, того онъ сказать не вѣдаетъ, потому что ихъ онъ не считалъ; а писаны тѣ листа и съ грамота къ Дорошенку изъ Адріанополя и изъ волосной земли и изъ-подъ Каменца Подолского и изъ-подъ Лодыжина о походѣ подъ Кіевь и на сю сторону Дніпра войною и какъ бы Кіевъ подъ свое владѣініе достать и о иних дѣлѣхъ. И послалъ съ ними тѣ листы гетманъ розобравъ, которые надобны и нужнѣе; а которые ненадобны и нужды въ нихъ нѣти, оставили у себя, и будетъ ихъ многое число», – оповідав гетманський післанець[810].

Останні слова вказують, що значну частину Архіву Дорошенка, – може й цілий Архів з виїмком актів, переданих до Москви, – Самійлович лишив у себе. Архів був богатий, коли гетьманський канцелярист говорить про їх «многое число». Отже, старий чигиринський гетьманський Архів переноситься на лівобічну Україну, до лівобережних гетьманів.

Від резигнації Юрія Хмельницького з гетьманства, на лівобережній Україні твориться окреме гетьманство, і при ньому Генеральна канцелярія з архівом у гетьманській столиці. Столичним

---

807 Переклади грамот: Акты ЮЗР. Т. 12. С. 755–761.

808 Лист Самійловича з 27. XI. 1676 (Там само. С. 752).

809 Акты ЮЗР. Т. 12. С. 744–745.

810 Протокол Дорошевича: Акты ЮЗР. Т. 12. С. 809–810.

містом зразу уважався Переяслав, де резидував наказний гетьман Яким Сойко; але вже Бруховецький (1663–1668) переселився до Гадяча і тут за шість літ його гетьманства міг уже повстати значнійший Архів, – може частину його забрав до Чигирина Дорошенко по смерти Брюховецького 1668 р. Новий лівобережний гетьман Дем'ян Многогрішний (1669–1672) вибрав собі на столицю Батурин і тут резидували також його наступники Іван Самійлович (1672–1689) і Іван Мазепа (1689–1708).

В Батурині, отже, за гетьманства Самійловича личиться в одно давній чигиринській Архів Хмельницьких, Виговського й Дорошенка з Архівом лівобережних гетьманів.

Дальша історія Архіва вже висвітлена ріжними дослідниками. Підчас московського погрому, дня 18 листопада 1708 р., як відомо, весь Батурин погорів, – про долю Архіва не знаємо нічого певного, але мабуть він погорів разом з гетьманськими будинками; заціліли хиба ці документи, які Мазепа вивіз, як в останнє прощався з своєю столицею. З гетьманством Скоропадського столиця переноситься до Глухова і туди перенесено також Державний Архів; тут перебув він поверх сімдесять років, то як Архів гетьманської управи, то знов Малоросійської Колеґії, аж до остаточного знесення її 1782 р. Про стан Архіва в Глухові є докладнійші вістки з 1739 р. Архів переведено тоді у нове поміщеннє в домі ізн. осаула Мануйловича; акти порядкував канцелярист Лищень при помочі 26 товаришів. Але через недогляд влади Архів прийшов до руїни, половина знайшлася без даху, вікон і т. д. Канцелярійний персонал упав на 9 осіб і важко було його доповнити. В 1748 р. при пожарі Глухова згоріла теж частина Архіва; решту перенесено до дзвіниці Михайлівської церкви. Пізнійше архів містився у двох мокрих кімнатах над якоюсь пивницею (до 1766 р.); потім знов у зруйнованім домі (1711) Архіварями були: Закровецький, 1763 р. Дівович і його помічники Гусаравский і Потрашевич, 1766–1776 р. Кадровський. В 1778 р. Малоросійська Колеґія доручила впорядкованнє Архіва свойому членови М. Туманському, потім другому членови Козельському, 1780 р. надворному совітникови Тунанському, 1783 р. Рахманову. Архіварем 1780–1784 р. був Адамович і до помочі йому було 10 канцеляристів. У другім пожарі Глухова 1784 р. згоріла знов значна частина архіва. В 1786 р. архів перевезено до Чернигова, до тамошнього ґуберніяльного архіва, що слідом перетворився в архів

ґубернської управи. Протягом XVIII в. Архів потерпів богато і через пожари (в Глухові 1748 і 1784 р.) й із-за лихого приміщення у ріжних зруйнованих будинках.

Наука заопікувалася давнім українським Державним Архівом аж у другій половині XIX в. В 1880 р. більшу частину актів перевезено до Харкова й передано в опіку Історично-фільольоґічного Товариства при університеті, впорядковано його й скатальоґовано. Але частина актів полишилася ще в инших архівах, до яких вони попали при ріжній нагоді. Так в Чернигові дещо залишилося в архіві ґубернської управи та в архіві городської думи; деякі акти з приватних рук добув історик Гетьманщини Ал. Лазаревський. Частина актів була в архіві київської Ґубернської управи і ввідтам перейшла до Центрального Архіва в Київі;

Дещо закупив Рум'янцевський Музей у Москві, дещо передано Археографічній комісії в Петербурзі, деякі акти знайшлися в архіві Військового Топографічного Депо.

Завданнєм сучасної нашої архівістики буде розшукати ці розкинені частини і зібрати їх наново в один український Державний Архів.

СЕРБИ В УКРАЇНСЬКОМУ ВІЙСЬКУ 1650–1660 РР.[811]

I

Головною воєнною силою української держави XVII–XVIII вв. було загальне ополчення козацького стану. Від Богдана Хмельницького аж до занепаду Гетьманщини козаки все були обов'язані до військової служби, на універсал гетьмана кожний козак мав ставити ся кінно зі збруєю, з харчами, готовий до війни. То був одинокий обов'язок козацького стану у відношенні до держави, зате козаки були вільні від усіх инших тягарів, що лежали на «посполитих».

Але вже за Богдана Хмельницького показала ся відємна сторона козацького ополчення. Справжню боєву вартість мали давні реєстрові козаки, що в своїх полках переходили військову школу, мали добру збрую і знали дисципліну. Побіч них дійсними жовнірами були нечисленні Січовики, яким воєнний досвід заступав формальне образуванє. Більша частина нових козаків, що виповнили кадри запорожського війська, була мало ознайомлена з війною і тільки помалу входила у військові обов'язки. То були хлібороби-господарі, що ішли до війни з конечности і тільки на короткий час; вони не мали витревалости на довгі походи й ще на такі довголітні війни, як були за Хмельниччини; скоро проявляла ся у них туга за домом, за спокійним хазяйством, – починали ся дезерції і тільки терором можна було удержати ряди. Притім те громадянське військо мало свої політичні претенсії, бажало держати провід у своїх руках і в війні і в мирі, мішало ся у плани полководця і нераз ішло з ним у розріз. При низькім освідомленні і вузких поглядах маси воно приносило все гіркі овочі для держави.

Богдан Хмельницький, войовник і організатор на велику міру, не міг не бачити тих рисів у державній будові України. Він мусів шукати способів, як перевести реорґанізацію війська. Вихід був один: треба було сотворити постійну армію. Орґанізаційною формою, що вела до того, було наємне військо. Всі тодішні держави користували ся такими наємними силами. Наємний жовнір мав свої прикмети, яких не було у народнього ополчення; в нього не було вітчини, не було своїх політичних поглядів, не було самостійних змагань; ціль, до якої він ішов, була жовнірська плата і здобича. Коли полководець дбав про свойого вояка, платив точно і вів в успішні походи,

[811] Опубл.: ЗНТШ. Львів, 1920. Т. 129. С. 81–93. [*Ред.*].

наємний жовнір був йому вірний та послушний на сліпо і боров ся хоробро. Хмельницький вже підчас першого походу на Поляків 1648 р. думав про таке наємне військо. В листі до команданта Замостя Вейгера[812], котрого через помилку уважав капітаном наємного німецького відділу, гетьман писав: «Тому, що кн. Вишневецький зрадив ваші милости, просимо в. м. до себе в одну компанію, в одно товариство вірне, під присягою Бога всемогучого: не лише жадної погуби, але й найменшої кривди від неї не сподівайте ся; як котрі в. м. тепер є старшинами, так і при нас кожний на своїм становищі і при своїй чести мусить зістати... Не будете в. м. ані голодні ані голі ані піші, – противно – будете задоволені і мною і обопільним товариством... Маємо переконання, що ви радо зволите пристати на це як християни і з роду браття наші; як такі люди, що привикли завсігди через свої праці шаблею заробляти кусок хліба, так само як і ми на цім світі живимо ся»...[813]. Гетьман бажав найняти той відділ до свойого війська; Німці мали тоді славу найліпших вояків.

Питаннє про наємне військо стояло від того часу все в програмі українських гетьманів. В ріжних часах пробувано ріжних формацій. З місцевих сил повставали відділи серденят, компанійців і ин. З чужих народів в українській армії знайшли ся Німці, Поляки, Татари, Донці, Волохи, Альбанці, Серби...

На цім місці хочемо зібрати вістки про сербські відділи на Україні в 1650 і 1660 рр.

II

Про зносини з Сербами Богдан Хмельницький згадував уже при кінці 1649 р. Перед московським послом Григорієм Нероновим[814]

---

[812] Полковник Людвіг Вейгер походив з родини спадкових військовиків, які служили Речі Посполитій. Його батько теж полковник Людвіг Вейгер служив під знаменами гетьмана Станіслава Жолкевського, був учасником знаменитої битви при Клушині (1610), брат Якуб Вейгер (1609–1657) – мальтійський кавалер і ветеран Тридцятирічної війни, був мальборзьким воєводою (1643–1657). Сам Людвіг Вейгер теж став поморським воєводою. [*Ред.*].

[813] Лист 6. XI. 1648 р. (Supplementum ad Historica Russiae Monumenta / ed. College Archeogaraphie. Petropoli, 1848. S. 181–182). Коментар до цього епізоду (Томашівський С. Перший похід Хмельницького. *Жерела до історії України-Руси*. Львів, 1913. Т. 6. С. 82–88).

[814] Неронов Григорій – дяк Холопського приказу (1647–1649), післянець до гетьмана Богдана Хмельницького у 1649 р. [*Ред.*].

говорив так: «Як Ляхи з ним із Військом Запорожським докінчать на соймі договорні статті і закріплять по правді, хай вел. цар, й. ц. в. знає про це, що... просячи у Бога помочі, і умовивши ся з кримським царем і з Волохами, Сербами, Мутянами та білгородськими князями, він хоче промишляти над турецьким царем. А кримський цар і Волохи і Серби і Мутяни і білгородські князі до нього за тим безперестанно присилають, щоби Військо Запорожське ішло, війною на турецького царя»[815].

Великі побіди козацького гетьмана рознесли його славу но цілій Европі, – чутки і вісти про могутність Хмельницького дійшли й на Балкан і серед пригноблених народів розширили надії, що Запорожці, славні з воєн з невірними, зможуть і схочуть звернути ся проти отаманської сили. Хмельницький в тім часі справді міг носити в душі думки про виступ проти Турків. По зборівській кампанії мав забезпечену границю від заходу – від сходу з Москвою відносини укладали ся чим раз ліпше, – можна було хоч у гадках проектувати нові славні походи. До війни з Туреччиною заохочував гетьмана король Іван Казимир, дуже займав ся тою справою папський нунцій, таксамо Венеція, цісар. Щось правди було в словах гетьмана, бо він і на ділі приготовляв ся до морського походу: триста чайок вже стояло готових під Кодаком, дальших двіста було в роботі. Але ті плани антитурецької ліги й війни з бусурманами минули ся скоро; вже з початком 1650 р. показало ся, що й на Сході й на Заході положеннє непевне, що в Польщі не думають додержати договору, в Москві теж приятелі нещирі. Хмельницький закинув тоді фантастичні проекти і числячи ся з реальними силами, погодив ся з Туреччиною. Добрі відносини між Україною і Портою лишили ся через цілий час його гетьманства.

Та хоч Хмельницький не цікавив ся вже більше протитурецькими плянами, на Балкані і взагалі на християнськім Сході його популярність не упала, противно зростала все більше. До чигиринського двора безнастанно прямували путники зі Сходу, й через них ішли поклики до гетьмана – починати війну з невірними. Між тими мандрівниками не останнє місце займали Серби.

Наперед ішли на Україну духовні особи. Вони їхали звичайно до Москви за милостинею і в инших справах, але по дорозі вступали

---

[815] Гр. Неронов під 6. XII. 1649 р. (Акты ЮЗР. Т. 8. С. 313).

до Чигирина. Так 1653 р. їхав кратовський митрополит Михайло*, в лютім 1654 требинський митрополит Арсеній** з трема монахами, в квітні тогож року сербський патріарх Гаврило[816] з девятьма особами. Ті гості не тільки шукали матеріальної підмоги на Україні, але також деколи сповняли політичні місії; так нпр. патріарх Гаврило мав підняти ся посередництва між молдавським воеводом Матієм і Хмельницьким[817]. Дальше почали ся зносини між Сербією і Україною також на військовім полі.

В пару місяців по патр. Гаврилі, в перших днях вересня 1654 р., до козацького табора під Хвастовом приїхав новий гість із Сербії, капітан Іван Юрієвич. Він привіз характеристичний лист від сербської старшини:

«Пресвітлий і благородний, Богом вибраний, пане Богдане Хмель, гетьмане й. ц. вел. всього війська запорожського, добродію наш!

---

* Кратовська митрополія знаходилася у Північно-Східній Македонії і охоплювала кротовський вілайєт, у якому було зосереджено гірничо-добувне виробництво. Виснаження мідних, срібних та золотоносних рудників призвело до економічних проблем в діоцезії і змусило місцевих ієрархів шукати московської милостині. [*Ред.*].

** Требинська митрополія з центром у Требінє охоплювала прикордоння Чорногорії, Герцоговини і Дубровника. Вихідці з цих земель дали цілий ряд козацької старшини з прізвищами Требінські. [*Ред.*].

816 Гавриїл I (1595–1659) – патріарх сербський (1648–1655), залишився у Москві, відпустивши свій почт з посланням про вибори нового патріарха. Після повернення був заарештований, звинувачений у підбурюванні московського царя до війни з турками й хрещенні турків та юдеїв і повішений в Прусі (Християнские мученики, пострадавшие на Востоке, со времени завоевания Константинополя турками / пер. свящ. Соловьева. Санкт-Петербург, 1862. С. 100–101). [*Ред.*].

817 Власне йдеться про переговори між гетьманом Богданом Хмельницьким і Матеєм Басарабом († 9.05.1654), господарем Валахії (1632–1654), який розбив свата гетьмана молдовського господаря Василя Лупула і сприяв зайняттю молдовського престолу Георгієм Стефаном (13.04–8.05.1653, 16.07.1653–13.04.1658). (Димитријевић С. Одношаји пећских патријарха с Русијом у XVII веку. *Глас Српске Краљевске Академије*. Београд, 1901. Т. 60; Гнатюк В. Зносини українців із сербами. *Науковий збірник, присвячений професорові Михайлові Грушевському учениками і прихильниками з нагоди його десятилітньої праці в Галичині (1894–1904).* Львів, 1906. С. 373–408; Demel J. Historia Rumunie. Warszawa, 1970. 486 s.). [*Ред.*].

Ми всі Серби є православної християнської віри Христової, бачимо православє вашої милости і повеління боже, від радости великої не можемо мовчати і перестати. Пишемо до вашого пресвітлого величества царського і повідомляємо, що цей чоловік капітан є з землі нашої сербської, роду великого і доброго, від котрого роду є Богом вибраний Гавриїл архиепископ, патріарх сербський, котрий і тепер є у й. ц. вел. на Москві, – від тих своїків його. За ним просимо вашу милість і посилаємо його до вашої милости ми всі браття наші Серби і капітани, як великі, так і малі, що цей чоловік є потрібний і розсудний до війська на побіду на невірних иноплемінників і на всіх неприятелів наших, котрі переслідують нас і віру нашу православну, – дай Боже, щоби ти побідив і нам поміг визволити ся з узів діявольських. За нього просимо милости вашої, щоби йому у всім вірив; як буде воля божа і вашої милости гетьмана війська запорожського, зроби його яким полковником, – щоби і ми всі поклонили ся благородію твойому і пішли на поганські народи, щоби вибавити всю братію від поганих, по повелінню божому. І ще раз просимо і стараємо ся.

Капітан Мирко Великий, вашого величества гетьманського останниї раби Серби з мутянської землі»[818].

Капітан Іван Юрієвич устно повідомив гетьмана, що Серби почали війну з Турками. Початок був такий, що султан казав убити сорок сербських князів, – підозріваючи, що вони хочуть виступити проти Порти. Серби тоді справді підняли повстанне і зібрали ся коло Дунаю; Побили багато Турків, добули і поруйнували ріжні городи; силістрійський паша мусів відступити від Дунаю в дальші місця. Серби мають сорок тисяч війська, старшиною вибрані у них капітани, – вони разом збирають ся на раду і порядкують військом. Для Турків це повстанне небезпечне, бо й Венеція почала війну з ними; також донські козаки ходили походом під Царгород[819].

Чи сербський посол мав ще які поручення до гетьмана, не знаємо: може бути, що Серби мали надію на якусь поміч і від Запорожців. Сам капітан, як видно з листу, не мав вертати ся до своєї рідної країни; його товариші бажали, щоби він лишив ся в козацькім війську.

---

[818] Акты ЮЗР. Т. 14. С. 61–112.

[819] Реляція Ів. Ржевського під 25. VIII сс. 1654 р. (Акты ЮЗР. Т. 14. С. 40–42).

В якій ціли? Чи щоби нав'язати ближчі зносини з Україною і підготовити для Сербів на будуччину союзників і помічників?

В запорожськім війську були вже деякі Серби. В реєстрі 1649 р. тут і там стрічаємо прізвища «Сербин» і сербські імена. Декотрі з тих еммірантів були вже і на визначнійших становищах. В 1651 р. до Москви приїздив як післанець від Виговського Сербин Василь Данилович; він оповідав, що «прийшов у військо з сербської землі тому чотири роки і служить козацьку службу, й живе при військовім писарі Івані Виговськім». Писар вислав його (разом з другим Греком) як чужинця: «...щоби їх в дорозі ніхто не пізнав і щоби було тайно»[820]. В 1654 р. згадується ся инший Сербин Микола Маркович, також «чоловік» Виговського; писар висилав його до Царгорода для «провідування вістий»[821].

Іван Юрієвич Сербин[822] також міг знайти службу у запорожськім війську, особливо, що був з визначного роду і мав добрий військовий досвід. Але яке становище займав він за життя старого гетьмана, про це нема ніяких вісток. Може бути, що як і инші Серби примістив ся коло військового писаря, котрий тоді і пізнійше був протектором Сербів на Україні. Як Виговський став гетьманом, Іван Сербин зараз підняв ся у військовій карієрі. З податком 1658 р. бачимо його вже на уряді брацлавського полковника. При ній є відділ наємних Сербів.

В січні 1658 р. він ходив разом з Богуном на Опошню проти полковника Пушкаря, що почав бунт. «Грошевий люд затягнувши, Волохів, Сербів, яничар і козацьких охотників взявши», вони напали на полтавських козаків. Їх відділи мали 1500 людей (чи навіть самих Сербів було півтора тисячі). Пушкар вийшов проти них і побив 300–500 людей[823]. В серпні і вересні тогож року Сербин був під приказами Данила Виговського при облозі Києва; в його полку було 300 людий[824]. У битві під Васильковом 15 вересня 1658 р. він попав у московський полон[825].

---

820 Акты ЮЗР. Т. 3. С. 453–455.

821 Акты ЮЗР. Т. 10. С. 580.

822 Так підписаний в листі з 20. XII. 1664 р. (Акты ЮЗР. Т. 5. С. 228).

823 Лист Пушкаря 8. II. 1658 р. (Акты ЮЗР. Т. 15. С. 3; Т. 4. С. 91, 101; Т. 7. С. 224; Т. 15. С. 64, 269).

824 Там само. Т. 4. С. 159; Т. 7. С. 253; Т. 15. С. 255, 263–264, 274–277.

825 Там само. Т. 15. С. 263, 268–278 (допит Сербина), 289.

Відділи Сербів лишили ся дальше у військах Виговського. У вересні 1658 р. вони були в околицях Ромен, Смілої і навіть переходили за московську границю під Путивль; докладнійше згадуєть ся, що у Смілій стояло 600 Сербів, які мали берегти містечко від Татар[826]. В січні 1659 р. Серби є разом з Волохами і Поляками в Білій Церкві, рівночасно також коло Переяслава[827]. В червні побіч Волохів, Ляхів, Татар і козаків брали участь у боях під Ніжином[828]. У тій кампанії Серби, як і инші наємні відділи лишили по собі дуже лиху славу ізза грабежі і всяких насильств[829].

Іван Сербин був тимчасом у неволі. Добути його на волю старав ся Виговський, потім і Юрій Хмельницький[830]; вкінці висвободжено його, – не скорше як у другій половині 1660 р.[831]. Потім був трохи при Юрію Хмельницькім, але не хотів вже брати участи у наміреній новій війні проти Москви[832]. Як сам оповідав пізнійше, виїхав тоді на волоську границю і там перебував довгий час. В серпні 1661 р. присилав відтам (чи то з «угорської границі») свойого «челядника» до наказного гетьмана Івана Сомка, повідомляючи, що «в нього Угри вольні люди»; якби прийшло до війни з Польщею, він зараз готов іти під Кам'янець Подільський і «пічне над ним і над проїзжими торговими людьми чинити промисл»[833]. Його оферти здаєть ся не принято. Але Сербин таки вернув ся в Наддніпрянщину і став жити в Корсуні при митрополиті Йосифі Тукальським і, як сам хвалив ся, став його дорадником. В дійсности мабуть шукав дальше служби. В листопаді 1663 р. Тетеря хотів дати йому полк і вислати на Лівобережжя з королем проти Брюховецького і царських військ; та Сербин, чи не вірив в успіх Тетері, чи взагалі неохотно відносив ся до Поляків, – не прийняв уряду. Щоби не стягнути на себе гніву Тетері і його союзників, чим скорше вернув ся від Тетері до Тукальського і рішив ся виїхати з України.

---

826 Там само. Т. 4. С. 169, 173, 176.

827 Там само. Т. 15. С. 301, 365.

828 Там само. Т. 4. С. 237.

829 Там само. Т. 4. С. 146, 173; Т. 15. С. 34.

830 Там само. Т. 15. С. 289; Т. 5. С. 5, 8.

831 В червні 1660 р. полковник Цецюра знов просив царя увільнити Сербина: його жінка умерла, діти лишили ся в Переяславі (Акты ЮЗР. Т. 5. С. 26).

832 Оповідання Сербина в московськім протоколі 1664 р. (Акты ЮЗР. Т. 5. С. 204–205).

833 Із слів Сомка І. О. Никифоров 26. VIII. 1661 р. (Акты ЮЗР. Т. 5. С. 94).

Митрополит поручив йому місію до царгородського патріярха: добути для себе благословення на київську митрополію. Сербин поїхав на Молдаву, але до Константинополя не доїхав: єрусалимський патріярх, що перебував у Молдаві, так само молдавський митрополит і також воєвода відрадили йому займати ся справою Тукальського, бо благословення вже дістав єпископ Методій, інші ж духовні, що тримають ся Польщі (і Тукальський теж?) є викляті.

Королівський похід на Лівобережну Україну покінчив ся невдачно, – війська Брюховецького перейшли на Правобережжя, Поляки мусіли уступити навіть з Подністров'я. Тоді Сербин вернув ся безпечно на Україну, приїхав з жінкою (другою) і дітьми до Переяслава і заявив згоду служити під царським покровом, – навіть у Москві. Чи мав при собі який наємний відділ, про це не чуємо нічого. Брюховецький віддав йому знов брацлавський полк. Але в Брацлавщині і в самім Брацлаві тримали ся ще козаки Тетері та Поляки і Сербин осів тільки в Умані, при кінці 1664 р. З Уманя вів енерґічно боротьбу з Поляками. Заняв кілька укріплених пунктів в околицях Уманя (Бобані, Кисляк, Косенівку, Бородянку, Удимир, Христинівку) і відбивав напади Поляків від свойого города[834]. Так удержав ся на небезпечній позиції цілу зиму. Але на весну несподівано прийшла катастрофа: у якійсь стичці з польським військом Іван Сербин погиб лицарською смертю: «…від кулі неприятельської ляцької голову положив». Се було в квітні 1665 р.[835]. Лишив ся по нім син, вже підростаючий, також Іван на ім'я; він пізнійше (1673 р.) став лубенським полковником[836].

За гетьманства Виговського на иншім визначнім становищі, бунчучного, був Сербин Митка (Дмитро) Мигай. При нім була теж рота Сербів, – може прибічна ґвардія гетьмана. У вересні 1659 р. Мигай переправляв ся з тою ротою через Дніпро, десь коло Переяслава, прямуючи до війська Виговського, – та тут на перевозі напали на нього переяславські козаки, всіх Сербів побили, його самого взяли в полон і з бунчуком відіслали московським воєводам до Києва[837].

---

834 Листи Сербина з 20. XII. 1664 р. і 17. III. 1665 р. з Уманя, Акты (Акты ЮЗР. Т. 5. С. 228); листи Брюховецького (Там само. Т. 5. С. 238, 244, 248, 253, 258).

835 Лист Брюховецького з 17. IV сс. 1665 р. (Акты ЮЗР. Т. 5. С. 270).

836 Акты ЮЗР. Т. 5. С. 270; Т. 6. С. 13 (тут сказано, що писар Брюховецького Шийкевич «убив» полковникового сина, Івана Сербина, – очевидно побив тільки), (Т. 11. С. 121, 124 і пп.).

837 Акты ЮЗР. Т. 5. С. 312; Т. 15. С. 437; Т. 3. С. 520, 541.

III

Новий відділ Сербів був 1665 р. при брацлавському полковнику Дрозді. Василь Дрозд чи Дрозденко (також Дроздовський) був 1656 р. сотником заболоцьким у могилівському полку Івана Нечая на Білоруси. Пізнійше, мабуть як той полк розв'язано, переніс ся на Подністров'я і тут почав збирати добровольців і вести партизанську війну на всі сторони. Про це докладно інформує нас в однім листі Іван Сербин, котрий знав добре тамошні відносини: «Дрозденко має козаків і Волохів в три тисячі, стоїть коло Камінки Дністрової і промисл чинить. І вже початок коло Рашкова зробив і до Домни* післанців післав, щоби живности для свойого війська взяти. Вона вказала їм хліб, та написала до Ляхів, щоби скільки-небудь війська до неї прислали і її з Рашкова вивезли. Дрозд переняв ті листи і поспішив до Рашкова: міщанам там ніякої обиди не робив, а Домну казав бити і майно її взяв й за те майно найняв Волохів і Татар буджацьких»...[838]. Військо того кондотера числено згодом на 20000, навіть на 40 000 людий. В цім числі раз згадують 4 000 Сербів, другий раз 10 000 Волохів[839]. З тою збираною армією Дрозденко добув Брацлав з рук Поляків і в добутім городі осів як брацлавський полковник. Та невдовзі мусів уступити перед Дорошенком, – погиб трагічно, розстріляний; його відділи розбрили ся.

Під проводом Дрозденка в Брацлаві були три інші «полковники»: Дмитряшко, Константин подільський і Евтихій, піхотний полковник[840]. Один з них мабуть мав під своєю рукою Сербів, – котрий саме, не знаємо. Про Евтихія не можемо сказати нічого ближче, два інші – це замітні одиниці.

Дмитряшко Григорієвич Райча з роду не був Українець. Райчами або Рацами називано тоді сербських виходців, що наймали ся до війська в сусідніх державах[841]. Здаєть ся, з таких Сербів був і Дмитряшко. По упадку Дрозда він боронив ся ще в Рашкові, згодом же

---

* Вдова по Тимоші Хмельницькім.

838 Лист Ів. Сербина 17. III. 1665 р. (Акты ЮЗР. Т. 5. С. 264).

839 Д. Ярмоленко, наказаний гетьман 29. VIII. 1665 (Акты ЮЗР. Т. 6. С. 26); пор.: донесення сотника Тимченка (Там само. Т. 6. С. 40).

840 В. Дрозд 21. VIII. 1665 (Акты ЮЗР. Т. 5. С. 307).

841 Вістки про Рацiв у Польщі і на Вкраїні гл.: Górski K. Histoirya jazdy polskiej. Kraków, 1895. V+363+3 c.; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. Lwów; Warszawa; Kraków, 1923. T. 1. S. 345–346.

перебрав ся на Лівобережжя. Був з ним відділ кінноти 500 людий – «волоські хоругви». Він спинив ся у Переяславі, потім перейшов до Глухова. Брюховецький бояв ся тримати в себе того, «брацлавського полковника» і намагав ся виправити його в московські краї; вкінці вислав його на поле боїв з Поляками під Гомель і під Переяслав. Райча у боротьбі дав себе пізнати як добрий жовнір і здобув собі таке довіря в Брюховецького, що той віддав йому уряд переяславського полковника, при кінці 1666 р.[842]. Райча служив вірно гетьманови і його відділ виконував усякі небезпечні припорученя, нпр. переселював насильно людий з одного місця в друге (для воєнних цілий), стояв залогою у неспокійних городах і ин.[843]. На переяславськім полковництви Райча лишив ся до 1674 р., не вважаючи на всі хуртовини, що переходили коло нього. Умер к. 1705 р.[844]. Згадуєть ся теж його братанич Марко Райча (1673 р.[845]).

Другий товариш Дрозда, Константин подільський полковник – це Константин Мигалевський. Він теж неукраїнського походження. З роду він був Грек, батьківщиною його була «область города Хіос», батько його звав ся Михайло. В 15 році життя, як став сиротою без батька-матері, переселив ся до Волощини і став на службу в воєводи Матвія. Був у нього 16 літ рейтарським хорунжим і поручником. По смерти воєводи поїхав на рік до Єрусалима, потім з антіохійським патріархом Макарієм вибрав ся в подорож до Москви, – віз туди московського бранця, котрого викупив з неволі, мабуть щоби придбати собі ласку в Москві. Одначе не лишив ся в Московщині, але разом з патріархом вернув ся на Вкраїну і тут почав служити при Богдані Хмельницькім (1656). Так і лишив ся при дальших гетьманах, аж як булаву взяв Тетера, виїхав з Дроздом да Могилева над Дністром: «Зібрали полки і служили вел. государю і над неприятельськими людьми, над Ляхами, Татарами і зрадниками Черкасами промисли чинили

---

842 Листи Д. Ярмоленка, Брюховецького і ин. (Акты ЮЗР. Т. 6. С. 41, 87, 108, 136, 155. 173 і д.).

843 Акты ЮЗР. Т. 7. С. 12, 14–15.

844 Про нього: Лазаревский А. Очерки малоросийских фамилий. П. Дмитрашки-Райчи. *Русский Архив.* Москва, 1875. Вып. 8. С. 420–436; Стороженко А. Родион Григорьевич Дмитрашко полковникъ переяславский. *Киевская старина*. Киев, 1893. Т. 41. Кн. 4. С. 1–28; Стороженко А. Очерки переяславской старины: исследования, документы и заметки. Киев, 1900. С. 126–186.

845 Акты ЮЗР. Т. 11. С. 331.

і на боях многих побивали»[846]. Тоді приняв він титул подільського полковника і прізвище Мигалевський або Мигалевич (не знати чи від імени батька Михайла, чи від м. Могилева). По катастрофі Дрозда не хотів піддати ся Дорошенкови, але таксамо як Райча, переселив ся на Лівобережжя з полком із 5 000 людий – козаків і Волохів. Його полк так докучив своїми «стаціями», що Брюховецький рішив енергічно позбути ся «волоського полковника» і вислав його з поч. 1667 р. до Москви. Відтам Мигалевський вернув ся аж по кількох роках. В 1674 р. він був знов корсунським полковником[847], 1678 р. індуктором (поборцем податків) у Самійловича[848].

У відділах Мигалевського і Райчі головне місце займали Волохи, – це річ зрозуміла, бо Волощина була найближче до України і найскорше могла доставити сил до війська. Але побіч Волохів мусіли бути там і Серби, так як і в полку Дрозда. На це маємо припадкову вказівку з пізнійшого часу: в 1674 р. у полку Дмитрашка Райчі наказним полковником є Войца Сербин[849], згодом теж полковник переяславський (1675–1682)[850].

IV

Наші жерела позваляють бодай на загальну характеристику Сербів і инших наємних відділів, що були в українській службі 1650–1660 рр.

Між наємними військами згадують ся деколи Німці, Поляки, Татари, – але головний континґент добровольців приходив з балканських країв. Балканські народи, нищені і використовані Турками, видавали з себе багато збігців і емігрантів, що шукали ліпшої долі в сусідніх краях. Вони наймали ся здавна на військову службу у Венеції, Угорщині, Австрії, Польщі, – аж прийшла черга й на Україну.

Найближчі до України були два румунські господарства, Молдава і Волощина, відси повинні були приходити перші охотники до козацького війська. Свобідного людського матеріалу було тут

---

846 Оповідання Мигалевського в Москві 1667 р. (Акты ЮЗР. Т. 6. С. 168–169).

847 Акты ЮЗР. Т. 6. С. 114, 145, 165–169; Т. 11. С. 617–619.

848 Там само. Т. 15. С. 500.

849 Лист Самійловича 10. VIII. 1674 р. (Акты ЮЗР. Т. 11. С. 600).

850 Про нього: Стороженко А. Сербин Вук, полковникъ переяславский. *Киевская старина*. Киев, 1894. Т. 44. Кн. 1. С. 128–134; Стороженко А. Очерки переяславской старины. С. 187–195.

багато; молдавський воєвода Стефан 1654 р. жалував ся на непослушних підданих: «вони люди вольні, домів у себе не мають і ходять на війну з найму, куди схочуть»[851]. В реєстрі 1649 р. є досить часте прізвище «Волошин», що вказує на виходців ізза Дністра. Але більших, зорґанізованих відділів за Хмельницького не стрічаємо цілком, за Виговського є про них тільки загальна згадка; аж Дрозд чи Мигалевський зібрав велику ватагу Волохів. Волоські відділи більше наймали ся до служби в Польщі, може тому не знаходили довіря на Україні.

Більш докладні вістки про Сербів. Той народ, вславлений боротьбою з Турками, знаходив симпатію між Українцями. Вже за Хмельницького Серби утвердили ся в війську, потім Виговський окружив їх особливою опікою. Перші сербські добровольці, як Іван Юрієвич, прийшли з Волощини (мутянської землі), згодом приходили затяжці з властивої Сербії, навіть із західних її окраїн, бо згадують ся і сусідні Арнавти. Число Сербів не було велике: за Виговського маємо цифри 600–1 500, за Дрозда пересадно 4 000. З початку, за Івана Сербина, вони творили здаєть ся чисто національний відділ, потім перемішали ся з Волохами.

Про орґанізацію й узброєння тих відділів знаємо дуже мало. За Виговського є згадка про роту Сербів; відділи Мигалевського називають ся волоськими хоругвами. Чи на цій основі можна уважати Сербів за иншу формацію як Волохів? Хоругов все означала відділ кінноти, рота одначе вживала ся і на означення кінноти і піхоти, аж у другій половині XVII в. приняла ся як назва для самої піхоти. В наших жерелах зазначено виразно, що Волохи це кіннота; очевидно, це була т. зв. легка їзда (без панцирів, з луками або пістолями й шаблями). Про Сербів не знаємо нічого певного, чи вони були піхотинці чи кінні.

Наєм тих чужоземців відбував ся у ріжний спосіб. Головну ролю грав очевидно ватажок відділу. Іван Сербин з початку сам вступив до запорожського війська, пізнійше виїхав на молдавську границю і там шукав собі «вольних людий». Дрозд і Мигалевський також на границі орґанізували свої відділи. До служби ті ватажки зголошували ся нераз непрошені, – як Райча і Мигалевський, що з своїми відділами просто заїхали на Лівобережжя, жадаючи «хліба». Наємні

[851] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 579.

відділи діставали якусь плату у грошах, – відси характеристична назва для них «грошевий люд»[852], – але як високу, трудно сказати. Та головне їх удержання ішло, здаєть ся, з реквізицій: «ради цеї їх служби вказав я їм становища поближче Дніпра в Острі, Козельці, Баришполі, Воронкові, щоби відтам собі корм брали», – писав Брюховецький про хоругви Райчі[853]. Через ті конечні грабежі наємні війська втратили добру славу між населеннєм.

У війні затяжні відділи мали свою ціну, – з цього боку не знаходимо на них ніяких жалів. Своє значіння ті полки завдячували передовсім своїм полководцям. Іван Сербин, Дрозд, Райча – це були люди хоробрі, відважні, що не жалували своєї крови і вміли навіть життя положити на полі бою. Від полководців і ті відділи переймали ся лицарським духом.

В політичнім життю наємні відділи не брали активної участи. Вони були послушним знарядом в руках того, хто їх наняв. Гетьмани могли уживати їх не тільки проти заграничного ворога, але й у нутрі краю, навіть до поліційної чи жандармської служби. Виговський висилав своїх Сербів до боротьби з Пушкарем, Брюховецький уживав відділу Райчі для залог у неслухняних городах, до насильних евакуацій і ин. Ватажки наємних відділів, навіть ті, що дістали уряди полковників, не мішали ся до політичних справ України. Їх орієнтація була проста: іти за приказами свого вождa, гетьмана. Тільки тоді, як Україна ділила ся і гетьман виступав проти гетьмана, вони приходили в сумнів. «Рад би я душею моєю пристати до такого, скажу, святого діла, – писав Райча в січні 1669 р. до ніжинського полковника. – тільки мені цього недостає, що не знаю, чи пан гетьман сіверський (Многогрішний) вже прямо від вас і від усеї черні запорожського війська вибраний на гетьманство на сій стороні, як покійний Брюховецький, чи маємо слухати по давньому Дорошенка? І для того, мій брате, зволь про все докладно мене повідомити, при чім ви стояти мете; а я, як дізнаю ся, знати му, як у цій справі поступити»[854]. Отже, у таких справах чужі полковники руководили ся солідарністю з місцевими товаришами. Це, що вони тримали ся здалека від партійної

---

852 Акты ЮЗР. Т. 15. С. 3.

853 Там само. Т. 6. С. 136.

854 Райча до Филипа Уманця 11 I 1669 р. (Акты ЮЗР. Т. 8. С. 7–8).

боротьби і пильнували свого військового діла, підносило їх вартість для держави. Вони стали взірцем, як треба формувати й українські відділи.

Завдання, з яким вперше зустрів ся Богдан Хмельницький, – утворити нову армію побіч козацького ополчення, в 1660-их рр. було рішене в користь наємних відділів. З того часу й українські полки перетворюють ся на формації з наємним характером, як сердюки, компанійці і инші «охотні» відділи.

ПІДРОБКИ ДОКУМЕНТІВ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО[855]

Питання про автентичність історичних джерел займає важливе місце в історичній науці, зокрема в архівознавстві та дипломатиці. Історик часто зустрічає документи, достовірність яких викликає підозріння чи то своєю зовнішньою формою, чи змістом. У кожному такому випадку проводиться аналіз даного джерела: досліджуються його зовнішні і внутрішні риси, воно порівнюється з іншими джерелами того ж періоду. Робиться це для того, щоб переконатися в достовірності документа, викрити фальсифікат.

Підробки документів викликались різними причинами. Найчастіше мотивом фальсифікації виступає корисливість, тобто фальсифікатор підробкою документа прагнув добути собі матеріальні вигоди. Інколи документи підроблювались з метою скомпрометувати ворога, а то й зі звичайної злоби та бажання помститися. Фальсифікували джерела також письменники для ученого марнославства, із бажання пофантазувати або посміятися.

Значна кількість підробок торкається документів Богдана Хмельницького. Визвольна війна привела в рух всі класи і стани українського народу, загострила соціальну боротьбу, поставила на порядок дня різні питання національного і державного життя. Одним із відгуків цього державного руху і була поява підроблених документів Хмельницького, складених як учасниками визвольної війни, так і ворогами українського народу.

Найпростішою формою фальсифікації є підробка деяких слів у документі. Такий випадок зустрічаємо в оригіналі універсалу Богдана Хмельницького київському Микільському Пустинному монастирю на будування млина в селі Совині на річці Росі від 2 березня 1656 року. Гетьман наказує, щоб «в будованю того млина жадноє перешкоди і перенагабаня чинити ніхто не важился». В цьому ж документі іншим чорнилом й іншим почерком слова «того млина» виправлено на «тох млинов», але так незграбно, що підробка одразу кидається в очі[856]. Очевидно, цією підробкою ченці Микільського

---

[855] Опубл.: Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. Київ, 1960. Вип. 3. С. 3–8. [*Ред.*].

[856] Крипякевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького. І. Рада. ІІ. Генеральна старшина. С. 73–74.

монастиря бажали узаконити свої права не тільки на млин, наданий Хмельницьким, але й на інші млини.

З цим же монастирем зв'язується і другий фальсифікат універсалу Хмельницького, але вже не частковий, а в повному тексті. Хмельницький був особливо щедрий для Микільського монастиря і надав йому або підтвердив за ним ряд маєтностей і угідь: містечка і села Максимівку, Городище, Веремієвку, Копіївщину або Павловичі, Ковалин і Дівичлісок, перевіз з Конончі до Росі[857]. Але ці надання не задовільняли ненажерливих монахів, і в 1780 р. Микільський Пустинний монастир подав на реєстрацію в Малоросійську колегію універсал Богдана Хмельницького від 5 листопада 1651 р. на місто Чигирин-Діброву та приналежні до нього села. В канцелярії Малоросійської колегії цей документ викликав підозру через виправлення і доповнення у тексті. Пізніше на захист автентичності тексту став відомий київський архівіст І. Каманін, який звернув увагу на іншу копію універсалу, де не було ніяких поправок[858]. Проте пильний аналіз показує, що універсал на Чигирин-Діброву – це фальсифікат, складений на зразок автентичного універсалу Хмельницького Микільському монастирю від 30 листопада 1651 р. на місто Веремієвку (Акты Западной России, т. V, № 29, з оригіналу). Фальсифікатор, залишивши текст цього джерела недоторканим, скрізь, де зустрічалося слово «Веремієвка» вписав «Чигирин-Діброва», а також поставив іншу дату – 5 листопада 1651 р. Фальсифікацію викриває те, що в період Богдана Хмельницького Чигирин-Діброва не те що не була містом, але й правдоподібно такого селища взагалі не існувало – воно не згадується в тогочасних документах.

До актових книг Сосницького земського суду в 1814 р. було вписано без будь-яких застережень, універсал Богдана Хмельницького від 6 лютого 1651 р., яким гетьман закріплював за сотником Якимом Пашком млин у Конотопі[859]. У тексті цього універсалу є ряд деталей, які показують його недостовірність. Так, Хмельницький титулується «Войска маролороссійського Запорожского гетьман»; універсал адресований «панам єнеральной войсковой

---

[857] Крипякевич І. Богдан Хмельницький. Киев, 1954. С. 257.

[858] Каманин И. Из истории подложных документов. *Чтения в Историческом Обществе Нестора Литописца*. Киев, 1907. Кн. 20. С. 7–11.

[859] Державна публічна бібліотека УРСР, Відділ рукописів, № 18518.

старшині» – замість просто «старшині», як в інших універсалах; згадується «уряд конотопский», установа невідома з середини XVII ст.; нарешті Хмельницький підписаний «звиш менований гетман», хоч в інших універсалах і листах знаходимо повне ім'я і прізвище Богдана Хмельницького. Всі ці риси показують, що універсал було сфальсифіковано у XVIII ст., бо тоді наведені форми справді вживалися гетьманською канцелярією.

Яскраві ознаки фальсифікації виявляються в універсалі Богдана Хмельницького із Білої Церкви, який датований 15 січня 1651 р., Запорозькому низовому війську із підтвердженням грамоти польського короля Стефана Баторія на Трахтемирів[860]. Богдану Хмельницькому надано в ньому титул «гетман обоїх сторон Дніпра і войск Запорожских»; він передає наказ «панам єнеральной старшині, ... полковой старшині, ... і черні всего войська українського», – форми незвичайні в автентичних універсалах Хмельницького. Зміст документа такий, що отаман кошовий Запорозького війська Дем'ян Барабаш, разом із старшиною військовою і курінними отаманами подав на підтвердження гетьмана грамоту Стефана Баторія від 20 серпня 1577 р. надану на прохання тогочасного гетьмана Якова Богдана та кошового Павлика. Всі наведені тут імена апокрифічні: не було в цей період ні гетьмана, ні кошових з такими прізвищами. У цій грамоті Стефан Баторій надає «козакам низовим запорозьким» місто Трахтемирів з монастирем і перевозом та землі униз над Дніпром, з усіма містечками, селами, хуторами, містечко Самар із землями по річку Орель, лимани дніпрові і богові, «як із віків бувало». Насправді з усіх цих земель Стефан Баторій дав козакам тільки Трахтемирів, де влаштували козацький шпиталь, тобто притулок для поранених та інвалідів, а широкі простори Дніпра в той час були майже незаселені. В середині XVII ст. на Запоріжжі також не існували ні містечко Самар, ні інші містечка. Лише згодом запорожці почали освоювати ці місця. Отже, ні Стефан Баторій, ні Богдан Хмельницький не могли дати Низовому Запорозькому Війську грамот такого змісту. Універсал був сфальсифікований канцелярією Запорозької Січі

---

[860] Центральний державний архів УРСР. Ф. Посольський приказ, Малоросійські справи, 1655. Спр. 1-а. Арк. 1–2; Там же. Спр. 1. Арк 1–2; Державна публічна бібліотека УРСР, відділ рукописів, №№ 54661–54670; Збірка Ол. Лазаревського. № 34. Арк. 193–194.

у XVIII ст., коли Запорожжя захищало свої землі по Самару і Орель, на які у нього не було будь-яких документів.

Документи Богдана Хмельницького підроблювалися не тільки з корисливих матеріальних мотивів, але й з інших причин, наприклад, для того, щоб познайомити громадськість з пам'ятниками періоду славної визвольної війни, які були мало відомі або загинули.

Піднімаючи повстання проти шляхетської Польщі, Хмельницький, щоб закликати населення до боротьби, розсилав листи, адресовані козакам, селянам, міщанам, духовенству[861]. Повні тексти цих зазивів не збереглися. Зміст одного з таких зазивних листів Хмельницького передав у своїй хроніці львівський хроніст-історик XVII ст. Самуїл Кушевич[862], але у літературній обробці, що викликає сумніви.

Зберігся інший універсал, на польській мові, який починається словами: «Богдан Хмельницький, великий гетьман Війська Запорозького і все Військо боже Запорозьке, відомо чиню, а саме людям духовним – владикам, архімандритам, протопопам, ігуменам, попам та іншим слугам божих домів, також і старшині грецької віри – війтам, бурмистрам, райцям і на якому-будь уряді перебуваючим грецької віри, що маючи чимало шкоди, кривд, ламання наших прав і зневагу Війська нашого Запорозького від ляхів і панів різних, через що Україна наша і слава і божі церкви мусіли б загинути, і святі місця і тіла святих, які до цього часу за божою волею на певних місцях існують і лежать, вже не мали б жодної радості, – до того ж жорстокий розлив крові батьків наших, братів, сестер, духовних отців, невинних діточок, над якими повисла жорстока шабля ляхів і тепер виявила себе, – оце знову плач, крик, ламання рук, шарпання волосся, мати дитини, батько сина, син батька – це ридання всієї України голосами небо пробиває, прохаючи помсти від господа бога – хочу щаблею знищити цього ворога, пробиваючися за ними до Вісли...», – Хмельницький закликає всіх готовити зброю та ставати на боротьбу проти ворогів народу[863].

---

[861] Памятники, изданные Киевскою Комиссиею для разбора древних актов. 2-ге вид. Київ, 1897. Т. 1. С. 261.

[862] Жерела до історії України-Руси. Львів, 1913. Т. 6. С. 14–15; Томашівський С. Перший зазивний лист Хмельницького. *ЗНТШ*. Львів, 1898. Т. 23–24. С. 1–9.

[863] Л[азаревский] А. Два памятники из эпохи Богдана Хмельницкого. *Киевская старина*. Киев, 1888. Кн. 7. С. 14–16.

Але цього документа не можна визнати автентичним. Своєю формою він дуже відрізняється від інших універсалів Хмельницького, скупих на слова, з конкретним змістом. Пафос, пристрасть, гарячі почуття, якими проникнутий зазивний лист, показують, що це літературний твір. Склав його мабуть якийсь учасник або сучасник визвольної війни, який свої патріотичні почуття виклав у формі зазивного листа Богдана Хмельницького. Підробку універсалу викриває також незвичайна титулатура: Богдан Хмельницький ніколи не називав себе «великим» гетьманом, а Запорозьке Військо – «божиім».

Ближче до автентичних документів Хмельницького підходить універсал, датований 24 березня 1652 р., яким гетьман закликає Запорозьке військо готуватися до боротьби проти шляхетської Польщі[864]. Справді, за той час є відомості про те, що Хмельницький розсилав таємні листи до війська, закликаючи повстати проти окупації шляхтою Наддніпрянських земель. Але, незважаючи на це, текст універсалу викликає сумніви. Насамперед, вражає те, що Хмельницький титулується не тільки гетьманом Запорозького Війська, але й чигиринським старостою: Хмельницький дійсно розпоряджався землями колишнього Чигиринського староства, яке належало «на булаву», але ніколи не називав себе старостою. Універсал звертається не тільки до війська, але і до «ляхів, які побратимство з нами тримають» – вислів, який ніде більше не зустрічається. Серед закидів польським панам є такий: пани «наказують робити собі не тільки у звичайні дні, але і в божі, чого наша віра не може терпіти і не дозволяє». В інших документах Хмельницького такої богословської аргументації немає. Цей універсал, мабуть, був складений у колах ворожої Хмельницькому польської шляхти, яка, бажаючи скомпрометувати гетьмана перед польським урядом, сфабрикувала цей документ, допустивши при цьому деякі помилки у формі і змісті, що викриває фальсифікат.

Викликає сумніви і достовірність листа Богдана Хмельницького до турецького султана від жовтня-листопада 1648 р.[865]. Місце написання цього листа і його дата неоднакові в різних копіях: в Старому

---

[864] Грабовський А. Ойчисті споминки. Краків, 1845. Т. 2. С. 131. [Наступні кілька покликів І. Крип'якевич написав кирилицею, хоча вони видані латинкою – *Ред.*].

[865] Баронч С. Памєтнік дзейюв польських. Львів, 1885. С. 136–137.

Селі 14 жовтня 1648 р., в Староселі 28 листопада 1648 р., в Старосілках 1648 р., в Старогубах. Це робить лист підозрілим. Він починається довгою преамбулою про божу справедливість, далі говорить про пригнічення Запорозького Війська польськими панами та про перемоги над ворогом. «Бог не хотів терпіти кривди бідного, приборкав гордощі безбожних ляхів, так що більше від страху, як від зброї полягло їх до сто тисяч на різних місцях, і мало їх пропустили ми за ріку Вислу. А нам господь бог в нагороду наших кривд дозволив взяти під владу більшу половину Польського королівства – Україну, Білу Русь, Поділля з усією Руссю, аж по Вислу». Всі ці слова можна б прийняти як достовірний вислів почувань Хмельницького, гордого своїми перемогами над шляхетською Польщею. Але далі ідуть несподівані висновки: «Тепер же в такому успіху щастя вся грецька релігія вирішила шукати не іншої цілі, а прийняти собі за пана і захисника вашу цісарську милість (турецького султана – І. К.)... як того, якого не подолає ніяка інша держава через сили рицарських людей, що перебувають у державі вашої цісарської милості. Наше Запорозьке Військо бажає приєднатися до них і залишитися вічними підданими». Така заява з боку Хмельницького мало правдоподібна. В той час Хмельницький почував себе справжнім переможцем, Польща не була вже грізна Україні, і Запорозьке Військо не потребувало замість польської неволі брати собі на шию турецьке ярмо. До того ж в цей час Хмельницький розпочав переговори з Росією, маючи надію через союз з нею зміцнити українську державність. Політичні комбінації з Туреччиною не могли мати для України серйозного значення. Лист до султана треба вважати підробкою. Автором його була людина, ознайомлена з поглядами козацької старшини, людина яка уміла їх передавати, особливо тоді, коли ішлося про відносини Запорозького Війська і шляхетської Польщі. Але вислів, що «всі грецька релігія» вирішила звернутися до султана за заявою про підданство, не відповідає формам дипломатії Хмельницького: гетьман ніколи не виставляв на перший план церковні кола, він завжди говорив від імені Запорозького Війська.

Лист закінчується такою заявою до султана: «А мені, підніжкові своєму, за працю, як я раніше просив, так і тепер повторюю моє покірне прохання, зволь надати з милостивої ласки Волоське господарство, знаючи це певно, що теперішній волоський господар є зрадником вашої цісарської милості». Можна здогадуватися, що саме

за цими словами приховується політична мета підробленого листа. Складач підробки прагнув скомпрометувати Богдана Хмельницького в очах волоського (молдавського) воєводи Василя Лупула, показати, що український гетьман інтригує проти воєводи перед султаном. Отже, мета підробки – вбити клин у відносини між Україною і Молдавією. Підробити листа міг хтось вороже настроєний до Хмельницького, можливо якийсь політичний агент Польщі в Молдавії.

Автором ряду підроблених документів Богдана Хмельницького був відомий козацький літописець XVIII ст. Самійло Величко. Працюючи над літописом «Сказаніє о войні козацкой с поляками», Величко не мав у руках автентичних документів Хмельницького. Для того, щоб дати повну картину визвольної війни українського народу, він, за прикладом стародавніх хроністів, сам склав ряд листів і універсалів Хмельницького. Так у його літопис ввійшли листи Запорозького Війська польському комісарові Шемберку, коронному гетьманові Миколі Потоцькому, коронному хорунжему Олександру Конецпольському (всі вони датовані груднем 1647 р.), кошовому Запорізької січі та кримському ханові, після перемоги під Корсунем у травні 1648 р., другий універсал «малоросіянам» від 22 серпня 1653 р., листи кошовому отаманові 1653 та 1654 рр. про возз'єднання України з Росією. У всі ці підроблені документи Величко вкладав власні соціально-політичні погляди, захищаючи, в пешу чергу, права Запорозької Січі. З формального боку ці підробки викривають себе термінологією, яка не вживалась в оригіналах листів Богдана Хмельницького. Так, Хмельницького Величко називає «Зиновій Богдан», а гетьман користувався тільки ім'ям «Богдан», титул Хмельницького у нього «гетман славного Войска Запорожского і всея по обох сторонах Дніпра сущея України Малоросійскія»; гетьман звертається до «шляхетне урожоне козаков», до «малоросіян». Все це говорить за те, що ці підробки складено у XVIII ст., коли така титулатура справді була поширена у канцеляріях Запорозького Війська.

Підробки за манерою С. Величка з'явилися і в першій половині XIX ст. В «Истории Малороссии» Миколи Маркевича (Москва, 1842–1842 рр.) є два листи, приписані Богдану Хмельницькому. Вони, без сумніву, підроблені.

Трапляються також фальсифікати листів Хмельницького, складені з метою принизити авторитет гетьмана. Так, з кіл польської шляхти вийшов лист-памфлет, датований 6 червня 1651 р., в якому

Хмельницький зображений жорстоким тираном, спільником злочинів польського короля Владислава IV у його планах знищити польських панів[866]. Польські монахи-бернардини з монастиря в Сокалі (Львівщина) підробили два листи Хмельницького, в яких він заявляє, що козацьке військо не могло здобути сокальського монастиря, бо монастир захищали якісь чудодійні сили, та що гетьман сам осліп, глянувши на ікону богородиці...[867]. До речі, Хмельницький дуже людяно поставився до сокальських бернардинів і дав їх монастиреві охоронний універсал, але монахи, знаючи історичну правду, все ж таки намагалися охаяти пам'ять гетьмана.

Не можу не згадати універсал з ім'ям Хмельницького, датований 10 квітня 1653 р.[868], який на ділі є сатирою на шляхетський побут. Універсал починається словами: «Богдан Хмельницький, з ласки милостивого бога король галицький, великий князь руский, сіверський, київський, подільський, брацлавський, волинский, холмский, белзкий, великий стражник Порти Оттоманської, правудавца ляцкий, гетман запорозкий, заступца всіх християнства». Наведені титули показують яскравий сатиричний характер цього літературного твору. Автор спрямовує вістря, в першу чергу, проти шляхти: «Аби жаден лях не важився до німцов збожа посилати і мужиков повозами мучати, але щоби самим, що собі дома зїдят, з піпром, шафраном, з галгани і сахаром аби не важилися їсти, только з часником а хріном, – вина, меду аби не пили, только просту горілку... Ляцькі владики, священици албо нехай ся женат, албо чужим дадут покой жонам, в пончохах шовкових нехай не ходят, але нехай так же справуются, як священики албо пустельники, чернци церкви нешей ходят...». І далі подібні накази насмішливого змісту. Можна здогадатися, що ця сатира була складена студентами якоїсь української школи.

Наведені тут підробки документів Богдана Хмельницького показують, з якою обережністю необхідно підходити до використання листів та універсалів гетьмана, зокрема, до використання їх копій пізнішого часу.

---

[866] Міхаловський. Ксьонга памєтніча. Краків, 1864. С. 637–640.

[867] Чернецький В. Літописні матеріали до історії міста Сокаля від його оснування до 1890 року. Львів, 1891. С. 14.

[868] Крипякевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького. І. Рада. ІІ. Генеральна старшина. С. 75–76.

ДО ПИТАННЯ ПРО АВТОРСТВО ЛИСТІВ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО[869]

Під іменем Богдана Хмельницького збереглося близько 500 документів. Це, зокрема, листи, універсали, накази, інструкції на українській, польській, латинській та інших мовах[870]. Частину цих документів, особливо в перший рік гетьманства, Богдан Хмельницький писав сам. Адже спочатку, в 1637–1638 рр., він був писарем Запорізького Війська і вів листування від імені війська. Збереглося кілька його документів з цього періоду[871]. Ставши гетьманом, Хмельницький використав свій писарський досвід в більш широкому обсязі. Йому доводилося керувати військом і новоствореною адміністрацією та вести широкі дипломатичні переговори з різними державами, що вимагало великої канцелярської роботи. Не маючи відповідно підготовлених помічників, Хмельницький мусив частину листів та інших документів складати сам, про що свідчать його автографи[872]. І тільки згодом вдалося йому організувати канцелярію, якій міг доручити державне діловодство.

При такому стані речей для дослідників дипломатики Запорізького Війська постає інтересне питання, які документи з іменем Богдана Хмельницького належать самому гетьманові, а які були складені його співробітниками і хто допомагав гетьманові. Листи, писані особисто Хмельницьким, показують його мову і стиль, літературну освіту, коло справ, якими він ближче цікавився, основні напрямки його політики. Розкриття ж участі в листуванні співробітників Хмельницького дає можливість визначити, який вклад кожний з писарів вносив у діловодство та якими літературними засобами чи ідеями збагачував і канцелярію, і державну політику.

Для першого раннього періоду діяльності Хмельницького вихідним пунктом є згадані вище автографи його листів, писаних російському урядові. За їх допомогою можна відкрити листи

---

869 Опубл.: Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. Київ, 1964. № 3. С. 8–21. [*Ред.*].

870 Документи Богдана Хмельницького, 1648–1657 / упоряд. І. Крип'якевич та І. Бутич. Київ, 1961. 740 с. (далі – Документи...). В тексті цитуємо документи за порядковими номерами цього видання.

871 Архив ЮЗР. Т. 1. Ч. 3. С. 367–371.

872 Документи… № 10–11, 13–14 та ін.

Хмельницького, які збереглися тільки в копіях. Особливий інтерес мають листи, писані Хмельницьким в Запоріжжя, які показують характерні риси стилю гетьмана[873].

Листи Хмельницького визначаються простим, нескладним способом вислову. Вони гостро відрізняються від звичайного в ту епоху «барокового» листування, яке кохалося у штучних, багатомовних фразах. Хмельницький прямо підходив до основних питань і відразу ж їх викладав. Листи його багаті фактичним матеріалом, докладними описами, детальними даними. Не шкодував він слів, щоб описати, наприклад, важке становище Запорозького Війська під гнітом польських магнатів. Торкнувшись цієї болючої для себе теми, Хмельницький захоплюється нею, слова з-під пера ллються нестримним потоком, він загублюється у своїх гарячих словах, не закінчуючи розпочатих фраз.

Дослідниця мови Хмельницького У. Я. Єдлінська у своїй багатій спостереженнями праці підкреслює як характерну рису документів Хмельницького «надмірно часте вживання розгорнутих речень з кількома підрядними або великих складносурядних сполук, які творять довгі синтаксичні об'єднання»[874]. Водночас мова Хмельницького не справляє враження сухої канцелярщини. Богдан залюбки вживав у своїх листах приповідки та приказки. Він умів надати своїм словам – при м'якій дипломатичній формі – гострий політичний зміст, коли писав польським вельможам: «Якби не було ласки його королівської милості і всієї Речі Посполитої, неминуче прийшов би розлив християнської крові з обох сторін і знищення землі його королівської милості...». Така погроза, вміщена між мирні, люб'язні фрази, робила ще сильніше враження. Для листування Хмельницького характерне те, що він не вагався повторювати ті самі фрази в кількох листах, тобто копіювати свої власні листи, щоб адресати запам'ятали краще його аргументи. Із зверхнього погляду помітно те, що Хмельницький не вживав у своєму листуванні латинських слів і фраз, що було широко прийнято у тогочасній канцелярській мові.

Беручи до уваги характерні для Хмельницького риси його стилю, можна з певністю приписати авторству гетьмана цілий ряд

---

873 Документи… № 1, 2, 10.

874 Єдлінська У. Питання історичного синтаксису української мови на матеріалі листів Богдана Хмельницького. Київ, 1961. 106 с.; порівн. цього ж автора: Єдлінська У. Багаточленне речення в листах Богдана Хмельницького. *Дослідження і матеріали з української мови*. Київ, 1959. Т. 1. С. 55–64.

листів здебільшого з 1648 р.[875]. Пізніше складання листів Хмельницький доручав писарям, але тримав їх під своїм контролем. Це видно з того, що у листи попадають звичайні для нього вислови, які Богдан залюбки вживав та які підказував своїм писарям[876].

Найближчим із співробітників Хмельницького був Іван Виговський – майстер писарської справи: він вчився у братській школі в Києві, був юристом, займав посаду намісника луцького підстароства, був писарем при комісарі реєстрового Запорізького Війська, Хмельницький в перші дні повстання призначив Виговського військовим писарем, і той перебував на цьому становищі незмінно до смерті Богдана. Виговський відразу ж здобув великий вплив в політичному житті. Він організував державну канцелярію, яка прийняла все діловодство, як у внутрішньому управлінні, так і в закордонних справах. Хмельницький з того часу залишив собі тільки контроль основних державних справ, а їх виконання, в тому числі все листування, довірив Виговському.

Проте не всі аспекти діяльності Виговського, як військового (генерального) писаря, нам однаково відомі. Найчіткіше нам уявляється його участь у листуванні з Польщею. Виговський, як юрист, в першу чергу прийняв на себе оформлення документів юридичного характеру. Це були інструкції і накази, що їх гетьман передавав послам Запорізького Війська до короля і польської Речі Посполитої. Порівняння наказів, що їх складав сам Хмельницький на початку війни, з наказами пізнішого періоду (з кінця 1649 р.) показують, що їх складав інший автор: статті приведені у логічний порядок, уточнені юридично, підведені під один стиль; з мовного боку помітно те, що у наказах трапляються латинські слова і фрази, яких у листах Хмельницького немає. Авторство цих документів необхідно приписати Виговському, який вносив у них відпечаток свого стилю. І все інше листування з Польщею має такі ж характерні риси і належить також Виговському. Його стиль більш правильний з канцелярського боку і

---

875 Так Хмельницькому належать листи до короля і польських магнатів. (Документи... № 1–9, 18–20, 23–24 та ін.).

876 Ряд листів Хмельницький починав словами: «Господь бог на це свідком» – ці фрази зустрічаються в листах, написаних іншими писарями. (Документи... № 2, 6–7, 9, 19–20, 32–33, 65, 143, 179–180 та ін.).

по-канцелярському сухий, нема в ньому тієї розпливчатості та пристрасності, як у Хмельницького[877].

Постає запитання, чи Виговський також складав численні листи до російського уряду, які займають більше половини листування Хмельницького. Коли порівняти їх з першими листами гетьмана, то помічається зміна форми і стилю. Очевидно, Виговський, як генеральний писар, мав вирішальний вплив на складання цих листів, але міг також користуватися допомогою інших писарів з своєї канцелярії. Листи до російського уряду в різні роки писані різним стилем і можна припускати, що їх складали різні канцеляристи. Правда, це питання вимагає ще свого дослідження.

Потребує з'ясування також питання, хто складав листи українського уряду латинською мовою, яка вживалася в листуванні з західно-європейськими державами – Трансільванією, Австрією, Венецією, Німеччиною, Швецією та ін. Авторство цих латинських листів у перший період можна приписати Виговському, який добре володів латинню, про що свідчать його власні листи. Але згодом змінюється простий стиль Виговського на інший – вигадливий, штудерний. Це ознака, що з'являється інший писар, складач цих листів. Щасливий випадок допоміг відкрити прізвище цього канцеляриста. Його автограф знайшовся серед документів Угорського державного архіву, який з'ясовує це питання. Канцелярист називався Іван Груша[878].

Це помітна на той час людина і заслуговує на увагу. Іван Груша був шляхетського походження, навіть при своєму прізвищі підкреслював своє родове гніздо – Мацкуни (в околиці Ковна-Каунаса). Де він вчився – невідомо, але його блискуче знання латинської мови показує, що закінчив він вищу школу. Оцінюючи знання і талант, Виговський залучав його до участі у військовій канцелярії. У липні 1656 р. його разом з генеральним осавулом Іваном Ковалевським було послано в посольстві до Трансільванії, де вони підготовили договір з князем Юрієм Ракоці. Молдавський воєвода Стефан, що познайомився з Грушею, характеризував його так: «дуже освічена і розумна

---

[877] Прикладом канцелярського стилю Виговського можуть служити: Документи... № 103, 125, 133, 148–150, 162, 179–180 та ін.

[878] Лист Івана Груші до Юрія Ракоці з Чигирина 20 жовтня 1656 р. опублікований у: *Monumenta Hungariae historica*. Magyar történelmi emlékek. 1 osztály. Budapest, 1874. Vol. 23. P. 489; автограф відомий нам з фотокопії, надісланої Угорським державним архівом.

людина». Якого значення досяг Груша у тогочасному політичному житті видно з того, що після смерті Хмельницького, під булавою Виговського було обрано його генеральним писарем. Груша підтримував політику Виговського і, до речі, їздив до Пінська здійснювати приєднання Пінського повіту під владу Запорозького Війська. Пізніше (1666) Груша був у дружніх відносинах з Петром Дорошенком[879].

Збережений автограф з підписом Груші дає можливість висвітлити його діяльність як канцеляриста. Знайшлося понад 30 листів, писаних ним латинською і польською мовами[880]. Почерк письма Груші відрізняється від письма інших писарів тим, що він дуже дбайливий, охайний, каліграфічний. Його легко розпізнати серед десятків інших документів. Здається, Груша завдячував початку кар'єри канцеляриста вже тим, що красивий його почерк підходив до репрезентативних листів, які державна канцелярія відправляла за кордон, де вимагалось особливо гарного і дбайливого письма. Водночас Груша цілком володів загально поширеною літературною манерою – «бароковим» стилем. Листування Груші латинською мовою показує високий клас філологічних знань. Його латинь переповнена рідкісними словами і фразами, синтаксис дуже складний. Латинські документи Груші дуже складні до перекладу.

Ще повніше «бароковість» свого стилю розгортає Груша у листах польською мовою, адресованих литовсько-польським панам. Впадає в око те, що листи Груші щедро насичені латинськими фразами. В них рідко яке речення вільне від цих домішок. Хоч і в мові Виговського відчувався нахил до вживання латинських слів, проте Груша

---

879 Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. Київ, 1930. Ч. 2: Рада старшини. С. 186; Szilágyi S. Transylvania et bellum boreo-orientale. Acta et documenta. Budapestini, 1891. Bd. 2. P. 109, 170, 412–413; Monumenta Hungariae historica. Vol. 23. P. 279, 489; Памятники, изд. Киевскою Комиссиею для разбора древних актов. 2-изд. Киев, 1898. Т. 3. С. 270, 348, 370, 417; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (1657–1659). Киев, 1863. Т. 4. С. 124–126, 214; Санкт-Петербург, 1872. Т. 7 (1657–1663, 1668–1669). С. 115, 219–220; Z Dzejów Ukrainy. Książga pamiątkowa ku czci Włodzimierza Antonowicza, Paulina Święckiego i Tadeusza Rulskiego. Kraków, 1912. S. 304, 328–329, 307, 309; Грушевський М. Історія України-Руси. Київ, 1931. Т. 9. С. 1300, 1303–1304, 1310, 1403–1404; Київ, 1936. Т. 10. С. 198, 270, 300–301, 303, 335.

880 Відомі з автографів Груші: Документи... № 359, 361, 366–367, 373, 385, 389–391, 399, 401, 406, 409, 416–417, 424, 446–448, 456, 457. Мабуть, належать Груші також: № 365, 392–393, 418, 425–427, 431, 442–443, 463.

пішов ще далі, повністю піддався пануючій тоді на заході моді макаронічного стилю. Листи Груші велемовні, квітчасті, багаті на складні вислови. Не звик він просто висловлювати свої думки, а здалека обходив основне питання, починаючи з загальних міркувань філософського характеру. Листи Груші писані з пафосом і пристрастю. Прикладом може бути його листування на захист архімандрита Йосифа Тукальського (пізніше київського митрополита), який зазнавав гноблення і кривд від литовських панів. Груша, змалювавши зворушливими словами його страждання, висловлюється так: «Віримо, що той мусив би бути з каміння або бути нехристиянином, якого кривда божого священика не зворушила б, а образа не викликала б жалю».

Аналіз складених Грушею листів свідчить про те, що він був не простим канцеляристом, а значним політичним діячем. Він писав ці листи з доручення Хмельницького (чи Виговського, як генерального писаря), але вносив своє власне оформлення політичним питанням. З цього погляду листування Груші теж заслуговує на особливу увагу. Він умів підібрати яскраві вислови і гарячі слова, які повинні були вплинути на почуття адресатів і переконати їх у слушності справи, яку він захищав.

У своїй політичній діяльності Груша був вірним виконавцем планів Хмельницького і весь свій літературний хист присвячував, зокрема, справі поширення впливу Запорізького війська на Білорусію і Литву. Можна догадуватися, що Іван Груша був літературним редактором «диплому» шляхті Пінського повіту 28 червня 1657 р., одного з останніх актів діяльності Хмельницького. Ніхто інший, крім Груші, не міг дати такого достойного оформлення цього документу[881]. Груша також брав активну участь у бурхливих подіях періоду Руїни. І ще вдасться відкрити й інші докази його канцелярсько-літературної діяльності.

Ми порушили тут питання про листування Хмельницького з тим, щоб звернути увагу дослідників на потребу глибшого аналізу документів Запорізького Війська. Ми поки що маємо дуже мало даних про участь окремих осіб в історичних подіях; палеографічні дослідження, особливо аналіз індивідуальних почерків, можуть допомогти розширити наші знання в цій галузі.

---

[881] На авторство Івана Груші вказує і те, що він мав зв'язки з шляхтою Пінського повіту, як це видно з його листа від 25 квітня 1657 р. (Документи... № 447), і що він посилався до Пінська в серпні 1657 р. здійснити приєднання цього повіту під владу Війська Запорізького (Памятники. Т. 3. 2-ге вид. С. 270).

ЛИСТИ МАКСИМА КРИВОНОСА[882]

Біографія Максима Кривоноса, славного вождя народних мас, у визвольній війні українського народу 1648 р. – маловідома. Відомі лише епізоди з його воєнної діяльності. Як тільки почалася боротьба проти польської шляхти, Кривоніс з перших днів перебував у рядах повстанців, брав участь у боях на Жовтій Воді і під Корсунем, організував повстання на Лівобережжі. Але славу полководця Кривоніс здобув у боротбі з шляхтою у Брацлавщині.

Очоливши селянські загони, Кривоніс взяв приступом і поруйнував шляхетські замки у Бершаді, Брацлаві, Немирові, Вінниці, Тульчині та інших містах, викликав переполох серед шляхти, яка кидала все майно і втікала на Захід, до Польщі.

Коли у боротьбу проти селян вступив найгірший ворог народного руху князь Єремія Вишневецький, то Кривоніс поставив собі за мету знищити ненависного магната, розгромив його у бою під П'яткою і примусив утікати.

У битві під Старим Костянтиновим Кривоніс розбив велике польське військо, оволодів міцними панськими замками в Полонному, Межибожі, Барі, відкривши Запорозькому війську під проводом Богдана Хмельницького шлях на Волинь і Галичину.

Кривоніс брав участь у вирішальній битві під Пилявцями, де було розгромлено головну шляхетсько-польську армію, обліг Броди і здобув Кременець. Він брав участь у облозі Львова (його селянські загони здобули головну львівську твердиню – Високий Замок), він ходив у похід з Хмельницьким під Замостя. Всі ці воєнні подвиги тільки протягом 1648 р. принесли Кривоносові славу непереможного полководця. У боях він був поранений, важко хворів і 1649 р. помер внаслідок епідемії.

Хоч воєнна діяльність Кривоноса висвітлена досить повно, проте про його особисте життя немає точних даних. Спірними є дані про походження Кривоноса. За деякими відомостями, він походив з Отсрога, за іншими – був купцем з Могилева на Поділлі. В одному польському вірші його названо ковалем, «підданим» волинського

---

[882] Опубл.: Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. Київ, 1965. Т. 2. С. 67–71. [*Ред.*].

магната Немирича[883]. Були також чутки, що Кривоніс іноземного походження – шотландець. Львівський міщанин, історик С. Кушевич, який познайомився з Кривоносом під Львовом, розповідає із власних його слів, що він «змалку був вихований у всіх родах морської служби, бував у найважчих місцях Геллеспонту (Дарданелів) і Середземного моря, знайомий з ворогами та океаном»[884]. Але на яких кораблях служив Кривоніс, на запорозьких чи чужих, невідомо. Нез'ясована також чітко політична ідеологія Кривоноса – до якої соціальної групи він належав і за яких умов став ватажком народних мас.

Важливим джерелом для визначення соціально-політичних поглядів Максима Кривоноса є його листування. На жаль, листів славного полководця збереглося небагато.

Насамперед слід відзначити його листування з Богданом Хмельницьким, відоме із згадок в інших джерелах. Листи Кривоноса, в основному, висвітлювали воєнні події. Сам Хмельницький розповідав посланцеві путивльського воєводи Ів. Трифонову, що Кривоніс прислав йому відомості про оточення війська Вишневецького під П'яткою (біля Чуднова). Це було на початку липня 1648 р.[885]. В іншому листі (в кінці липня) Кривоніс турбувався про долю запорозьких послів, висланих до Варшави: висловлював припущення, що шляхта покарала їх смертю на палі[886]. В середині серпня з-під Старого Костянтинова Кривоніс з іншим полковником Гирею повідомив Хмельницького, що зустрівся у бою з Вишневецьким і просив гетьмана прислати допомогу[887]. Були також листи Хмельницького до Кривоноса. Шкода, що це листування не збереглося. Ясніші були б для нас взаємовідносини між обома полководцями.

З листування Кривоноса збереглися повністю тільки два листи, писані до польських панів: перший до князя Владислава Домініка

---

883 Цей вірш має заголовок «Нижник червінний» (назва карти до гри), – даємо в перекладі: «Тобі, псе Кривоносе, що звешся юнаком, краще, щоб ти воював свій верстат із штубштаком (лещатами) ... Краще було б, щоб ти займався молотом, їв би хліб у спокою, не з таким клопотом. Не сердив би на себе власного дідича (поміщика), а визнав його паном – шляхетного Немирича». *Львівська публічна бібліотека.* Фонд Баворовських, рукопис 318. Л. 6.

884 Жерела до історії України-Руси. Т. 6. С. 6.

885 Акты ЮЗР. Т. 3. С. 235.

886 Michałowski J. Ksiega pamietnicza. S. 151.

887 Воссоединение Украины с Россией. Т. 1. С. 129.

Заславського, сандомирського воєводи, одного із трьох «регіментарів», від 25 липня 1648 р. за новим стилем, другий, з того ж часу, до Кшиштофа Корицького, ротмистра у службі Заславського. Листи писані під Старим Костянтиновом, – другий лист датований із Попівець в районі цього міста.

Листи Кривоноса до Заславського і Корицького важливі тим, що передають в автентичній формі соціально-політичні погляди славного полководця. Листування почав князь Заславський у той час, коли польські війська йшли вже в бій з українськими полками під Старим Костянтиновом. Польський полководець закликав Кривоноса спинити похід і не пускати проти поляків татарської орди. Відповідаючи на ці пропозиції листами, Кривоніс висловив у них своє ставлення до різних питань, що постали у перші місяці визвольної війни.

Про мету війни він висловлюється так: «Ми... стоячи за віру і життя наше та захищаючися, мусили стати за свою кривду». Таке визначення причин війни знаходимо також в інших заявах учасників повстання: сам Богдан Хмельницький багато разів доводив, що запорозьке військо розпочало боротьбу, захищаючи від гніту магнатів і шляхти, в захисті своїх вольностей і «стародавньої» віри. Кривоніс висловив глибоке співчуття повстанцям, яких жорстоко карав князь Вишневецький: «Скрізь по містах шибениці і палі, а на палях невинні люди за життя зазнають муки з його рук». Учасників визвольної боротьби він називає «нашою братією», «рідними братами»: «рідній братії моїй казав вертіти очі буравами».

Зрозумілою стає ненавить Кривоноса до Вишневецького, який у момент, коли Запорозьке Військо повело переговори з польським королем, – знову розпочав жорстоку боротьбу проти народних мас. Кривоніс підняв війну проти ненависного князя. «Ми іншим шляхом не ідемо, тільки за паном Вишневецьким, який підноситься понад інших панів. І йому така сама честь буде, що пану Потоцькому і пану Калиновському… Не перестану його шукати всюди, хоч би і в костьолі, аж поки не знайду… Хай йому сам бог буде помстою, – хіба ж нам буде перемога над ним та іншими панами»*.

Але ведучи боротьбу проти Вишневецького, Кривоніс водночас думав про мир з Польщею. Згадував, що воєнні дії вже ущухали, коли з вини Вишневецького знову спалахнула боротьба. Запорозьке

---

* Цитати з різних варіантів листів Кривоноса.

Військо вислало своїх посланців до Речі Посполитої, «щоби вже на тому покінчити – воліли б ми цих людей (військо) на кого іншого зберегти, як тут тратити». Але посли не повернулися, мабуть їх немає вже в живих. Якщо Заславський бажає миру, повинен відіслати запорозьких послів до Війська. До самого Заславського Кривоніс ставився прихильно і в листі до Корицького давав поради, як забезпечити княже майно від воєнних небезпек. Обіцяв свою прихильність людям, що не втручаються у війну: «Хто спокійний, буде сидіти в мирі, якщо зустріне мене через знатних людей, перше, ніж зроблю наступ, там де потреба». Корицького остерігав: «Якщо хочеш зустріти нас у полі, – не забороняємо».

У своєму листі Заславський просив Кривоноса не пропускати татар проти польського війська. Кривоніс погодився при умові, що Заславський поверне до війська запорозьких послів, посланих до короля: «тоді я зараз пошлю до Тогай-бея, щоб затримав орду». Ця звістка важлива тим, що засвідчує близькі зв'язки Кривоноса з татарською ордою і заперечує поширене серед польської шляхти переконання, ніби він вороже ставився до татар*.

Листи Кривоноса висвітлюють також його ставлення до Запорозького Війська та до Богдана Хмельницького. У деяких тогочасних джерелах зустрічаються відомості про те, що Кривоніс провадив свої воєнні дії окремо від Запорозького Війська і не хотів підкоритися Хмельницькому. Справді між обома видатними діячами були непорозуміння і Хмельницький в одному листі (9 серпня 1648 р.) засуджує

---

* У рукописі фонду бібліотеки Оссолінських, № 198, стор. 479, у відділ рукописів Львівської державної наукової бібліотеки, збереглася «Промова Кривоноса, козака зопорозького, до Хмельницького і старшини після розподілу "лупу" і "здобичі"», скадена каліченою українською мовою: «Милости князю, пане гетьмане і панове сотники, асавули, всі молодці і юнаки запорізькіі. То же гаразд і не гаразд, що то поганство при нас вішаєть[ся]. Бога милостового ті собаки бусурманці не мають, слушності не знають, б'ють, палять, беруть чернь християнську, да коли до Тегині, до Очакова, до Перекопу, до Ногаю, до Криму прийдуть, то всьо пропало. То же милості князю, пане гетьмане, вашмості просимо, з всім войском запорозким, то же би оті гординці з войском нашим не лучили, да што нам християнам з тими поганцями, лихими чортами. Бог милостивий да войско запорозке то всьо буде гаразд». (Далі по-польськи) «На те всі закричали голосом великим і гукнули: "Гаразд, гаразд говорить" і розлучилися на той час з татарами. Жаль їм було тої здобичі, яку у козаків запорозьких татари щедро на свою сторону взяли». – В Записках Голінського ця промова приписана козакові, але без імені.

Кривоноса за те, що палить і руйнує здобуті міста. Була також чутка, малоправдоподібна, що гетьман покарав Кривоноса, – за запорозьким звичаєм наказав прикувати його до гармати. Але якщо були розбіжності у воєнній тактиці обох полководців, то вони не торкалися основних справ. Як свідчить лист до Заславського, Кривоніс не приймав собі якогось незвичайного титулу, як полководець, а підписувався тільки полковником Запорозького Війська, а про Хмельницького висловлювався «Його милість пан гетьман». З листування Кривоноса видно, що у найважливіших політичних справах він поділяв погляди Хмельницького: з недовір'ям ставився до польських магнатів, але пе заперечував проти перемир'я з Польщею і з нетерпінням чекав результату висланого до Варшави посольства, підтримував зносини з князем Заславським, з яким також Хмельницький листувався, часто був прихильником близьких зв'язків з кримською ордою. Зрештою, наведене вище листування з Хмельницьким свідчить про те, що Кривоніс підкорював свої воєнні дії керівництву гетьмана.

З наведенного уже видно, що Кривоніс підтримував політичну лінію Хмельницького. Проте слід відзначити і те, що видатний полковник у деяких питаннях мав вплив на рішення гетьмана. Доказом цього є лист Хмельницького до Заславського від 9 серпня 1648 р. за ст. стилем, в якому він засуджує Вишневецького за зрив перемир'я: «Але саме в цей час князь й. м-ть Вишневецький нерозумно і нерозважно напав на нас і не-похристиянському і не по-рицарському над людом нашим християнським, над невинними душами, лютее тиранство і жорстокість учинив, наказавши не тільки невинних християн але й духовенство на палі садовити».

Це місце з листа Хмельницького – майже дослівне повторення слів, що їх вживав Кривоніс у своїх листах.

Очевидно, Кривоніс описав гетьманові жорстокі дії Вишневецького (чи, може, прислав копії своїх листів до польських панів) і гетьман використав це у своєму офіціальному листуванні, вживаючи навіть характерне слово «тиранство».

Сам Хмельницький ставився вороже до польських магнатів, але тут, одержавши листа Кривоноса про злочини Вишневецького, визнав мир з Польщею розірваним і розпочав похід проти польських військ. Це характерний приклад, під якими впливами складалися соціально-політичні погляди Хмельницького. Певна річ, що Кривоніс впливав на загострення виступів гетьмана проти польської шляхти.

Листи Кривоноса не збереглися в оригіналах, а тільки в копіях – польською мовою. Слід звернути увагу на те, що лист до Корицького відомий у різних варіантах і дуже важко сказати, який варіант найкраще відтворює оригінал.

Виникає також питання, чи Кривоніс складав і писав ці листи сам, чи доручав це писареві. Якщо листи писані самим Кривоносом, то це означає, що він мав освіту і володів непогано пером. Його листи своєю формою не відрізняються від звичайного листування Запорозького Війська, а в дечому нагадують стиль самого Хмельницького: вони стримані у висловах, а гострі змістом. Мимохіть виникає думка, що складаючи свої листи Кривоніс брав собі як зразок листування гетьманської канцелярії.

Листи М. Кривоноса подаємо в перекладі на українську мову.

№ 1

1648 р., липня 15 (25). (Під Старим Костянтиновом). Лист Максима Кривоноса до Владислава Домініка Заславського про умови перемир'я з польським військом

Ясновельможний, мені вельми милостивий панє і добродію мій.

Вашого посланця, шляхетного п. Самуїла Колонтая, гарно відрядив я до п. гетьмана нашого Запорозького Війська, придавши йому іще своїх товаришів, трьох сотників з козаками, щоб йому ніякої напасті не було на дорозі. Дивуюся словам вашмості, мого милостивого пана, які передав Колонтай, і надивуватися не можу: щоб я орди не пускав і сам не ішов пустошити. Вм. м. м. пан зволиш знати, що це, що почалося, було приборкано, і ми не хотіли більше пустошити Польської землі. Тільки що нам уївся його милість князь Єремія Вишневецький, що людей мордував, стинав і на палю вбивав: скрізь, в кожному місці посеред ринку шибениця, а зараз показується, що на палі були невинні люди. Попам нашим очі свердлом вертів. Ми також, стоячи за віру і життя наше та захищаючися, мусили стати за свою кривду. Хто хоче до бою з нами стати, ми проти нього готові, а хто спокійний, буде сидіти в спокою. А от вже сім неділь або й більше, як ми своїх послів послали до найяснішого й. м. пана короля і до Речі Посполитої, щоб вже на тому покінчити – воліли б ми цих людей на кого іншого зберегти, як тут тратити. Але ж про посланих наших послів до цього часу ніякої певної відомості не чуємо, де вони обертаються. Мабуть, вже

сплять, що не пробудяться аж до того часу. Проте вже може бути мир, якщо вм. м. м. пан на протязі тижня поставиш переді мною наших послів, а я можу затриматись. А якщо не буде, мушу стати і захищатися від вм., разом із ордою. Його милість пан гетьман з військом, – а орди вже на цих днях сподіюся, що вам заступить дорогу, куди б ви не утікали. Тому і вдруге прошу вм. м. м. пана, про наших послів, щоб нам їх повернено, тоді я зараз пошлю до Тогай-бея, щоб затримав орду. А євреїв аж до Висли княжа милість може завернути, бо вся провина почалася з євреїв, бо ж вони і нас з розуму звели. Затим з моїми покірними послугами віддаюся милостівій ласці вм. м. м. пана. Дня 25 липня 1648 року.

Вм. м. м. пана прихильний і покірний слуга, Максим Кривоніс, полковник його королівської милості Війська Запорізького.

Львівська державна наукова бібліотека Міністерства культури УРСР, відділ рукописів, фонд Оссолінських, № 225, арк. 99. Копія.

Опубліковано: J. Michałowskiego, Ksiega pamietnicza, Краків, 1864, стор. 88, № 41; пам'ятники, изд. Киевскою Комиссиею для разбора древних актов, 2 вид., т. 2., стор. 252–253, № 32.

№ 2

1648 р., близько липня 15 (25). Із Попівець. – Лист Максима Кривоноса до Криштофа Корицького про боротьбу з Вишневецьким та забезпечення майна Заславського

Милостивий пане Корицький!

Його милість п. Дмитро, через свого слугу Самуїла Колонтая, що їде в певній справі до свого пана, а також особисто просив мене, що я йдучи за військом, маєтки його милості князя не знищував. Я не хочу, – тільки щоби ви зі своєї ласки не забороняли брати хліб у панських підданих і що ти, сидячи в Костантинові, захищав панські маєтки. Якщо ти хочеш, так як його милість п. Вишневецький зустріти нас у бою, то ми цьому не перешкоджаємо. Тільки якщо другий раз попадешся у наші руки, то не нарікай, бо ми іншим шляхом не йдемо, тільки за його милістю паном Вишневецьким, який підноситься понад інших панів. І йому така сама честь буде, що і п. Потоцькому і п. Калиновському. Бо скрізь по дорогах шибениці і палі, а на палях невинні люди за життя зазнають мук з його рук. Хай сам пан бог помститься йому, може бути, що також

ми одержимо перемогу над ним та іншими панами. А хто спокійний, буде сидіти в мирі, якщо зустріне мене через знатних людей, перше, ніж я зроблю наступ, там де буде потреба.

Віддаюсь вашій ласці як зичливий приятель і слуга Максим Кривоніс, Полковник Військa й. к. м. Запорозького.

Державний воєводський архів у Кракові, Ягеллонська бібліотека в Кракові, рукопис 90, арк. 8 зв. Копія.

Інші копії із неоднаковими текстами: бібліотека Ординації Красінських у Варшаві, рукопис 3416, стор. 23.

Львівська державна наукова бібліотека, фонд Оссолінських, № 3564, стор. 70.

Опубліковано (інший варіант): М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч. 3., вид. 2., стор. 53.

«ВОЛЬНИЙ ПОРТ» У СТАРІМ БИХОВІ 1657 р.[888]

У Бібліотеці Пшездзецьких у Варшаві, мало відвідуваній нашими дослідниками, у відділі кореспонденцій заховався в оригіналі універсал Богдана Хмельницького такого змісту:

Богданъ Хмѣлъницъкий Гетманъ з Войскомъ Его Царскаго Велич. Запорозкимъ. Всѣмъ вобецъ и кождому зособна, кому о том вѣдати належить, меновите П. Пувковникомъ, Асавуломъ, Сотникомъ, Атаманом и всей старшинѣ и черни Войска Запорозкого и вшѣлякого стану свѣцкого в местах, местечкахъ преложоным людемъ доносимъ до вѣдомости тым нашимъ писанемъ, и кому толко показано будетъ: іжъ з воле божое упаметавшисе шляхта, месчане и вси обивателѣ Старого Быхова цале и вѣрне подалисе под владзу и протекцию нашу и присегу виконали нам, же нѣкгды южь нѣкому иншому тоей фортеци не подадут, але по вѣкъ при Войску Запорозкомъ оную заховати мают. Видечи мы южь их щирую вѣрност, позволилисмо купцомъ и мещаномъ киевскимъ (поневажъ портъ сотворилсе) вгору люб самым ити, люб своих факторовъ посылат до Быхова и где колвекъ залоги нашѣ зостают, з вшелякими лекгумѣнами и купецкими речами сухим путем и водою, як кто может. Пильно теды жадаєм и приказуемъ, жебы без вшелякого задержаня и гамованя всюди пропусчано так самыхъ, яко и факторовъ ихъ, мыт жадныхъ торговых и подачок абы у нихъ не витягано вед лугъ давных привилеев от королей наданых, а хтобъ спротивный был волѣ нашой и дороги тоєє имъ зборонял и мыто витягал, таковый каждый за найменшою скаргою срокго от нас караный будетъ, іначей не чинечи. Дан в Чигиринѣ 15 марца 1657.

L.S.[889]

Богданъ Хмелницкий

рука власна.

---

[888] Опубл: Науковий збірник за рік 1929. Київ, 1929. Т. 32 / під ред. М. Грушевського. С. 92–96. [*Ред.*].

[889] Оригінал на піваркуші паперу зложенім вдвоє. Підпис гетьмана власноручний. Печать типу III (пор.: Крип'якевич І. З козацької сфрагістики. С. 1–16+10 іл.). По другому боці дописка: «Универсал Его Мл. Пана Гетмана позволена порту волного до Литви 1657 марта 15». Універсал опублікований у моїх студіях над державою Б. Хмельницького (Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького. III. Державні межі. С. 55–80).

Події, про які говорить універсал, а саме здобуття Старого Бихова і відкриття «порту» в ньому, вимагають вияснення. Се був один з останніх тріумфів політики Богдана Хмельницького, результат складної мілітарної і дипломатичної акції. Як цар Олексій виповів війну Польщі і розпочав похід на Вильно, козацькі війска увійшли також у землі Вел. Князівства, як помічний корпус, під проводом ніжинського полковника і наказного гетьмана Івана Золотаренка. Золотаренко ішов у напрямку на Гомель, його частини добули Річицю, Горваль, Стрішин, Злобин, Рогачів, потім сам Гомель, Чечерськ і Новий Бихів (червень–серпень 1654 р.). Врешті він підійшов під Старий Бихів. Се була сильна фортеця, укріплена 1610 р. Карлом Ходкевичем[890], город «славний валами», один з найсильніших стратегічних пунктів над Дніпром. Залога була сильна: раховано до 2 000 озброєних міщан, 600 жолдаків, 200 гайдуків, 100 драгунів, 300 шляхти: хліба, соли, і инших припасів було більше як на рік[891]. Золотаренко взявся серйозно до облоги, заложив аж три табори, – один від сторони Могилева, другий від Нового Бихова, третій на оболоні над Дніпром[892]. Але до наступу не прийшло. Золотаренко стояв під містом 10 тижнів і тільки відбивався від вилазок, які робила бихівська залога, а сам зачіпної акції не починав і врешті відступив від замку. Козаки підозрівали, що полковника підкупили Ляхи, «велику казну обіцяли», але Золотаренко перед царем оправдувався, що відступив «для тяжкости зими і безодежних козаків»[893]. Після відступу козацьких військ Старий Бихів дістав підкріплення від гетьманів Радивила і Гонсєвського, що самі відвідали замок при кінці грудня 1654 р.[894].

Нову облогу Бихова Золотаренко почав весною, в травні 1655 р. Тоді повелося йому звести успішний бій з військами Радивила під Торчином. Але і тепер Золотаренко чомусь не пробував добувати міста приступом. Він хопився дипломатії, почав переписку з Бихівцями,

---

890 Пор.: Słównik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów Słowiańskich / pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego. Warszawa, 1885. T. 6. S. 489.

891 З оповідань бранців: Акты ЮЗР. Т. 14. С. 445.

892 Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. Киев, 1898. Т. 3. С. 89–92.

893 Акты ЮЗР. Т. 14. С. 441 (лист Золотаренка 5/XII 1654); пор.: С. 445, 469.

894 Там само. С. 485–486; пор.: С. 467–483.

підмовляв, їх, щоби здалися добровільно[895]. Ся кунктаторська тактика полковника надоїла врешті старому Хмельницькому. В листі з Корсуня 28 травня с. с. 1655 р. він різко приказав Золотаренкові кинути Старий Бихів та іти дальше у похід на головні сили ворога, «не затримуватися біля курників, так як минулого року, а просто треба іти там, де голова ... промишляй ваша милість над головою, а з хвостом вже буде легше...»[896]. На гетьманський приказ Золотаренко чим скорше рушив на північ, під Биховом залишив якусь невеличку силу козаків. Тоді обложені знов набрали сміливости і почали робити вилазки за хлібом і харчами, нераз великими загонами, по 2 000 людей[897].

Дальше наші відомости про облогу перериваються на довший час. Знаємо тільки се, що після успішного походу на Литву Золоторенко вернувся під Бихів продовжити облогу, – тут підчас герцю постріляно його в ногу з мушкета і від рани він помер, десь в осени 1655 р. (перед Пилипівкою)[898]. Хто залишився на його місці під Старим Биховим, не знаємо. Щойно в січні 1656 р. білоруським полковником був призначений Іван Нечай[899] і йому теж доручено облогу Старого Бихова. Нечай мав вести діло спільно з могилівським воєводою Іваном Хованським, що прийшов під Бихів на приказ царя. Але між обома полководцями скоро прийшло до непорозумінь. Рішено спільний наступ: і оттут Нечай сам з козаками «не жаліючи здоровля» кинувся на вали, добув дві хоругви, мав великі втрати, – а Хованський не допоміг йому, не робив нічого[900]. Нечай розжалоблений кинув облогу і відступив від Бихова. Хованський стояв ще 11 тижнів, але сам не міг нічого вдіяти і пішов до Могилева. Тоді Нечай почав переговори з залогою. В Бихові ставало вже чим раз гірше і Бихівці стали відкликатися на заклики Нечая. Здається, і Хмельницький вислав до Бихова свій універсал. Нечай вже був такий певний успіху, що одного разу приїхав

---

895 Там само. С. 604, 679–680.

896 Там само. С. 697–699.

897 Там само. С. 710, 715, 833.

898 Летопись Самовидца по новооткрітім спискам с приложением трех малороссийских хроник: «Хмельницкой», «Краткого описания Малороссии» и «Собрания исторического» с пред. Ореста Левицкого. Киев, 1878. С. 41–42.

899 Універсал Б. Хмельницького з 29. І. 1656 р. *Сборник статей и материалов...* Т. 1. С. 28–29.

900 Іван Нечай до царя, 2. І. 1657 р. (Акты ЮЗР. Т. 3. С. 589).

під замок з цілим полком – переймати місто. Але міщани його не пустили, – жадали, щоби явився з малим почотом, 50–60 чоловіка[901]. Врешті прийшло якось до згоди, Старий Бихів здався на ім'я Запорожського Війська, «опам'яталися шляхта, міщани і всі обиватели Старого Бихова цілком і вірно піддалися під владу і протекцію нашу і присягу виконали нам, що ніколи вже нікому иншому тої фортеці не подадуть, але повік при Війську Запорозькім її заховати мають». В якому часі Старий Бихів здався Нечаєві, не знаємо, в кождому разі перед 13 березня с. с. 1657 р.[902].

Що Старий Бихів так довго, майже три роки, міг боронитися перед наступами, то причиною було не тільки його оборонне положення і сильна залога, але мабуть ще більше те, що тоді почалася сильна емуляція між Україною і Москівщиною на терені Білоруси. Українці, що культурою були близько звязані з Білорусами, від початку війни 1654 р. були того погляду, що білоруські землі злучаться з Україною, а не з Московським царством. Досить вказати на акцію відомого ніжинського протопопа Максима Филимоновича, що з табору під Биховим у вересні 1654 р. остерігав могилівських міщан, щоби не піддавалися на царське ім'я: «щоби, сохрани Боже, Москва не хотіла по своїм звичаям і право поставити у вашому городі»; хай здаються під владу Запорозького Війська, «щоби тими статтями і правами втішалися, котрі й. цар. вел. дозволив і дав Україні нашій з Паном Гетьманом»[903]. Москва ж хотіла взяти Білорусь для себе і по змозі обмежити козацьку займанщину, – через те приходить до безнастанних непорозумінь і сутичок між українськими і московськими частинами, до взаїмних жалів і жалоб, так що між Москвою та Чигирином відносини ставали все більше напружені. Тому й облога Бихова велася так мляво.

Що Старий Бихів здався на ім'я Запорозького Війська, се був не абиякий тріумф української політики. Під козацькою владою було вже майже ціле Мстиславське воєводство, аж по Чавси і Чириків на півночі, тепер і така важна комунікаційна і стратегічна лінія Дніпра на широкому просторі переходила в українські руки. Чавський

---

901 Акты ЮЗР. Т. 3. С. 591–592.

902 Пор.: лист Б. Хмельницького з 13. III. 1657 р. (Акты ЮЗР. Т. 3. С. 599).

903 Акты ЮЗР. Т. 14. С. 151–153.

або Білоруський полк, що сусідував з полком Чернігівським та Ніжинським, добув ще й пряме получення з Київом водним шляхом.

Старий Бихів відразу почав відогравати велику ролю в торгівлі. Вже давніше певно Кияни були з ним у близьких торгових зносинах, тепер – очевидно на бажання київських купців – Богдан Хмельницький заопікувався сею торгівлею і видав наведений вище універсал з 15 березня 1657 р. Через те, що в Бихові «порт створився», гетьман дозволяє київським купцям та міщанам «вгору або самим іти, або своїх факторів посилати до Бихова і, де-небудь залоги наші остають, з усякими припасами і купецькими речами, сухим путем і водою, як хто може» – без ніякої задержки, без оплати всяких мит та инших «подачок».

Але Старий Бихів був тільки одним пунктом на сій новій торговій дорозі. Як зазначено в універсалі, купці могли іти й дальше, де тільки були українські залоги, тоб-то по цілій території Білоруського полку, аж по Могилів на півночі. Але Хмельницький мав ще дальші і ширші плани.

Від часу, як почалася війна з Польщею, українські землі втратили свій природній торговий шлях на північ, яким була ріка Буг, – Бугом і Вислою до Балтійського моря ішов здавна експорт з України – дерево, поташ, збіжжя.

Молода козацька держава душилася тепер у вузьких своїх кордонах, не мала свобідного шляху для вивозу своїх продуктів, – треба було шукати нового доступу до моря. Хмельницький думав добути для України такий вільний шлях через Білу Русь і Прусію. Се ясно видно із статтей союза, які в пару місяців після смерти Хмельницького Виговський пропонував Швеції: під владу Запорозького Війська мали перейти воєводства берестейське і новгородське – кордони козацьких володінь мали сягати «аж до границь Прусії», між Україною та Прусією застережено свобідні політичні та торгові стосунки[904]. Про все те маємо тільки фраґментарні відомості, – як далеко йшли замисли Хмельницького, чи справді думав він проголоситися князем Білої Руси[905], як про се була чутка, се покищо

[904] Пункти союза зі Швецією подані в Корсуні 8. X. 1657 р. (Архив Юго-Западной России, изд. временной комиссией для разбора древних актов. Киев, 1908. Т. 6. Ч. 3. С. 336–337).

[905] Про плани в реляції шведського посла Стернбаха 28. 1. 1657 р. (Архив Юго-Западной России. Т. 6. Ч. 3. С. 195).

невияснене; але в кожному разі ясне є змагання гетьмана пробити для України шлях до Балтійського моря – добуття Старого Бихова було одним етапом на сій далекій дорозі.

Але всі ті плани українського гетьмана зустріли рішучий опір із боку Московщини. Цар прийняв уже титул государя Білої Руси[906], і всі землі Литовського Великого Князівства уважалися приналежними до Московщини. Вже раніше з великою неохотою стрічалась козацька окупація Білоруси, тепер добуття Старого Бихова козаками призводило до ще більшого невдоволення. Знаючи велику дражливість Москви в сій справі, Богдан Хмельницький повідомив царя про свій успіх дуже оглядними словами, немов про маловажну подію, при кінці листа: «І се в. цар. милости обѣявляю, що Бихівці, бачучи велику біду від військ в. цар. вел. з полку Чавського, що запасного хліба не мали, на ім'я в цар. величества присягу учинили і піддалися, і вже там козаки єсть, і вічно при Війську в. ц. вел. Запорожськім бути мають»[907]. Піфійські слова: ніби Бихів склав присягу цареві – що не було правдою, – а лишається на вічні часи при Запорозькім Війську...

Чи за життя Хмельницького московський уряд виявив своє становище у бихівській справі, на се не маємо ніяких вказівок. Але зараз з початком гетьманства Виговського се питання стало дуже гострим. Царський посол Матвєєв у вересні 1657 р. робив Виговському закид, що Бихів здався на ім'я гетьмана Хмельницького, а цареві Бихівці не присягали на вічне підданство і до свойого города царських людей не пускають[908]. Виговський, який тоді шукав підпертя в Москві, вислав до Старого Бихова листа (11 вересня 1657 р.), в котором дорадживав скласти присягу цареві, – тоді Бихів дістане від царя грамоту забезпечення[909]. Чи се доручення Бихівці виповнили, – не знаємо. Та внедовзі з Москви прийшли ще грізніші домагання, – щоби козацькі залоги цілком уступали і з Бихова і Чавсів: «тому що Бихів був повіту Оршанського і тут має бути воєвода цар. величества; а й у Чавсах полковникові бути нема чого, бо Чавси близько Могилева»[910].

---

[906] Грушевський М. Велика, Мала і Біла Русь. *Україна.* Київ, 1917. Кн. 1–2. С. 7–19.

[907] Лист з 13. III. 1657 р. (Акты ЮЗР. Т. 3. С. 599).

[908] Акты ЮЗР. Т. 4. С. 726.

[909] Там само.

[910] Наказ Богдану Хитрово (Акты ЮЗР. Т. 4. С. 96).

Виговський відповів на се уступчиво: «щодо Бихова, як в. ц. вел. звелить, я всякий приказ в. ц. вел. повнити готов»[911].

Се було на початку 1658 р. Але козацької залоги з Бихова не виведено. Що більше, чавський полковник Іван Нечай, мабуть присилуваний уступити з Чавсів, вибрав собі на столицю Старий Бихів, нав'язав зносини з Поляками і почав зачіпки з московськими залогами[912].

Бихівська справа разом з долею всього Білоруського полку була вирішена остаточно у переяславському договорі Юрія Хмельницького 15 жовтня с. с. 1659 р. Московські воєводи поставили жадання, «щоби в городах, містах і містечках у Білій Росії тепер і на будуче не було черкаських залог, щоби через те не приходило до незгоди між ратними людьми великоросійськими і білоруськими»; Юрій Хмельницький і старшина, що були у московському таборі мов у неволі, погодилися на се – рішили забрати козацькі залоги з Білої Руси і перевести їх до сусідніх полків. Зокрема щодо Старого Бихова, рішено вислати до Нечая листа, «щоби він город Бихів й. цар. пресв. вел. очистив і козаків, що називаються запорозькими козаками, вислав у ніжинський і чернигівський полки». А як Нечай не послухає, «вони по приказу цар. вел. підуть на нього війною»[913].

Але Іван Нечай не віддав добровільно свойого города; щойно 4 грудня 1659 р. Старий Бихів добули московські війська, Нечай попав у полон, і пішов на заслання до Сибіру[914].

---

911 Там само. С. 99.

912 Акты ЮЗР. Т. 15. С. 314, 325. Про се докладніше: Z Dzejów Ukrainy. S. 282.

913 Акты ЮЗР. Т. 4. С. 266–268.

914 Востоков А. Судьба Выговских и Ивана Нечая. *Киевская старина*. 1890. № 1. С. 35–46; Z Dzejów Ukrainy. S. 282–283.

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО (до 300-ліття з дня смерті)[915]

Життя і діяльність Богдана Хмельницького проходили в дуже складних соціально політичних умовах, коли український народ боровся проти гніту шляхетської Польщі, а в 1648 р. з новою силою піднявся на визвольну війну.

В епоху феодалізму* війни велися звичайно в інтересах певних експлуататорських класів. Але тоді відбувалися і війни, які, можна сказати, мали загальнонародний характер, бо велися в інтересах всієї країни, в інтересах народу.

Про прогресивний, національно-визвольний характер війни українського народу 1648–1654 рр. свідчить те, що в ній брали найактивнішу участь кріпосні селяни**, козаки і міські

---

[915] Опубл.: Український історичний журнал. 1957. № 1. С. 194–105. [*Ред.*].

* Річ Посполита у XVII ст. вже була становою монархією, і Іван Крип'якевич це добре розумів, але мусив дотримуватися радянської версії розвитку суспільних відносин. [*Ред.*].

** *Кріпосне право* – повна юридична і майнова залежність підданого від державця землі. У середньовічній Європі його не існувало. У Польщі в 1347 р. Віслицький статут запровадив обмеження переходу з села в село, крім встановленої дати на Різдво (за виключенням якби державець насилував жінок, привласнював селянське добро або був під церковним відлученням). Одночасно цей же статут забороняв державцям привласнювати виморочну селянську спадщину. Кошицьким привілеєм 1374 р. затвердили селянські сплати: 2 гроші – до державного скарбу, 10 грошів – державцю. На Ленчицькому з'їзді 1421 р. було прийнято 1 день відробітку на тиждень від лану панської землі та пів дня від лану селянської землі. Пйотровський сейм 1496 р. заборонив містам приймати селян-втікачів, а селянським синам ставати каноніками і пробстами. Тільки один син за дозволом державця може піти на науку до міста, а далі за тим же дозволом іти куди хоче. Радомський сейм 1505 р. заборонив взагалі вільний вихід селян. У 1551 р. вийнято селян з-під старостинського суду і переведено під суд державця. 1573 р. відбулося повне юридичне підпорядкування селян з правом вигнати з ґрунту й хати, продати, скалічити і навіть вбити (за поранення чужого – 10 гривень йому і 10 державцю, за вбивство – 15 гривень родині і 15 державцю). Тобто *кріпосне право* в Речі Посполитій було запроваджено у 1573 р. У сусідній Московській державі Судебник 1497 р. обмежив селянський вихід тільки на Юріїв день (9 грудня). І лише указ царя Федора Івановича 1592 р. повністю заборонив селянські переходи і встановив розшук протягом 15 років порушників цієї заборони. Соборне уложення

низи*. Свій основний удар вони спрямували проти всякого феодального гніту і насамперед проти гніту польської шляхти. Проте всенародний виступ проти спільного ворога не ліквідував корінних класових суперечностей між різними соціальними групами. В ході війни ці суперечності поглиблювалися і ставали все більш напруженими.

Не можна забувати того, що на ґрунті так званих спільних завдань звичайно розгортається боротьба між класами за спосіб їх здійснення, що кожний клас, соціальна группа завжди по-своєму підходять до розв'язання тих чи інших проблем. Особливо чітко необхідно розрізняти інтереси, прагнення експлуатованих трудящих мас і так звані загальні інтереси, які в класовому суспільстві часто означають інтереси пануючого класу.

В роки визвольної війни, в процесі складання української державності до політичної, адміністративної і воєнної діяльності прийшли люди з тих верств, які в умовах шляхетської Польщі не мали таких можливостей (козацька старшина) або мали їх тільки на папері (дрібна шляхта). Вони дуже швидко призвичаїлися до своєї нової ролі, але ще не мали достатнього досвіду щодо управління.

Перед козацькою старшиною, яка очолювала визвольну війну, постали складні завдання в галузі державного будівництва – організація великої армії, створення адміністративного апарату, упорядкування фінансів, налагодження закордонних зв'язків. При цьому старшина докладала всіх зусиль, щоб зміцнити, захистити інтереси панівних класів, придушити протест експлуатованих.

1649 р., підтвердивши ці положення, заборонило продаж хрещених, що було повторено законом від 8 квітня 1746 р., і тільки з часів Катерини II поміщики отримали право продажу підданих, розлучення сімей і т. д. У XVII ст. в епоху професійних армій, коли підготовка бійців тривала роками, селяни-кріпаки, які не були носіями зброї і не служили у війську, на початку національної революції 1648 р. брали активну участь у розгромах шляхетських маєтків та розправі з євреями-орендарями. Козацьке військо поповнювалося не за їх рахунок, а за рахунок православної шляхти і міщан, які мали навики користування зброєю як учасники цехових підрозділів міських ополчень. [*Ред.*].

* У складі міських ополчень в цехових підрозділах перебували ремісники (майстри та підмайстри, купці і їхні службовці). Саме вони вливалися в ряди козацтва, про що свідчать постанови сеймів з відповідними заборонами. За радянськими канонами в протистоянні антагоністичних класів мали брати участь у першу чергу соціальні низи. [*Ред.*].

Все це відбувалося не в мирних умовах, а під час війни, коли доводилося постійно відбивати напади ворога, знешкоджувати підривні дії агентів іноземних країн, які намагалися прибрати Україну до своїх рук. У цих складних умовах не зразу можна було знайти вірний шлях до розв'язання багатьох проблем. Часто доводилося звертати з пройденої дороги і переходити на нові позиції, – а через деякий час виникали нові труднощі. Так і діяльність гетьмана Богдана Хмельницького, який у керівництві займав перше місце, не завжди була рівною, були в ній моменти високого піднесення і моменти спаду, були суперечності і непослідовність. Але завдання історика – не спрощувати невияснені питання, а розкривати їх справжню суть.

Хмельницький був людиною своєї епохи, вихідцем з панівного класу. Подібно до інших сучасників він уявляв собі феодальне суспільство як тривку організацію, складену з різних груп, різних станів. «Хто був шляхтич або козак і міщанин, і хто в якому чину раніше перебував, і які маєтності для себе мав, – щоб все було по-давньому», – говорив він Бутурліну[916]. «Ми самі між собою будемо пильнувати, і хто козак, той буде мати козацьку вільність, а хто пашенний селянин, той буде віддавати його царській величності звичайну повинність, як і раніше», – заявляли українські посли в Москві[917].

Сам Хмельницький, незважаючи на своє дрібношляхетське походження, вважав себе козаком і завжди підкреслював свою приналежність до козацтва, до Запорозького війська. З козацтвом єднали його військова професія та економічні інтереси. Хмельницький називав себе професіональним воїном, зараховував себе до тих, «які звикли шаблею шматок хліба собі добувати». «Все, що маю, я здобув своїми власними силами і своєю шаблею», – говорив він про себе. Одночасно з цим, як видно не без бажання, займався він сільським господарством. Мав власний хутір і невелику «слобідку», сіяв хліб, держав табуни коней і отари овець, заводив пасіки, будував млини, рибні ставки, освоював незаселені «дикі поля»[918]. Було це типове господарство козацької старшини того часу. З Запорозьким військом Хмельницького тісно єднала боротьба за козацькі «вільності»:

---

916 Акты ЮЗР. Т. 10. С. 225.

917 Там само. С. 225, 450.

918 Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. С. 72, 92.

за звільнення від податків і данин, незалежність від королівської і шляхетської адміністрації, за козацьке самоврядування і суд.

Свою приналежність до козацтва Хмельницький не один раз відзначав у своїх заявах на початку визвольної війни, коли викривав насильство польських панів і відстоював інтереси козацтва. В цих заявах говорилось про те, як пани силою відбирали у козаків хутори, поля, сіножаті, ставки, млини; як вимагали десятин і чиншів; як грабували убогих добичників на Запорожжі, забираючи у них зловленого звіра чи рибу; як зневажали козаків, били їх, ув'язнювали, убивали, з козаками, «рицарськими людьми» поводилися гірше, ніж з рабами[919].

Завдяки перемогам у визвольній війні козацтво зросло не тільки кількісно, а й зайняло провідне становище серед інших станів на Україні. Сам Хмельницький у переговорах з російським урядом відстоював станові привілеї козацтва. Та козацтво як стан не було єдиним. Ще до війни воно ділилося на групи. Були серед козаків багаті, головним чином з числа старшини, дрібні виробники-землевласники, ремісники та люди, які займалися різними промислами, але були й такі, яких називали тоді «голотою». Хмельницький в основному орієнтувався на першу групу, відстоював її інтереси. Він не заперечував проти того, щоб козаки володіли млинами, хуторами, навіть селами; так, він повернув дітям полковника Миньківського батьківські маєтності, дозволяв козакам купувати землі, залишені шляхтою, сам надавав козакам двори, будинки та ін.[920].

Інакше Хмельницький ставився до великого панського, магнатського землеволодіння. Як під час війни, так і після возз'єднання України з Росією він не раз виступав проти відновлення магнатських маєтностей. Збагачена козацька старшина бажала зайняти на Україні місце польських панів, насамперед взяти в свої руки панські латифундії. Окремі старшини, обминаючи гетьмана, звертались прямо до російського уряду, випрошуючи собі відразу по кілька маєтностей на Україні. Хмельницький ставився негативно до таких заходів старшини, розуміючи, яку реакцію викликало б в масах козацтва і селянства відновлення великопанського землеволодіння.

---

[919] Памятники Киевской комиссии для разбора древних актов. Киев, 1898. Т. 1. № 27, 29.

[920] Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. С. 276–278.

Шляхту Хмельницький вважав ворогом українського народу і особливо вороже ставився до магнатів, «которих ест много королями в землі нашой»[921], «які з гордості своєї хотіли нас викоренити»[922]. У своїх розмовах з польськими послами в Переяславі в 1649 р. Хмельницький заявив: «Ставши над Віслою, скажу дальшим ляхам: сидіть і мовчіть, ляхи. Дуків і князів туди загоню, а будуть і за Віслою кричати, знайду я їх там напевно. Не залишиться тут нога жодного князя і шляхетки на Україні, а схоче котрий з нами хліб їсти, хай буде послушний Запорозькому війську...»[923]. Подібних поглядів Хмельницький додержувався і пізніше, не дозволяючи таким магнатам, як Потоцький, Калиновський, Вишневецький, повертатися до своїх маєтностей. І тільки внаслідок важких невдач 1651 р. і Білоцерківського миру Хмельницький погодився допустити панських адміністраторів на Лівобережжя. Проте народне повстання 1652 р. знову змусило цих панів тікати з України. Дрібній і середній шляхті Хмельницький дозволяв володіти її землею з умовою, що вона поступить на військову службу.

Ставлення Хмельницького до шляхти і магнатів змінилося в останні роки його гетьманства. Українські пани, напевно, склали якусь спільну заяву вірності Запорозькому війську, і, відповідаючи на неї, Хмельницький заявив: «Поневаж бог всемогучий наклонил шляхту до Войска Запорожского, ми их ласкаве принявши, их маетностей і грунтов власних уживать, яко здавна уживали, позволилисмо»[924]. Хмельницький в той час повертав землі навіть панам, які мали по десять і більше сіл, і почав прихильно ставитись до магнатів. На території, зайнятій Запорозьким військом, у Білорусії він залишив непорушними маєтності магната Стефана Четвертинського, княгині Олени Радзівілл, Богуслава Радзівілла. Окремою грамотою, складеною особливо урочисто, Хмельницький підтвердив

---

921 Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: в 3 т. Москва, 1953. Т. 2. С. 32–33.

922 «Лист султану Мугамеду від 27 листопада 1651 р.» (неопублікований).

923 Памятники... Т. 1. С. 321.

924 Универсал К. Грязной, 23 июня 1657 г., Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка 1720–1730 гг. *Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии* / под ред. Н. П. Василенко. Чернигов, 1908. Вып. 3. № 138.

маєтності і права шляхти Пінського повіту, яка піддалася під зверхність Запорозького війська[925].

Вияснити основні причини в зміні політики Богдана Хмельницького по відношенню до шляхти поки що важко. Найбільш правдоподібно те, що тут основну роль відігравали політичні плани Богдана, який в той час провадив широкі заходи в справі приєднання Західної України і частини Білорусії до України. Щоб не піднімати проти себе місцевих феодалів*, він зм'якшував своє ставлення до шляхти. Але, без сумніву, позначався тут також вплив групи Виговського, яка спиралася на шляхетсько-феодальні елементи і намагалася підняти їх роль на Україні**.

Крім козацтва і шляхти, окрему соціальну групу становили міщани. Хмельницький формально не порушував давніх прав міст, допомагав їм добути підтвердження міських привілеїв, захищав міста від самовладності військових частин. Одночасно з цим він не забороняв того, щоб частина міського населення переходила до Запорозького війська, а в містах виникали козацькі сотні. Проте не завжди він виступав проти козаків, які забирали від міщан землю, захоплювали в свої руки монопольні міські промисли, намагалися зайняти в містах панівне становище. Особливо це стосується козацької старшини. В багатьох менших містах і містечках все управління перейшло до рук козацької старшини. Тут міська адміністрація відігравала другорядну роль. Не маємо конкретних висловів Хмельницького з цього питання, але ясно, що, визначаючи в усьому пріоритет Війська Запорозького, гетьман схвалював також посилення козацького впливу в містах.

Окремою групою суспільства вважалося православне духовенство. Під владою шляхетської Польщі православна церква зазнавала жорстокого переслідування, а тому значна частина духовенства, особливо нижчого, брала активну участь у визвольній війні. Хмельницький взяв православну церкву під особливу опіку: «Поневаж всемогучою своєю рукою десною бог і створитель неба і

---

925 Z Dzejów Ukrainy. S. 561–562; Акты ЮЗР. Т. 3. № 378; Археографический сборник документов, относящийся к истории Северо-Западной Руси. Вильно, 1870. Т. 7. № 81; Памятники... Т. 3. С. 43.

* Зрозуміло, що жодних феодалів у державі Хмельницького не було. [*Ред.*].

** Протиставлення Виговського Хмельницькому теж було одним з обов'язкових штампів тогочасної радянської історіографії. [*Ред.*].

землі сподобив мні неприятелей і гонителей всходной православной церкви, ляхов, з Украини в Польшу далеко прогнати, старанє маю пильноє около благоліпія церквій божих і монастирев для розмноженя хвали божой...»[926], – заявляв він в одному з своїх універсалів. Гетьман надав монастирям і церквам багато маєтностей, особливо з числа тих, які раніше належали католицьким монастирям.

Згадані чотири групи, або стани, – козаки, шляхта, міщани, духовенство – становили за тогочасними поглядами суспільство країни. Кожна група мала свої права і привілеї та виконувала їй визначені обов'язки.

Поза цими привілейованими групами залишалася більшість населення – маси селянства та незаможне населення міст. У тогочасній суспільній термінології вони звалися «черню», «поспільством». Ці маси ніколи не погоджувалися з своїм безправ'ям, а у визвольній війні піднялися проти експлуататорів незалежно від своєї релігійної чи національної приналежності.

Політика Хмельницького в його ставленні до селянства і незаможного населення міст не завжди йшла одним шляхом. В Хмельницькому боролися дві тенденції: з одного боку, він обурювався проти знущань іноземних загарбників над населенням і співчував поневоленим, а з другого, – він як представник експлуататорських класів діяв так, як йому підказував його класовий інстинкт, його інтереси.

Хмельницький називав себе «худопахолком», був близький з рядовими козаками, знав їх недолю і співчував їм. Характерне, наприклад, його оповідання про знущання польських полковників над «убогими» козаками, які «своїми плечима» мусять возити панам пограбовану ними степову здобич[927]. Пригноблення незаможних козаків Хмельницький вважав рівнозначним посяганню на поневолення всього Запорозького війська.

Коли почалася визвольна війна і селяни спільно з козаками повстали проти шляхти, Хмельницький ще тісніше зв'язався з народними масами. Він рішуче заступався за селян, учасників визвольної боротьби, з яких польські пани по-варварському знущалися. Гетьман виступав проти Вишневецького, який «не по-християнськи і

---

926 Універсал Богоявленському Братському монастирю (Акты, относящиеся к истории Западной России. Санкт-Петербург, 1853. Т. 5. 1633–1699. № 28).

927 Michałowski J. Księga pamiętnicza. Kraków, 1864. S. 40.

не по-рицарськи над народом нашим християнським, невинними душами, жорстоке тиранство вчинив»; так само засуджував князя Януша Радзівілла, що «людей невинних, християн нашої віри наказував на палі вбивати і мордувати»[928].

Хмельницький високо оцінював роль народних мас, «черні» у визвольній війні, розуміючи, що тільки при допомозі селянства можна було здобути перемогу над шляхетськими арміями. Питання союзу козацтва з селянством Хмельницький обмірковував глибоко, підкреслюючи його значення. Він розумів, що козацько-селянські війни раніше закінчувалися невдало через те, що польським панам вдалося відірвати козацтво від народних мас. У листі до шляхти під Замостям 1648 р. він писав: «Зле було з нами, що ви перше обманули нас, тобто старшину Запорозького війська, своїми подарунками, щоб ми відлучилися від черні; і ми на ваші слова це зробили; але зараз ми разом, і чей же не допоможе вам бог більше по нас їздити»[929]. В розмовах з польськими послами у Переяславі 1649 р. Хмельницький так висловився про перспективи війни з Польщею: «Поможе мені вся чернь, по Люблін, по Краків, від якої я не відступаю і не відступлю, бо це права рука наша, – щоб ви, розбивши селян, не ударили на козаків»[930].

Це були не випадкові висловлення гетьмана, а справжня політична програма – ствердження необхідності союзу козацтва з селянством. В цьому виявилася політична далекоглядність Хмельницького. Саме цей союз дав можливість вести шестирічну визвольну війну і здійснити возз'єднання України з Росією.

В ході війни величезна маса селянства ввійшла до складу Запорозького війська. Хто тільки міг держати зброю в руках, той йшов до війська. За даними перепису 1654 р., половина населення Наддніпрянщини вважалася козаками. Хто ввійшов до Запорозького війська, того козаки «до вільностей своїх приймали», – він одержував землю, звільнявся від різних повинностей, підлягав козацькій владі і козацькому судові. Хмельницький взяв під свою опіку селян, які були включені до військового реєстру, але перебували поза козацькою територією (за договором з Польщею, їм

928 Памятники... Т. 1. № 46; Z dziejów Ukrainy. S. 418.

929 Жерела до історії України-Руси. Т. 6. С. 132–133.

930 Памятники... Т. 1. С. 320–321.

забезпечувався вільний вихід з майном)[931]. Хмельницький намагався також уберегти від панської помсти і знущання селян, які брали участь у визвольній війні, але знову опинилися під шляхетською владою. В універсалі від 12 грудня 1648 р., повідомляючи шляхту про перемир'я, Хмельницький заявив: «Вимагаємо, щоб ваша милость вже також... не задумували ніякої злоби, ані до своїх підданих, ані до нашої руської релігії... А якщо мав би який упертий і злобний вдатися до пролиття нашої християнської крови або до мордування убогих людей, – коли до нас дійшла б така відомість, той сам розірве спокій і мир»[932]. У записці до короля, написаній у листопаді 1650 р., Хмельницький заявляв: «Це також до ушей вашої королівської милості передаємо, що руський народ зазнає великих переслідувань від панів як духовних, так і світських. Низько просимо, щоб не чинили ніякої помсти»[933]. В 1652 р. Хмельницький знову повідомляв короля, що польське військо «не тільки селянам, але й реєстровим по-давньому дошкуляє – тим дає причину до бунтів».

Хмельницький співчував масам селянства і козацтва, які внаслідок Білоцерківського миру попали під владу польської шляхти. В універсалі від 24 березня 1652 р. він відзначав, що на протязі довгого часу «майже кожний чоловік на всій Україні користувався вільностями, і трудно буде йому про це забути, що був паном над своїм паном і на війні велів панові рівнятися з собою» та що тепер знову йти у підданство йому «не пристоїть»[934].

Хмельницький розумів, що без задоволення прагнень селянства неможливо зберегти козацько-селянський союз і що незадоволені селяни можуть повернутися проти козацтва й проти самого гетьмана. «А хоч я відступлю від черні, не припущу її до себе і не дозволю сваволі, боюся, щоб іншого гетьмана не обрали, а потім з татарами накладати не схотіли», – писав він в одному з своїх листів*. Будучи

---

931 Grabowski A. Ojczyste spominki... T. 2. S. 120–122.

932 Дополнения к Актам историческим, относящимся к истории России. Санкт-Петербург, 1848. С. 187–188.

933 Michałowskiego J. Księga pamiętnicza. S. 595.

* Лист Яну Казіміру від 25 лютого 1652 р. Матеріали, надіслані з архівів Польської Народної Республіки.

934 Grabowski A. Ojczyste spominki... T. 2. S. 131–132.

** Лист Яну Казіміру від 25 лютого 1652 р.

представником пануючого класу, Богдан Хмельницький умів, проте, підніматися над вузько класовими інтересами до усвідомлення загальнонародних, загальнодержавних інтересів.

Заходи Хмельницького, спрямовані на поліпшення становища селянства, зустрічали опір козацької старшини, шляхти, вищого духовенства – всіх тих груп, господарство яких грунтувалося на праці «підданих». Адам Кисіль, виступаючи від імені шляхти, вимагав, щоб гетьман розірвав союз з селянством і відновив давні порядки, коли «мужики орали, а козаки воювали»[935]. Прихильники таких поглядів були й серед козацької старшини. Ще літом 1649 р. один з козацьких полковників Головацький заявляв селянам, які перебували у війську, що «вже досить їм воювати з панами, пора і гречку сіяти»[936].

Виходячи з загальнополітичних міркувань, з необхідності об'єднати всі соціальні групи до боротьби проти шляхетської Польщі, Хмельницький намагався не загострювати цих суперечностей, а зм'якшувати їх. Він закликав панів «простим людям занадто не докучати», лагідно поводитися з селянами. Насамперед мова йшла про те, щоб пани не вимагали від «підданих» панщизняних робіт, а повинності переводили на чинші. Такий засіб був досить поширений[937]. Проте це були тільки паліативи, що діяли короткий час і не могли стримати посилення феодального гніту та припинити класову боротьбу. Збереглося багато універсалів Хмельницького, в яких він, надаючи маєтності православним монастирям та шляхті, наказував селянам, щоб «послушними були і роботи всякіє отправляли». В цьому Хмельницький ішов по лінії захисту інтересів феодального класу.

Визволення українського народу з-під іноземного гніту Хмельницький вважав основною метою війни. В одному з своїх листів він писав: «Бачу, що це сама божа воля, щоб руський народ став вільним від польської неволі»*. Вже в перші місяці війни виникли чутки про те, що Хмельницький має намір заснувати «вільне козацьке князівство», «незалежну і відокремлену державу», «руську монархію». Про свої державні плани Хмельницький сам висловився перед

---

935 Памятники... Т. 1. С. 320.

936 Grabowski A. Ojczyste spominki… T. 2. S. 58.

937 Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. С. 329, 332–333.

* Лист султану Мугамеду від 27 листопада 1651 р.

польськими послами в Переяславі в 1649 р. так: «Правда це, що я мала і незначна людина, але бог дав мені, що я є одновладцем і самодержцем руським... Я вже доказав, про що ніколи не думав, далі докажу, що задумав. Виб'ю з лядської неволі ввесь руський народ, а що перше я воював за шкоду і кривду свою, тепер буду воювати за нашу православну віру... За кордон на війну не піду, на турків і татар шаблі не підніму, досить маю на Україні, на Поділлі і Волині, досить вигоди, достатку і пожитку в землі і князівстві своєму, по Львів, Холм і Галич»[938].

Хмельницький багато разів повторював заяву про необхідність визволення України з-під гніту Польщі і про об'єднання всіх українських земель. Російським послам він заявив, що Запорозьке військо не складало присяги новому королю «и мы волею божиею тем от них стали свободны». Говорив він і про територію України «по тем границам, как владели благочестивые великие князи»[939] в давні часи.

Державна територія поширювалася в міру того, як козацьке військо посувалося вперед. «Що нам бог допоміг України своєї руської заїхати, при тому стою», – заявив гетьман під Львовом в 1655 р.[940]. Де тільки закріплялося Запорозьке військо, там зараз же організовувалося нове козацьке управління.

На Україні виникла державність, в якій провідна роль належала козацькому стану, у ній продовжувались традиції соціально-політичного ладу, який існував на Запорожжі. Хмельницький, як гетьман Запорозького війська, повністю визнавав цей лад і бажав зберегти «права і вільності наші військові, як від віків бувало у Запорозькому війську, що своїми правами судилися і вільності мали в добрах і судах»[941]. Але в нових обставинах ці традиції зазнавали відповідних змін.

За давніми традиціями влада на Січі належала всьому війську і органом війська була «повна» рада, яка обирала старшину і розв'язувала головні справи. Хмельницький, шануючи ці звичаї, у перші місяці війни скликав загальнонародну раду, в якій брали участь

---

938 Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. С. 335–337.

939 Воссоединение Украины с Россией. Т. 2. С. 152, 154.

940 Центральний державний історичний архів України у Львові. Ф. 132. Спр. 11.

941 Акты ЮЗР. Т. 10. С. 446.

тисячі козаків. Але така багатолюдна рада не могла приймати одностайних рішень, і притому на ній часто виступала опозиція проти старшини. Тому далі гетьман все рідше збирав народні ради, а всі важливі питання передавав на розгляд старшинської ради, яка була виразником класових інтересів заможного козацтва. Хмельницький визнавав значення цієї ради і не раз заявляв, що без полковників не може розв'язувати справ.

Але під час безперервної війни багато питань доводилося вирішувати невідкладно, і це робив сам гетьман як полководець всього війська і голова виконавчої влади. В його руках зосереджувалась велика сила, а особистий авторитет і твердість давали підстави іноземцям називати Богдана Хмельницького «справжнім государем»[942].

Богдан Хмельницький був прихильником сильної влади і розумів, що держава може розвиватися успішно тільки при високому авторитеті влади. Було це однією з причин його симпатії до Російської централізованої держави. Причину занепаду Польщі він вбачав у слабості влади короля, а тому в листах до Яна Казіміра підкреслював, що польські королі перебували в неволі у магнатів, і закликав його, щоб «більше тих побічних короликів не було» і щоб король «став самодержцем, як інші королі»[943].

Як поборник міцної державної влади, Хмельницький виступав проти надто широких прагнень окремих станів, намагався підпорядкувати їх одному державному апарату. Так, незважаючи на привілей, який шляхта одержала внаслідок переговорів у Москві в 1654 р., він не дозволив шляхті збиратися на сеймики і заборонив відновлювати шляхетські суди. Хоч містам було залишено самоврядування і всякі «вільності», та вони фактично перебували під контролем полковників і не могли без дозволу гетьмана вести переговорів з російським урядом. Православна церква набула широких прав, але Хмельницький не дозволяв духовенству вести свою окрему політику. Київському митрополитові Косову він заявив: «Ти, отче митрополите, якщо в дорученних нами справах не будеш стояти проти ляхів і якщо задумав би інакше нашу раду перемінити і що нове

---

942 Молчановский Н. Донесение венецианца Альберто Вимина о козаках и Б. Хмельницьком (1656 г.). *Киевская старина.* 1900. Т. 19. Кн. 1. С. 75.

943 Памятники... Т. 1. № 27, 92; Rawita-Gawroński F. Sprawy i rzeczy ukraińskie. Lwów, 1914. S. 98–100.

дозволити понад нашу волю, – то напевно будеш у Дніпрі»[944]. Вимогам держави мусила підкорятися навіть старшина Запорозького війська. Незважаючи на свої «вільності», вона повинна була платити деякі податки (наприклад показанщину від винокурень). Втратила своє давнє провідне становище і Запорозька Січ: вона перетворилася в один із звичайних прикордонних укріплених пунктів під управлінням кошового отамана, якого призначав гетьман. Хмельницький, згідно з запорозькими звичаями, визнавав для кожного право вільного приходу і відходу з України. Проте він рішуче заперечував проти масових переселень козаків і селян за кордон, розуміючи, що така еміграція в самому корені підривала б силу країни.

Хмельницький звертав велику увагу на організацію війська, вважаючи військові сили найкращим захистом держави. «Не маю я багатої держави, як інші, угорський і мунтянський (князі), – маю тільки воєнний люд», – говорив він. Основою української армії стали козацькі полки. За їх зразком було реорганізовано народні загони, що виникли в ході війни. Військова служба була зв'язана з землею і козацькими «вільностями»: хто не виконував військових обов'язків, той втрачав козацькі права. «Нових козачків» з монастирського села Підгірці на Київщині гетьман виключив з війська за те, що вони не взяли участі у визвольній боротьбі[945].

Сільське господарство відривало козаків від військової справи, а тому поряд з полками Зопорозького війська створювалися окремі наймані частини, які були в постійній бойовій готовності. Та одночасно виникнення таких частин було свідченням перетворення армії в аппарат насильства в руках панівного класу.

Не збереглися вислови Хмельницького про принципи організації державних фінансів. Але різні дані показують, що, як це було природним у країні з феодальним ладом, головний тягар податків лежав на плечах «посполитих», тобто селян і міщан. Проте, бажаючи зберегти прихильність народних мас, Хмельницький дбав про те, щоб не обтяжувати їх надмірно, і забезпечував військовий скарб доходами від продажу маєтностей, залишених шляхтою, від оренд, мит та ін. Така система виправдовувала себе в той час, і військовий скарб мав необхідні кошти.

---

944 Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. С. 378.

945 Історія України в документах і матеріалах. Київ, 1941. Т. 3. № 124.

Хмельницький був глибоким знавцем польсько-українських відносин того часу. Шляхетсько-польську політику на Україні він мав можливість спостерігати власними очима, причому сам став жертвою сваволі польських магнатів. Як представник козацької старшини він ще до 1648 р. познайомився з політичними діячами Речі Посполитої під час різних воєнних нарад з королем і магнатами у Варшаві. Хмельницький прийшов до переконання про неможливість порозумітися з польсько-шляхетським урядом. Він бачив слабість королівської влади, при якій «кожний пан вважає себе королем», анархію шляхти, чванливість магнатів, брехливість і зрадництво польських політиків. «Справді, я інакше собі і полякам бажав і обіцяв, але коли бачу такі гордощі і часті погрози, мушу шукати таких засобів, які могли б мене спасти», – заявляв Хмельницький, в одному з своїх листів[946].

Відомо, що визвольна війна українського народу, ім'я Богдана Хмельницького користувалися великою популярністю серед польського народу. І коли гетьман в своїх листах говорив про Польщу та її ворожі дії, то розумів під цим шляхту і магнатів.

Хмельницький поставив собі першочерговим завданням визволити український народ з-під гніту шляхетської Польщі і на цю мету спрямував усі військові і дипломатичні заходи. Так, він уклав союз з Кримом, щоб мати військову допомогу і забезпечений мир на південному кордоні; зв'язався з Молдавією, щоб не дозволити шляхетській Польщі влаштувати там свій плацдарм; докладав багато зусиль для створення українсько семиградського союзу, щоб схилити Юрія Ракоці до воєнного виступу проти Польщі; намагався ввійти у тісний союз з Швецією, щоб завдати остаточного удару Речі Посполитій; з Туреччиною вів переговори, щоб схилити султана до війни проти Польщі. Проте основні свої зусилля Хмельницький повернув у напрямі Росії, бо в ній бачив ту справжню силу, яка могла забезпечити перемогу над шляхетською Польщею.

У відносинах з Російською державою Хмельницький здійснював віковічні прагнення всього українського народу. У своєму ставленні до Росії він виявив незвичайну далекозорість, рішучість і енергію. З Росією він був ознайомлений краще, ніж будь-хто на Україні. Навіть з випадкових даних, що дійшли до нас, видно, що він постійно збирав

[946] Grabowski A. Ojczyste spominki… T. 2. S. 129.

інформації про російські справи. Хмельницький не тільки цікавився історією, але й уміло використовував історичні традиції у відносинах з російським урядом. Був він обізнаний з подіями в Росії, які відбувалися в XVII ст., дуже цікавився організацією російської армії. Немає сумніву в тому, що він зустрічався з людьми, які бували в Москві, – з купцями, духовенством, діячами культури. Напевно, Хмельницький знав про зносини керівників повстання 1637–1638 рр. з російським урядом. Є дані, що сам Хмельницький при невідомих нам обставинах ще до повстання 1648 р. зв'язувався з Росією[947].

Всі дані, зібрані з різних джерел, Хмельницький використав для однієї мети – для возз'єднання України з Росією. Це питання порушували раніше також і інші політичні діячі України, але Хмельницький перший поставив його як основну мету української політики і на здійснення її спрямував усю свою величезну енергію. Щоб здійснити возз'єднання, необхідно було насамперед умовити російський уряд вступити у війну з Польщею. Справа спочатку здавалася безнадійною, бо між Росією і Польщею був складений «вічний мир». Але Хмельницький був так глибоко переконаний у правильності своїх планів, так наполегливо їх пропагував, стільки знаходив аргументів, стільки людей залучив до здійснення цього важливого завдання, – що, нарешті, російський уряд прискорив розв'язання цього питання.

Здійснивши на Переяславській раді возз'єднання, Хмельницький залишився йому вірний до кінця своєї діяльності. В заяві до шведського короля 1655 р. він стверджував: «Ми одержали від них (росіян) велику допомогу, коли мали багато ворогів – поляків, татар, молдаван, волохів, трансільванців і турків, – тому союз з ними виявився дуже корисний»[948].

В заяві Юрію Ракоці від 29 липня 1656 р. Хмельницький застерігав, що готовий скласти договір з Трансільванією, але «не без користі його царської величності»[949]. В листі гетьману Литовського князівства Павлу Сапєзі від 24 квітня 1657 р. Хмельницький заявив, що про польські пропозиції він може домовлятися тільки після попередньої згоди царя: «Як у всіх справах його повідомляємо, шукаючи взаємної поради, так і в цьому не можна ухилятися,

---

947 Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. С. 84–85.

948 Архив ЮЗР. Т. 6. Ч. 3. С. 88.

949 Szilagyi S. Transsylvania et bellum boreo-orientale. T. 2. Old. 107–109.

щоб його не сповістити, питаючись, які його наміри»[950]. Такі заяви Хмельницького, зроблені представникам іноземних держав, свідчать про те, як твердо він захищав дружбу з Росією.

Зрештою, Хмельницький був прихильником мирних зв'язків з усіма державами: «Нам не годиться відганяти від себе тих, що до нас здавна з своєю приязню прихиляються, а навпаки, треба таких шукати»[951]. «Нам ліпше буде, коли тут менше буде неприятелів»[952], – твердив він.

Переглядаючи висловлення Богдана Хмельницького з соціально-політичних питань, необхідно відзначити велику різнорідність цих питань. Високе становище гетьмана Війська Запорозького і керівника держави ставило перед ним найважливіші проблеми життя України, які він мусив розв'язувати. Треба було мати великий життєвий досвід, широкий кругозір, сміливість думки, щоб охопити такі різноманітні справи.

Аналіз окремих висловлювань Хмельницького показує джерела, з яких він черпав відповіді на основні соціально-політичні питання. Його погляди в значній своїй частині виходили з прагнень народних мас. Палкі, сповнені ненависті слова Богдана, спрямовані проти польсько-шляхетського гніту, – це ті самі заяви, з якими виступали учасники визвольної війни. Так, подільські опришки заявили, що взялися за зброю «самі добровільно, з ненависті до неволі і не можучи стерпіти польського панування». Козак Федина з Рашкова заявив: «Перше язики людські назад обернуться, ніж ляхи над нами будуть панувати»[953].

Заклик до захисту «вільностей», який проголосив Хмельницький, був співзвучний з визвольними прагненнями різних груп населення. За свої вільності вели боротьбу запорозькі козаки, міські жителі і духовенство. Селяни також вимагали вільностей для себе. Кожна група розуміла «вільності» по-своєму, але заклик Богдана єднав усіх до спільного виступу проти іноземного гніту, що був великим гальмом у розвитку України.

---

950 Киевская старина. Київ, 1885. Т. 5. Кн. 1. С. 196–198.

951 Российский государственный архив древних актов (ЗГАДА). Фонд: Сибирский приказ. Столп. 1564, л. 5–8.

952 Архив ЮЗР. Т. 4. Ч. 3. С. 814–816.

953 Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. С. 199.

Національний гніт польських загарбників на Україні викликав у народних мас гострий протест. Зовні ця боротьба набула релігійного характеру. «Виступ політичного протесту під релігійною оболонкою, – писав В. І. Ленін, – є явище, властиве всім народам, на певній стадії їх розвитку...»[954]. Заклик боротьби «за віру», який висував Хмельницький, був зрозумілим для різних станів*.

Хмельницький засуджував жорстокість шляхетських військ, які вели війну «не по-рицарському», і в цьому він висловлював погляди запорозьких козаків, які звали себе рицарством: «Ми тепер не прості, але ми є рицарі Запорозького війська»[955].

Знання історії Хмельницький здобув, мабуть, від київських учених, таких, як Феодосій Сафонович та Інокентій Гізель, що в той час почали вивчення стародавніх літописів.

В цілому світогляд Богдана Хмельницького був тісно зв'язаний з поглядами, які або виникали стихійно в народних масах, або розроблювалися освіченими людьми того часу. Але для Хмельницького характерним є те, що ці різнорідні погляди викристалізувались у ньому в одну суцільну систему.

Коли Богдан Хмельницький очолив визвольну боротьбу українського народу, він був уже літньою людиною, пройшов складний життєвий шлях. У ході визвольної війни, серед важких переживань багато положень було глибоко продумано ним і перевірено на досвіді. Саме життя підказувало шляхи їх розв'язання. З різних питань Хмельницький висловлювався не один раз, часто їх обмірковував і обговорював у своєму оточенні, прислухаючись до поглядів різних груп українського народу.

Існування української народності в XVI–XVII ст. є незаперечним фактом. Прогресивним є процес національного самопізнання українського народу, його боротьба за свої права. Ці явища і стремління народу посилилися в ході Визвольної війни 1648–1654 рр. Різні сучасники відзначали національно-визвольний характер цієї війни, який добре розумів і Богдан Хмельницький.

---

954 Ленін В. Повне зібрання творів. Київ, 1969. Т. 4. С. 216.

* Звернення до творчості В. І. Леніна викликане не стільки згодою з його концепціями, скільки об'єктивними вимогами до тогочасних радянських публікацій. Без посилань на «класика» жодна публікація не вийшла б друком. [*Ред.*].

955 РГАДА. Ф. Польские дела, 1653, столб. I, л. 134. Лист сотника Пилипа Уманця.

В своїх листах і промовах Хмельницький постійно говорив про визвольну боротьбу всього українського народу (за тогочасним виразом «руського народу»). В листі до польського короля 1649 р. він писав про «неволю, якої зазнає народ наш руський, гірше турецької»; у своїх промовах перед польськими послами в Переяславі того ж року заявляв: «Виб'ю з лядської неволі весь руський народ»; в 1650 р. вимагав, щоб усі церковні землі «були передані народові руському православному»; в 1651 р. висловлював прагнення, «щоб руський народ став вільний від польської неволі» та ін.[956]. Це вперше в історії України політичний діяч заговорив про український народ як одне ціле і про необхідність його визволення від іноземного ярма.

Бурхливі воєнні події сколихнули все інаселення України – від кордону Російської держави до Карпат. Постійні пересування народних армій сприяли переміщуванню населення: лівобережці доходили до Галичини і Холмщини, галичани оселювалися на Запорожжі і за Дніпром. Зростали економічні зв'язки між різними районами України, складався один національний ринок. Створювалася єдина загальнонаціональна українська мова. Яскраво виявлялися риси оригінальної народної культури – в архітектурі, образотворчому мистецтві, одязі, пісні. Іноземці, які перебували на Україні, такі, як сірієць Павло Алепський або венеціанець Віміна, звертали увагу на значні культурні зрушення в країні, що тільки-но визволилася з неволі.

Очолюючи визвольну війну, Хмельницький краще, ніж будь-хто з його сучасників, спостерігав і розумів великі зміни, що відбувалися на Україні. Він підкреслював велич перемоги українського народу над польською шляхтою і вірив, що «Русь буде панувати дуже скоро»[957]. Він порушив справу з'єднання всієї території українського народу, доводив «права на всю стару Україну, або Русь, де грецька віра існувала і мова ще існує»[958]. Хмельницький перший впровадив до офіціальних документів нову народну назву – Україна[959]. Ніхто до цього переконливіше не захищав необхідності і російсько-української дружби. Прагнення, що стихійно виникали в широких масах, Хмельницький умів передавати в доступній, завершеній формі.

---

956 Памятники... Т. 1. № 66, 68; Z dziejów Ukrainy. S. 543–545; Лист султану Мугамеду від 27 липня 1651 р.

957 Памятники... Т. 1. С. 319.

958 Архив ЮЗР. Т. 6. Ч. 3. С. 92–94.

959 Памятники... Т. 2. № 22; Акты ЮЗР. Т. 10. С. 562; Т. 11. С. 715, 755.

Видатна особа тим і велика, що вона не відривається від народу, живе його основними інтересами, весь свій талант, свої уміння і енергію віддає народові. Великі люди варті чогось лише тоді, коли вони розуміють умови життя мас, знають, як їх можна змінити на краще. Такі діячі користуються заслуженим авторитетом і повагою серед народу.

Народні маси з надзвичайним довір'ям і любов'ю ставилися до Богдана Хмельницького. З оцінкою, яку давали сучасники його діям і ролі у визвольній війні, не можуть не рахуватися історики.

Російський посол Унковський в 1649 р. у своєму статейному списку зазначав, що всі жителі України «во всем полагаютца на гетмана, а говорят: господь бог дал нам ныне християнской вере оборонителя и от проклятой веры свободителя гетмана Богдана Хмельницкого: как ево воля на такое дело будет, а они от него отставать не будут»[960]. Альбрехт Радзівілл у своїх записках відзначав у 1650 р., що Хмельницький «має всіх русинів в такому послусі, що все готові зробити на один його рух»[961]. Під час походу на Берестечко військо на раді заявило: «Пане гетьмане, бог і військо так хоче, щоб ми ніяким способом з королем не складали угоди. На це ми відважилися і на те сюди прийшли, що хоч би орда нас покинула, то ми при достоїнстві твоїм всі готові загинути, і або всі поляжемо, або ляхів знищимо»[962]. Під Білою Церквою в 1651 р. козаки, побоюючись зрадливої шляхти, не хотіли пустити Хмельницького до польського табору на переговори; коли він вже сидів на коні, вони стримували коня за вуздечку, прохаючи: «Добродію наш, господарю наш, не їдь до ляхів». Коли ж польські пани заявляли готовність дати в заставу значних панів, козаки відповіли: «І триста Потоцьких та Собєських не варті добродія нашого, пана гетьмана»[963].

Даючи в зв'язку з трьохсотріччям з дня смерті Богдана Хмельницького короткий аналіз його поглядів, виходимо з потреби об'єктивно відзначити заслуги людини, яка вважала себе «малою і незначною», але внесла свій великий вклад у визвольну боротьбу українського народу.

---

960 Воссоединение Украины с Россией. Т. 2. С. 160.

961 Там само. Т. 1. С. 252.

962 Там само. Т. 2. С. 72.

963 Діарій, 8 вересня – 14 жовтня 1651 р. Збірник матеріалів з польських архівів, підготовлений до друку Інститутом історії АН УРСР.

ВІРША В ПОШАНУ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО[964]

Широко відоме і спопуляризоване оповідання польського посла Войтіха Мясковського[965] про те, як Київ вітав Богдана Хмельницького по перших перемогах над Поляками, 1648 р., як академія приймала його – «ораціями й аклямаціями», в яких гетьмана названо «Мойсеєм, спасителем, збавителем і освободителем народу з лядської неволі, богом даним і на знак сього Богданом названим»[966].

Було б інтересно відшукати сі академічні промови і вірші, побачити якими се літературними творами відгукнулася Київська Академія на народнє повстання. Щасливим випадком дійшла до нас одна така шкільна вірша, присвячена Хмельницькому. Переховалась вона у київському підручнику риторики т.з. «Congeries Praeceptorum Rhetoricum sub praxibus variis Orthodoxae Roxolanae Juventuti ad usum proposita. In Academia Kijowo-Mohileviana anno Dei 1729», – в рукописах бібліотеки Народнього Дому у Львові, ч. 189[967]. В сій риториці третій розділ присвячений «способам ампліфікації слів»: Articulus 3-tius exponens modos amplificationis verborum (с. 37 зв.), і тут серед інших зразків подана також вірша на честь Богдана Хмельницького (с. 40 об.–41) з таким заголовком: Item quidam de Gloriosissimo Ukrainae DuceChmelnicki, quod expulit Polonos ex Ucrainia, synonimice sic descripsit:

Bohdan Chmełnicki, verus Dux atque Patronus,
Cossiiaco elatos expulit orbe Lechos.
Defensor Patriae Roxolanae, inclitus Heros,
Immanes dominos cedere iussit artox
Magnanimus Chmełnicki, verus Martis alumnus,
Expulit e Patria pestiferum populum.

---

964 Опубл.: Україна. Львів, 1930. Кн. 5–6. [*Ред.*].

965 Войцех М'ясковський († бл. 1654) – підкоморій львівський, дипломат, учасник перемовин з Богданом Хмельницьким у 1649–1650 рр., автор «Діаріуша» про ці події (Przyboś A., Przyboś K. Miaskowski (Miastkowski) Wojciech z Miaskowa herbu Leliwa (zm. ok. 1654). *Polski Słownik Biograficzny*. Wrocław, 1975. T. 20. S. 547–549). [*Ред.*].

966 Michałowski J. Księga pamiętnicza. S. 103.

967 Свенцицкий И. Описание иноязычных и новейших карпаторусских рукописей библиотеки «Народнаго Дома» во Львове. Львов, 1905. С. 34–35.

Dux, Heros, Vindex Bohdan, a Numine missus,
Eiecit Lechos limite Rossiaco
Lechos, immanem populum gentemque superbam,
Chmełnicki victos aufugere edocuit
Lechos, elatam gentem immanesque tyrannos
Chmełnicki iussit cedere sede sua.
Invictus Bohdan Dux, vures Martis alumnus,
Imbellem gentem sustulit inde procul.
Dux ducum Bohdan et Propugnator acerbus
Iniustos dominos iussit abire foras.
Perturbavit et eversos extra Vislam* fugavit
Polonos Bohdan, dux bonus et sapiens.
Dux bonus et sapiens, certe fortissimus Heros,
Papicolas omnes scire Deum docuit.
Scire Deum docuit populum ignarem Dei et altum.
His rudis et simplex Kosacus egregius.
Kosacus egregius Chmełnicki, verus Achilles,
Polonum ut feram vicit et edomuit.

При всій своїй штудерності вірша не погана. Інтересна вона як вислів національної гордости й тріюмфу із-за побіди над давнім ворогом і гнобителем. Про Хмельницького говориться в самих суперлятивах: справжній вождь і патрон, оборонець батьківщини, славний герой, великодушний, правдивий син Марса, месник, вождь добрий і мудрий, найхоробріший, справжній Ахілл… Ляхи – горді, пишні пани, несправедливі, жорстокі тирани, трусливі, пагубний нарід. Хмельницький вигнав їх з «козацького світа», викинув поза кордони Руси, прогнав за Вислу, знівечив – «Поляка як звіра побідив і загнуздав»…

Чи ся вірша походить з часів Хмельницького? Можна уважати се досить правдоподібним. Цілим змістом і патосом вона підходить близько до настроїв Хмельниччини і, мабуть, також формою належить до того часу. Всі ті «ампліфікації» і «синоніми», якими схарактеризовано Хмельницького в нашій вірші, нагадують наведену вище цитату Мясковського про се, як Академія величала гетьмана «Servatorem, salvatorem, liberators populi», – в академічних віршах 1648 р. була, очевидно, ціла низка таких синонімів. Що більше вивід

* В рукопису Vistamque.

імени гетьмана із «богом даний» знаходимо також у нашій вірші, – принайменше натяк на се: «Bohad a Numine missus». Але з другого боку вповні ясно, що наша вірша це не та сама, про яку чув Мясковський; в академічнім привітанні, оскільки знаємо, було переведене порівняння Хмельницького з Мойсеєм, що вивів нарід з єгипетської неволі, – в нашім тексті такого порівняння нема. Але, яки виходить із слів Мясковського, в пошану гетьмана проголошено не одне тільки привітання, але більше «орацій і аклямацій» – могли бути і дві вірші на ту саму тему.

Риторика 1729 р. не вміє сказати нічого про авторство сеї вірші, – написав її «quindem». Се робить вражіння, що й для складача сеї риторики вірша не виглядала цілком новою. Остаточне вирішення сеї справи полишаємо спеціялістам-дослідникам літератури XVII–XVIII ст. В старих підручниках риторики і поетики можна, здається, знайти і більше таких віршованих привітань, що були відзвуком політичних і соціяльних зрушень України того часу.

АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПОДІЛ УКРАЇНИ 1648–1654 рр.[968]

В результаті Визвольної війни під керівництвом Богдана Хмельницького сформувалася українська державність. Територія центральної України одержала новий адміністративний поділ на полки і сотні. Цій територіальній організації присвячується наш огляд.

Основних джерел, що висвітлюють адміністративний поділ України періоду 1648–1654 рр., два: 1. Реєстри Запорізького Війська з датою 16 жовтня 1649 р.[969], які містять списки 16 полків з поділом на сотні (другорядні міста зазначені тільки як виняток). 2. Переписні книги приведених до присяги цареві Олексієві 1654 р. (повні книги залишилися тільки для Білоцерківського і Ніжинського полків)[970]. З усієї козацької території є сумарні списки полків і міст у різних редакціях[971].

На основі цих джерел можемо визначити межі автономної козацької території.

Кордони з Річчю Посполитою і Великим князівством Литовським. (В іншому місці ми розглядали західну границю козацької держави більш докладно[972].) Зборівський мир дозволив створювати козацьке військо («вписували козаків до реєстру») на території, обмеженій такою демаркаційною лінією: на правому боці Дніпра–Горностайпіль–Димер–Коростишів–Паволоч–Погребище–Прилука–Винниця–Браслав–Ямпіль–Дністер; на лівому–Остер–Чернігів–Ніжин–Ромни. Ця лінія залишає на козацькому боці майже все Браславське воєводство, з Київського – південну частину по горішню Раставицю і Тетерів, з Чернігівського – також південну: територію по р. Снов. Відкритим залишалось питання: чи означала ця

---

968 Опубл.: Історичні джерела та їх використання. Київ, 1966. Вип. 2. С. 123–148. [*Ред.*].

969 Реестра всего Войска Запорожского (видав О. Бодянський). *Чтения в Обществе истории и древностей российских*, 1874–1875, і окремо.

970 Акты ЮЗР. Т. 10. С. 781–838.

971 Там само. С. 291–306, пор.: С. 781–838, 239–240; Белокуров С. А. Перечень городов, городков, мест и местечек в черкасских полках 1654–1656 гг. *Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете.* 1905. Кн. 2.

972 Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького. ІІІ. Державні межі. Т. 144–145.

лінія докладно межу козацьких володінь, чи тільки служила для загальної орієнтації. Розв'язують це питання реєстри 1649 р., а також переписні книги 1654 р.

На кордоні з Річчю Посполитою і Великим князівством Литовським в 1649 р. було п'ять полків: Браславський, Кальницький, Білоцерківський, Київський, Чернігівський.

Два перші полки були в межах Браславського воєводства: в Браславському полку крайні сотні на заході в містах Ямпіль, Черніївці, Шаргород, Станиславчик, Браїлів; у Кальницькому полку – Винниця, Прилука. Західна межа цих полків проходила майже границею між Подільським та Браславським воєводством[973]. (Шаргородська сотня була вже на території Подільського воєводства, а щодо Літинської, Янівської і Пиківської волостей, то невідомо, чи входили вони у Кальницький полк.) В 1654 р., після завзятих битв з поляками, в південно-західній частині Браславського полку козацьких застав немає. Міста Браїлів, Красне, Мурахва, Черніївці, М'ястківка означені як пусті, інші не згадуються зовсім (Станиславчик, Шаргород, Яланець, Комаргород), залишились тільки містечка над Кам'янкою (Хрестище, Кам'яниця Думитрашкова, Хрустова) і над Дністром (Янкулів, Косниці, Рашків); на крайньому заході, немов острів, стоїть Буша. Під кінець гетьманства Богдана Хмельницького козацькі застави оволоділи східною частиною Подільського воєводства (Межибіж, Калюс); тут почав створюватись окремий Подільський полк[974].

Крайніми на заході і півночі були: в Білоцерківському полку – Паволоч, Івниця, Коростишів[975]; у Київському – сотні в містах Овруч, Ворсівка, Макарів, Гостомля. На козацькій території не бачимо Бердичівської, Чуднівської, Житомирської, Межиріцької волостей, а козацькі кордони не доходили тут до межі з Київським та Волинським воєводствами. У 1654 р. ця межа пролягала далі на схід: Овруч і Ворсівка не згадуються, є тільки міста, ближчі до Дніпра: Бородянка, Димер, Горностайпіль, Карпилівка, Чорнобиль. Але в 1656–1657 рр. знов відбувся

---

973 Пор.: Jabłonowski A. Atlas Rzeczypospolitej polskiej. Zemie ruskie. Варшава; Відень, 1899–1904.

974 Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького. III. Державні межі. С. 122.

975 У згаданій студії про західні границі автор зазначав біля Коростишева Каменобрід (С. 117). При докладнішому розгляді виявилося, що ця оселя була на Гнилім Тикичі. Див.: Акты ЮЗР. Т. 10. С. 794.

наступ козаків на захід і північ. На заході козацькі застави увійшли в межі Волинського воєводства аж по лінію Горині (Степань, Гоща, Заслав, Старий Константинів), на півночі вони окупували Цінський повіт, де й було організовано Пінсько-Турівський полк[976].

На лівому боці Дніпра, в Чернігівському воєводстві, на північній межі козацьких володінь був Чернігівський полк; його крайніми сотнями на півночі були Чернігівська, Сосницька, Батуринська, Конотопська. Ця межа свідчить, що до Чернігівського полку не належали північні волості Чернігівського воєводства – Сіверщина. Ці волості – Новгород-Сіверська, Стародубська, Почепська – перейшли до території Запорізького Війська в 1654 р.[977]. Під час війни 1654–1655 рр. українські війська зайняли також граничні повіти Мінського і Мстиславського воєводств. Тут було засновано Білоруський, або Чавський, полк[978].

Кордон з Росією. На сході йшов кордон з Російською державою. В 1649 р. на сході були Чернігівський, Миргородський і Полтавський полки. В Чернігівському полку крайнім сотенним містом на сході був Конотоп, в Миргородському – Костянтинів, Ромни, Глинськ, в Полтавському – Гадяч, Веприк, Зіньків, Куземин, Опішня, Полтава. Гранична межа з Росією проходила по лінії давнього польсько-російського кордону. Про установлення цього кордону між Польщею та Росією велися довгі переговори з 1638 р. Остаточно в 1647 р. цей кордон проходив по лінії: р. Сухий Ромен, р. Терен, р. Бобрик, причому городище Бобрик належало Росії, через р. Сулу (м. Недригайлів і Городецьке городище належали Росії), р. Псьол (городище Кам'яне належало Росії), р. Олешниця (м. Олешня – Росії), до р. Ворскли (Скельське городище – Росії), Більськ (мабуть, Польщі), Ворсклою до гирла Мерла, звідси до р. Коломак, через р. Орчик до Муравського шляху (у верхів'ях Орелі). Загалом це та сама межа, що йшла пізніше між Чернігівською і Полтавською губернією з одного боку та Курською і Харківською – з другого.

---

976 Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького. ІІІ. Державні межі. С. 121–122.

977 Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Т. 1. Полк Стародубский. С. 4–11.

978 Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького. ІІІ. Державні межі. С. 123–124.

Південні кордони. На півдні території Запорізького Війська знаходились Браславський, Уманський, Білоцерківський, Корсунський, Чигиринський та Полтавський полки.

У Браславському полку в 1649 р. крайніми південними сотнями були Ямпільська, Вербківська, Вільшанська, Горячківська, Чачальницька. В 1654 р. знаємо ще такі міста: Яруга, Янкулів, Косиці, Кам'янка Дністрова, Рашків. Територія Запорізького Війська доходила тут до Дністра і межувала з Молдавським князівством; від Рашкова відступала на північ до Чачальника.

В Уманському полку на півдні були сотні з осідками: Романівка, Бершадь, Соболівка, Івангород, Умань, Бабани, Іванка. Полкова територія доходила до Саврані і Богу (теп. Буг), потім повертала далеко на північ на рівень Умані.

У Білоцерківському полку на півдні – Шавулиха; в Корсунському – сотні в містах: Кальниболото, Ольшаний, В'язовок; у Чигиринському (на правому боці Дніпра) – Орловець, Баклій, Сміла, Жаботин, Чигирин, Крилів. У цілому – це лінія Умань–Чигирин.

Уся границя від Дністра до Дніпра йшла степами, тільки в деяких місцях доходила до таких річок, як Саврань, Бог, Удич, Ятрань, Вись, Цибульник. У двох місцях границя перетинала відгалуження Чорного шляху – на південь від Умані і Чигирина.

На лівому боці Дніпра Чигиринський полк має сотні в містах Кременчук і Поток, Полтавський полк – Кобеляцьку і Полтавську.

У вказаних вище сотнях знаходились крайні південні оселі території Запорізького Війська. Далі починалися безлюдні простори, що відмежовували козацьку територію від володінь Криму й Туреччини. Серед степу були ще дві українські твердині – Кодак і Запорізька Січ. Кодак, добутий козаками після довгої облоги в 1648 р. залишився і надалі степовим фортом, в якому стояла невелика застава в 400 чоловік [II, 441, 452, 476, 484]; в часи загрози з боку татар його підкріплювали більшими силами [II, 697 (1654 р.)].

Річка Самара належала до Терехтемирівського монастиря [II, 442].

Запорізька Січ на Микитиному розі була також твердинею, до якої висилали застави поперемінно з різних полків; кошового призначав гетьман [II, 442, 476]. Запоріжжя втратило своє давнє значення відтоді, коли більшість козацького війська переселилася на «волость». Не чуємо нічого про те, чи біля Січі були які-небудь оселі, і, навпаки, відомо, що Богдан Хмельницький не дозволяв козакам

переходити на Запоріжжя [II, т. 14, стор. 265, (1652 р.)]. Якийсь час козаки тримали в своїх руках Аслан Кермен (Іслам городок) при Таванському перевозі на Дніпрі, але в 1653 р. Хмельницький уступив його Криму [II, 57].

Територія Війська Запорізького. З поданого огляду видно, що основу козацької території становили Київське, Браславське і Чернігівське воєводства, визначені за Запорізьким Військом Зборівською угодою 1649 р. У 1649–1654 рр. відбувалися деякі зміни кордонів цієї території, але козацька влада остаточно установилася на території цих трьох воєводств. Окремо треба відзначити, що Білоцерківська угода 1651 р., яка, хоч і обмежила козацьку територію Київським воєводством, в життя проведена не була. Козацькі полки на Браславщині і Чернігівщині залишилися на давніх місцях, про що свідчать описи 1654 р.

У 1654–1657 рр. основна територія Запорізького Війська розширюється за рахунок південних земель Великого князівства Литовського у Берестейському, Мінському і Мстиславському воєводствах, а також пограничної смуги Волинського воєводства. Вся територія Запорізького Війська займала близько 200 тис. кв. км.

Основним ядром козацької території були шість давніх полків: Чигиринський, Черкаський, Корсунський, Білоцерківський, Переяславський і Канівський, тобто область середнього Дніпра. Тут знаходились найгустіші козацькі оселі, в яких жило близько 20 тис. реєстрового війська, а також гетьманська столиця Чигирин.

З цих найдавніших полків козацька територія розширювалася на захід і схід. На заході вона займає передусім область середнього Богу. Кальницький, Браславський і Уманський полки дають понад 7 тис. козаків. Тут велика густота населення, козацька влада трималася міцно, як це показала завзята боротьба з Польщею в 1653 р. Цілком природним було намагання поширити козацьку владу на східне Поділля. В меншій мірі було опановане рідко заселене Полісся; великий за простором Київський полк мав ледве 1 800 козаків, а тому важко було вдержати пограничну смугу. Розширення території на Волині і Пінщині досягнуто більше шляхом політичних умов, ніж воєнних дій.

Друга область поширення козацтва – це Лівобережжя. Полтавський, Миргородський, Прилуцький, Ніжинський, Чернігівський полки давали понад 9 тис. реєстрового війська.

Пізніше, після 1654 р. козацька територія розширювалась у напрямку верхнього Дніпра, в Полісся і на Білоруські землі – області з окремою господарською і політичною структурою. Хоч їх і єднали з Україною деякі культурні і торговельні інтереси, не можна було розраховувати на тривке приєднання їх до козацької держави.

Головною водною артерією козацької території був Дніпро. Межі української держави простягалися рівномірно по обох берегах ріки і не відходили від неї далі як на 250 км. Козацька Україна була в повному розумінні придніпрянською державою.

Адміністративний поділ. У переддень Визвольної війни Запорізьке Військо (реєстрове) поділялося на шість полків: Білоцерківський, Канівський, Корсунський, Переяславський, Черкаський, Чигиринський; у 1625–1638 рр. був ще Миргородський полк. Як виглядали в ці часи полкові території, певних даних не маємо, але можна припускати, що військо не стояло в одному полковому місті, а було розміщене по різних містечках і селах. Ці полки після війни 1648 р. залишаються і дають взірець для організації нових полків. Зразу бачимо велике число полків з різними назвами. Так, згадуються невідомі потім Лисянський, Животівський, Овруцький, Ічанський, Іркліївський та інші полки[979].

Після Зборівського миру, коли було складено реєстр, установлюється 16 полків: Білоцерківський, Браславський, Кальницький, Канівський, Київський, Корсунський, Кропивенський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Уманський, Черкаський, Чернігівський, Чигиринський.

Розглянемо основи, на які спирався поділ на полки.

Згідно із Зборівською угодою Запорізьке Військо займало воєводства, які мали такий поділ:

А. Київське воєводство мало три повіти: Овруцький, Житомирський, Київський. Київський повіт складався з округ, які за литовських часів називалися повітами: Любецький, Чорнобильський, Київський, Остерський, Білоцерківський, Миргородський (чи Миргородсько Полтавський).

Б. Браславське воєводство ділилося на два повіти: Винницький і Браславський.

---

[979] Грушевський М. Хмельниччина в розцвіті. 2-ге вид. Київ, 1922. С. 273.

В. Чернігівське воєводство було поділено на такі повіти: Чернігівський і Новгородський (Сіверський).

В цілому три придніпрянські воєводства при пануванні Польщі були поділені на невелику кількість повітів, обширних за територією, а тому важких для управління. На переломі XVI–XVII ст. почався процес розподілу на менші територіальні округи, звані староствами. Так само поступило і Запорізьке Військо.

Козацька влада взяла як основу для адміністративного поділу країни ці малі округи (староства) і часто ділила їх на ще менші адміністративні одиниці. Так виникли полки (у значенні територій), невеликі за розмірами, зручніші для організації управління.

Про те, як проводились в життя нові адміністративні принципи, свідчать деякі приклади. Тільки чотири повіти давніх воєводств стали без значних змін полками: Біла Церква, Винниця (Кальник), Чернігів, Ніжин. Канівський повіт було поділено на Канівський і Корсунський полки; Черкаський повіт – на Черкаський, Чигиринський, Кропивенський полки; Переяславський повіт – на Переяславський і Прилуцький полки; Миргородський повіт – на Миргородський і Полтавський полки; Браславський повіт – на Браславський і Уманський полки.

Виняток з цього основного принципу помічаємо на півночі території Запорізького Війська: там повіти не тільки не поділено на менші частини, а навпаки, в один Київський полк об'єднано великі округи: Київ, Остер, Чорнобиль, Овруч (може і Любеч); так само Чернігівський полк складено з дев'яти округів: Чернігів, Седнів, Слабин, Городня, Вересеч, Мена, Борзна, Сосниця, Батурин. Поза межами козацької держави у 1649 р. були Житомирський повіт і значна частина Новгородського повіту (Новгород, Глухів, Короп).

Ці загальні основи поділу можна простежити в подробицях. Пересунення границь – невеликі. Так, межа між Київським та Браславським воєводством порушена в трьох місцях: Борщагівка в 1649 р. належить до Кальницького полку, а Буки – до Уманського, хоч до цього вони були в складі Київського воєводства; П'ятигори Браславського воєводства знов перейшли до Білоцерківського полку; Івангород, що стояв на границі між Чернігівським та Київським воєводством, перейшов з Київського воєводства до Чернігівського полку. Сталися зміни і в округах. Волость Красне знаходиться в Браславському полку, хоч належала до Винницького повіту; Білоцерківський полк збільшився за рахунок західної частини Київської

округи (Хвастів, Рожів, Коростишів); Кропивенський полк був на території Черкаської і Переяславської округ та ін.*.

Поділ на полки, встановлений у 1649 р., зберігся і в пізніші часи. З опису міст 1654 р. можемо констатувати тільки невеликі зміни меж, а саме:

Білоцерківський полк у 1651 р. поділено на дві частини: східні сотні залишилися при Білій Церкві, а з західних утворено окремий Паволоцький полк, через що кількість полків збільшилась до 17.

Кальницький полк дістав назву Винницького і втратив Борщагівську, Погребинську, Прилуцьку і Тетіївську сотні на користь Паволоцького полку.

Київський полк збільшено за рахунок Переяславського: до нього додано Завороцьку, Козелецьку і Моровську сотні.

Ніжинський полк поповнився сімома сотнями Чернігівського полку (Батуринська, Бахмацька, Борзенська, Івангородська, Конотопська, Сосницька) і одержав велику територію Сіверщини (Новгород Сіверський, Глухівський, Коропівський округи з Чернігівського воєводства та Стародубський повіт з Смоленського воєводства).

В цілому ці зміни були невеликими. Вони торкалися шістьох полків, решта – 10 полків – залишалася непорушною. Новий адміністративний поділ довів свою життєздатність.

Нові полки створено в 1654–1657 рр. під час війни з Польщею й Литвою. Як згадано вище, на пограничній території Мінського і Мстиславського воєводств виникає Білоруський полк, який пізніше став називатися Чавським[980]. З Берестейського воєводства під козацьку владу перейшов у 1657 р. Пінський повіт, і тут створюється Турівсько-Пінський полк. Після зайняття козацькими заставами пограничної смуги Подільського і Волинського воєводств починається організація Подільського і Волинського полків. Але з усіх нових полків тільки Чавський полк проіснував довго.

Далі подаємо опис 21 полку, що існували в 1649–1657 рр. а саме: позначення полкових границь і поділ полків на сотні.

---

* Поки що не можна вирішити, чи ці зміни зроблені козацькою управою, чи сталися раніше. Карти України А. Яблоновського, які використовуємо для визначення поділу на воєводства і полки, належать до початку XVII ст.

980 Пор.: Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького. III. Державні межі. С. 123–124.

Білоруський (Чавський) полк

Білоруський, або Чавський, полк утворився на території Мінського і Мстиславського воєводств під час війни з Польщею 1654–1657 рр. Іван Золотаренко, як наказний гетьман, в червні 1654 р. розпочав похід на Велике князівство Литовське і зайняв Річицю, Горваль, Стрішин, Злобин, Рогачів, в серпні – Гомель, Чечерськ, Новий Бихів, потім північніші міста. Тільки Старий Бихів боронився уперто і був взятий аж у березні 1657 р. Межу козацької території було позначено згідно з царськими розпорядженнями.

У вересні 1654 р. козаки дістали наказ залишитися на зиму в Бихівському і Могилівському повітах, але невдовзі розміщення козаків було обмежено Могилівським повітом – Гордовицьке, Улянівське і Плещицьке війтівства. На початку червня 1655 р. цар віддав під управу Золотаренка Кричів і Кричівський повіт, але при цьому зазначив, що інші повіти, які зайняли козаки, мають перейти під руку російських воєвод: Чавси і Чериків до Могилева, Мстиславський повіт до Мстиславля. Отже, повіти Бихівський, частина Могилівського і Кричівський були офіціальними межами території, зайнятої козаками. Однак козацькі застави стояли і поза цими межами: в серпні 1655 р. в Чавсах був наказний чавський полковник Матвій Старинський. Універсалом від 8 лютого 1656 р. Богдан Хмельницький призначив полковником на Білій Русі Івана Нечая і як міста його полку позначено Могилів, Чавси, Новий Бихів, Гомель. На цій підставі Нечай підписувався полковником білоруським, могилівським і гомельським. Як далеко сягали козаки, вказує список сотників 1656 р., які були в таких містах: Чавси (тут був також осідок полковника); Могилів (було три сотники); Гори, Заболоття, Бродиничі, Акулино, Городець, Святозеро, Уляни, Рогозин, Білявичі, Чериків, Верба, Пропойськ, Чечерськ, Межево, Смоляни. Однак ми не певні, що цей список повний[981].

Білоцерківський полк

У Білоцерківському полку відбувалися значні територіальні зміни [I 107–131; II, 239–240, 781–800; III, 30]. В 1649 р. границі його такі: крайні міста на заході – Коростишів, Івни, Карабчиїв. Отже, Білоцерківський полк не доходив до границь з Волинським

[981] Пор.: Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького. III. Державні межі. С. 123–124.

воєводством. На півдні на межі з Браславським полком крайніми містами були Ружин, Сквира, Антонів, Торчиця, з Уманським полком – Боярка, Чорний Камінь (межа торкалася в деяких місцях р. Росі і Горішнього Тикича), крайні міста на північному сході та сході – Рожів, Синявка, Ковшовата, Ольшана, згадані в 1654 р. (тут іде межа з Київським, Канівським і Корсунським полками).

У 1651 р. було організовано окремий Паволоцький полк. До нього перейшли такі міста: Антонів, Паволоч, П'ятигори, Сквира, Торчиця.

В описі 1654 р. західна межа Білоцерківського полку з Паволоцьким та Уманським полками проходила через міста Хвастів, Триліси, Біла Церква, Насташка, Ставища, Чорний Кам'янець, Шавулиха, Ольховець. На сході границі залишаються ті ж самі, що й в 1649 р. На півночі поділ неясний: Рожів, Бишів належать до Білої Церкви; про Коростишів, Брусилів, Ходорків не знаємо нічого певного, але правдоподібно, що вони залишилися теж у складі Білоцерківського полку.

У 1649 р. в Білоцерківському полку сотень (за винятком – Білоцерківської) чітко не позначено, а є лише 22 міста. Можна припустити, що вони були осідками сотень: Антонів, м-ко, в 1654 р. місто Павлоцького полку; Біла Церква; Боярка, м-ко, в 1654 р. сотенне місто; Брусилів; Вильня («Виля»), м-ко; Водотиїв; Войташівка (теп. Дубовець); Германівка, в 1654 р. сотенне місто, інше свідчення – пусте місто [II, 239] (теп. Красне); Грищів*; Дідівщина, в 1654 р. пусте м-ко; Івниця («Ивничане»); Кам'яний Брід – на Гнилім Тикичу [II, 794], Карабчиїв; Коростишів; Ольховець, помилково Тольховець (теп. Вільховець), місто; Паволоч, в 1654 р. столиця Паволоцького полку; Рожів, у 1654 р. пусте місто; Сквира, м-ко, у 1654 р. в Паволоцькому полку; Торчиця, місто, у 1654 р. в Паволоцькому полку; Хвастів; Ходорків; Чорний Камінь, м-ко (теп. Чорна Кам'янка на Тикичі).

У списку міст Білоцерківського полку 1654 р. як сотенні міста вказані: Біла Церква, Боярка, Германівка, Кам'яний Брід, Ковшовата, Лесевичі (теп. Лисовичі), Насташка, Ольховець, Ольшанка (теп. Ольшаниця), Синявка (теп. Синява), Ставища, Триліси, Хвастів, Чорний Кам'янець, Шавулиха. Крім того, є Бишів з отаманом (інше свідчення – «пустий»), Дідівщина і Рокитна з отаманом. Міста Антонів, Паволоч, П'ятигори, Сквира і Торчиця перейшли до

* Положення цього міста не можемо визначити.

Паволоцького полку. На давній території Білоцерківського полку згадуються ще м. Лобачів і Ружин.

Браславський полк

Границі Браславського полку в 1649–1654 рр. такі [I, 155–180; II, 239, 305; III, 29].

Крайні міста на заході – Браїлів, Станиславчик, Пеньківка, Копистерин, Мурахва, Шаргород, Черніївці, Буша, Ямпіль. Тут межа трималася давньої границі між Подільським та Браславським воєводством (за винятком того, що до Браславського полку належала також територія між Мурахвою та Мурашкою – Шаргородська сотня); можливо також, що кут між долішньою Мурахвою та Дністром включено до полку, бо в 1654 р. Яруга відноситься до полкових міст.

На південь границя йшла р. Дністром; крайні міста тут: Ямпіль, Янкулів, Косниця, Камінка Дністрова, Рашків. Далі границя переходить на р. Савранку і її притоку Бритавку, де крайніми містами були Чачальник, Стратіївка, Піщане.

На півночі і північному сході полк межував у 1649 р. з Кальницьким полком, у 1654 р. – з Винницьким. Крайні міста тут: Браїлів, Ворошилівка, Тиврів, Михайлівка, Клещів, Соколинці, Рогізне, Вишковець, Браслав, Городниця, Райгород, Зянківка, Щурівці, Мочоха, Михайлівка, Василівка. Межа йде р. Богом і тільки в двох місцях браславські міста переходять на лівий бік річки: біля Тиврова (Михайлівка і Клещів) і біля Браслава (Городниця, Райгород).

Зі сходу Браславський полк межував з Уманським. Як крайні браславські міста знаємо: Клебань, Тростянець, Косаринці, Сумівку, Багланівку, Бирківку, Чачальник, Стратіївку. Границя частково ішла р. Богом.

До Браславського полку в 1649 р. належали такі сотні:

Александрівська сотня [I, 167–168]. Сотенне місто Александрівка (теп. Олександрівка) згадується як місто також у 1654 р. [II, 305; III, 29]. До цієї ж сотні у 1649 р. віднесені Жабокрики і Криклівці. В 1654 р. Жабокрики мають назву Жабокрич, є містечком, що належить до Тимонівки [II, 305; III, 29]. В списку 1654 р. в сусідстві є м. Демківка і Тростянець.

Багланівська сотня [I, 175–176]. Сотенне місто Багланівка (теп. Баланівка). До сотні належать Берківка (мабуть, теп. Бирлівка),

Бородавка (тепер невідома) і Тарканівка (в реєстрах, мабуть, помилково, написано «Токарновка»). У 1654 р. сотня згадана як місто [II, 305; I, 29]. Тоді ж у цій околиці виступають м. Ободівка, Сомівка (теп. Сумівка) і м-ко Кощаринці теп. Косаринці).

Браїлівська сотня [I, 163–164]. Сотенне місто Браїлів (в описі міст 1654 р. зазначений як «пустий» [II, 239].

Браславська сотня. Полкове місто Браслав (теп. Брацлав) [II, 305; I, 29]. У 1654 р. до Браслава належать м-ка: Бортники, Василівське (теп. Василівка), Вешківське (теп. Вишківці), Войтівки, Михайлівка і Мачехино (теп. Мачуха) та села Войтівці, Жабокрич, Зяньківка, Савилці і Щурівці. Але в реєстрах 1649 р. Бортники, Вишковець і Мачуха включені до Райгородської сотні. Мабуть, їх прилучено до Браслава пізніше.

Вербська сотня. Сотенне місто Вербка [I, 164–165]. Положення його не означене. Це, мабуть, село над р. Шумилівкою, притокою Марківки (до Дністра), бо згадується поруч недалеких Гарячковець і Вільшанки.

Вільшанська сотня («сотня Вулшанская») [I, 164]. Центр сотні м-ко Вільшанка («Волшенка») над р. Вільшанкою, притокою Дністра [II, 305; III, 29], яке у 1654 р. належить до м. М'ястківки [II, 306]. Сотенна приналежність згаданих у 1694 р. у цій околиці і далі до Дністра міст Камениці Думитрашкової (теп. Думитрашківка), Хрестища, м-ка Хрустового (теп. Хрустова), Камінки Дністрової, Серчинського (положення невідоме) і м. Рашкова не встановлена.

Горячківська сотня («сотня Горянкоцкая») [I, 165]. Осідок сотні м-ко Горячківське [II, 305; III, 29]* (теп. Гарячківка, над р. Вільшанкою, притокою Дністра).

Клебанська сотня [I, 160]. Сотенне місто Клебань. В 1654 р. до нього належать м-ко Білоусівка, слобідка Холодівка, с. Гутня (мабуть Гути), Зарашівка (теп. Захаряшівка) і Федьківка [II, 305].

Комаргородська сотня [I, 178]. Осідок сотні Комаргород (над р. Русавою, притокою Дністра); в списку міст 1654 р. не згадується.

Краснянська сотня [I, 160–163]. Сотенне місто Красне. До сотні належали: Білоусівка, Ворошилівка, Звонихи (теп. Дзвониха), Іванівці, Клещів (теп. Кліщів), Михайлівка, Рогізно (теп. Рогізна), Сільниця, Соколинці, Соколівка, Турківці, Черемушни (теп.

* Та ж сама місцевість в іншому списку названа «Грудницького місто».

Черемошне), Юбрківці. В описі міст 1654 р. Красне значиться як пусте місто, інші не згадані [II, 239].

Лучицька сотня [I, 170–171]. Осідок сотні, мабуть, Лука; місце не означене. На території Браславського полку є села подібної назви: Лука, або Луг, над р. Савранкою; Лука Мовчанська над р. Мурашкою; Лука Жабокрицька над р. Сільницею (найбільш правдоподібно, що сотня була в останній).

Мурахівська сотня. Осідок сотні Мурахва над р. Мурахвою (теп. Жданова). В 1649 р. до сотні належав Кописчерин (теп. Копистирин) і Пеньківці (теп. Пеньківка). В списку міст 1654 р. не згадані ні ці місцевості, ні Мурахва.

М'ястківська сотня [I, 172–174]. Сотенний осідок М'ястківка (теп. Городківка над р. Шумилівкою), в 1654 р. названа містом. У 1649 р. до сотні належали: Канків (теп. Кунка), Попківці, Рахнівка, Стіна над р. Росавою, притокою Дністра, Шпиківка. В 1654 р. до м. М'ястківки належали м-ка Горячківське і Вільшанка [II, 305], які в 1649 р. були окремими сотнями [I, 164–165].

Райгородська сотня [I, 157–159]. Осідок сотні Райгород. До сотні в 1649 р. належали: Бортники, Вишковець, Городниця, Мачоха (теп. Мачуха), Салинці і Ястребенці (теп. Яструбинець). У списку міст 1654 р. Райгород, Городниця, Салинці і Ястребенці не згадуються; Бортники, Вишнівське і Мачехино належали до м. Браслава.

Станиславівська сотня [I, 171]. Осідок сотні Станиславчик, у 1649 р. до сотні належала Садківка (теп. Садківці). У списку міст 1654 р. обидва населені пункти не згадуються.

Тимонівська сотня [I, 166–167]. Осідок сотні Тимонівка (теп. Тиманівка), в 1654 р. місто. До сотні в 1649 р, належали: Ілляшівка, Китайгород, Куниче (теп. Кунича), Марківка, Савунці (теп. Савинці). В 1654 р. до м. Тимонівки належали м-ко Жабокрич, яке в 1654 р. було при Александрівській сотні, і с. Марківка. Сотенна приналежність в 1654 р. міст Сарапанівки і Соколівки, що лежать на південь від Тимонівки, невідома.

Тульчинська сотня [I, 159–160]. Осідок сотні Тульчин, у 1654 р. місто. До сотні в 1649 р. належали: Білоусівка, Журавлівка, Кобеліївка (теп. Кобилівка) і Крищинці (теп. Кришинці). У 1654 р. до м. Тульчина належали такі містечка: Вишнівське, Войтівське (обидва невідомі), Журавлівське (теп. Журавлівська), Копіївка, Кирносівка

(теп. Кирнасівка) і Щирівське (невідоме); Білоусівка відносилась уже до міста Клебані.

Чачальницька сотня [I, 177–178]. Осідок сотні Чачальник (теп. Чечельник), у 1654 р. місто. В 1649 р. до сотні належав Коташин. У 1654 р. до Чачальника належали, правдоподібно, м-ка Стратіївка («Сравдиевское») і Кобиля (теп. Кобилівка).

Чернавецька сотня [I, 179–180]. Осідок сотні Черніївці (теп. Чернівці). В 1654 р. Черніївці названо містечком (в іншому списку позначене як пусте) [II, 239], належали, мабуть, до м. Буші; тоді ж згадано м-ко Яруга, але козаки звідти жили в Буші [II, 305]. Згадано також Могилів, як пусте місто [II, 239].

Шаргородська сотня [I, 169–170]. Осідок сотні Шаргород. У списку міст 1654 р. не згадується.

Яланцька сотня [I, 168]. Осідок сотні Яланець (над рікою тієї ж назви), в списку міст 1654 р. уже не згадується.

Ямпільська сотня [I, 168–169]. Осідок сотні Ямпіль (над Дністром), серед міст 1654 р. не згадується. В 1654 р. в околиці Ямполя виступають м-ка Косниці (теп. Кісниця), Драниці, Шпиково (положення обох невідоме), Вербицьке (невідоме) і с. Янкулово (теп. Іванків).

Винницький (Кальницький) полк

У реєстрах 1649 р. [I, 180–197] полк має назву Кальницького, в списку міст 1654 р. [III, 30–31] називається Винницьким. У 1649 р. межі полку такі: крайніми сотенними містами на заході були Винниця і Прилука (територія полку не доходила, мабуть, до границі з Подільським воєводством); з півдня Кальницький полк межував з Браславським і Уманським полками, крайніми містами тут були Винниця, Вороновиця, Потуш, Немирів, Ометинці, Куна, Рахни, Городок, Левуха, Терлиця, Савастіянівка, Балабанівка; на невеликому відрізку границя йшла по р. Богу і Собі; на півночі в 1649 р. межував з Білоцерківським полком; крайні кальницькі сотні – Прилуцька, Погребищанська, Борщагівська, Тетіївська. Це була частково давня границя між Браславським та Київським воєводством.

Кальницький полк у 1649 р. поділявся на 19 сотень:

Бабинська сотня – м. Бабин; у списку 1654 р. як пусте місто згаданий «Бабин Урат» (?). До цієї сотні належав, можливо, й другий «пустий город» Чагуй (теп. Чагів). *Балабанівська сотня* – м. Балабанівка,

в 1654 р. серед міст не згадується. *Борщагівська сотня* – м. Борщагівка, в 1654 р. належить до Паволоцького полку. *Винницька сотня* («сотня Винницкая») – м. Винниця, в 1654 р. столиця полку. *Вороновицька сотня* – м. Вороновиця, не згадане 1654 р. До сотні належало, мабуть, м. Комарів і м-ко Потош (Потуш) з 1654 р. *Дашівська сотня* – м. Дашів, згадується також у списку міст 1654 р. *Животівська сотня* – м. Животів, не згадане 1654 р. В околиці Чернявка, згадана серед пустих міст 1654 р. *Жорницька сотня* – м. Жорнища, згадане в 1654 р. як Жерновища. В сусідстві м. Пісочин, згадане 1654 р. *Глинська сотня* – м. Ілинці, або Линці (теп. Іллінці), згадане 1654 р. *Кальницька сотня* – полкове місто Кальник, в 1654 р. тільки сотенне. В реєстрах 1649 р. згадана в сотні Тодорівка («Содоровка»). *Кунянська сотня* – м. Куна, згадане 1654 р. *Липовецька сотня* – м. Липовець, в 1654 р. «пустий город». *Немирівська сотня* – м. Немирів, згадане 1654 р.; до сотні належало, мабуть, м-ко Войтівці, згадане 1654 р. *Ометинська сотня* – м. Ометинці, в 1654 р. не згадується. *Погребинська сотня* – м. Погребище, в 1654 р. належить до Паволоцького полку. *Прилуцька сотня* – м. Прилука, в 1654 р. є між «пустими городами» (теп. Стара Прилука). *Рахнівська сотня* – м. Рахни при впадінні р. Білки у Соб, згадане 1654 р. *Терлицька сотня* – Терлиця, згадана в 1654 р. як м-ко Стерлиця. До сотні належали, певно, м-ка Городок, Левуха і Савастіянівка, згадані 1654 р. *Тетіївська сотня* – м. Тетіїв, у 1654 р. належить до Паволоцького полку.

В 1654 р. на території Кальницького полку, включеній у Паволоцький полк, згадуються також м. Джунків (теп. Дзюньків) і Кошів.

Волинський полк

Про Волинський полк можна говорити тільки з застереженням: він не вийшов із стадії початкової організації. В межах Волинського воєводства застави Запорізького Війська були ще перед Зборівським договором. Так, в березні 1649 р. полковник Герасим Яськевич як «гетьманський намісник» перебував у Звяглі[983]. За Зборівською угодою козаки не допускались на Волинь. Але під кінець гетьманства Б. Хмельницького, коли були надії на повний розгром Польщі, українські війська знов зайняли пограничну полосу Волині. Докладніші

[983] Лист Яськевича від 9 марта 1649 р. *Grabowski A. Ojczyste spominki.* Kraków, 1845. T. 2. S. 16.

звістки про це маємо з початку гетьманства Виговського: тоді козацькі залоги були в містах Степанець, Гоща, Межиріч, Корець, Остріг, Полонне, Заслав, Старий Константинів[984], тобто переходили на лівий берег Горині[985], але точніших звісток про поділ полку не маємо, не зустрічаємо навіть титулу волинського полковника.

Канівський полк

Невеликий Канівський полк 1649–1654 рр. [I, 60–78; II, 239, 295, 306; III, 30] знаходився між Білоцерківським, Київським, Переяславським, Черкаським і Корсунським полками. Крайніми містами його були Стайки, Ржищів, Терехтимирів, Канів, Бубнів, Межиріч, Маслівка.

Канівський полк поділявся в 1649 р. на 16 сотень, з яких сім мали назви від місцевостей, решта – від сотників; про дві сотні (Бубнівську і Кононоцьку) довідуємося із списку міст 1654 р.

Бубнівська сотня, згадана в 1654 р. – м. Бубнів (теп. Бубнове). *Канівська сотня* – полкове і сотенне місто Канів. Можливо, що з Каневом були зв'язані дев'ять сотень, названих від імені сотників: Стародубина, Волинцова, Кулагина, Богданенкова, Гунина, Росченкова, Климова, Євхимова й Андрієва. *Кононоцька сотня*, згадана в 1654 р. – м. Кононча. *Маслівська сотня* – Маслівка, у списку міст 1654 р. не згадується. *Межирецька сотня* – м. Межиріч, згадане у 1654 р. *Михайлівська сотня* – м. Михайлівка. *Ржищівська сотня* («сотня Иржищовская») – м. Ржищів, згадане 1654 р. *Стаяцька сотня* – м. Стайки. *Терехтимирівська сотня* – Терехтимирів (теп. Трахтемирів), у 1654 р. не згадується.

Київський полк

У 1649 р. межі Київського полку були такі [I, 198–214]. На південному заході він межував з Білоцерківським і Канівським полками, крайні сотенні містечка: Овруч, Ворсівка (на північ від

---

[984] Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. Т. 3. С. 198–200, 203–204.

[985] Юрій Хмельницький у записці до царя (травень 1660 р.) пише, що ці місцевості належали до України на основі Зборівської умови: «А починається тая зборовская граница окресленая от ріки Горени і от міста Острога; теди Острог, Заславль, Гюща граничат от Волиня». Источники Малороссийской истории: в 2 ч. / собр. Д. Н. Бантышем-Каменским и изд. О. Бодянским. Москва, 1858–1859. Ч. 1. С. 124.

Радомишля), Макарів, Ясногородка, Мотовилівка, Васильків, Обухів, Триполе. Неясною є приналежність Радомишля: належав він до Києва чи до Білої Церкви.

На півночі і сході, на лівому боці Дніпра Київський полк межував з Чернігівським, Ніжинським і Переяславським полками. В 1649 р. тут є Київська сотня в Броварах. У 1654 р. границя змінилася на сході, до Києва прилучено сотні Переяславського полку: Моровську, Козелецьку, Заворицьку.

На заході і півночі в 1649 р. крайніми сотнями є Овруцька, Ворсівська, Макарівська, Гостомельська, Броварська; в 1654 р. Овруч не згадується, але є Карпилівка, Чорнобиль, Остер. Київський полк з півночі, мабуть, не доходив до західної і північної границі Київського воєводства.

У реєстрах 1649 р. Київський полк поділяється на 17 сотень. Тільки 14 з них названі по місцевостях:

Білогородська сотня – м. Білогородка, згадане 1654 р. *Броварська сотня* – м-ко Бровари, згадане 1654 р. До сотні належало, мабуть, м-ко Рожівка, згадане 1654 р. *Васильківська сотня* – м. Васильків, згадане 1654 р. *Ворсівська сотня* – Ворсівка (над р. Вознею в районі р. Тетерева), 1654 р. не згадується. *Гостомельська сотня* («сотня Гостомска») – м. Гостомля. *Київська сотня* – м. Київ. Мабуть, до Києва належали також три сотні, названі в реєстрах тільки від імені сотників: сотня Білецького, Нагорного і Предмирського. *Макарівська сотня* – м. Макарів, згадане 1654 р. *Мотовилівська сотня* – м. Мотовилівка, згадане 1654 р. *Обухівська сотня* – м. Обухів. *Овруцька сотня* – м. Овруч. *Переварська сотня* – м-ко Переварка (біля Києва), згадане 1654 р. *Трипільська сотня* – м. Триполе (теп. Трипілля). *Ходосівська сотня* – м-ко Ходосівка. *Ясногородська сотня* – Ясногородка (на схід від Білгорода), в 1654 р. не згадується.

У списку 1654 р. [II, 239–240; III, 30] на київській території з'являється ряд не згаданих раніше міст, які можна вважати сотенними: на правому боці Дніпра – Бородянка, Вишгород, Димер, Горностайпіль, Карпилівка, Лісники, Семиполки, Чорнобиль; на лівому боці – Нова Казар, Бобровиця, Козелець, Заворичі, Остер, Рожівка.

Корсунський полк

Корсунський полк у 1649–1654 рр. [I, 78–106; II, 239, 295–296; III, 29] мав такі границі: на заході межував з Білоцерківським полком,

крайні міста тут – Богуслав, Медвин, Лисянка, Водяники, Звенигородка, Кальниболото, Гуляйполе; на півночі – з Канівським полком, крайні оселі – Богуслав, Корсунь, Сахнівка; на сході – з Черкаським і Чигиринським полками: Дерянковець, Мгліїв, В'язовок, Капустина Долина; на півдні останні міста Гуляйполе й Капустина Долина. Межі полку сягали, мабуть, р. Вись.

Корсунська сотня – м. Корсунь. *Лисянська сотня* – м. Лисянка. *Мгліївська сотня* («сотня Кмгльевская») – міста Мгліїв Новий, осідок сотні, і Мгліїв Старий (теп. Мліїв). *Ольшанська сотня* – м. Ольшаний (теп. Вільшана). *Синицька сотня* – (помилково «сотня Ситницкая») – м. Синиця.

У списку міст 1654 р. [II, 295–296; порівн. стор. 239], крім поданих, названі ще такі сотенні міста: Богуславль, В'язовок, Дерянковець (теп. Деренковець), Звенигородка, Кальниболото, Медвин, Сахнівка, Стеблів, Тарасівка. Крім цього, є ще міста без сотників: Водяники, Гуляйполе, Капустина Долина.

Кропивенський полк

Кропивенський полк 1649–1654 рр. [I, 239–255; II, 239; III, 29] сусідив з Прилуцьким, Переяславським, Черкаським, Чигиринським, Полтавським і Миргородським полками.

У 1649 р. він поділявся на 14 сотень, що були в 9 містах. *Городийська сотня* («сотня Городийская») – м. Городище. *Журавська сотня* – м. Журавка. *Ірклiївські сотні* («сотня Арклиевская», або «Арклийская», було три сотні) – м. Ірклій. *Кропивенська сотня* – полкове і сотенне місто Кропивна. Туди ж належала і сотня Демська, названа від імені сотника Демка. *Куріньська сотня* – м. Курінька («Куринка»). *Оржицька сотня* – м. Оржиця. *Пирятинські сотні* (дві) – м. Пирятин. *Чернушинські сотні* (дві) – м. Чернухи, у 1654 р. помилково написано «Сепухи». *Яблонівська сотня* – м. Яблонів (теп. Яблуневе).

Миргородський полк

Миргородський полк [I, 255–279; II, 239–240, 303–304; III, 30] мав границі з такими полками: на півночі – в 1649 р. з Чернігівським, у 1654 р. з Ніжинським; на заході – з Прилуцьким і Кропивницьким; на півдні і сході – з Полтавським; на сході межував також з Російською державою.

У 1649 р. в Миргородському полку було 16 сотень в 12 містах.

Глинська сотня – м. Глинськ. *Комишанська сотня* – м. Комишня. *Констянтинівська сотня* – м-ко Констянтинів (теп. Костянтинів). *Краснопольська сотня* – м. Краснополе, або Краснопіль (тепер не існує; Боплан позначає на правому березі Псла, в околиці Великої Обухівки)[986]. *Лохвицька сотня* – м. Лохвиця. *Лубенські сотні* (дві) – м. Лубни; одна сотня без окремої назви, друга – «лубенская сельская». *Миргородські сотні* (чотири) – м. Миргород; одна сотня без назви, три названі від імені сотників: Гаврила Гладченка, Андросова, Кирила Поповського. *Панківська сотня* – у 1654 р. не згадується; положення невідоме. *Роменська сотня* – м. Ромни і с. Липова Долина. *Сенчанська сотня* – м. Сенча. *Устивицька сотня* («сотня Уцтивицкая») – Устивиця, в 1654 р. не згадується. *Хорольська сотня* – м. Хорол.

У 1654 р. не згадуються Панківська і Устивицька сотні, а названі ще нові осідки сотень: м. Жигимонтів[987], м-ко Піски, м. Сміла, м-ко Ярески; крім цього, ще м-ко Хомутець з отаманом.

Ніжинський полк

У Ніжинському полку відбувалися значні територіальні зміни. В 1649 р. [I, 321–329] був невеликим. Межував з Чернігівським, Переяславським і Прилуцьким полками і поділявся на 10 сотень.

Березівська сотня – м. Березанка*. *Дівицька сотня* – м-ко Володкова Дівиця. *Ніжинські сотні* (сім) – м. Ніжин; шість сотень названо ніжинськими, одна – Кобилецькою, від імені сотника Григорія Кобилецького. *Носівська і Кобизька сотні* – міста Носівка і Кобижча.

---

986 Материалы по истории русской картографии / под ред. В. А. Кордта. Киев, 1910. Вып. 2. 45 с., карта I, IX.

987 Жигимонтів тепер невідомий; положення його показує Боплан на правому березі Псла, вище Великої Богачки. Материалы по истории русской картографии. Вып. 2, карта I, IX.

* Приймаємо за осідок Березівської сотні Березанку біля Ніжина, беручи до уваги, що інше місто з подібною назвою – Березна – в 1649 р. належало до Чернігівського полку (разом з Сосницею). Але в 1654 р. осідок Березівської сотні був у Березні.

У 1654 р.[988] Ніжинський полк збільшився за рахунок приєднання семи сотень Чернігівського полку (Батуринської, Бахмацької, Борзнянської, Івангородської, Конотопської, Сосницької) і округів з Чернігівського воєводства (Новгород-Сіверський, Глухів, Короп) та Стародубського повіту з Смоленського воєводства. За списком 1654 р. до Ніжинського полку належали такі сотні.

Батуринська сотня – до 1649 р. була в Чернігівському полку; у 1654 р. м. Батурин, Красне, Митченки, Обмочів. *Бахмацька сотня* – до 1649 р. в Чернігівському полку; в 1654 р. м. Бахмач, с. Старий Бахмач, Самбор («Самбов»). *Березівська сотня* – в 1649 р. у Ніжинському полку; м. Березна, с. Волосківці («Воложское»), Локнисте («Локтенское», «Лохнинскоє»), Михайлове Городище (теп. Городище), Стольне (теп. Стільне), Степанівка. *Бобівська сотня* – в 1654 р. с. Бобів (на карті не позначено). *Борзнянська сотня* – в 1649 р. у Чернігівському полку; м. Борзна, при ній Кустівці і Нове Місто, передмістя з окремими сотнями[989], Загорівка, Конашівка (теп. Кінашівка), Красилівка, Красновасте (теп. Красностав), Плиски, Обтів (теп. Обтове), Холми (теп. Ховми), Ядутин (теп. Єдутов). *Волинська сотня* – в 1654 р. с. Волинь (теп. Волинка), Вільшане («Ольшанское»), Чорнотичі («Чорнобичи»). *Глухівська сотня* – в 1654 р. м. Глухів, с. Гирин (теп. Гирине), Клин, Литвиновичі, Некрасів (теп. Некрасове), Полошки («Полашкова»), Сварків (теп. Сваркова). *Дівицька сотня* – в 1649 р. у Ніжинському полку; в 1654 р. м-ко Дівиця Володкова [II, 296]; списка сотні немає. *Дівицька сотня* (друга) – у 1649 р. не згадується; в 1654 р. м. Салтикова Дівиця, с. Авдіївка (теп. Овдіївка), Дроздівка, Жуківка, Колчинка (теп. Ковчин). *Дроківська сотня* – в 1649 р. не згадується; м-ко Дроків. *Івангородська сотня* – в 1649 р. у Чернігівському полку; в 1654 р. м. Івангород, села Максимівка, Мартинівка, Махнівка, Хвастівці («Хвастовцова», теп. Фастівці). *Киселівська сотня* – села Киселівка («Киселевскоє»), Боровичі. *Кобизька сотня* – в 1654 р. м. Кобижча, згадана також Кобишівка. *Конотопська сотня* – в 1649 р. у Чернігівському полку; в 1654 р. м. Конотоп, сс. Верівка, Попівка. *Кролевецька сотня* – в 1649 р., не згадується; в 1654 р. м-ко Кролевець,

---

[988] Детальний опис Ніжинського полку див.: Акты ЮЗР. Т. 10. С. 799–838, сумарний: Акты ЮЗР. Т. 10. С. 239–240, 296–300.

[989] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 808; пор.: Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Т. 1. С. 143.

села Алтинів («Олтиново»), Райгородок, Тулиголови, Чорториги («Черторійское», теп. Шевченкове). *Мглинська сотня* – в 1649 р. не згадується; в 1654 р. м-ко Мглин. *Менська сотня* – в 1649 р. не згадується; в 1654 р. м. Мена, села Бабичі, Дегова (теп. Дягова), Куковичі («Кокoвичи»), Макошин («Смаковшино», теп. Макошина), Максаки. *Мринська сотня* – м. Мрин, опису сотні немає. *Ніжинська сотня* – з 1654 р. є частина опису сотні (села Вересоч, Кладьківка, Печище, Хибалівка). *Новгородська сотня* – в 1649 р. не згадується; в 1654 р. м. Новгород-Сіверський, села Гириня, Глазове («Блазово»), Горбове, Івот («Ивойти»), Камінка («Каменное»), пустиня Рихлів, Скитра (2), Шептаки. *Новомлинська сотня* – в 1654 р. м-ко Нові Млини, села Головенька, Нехаївка, Пекарів, Шабалинів («Зношебилинова»). *Посівська сотня* – в 1694 р. опису сотні немає; м. Носівка; можливо, сюди приналежне й м. Козарі (хоч Козарі в 1654 р. згадані і в Київському полку). *Оленівська сотня* – в 1649 р. не згадана; в 1654 р. м-ко Оленівка. *Олишівська сотня* – в 1649 р. не згадується, в 1654 р. м-ко Олишівка (помилково: Ольшівка). *Підлипенська сотня* – в 1649 р. не згадується, в 1654 р. с. Підлипне. *Погарська сотня* – в 1649 р., не згадується, в 1654 р. м-ко Погар, с. Юдинів («Пюдино»). *Понирненська сотня* – в 1649 р. не згадана; в 1654 р. м-ко Понирне (теп. Понирниця), села Вербин («Вербида»), Мезинів (теп. Мезин), Овдіївка (теп. Авдіївка), Покишичі, Псарівка, Родичів (теп. Редичів), Хлопеники (теп. Хлоп'яниця). *Попогорська сотня* – в 1649 р. не згадана, 1654 р. м-ко Попова Гора. *Почепська сотня* – в 1649 р. не згадана, в 1654 р. м. Почеп, села Глазів, Димово, Ішово, Рогово, Синьково, Сітолово, Тубольці, Шумоворо («Шубурово»). *Рождественська сотня* – в 1649 р, не згадана; в 1654 р. м-ко Рождествене (теп. Жовтневе), села Городище, Карильськ, Краснопілля, Оболоння, Очавулино. *Сиволозька сотня* – в 1649 р. не згадується; в 1654 р. м. Сиволож, с. Омбиш. *Синявська сотня* – в 1649 р. не згадується; в 16954 р. с. Синявка. *Сосницька сотня* – в 1649 р. не згадана; в 1654 р. м. Сосниця, села Зловки, Кириївське (теп. Киреївка), Сизнітне, Усть-Убедське. *Стародубська сотня* – в 1649 р. не згадана; в 1654 р. м. Стародуб, с. Старе Городище. *Топальська сотня* – в 1649 р. не згадується; в 1654 р. м-ко Топаль, с. Жонци. *Шаповалівська сотня* – в 1649 р. не згадана; в 1654 р. села Шаповалівка, Високе, Миколаївка, Носилівка, Старосвітське Городище, Стрільники. *Шептаківська сотня* – в 1649 р. не згадується, м. Шептаки.

Паволоцький полк

Паволоцький полк засновано в 1651 р.[990]. Як видно з реєстрів 1649 р. [I, 107–131] і списку міст 1654 р. [III, 29, 30] у склад Паволоцького полку увійшли західні міста Білоцерківського полку (Паволоч, Сквира, Антонів, Торчиця) і північні сотні Кальницького (Винницького) полку (Борщагівка, Погребище, Тетіїв). Сусідили з ним Винницький, Уманський і Білоцерківський полки, на заході межував з Волинським воєводством.

Поділу на сотні Паволоцького полку не знаємо, є тільки список міст і містечок 1654 р.

Антонів, місто – в 1649 р. належало до Білоцерківського полку; Борщагівка, місто – в 1649 р. у Кальницькому полку; Володарка, місто – в 1649 р. у Білоцерківському полку; Джунків (теп. Дзюньків), місто; Кошів, місто; Лобачів, місто; Паволоч, місто – в 1649 р. у Білоцерківському полку; Погребище, місто – в 1649 р. у Кальницькому полку; П'ятигори, місто – в 1649 р. у Білоцерківському полку; Ружин, місто; Сквира, містечко – в 1649 р. у Білоцерківському полку; Стрижавка, містечко; Тетіїв, місто – в 1649 р. у Кальницькому полку; Торчиця, місто – в 1649 р. у Білоцерківському полку.

Переяславський полк

Переяславський полк у 1649 р. [II, 215–239] мав такі межі: на заході межував з Київським полком, крайніми містами тут були Моровськ, Остер, Заворичі, Гоголів, Боришполе, Воронків. З півдня була межа з Канівським і Черкаським полками.

Південні сотні полку – Воронківська, Переяславська, Гельм'язівська. Зі сходу межують Прилуцький і Кропивенський полки; крайні сотні з цього боку – Биківська, Яготинська, Гельм'язівська. На півночі сусідили в 1649 р. Чернігівський і Ніжинський полки (крайні сотні – Моровська і Козелецька), в 1654 р. – тільки Ніжинський полк.

У 1654 р. [III, 28; III, 239–240] сталася зміна границь між Київським і Переяславським полками. Від Переяслава до Києва відійшли Остерська, Козелецька, Заворицька сотні і північну межу склали Гоголівська, Басанська, Биківська сотні.

---

[990] Паволоцький полковник Іван Куцевич Минковський підписався вперше на акті Білоцерківської угоди (Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. Т. 1. С. 600).

У 1649 р. Переяславський полк поділявся на 19 сотень, 14 з яких названі від міст.

Баришпільська сотня – м. Баришполе (теп. Бориспіль). *Баришська сотня* – м. Баришівка. *Басанська сотня* – м. Басань (невідомо чи Стара Басань, чи Нова Басань). *Березанська сотня* – м-ко Березань. *Биківська сотня* – м-ко Биків. *Воронківська сотня* – м. Воронків. *Гельм'язівська сотня* – м. Гельм'язів. *Гоголівська сотня* – м. Гоголів. До сотні належала Богданівка; тутешні козаки названі в реєстрах «Богдановци». *Заворицька сотня* – м-ко Заворичі, в 1654 р. належало до Київського полку [III, 28]. *Козельська сотня* (помилково «сотня Котельская») – м. Козелець, у 1654 р. при Київському полку [III, 28]. Моровська сотня («сотня Муравская») – Моровськ, у 1654 р. не згадується. *Острянська сотня* – м. Остер («Остря»), в 1654 р. при Київському полку [III, 281]. *Переяславська сотня* – м. Переяслав. До Переяслава належали, мабуть, сотні, названі від імен сотників: Романенкова, Івана Коваленка, Чикменева, Оверка Сидоровича, Івана Бабича. *Яготинська сотня* – м-ко Яготин[991].

Пінсько-Турівський полк

Запорізьке Військо зайняло Пінський повіт на початку 1657 р. У січні 1657 р. козацькі застави були в Турові і Висоцьку; в травні козаки зайняли Видибір над Стиром, перед тим, мабуть, Воронє над Горинню, потім Лосичі під Пінськом. 30 червня 1657 р. шляхта Пінського повіту склала присягу вірності Запорізькому Війську. За гетьманства Виговського границі полку означувано «між Горинею та Десною – Стиром»; осідком полковника був Турів, або Давидгородок[992].

Подільський полк

Запорізьке Військо від початку повстання 1648 р. прагнуло оволодіти Поділлям. На початку 1649 р. уже зустрічаємо титул подільського полковника: так називається Іван Федорович Богун в листі від 24 лютого 1649 р.[993]. За Зборівською угодою Подільське воєводство

---

[991] В одному списку 1654 р. (Акты ЮЗР. Т. 10. С. 239–240) до Переяславського полку включено також Крукполе (теп. Крупіль, біля Нової Басані).

[992] Z Dzejów Ukrainy. S. 563, 571; Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького. III. Державні межі. С. 121.

[993] Z Dzejów Ukrainy. S. 492. Одночасно у Шаргороді перебував браславський полковник Данило Нечай (Там само. С. 396–397).

залишилось за Річчю Посполитою, лише Шаргородський округ перейшов під владу Запорізького Війська і був включений до Браславського полку. Пізніше, під час походів на поляків, козацькі війська щораз глибше заходили на Поділля. В 1657 р., під час війни з Польщею, наново розпочато організацію Подільського полку. В січні 1657 р. бачимо під козацькою владою Калюс. Коли поляки з Кам'янця напали на це містечко, Богдан Хмельницький надіслав скаргу до царя про те, що поляки порушили перемир'я, укладене Віленською комісією[994]. За гетьманства Виговського (в лютому 1658 р.) у Межибожі перебував Федір Михайлович – «полковник подільський, стражник пограничний, губернатор замку межибіжського»[995]. Докладніших звісток про захоплення козаками Поділля не маємо.

В 1660 р. Юрій Хмельницький в записці до царя у справі кордону з Польщею зазначав, що за Богдана межа від Поділля йшла на Межибож, Винницю (?), Бар, Зіньків, а від Молдавії на Студеницю, Могилів, Ямпіль, Рашків[996].

Полтавський полк

Полтавський полк [I, 279–303; II 239, 300–301; III, 29] у 1649–1654 рр. на заході межував з Миргородським, Кропивенським, Чигиринським полками, на сході – з Російською державою.

У 1649 р. до Полтавського полку належало 19 сотень в 17 містах.

Балаклійська сотня – м. Балаклійка (теп. Балаклія), слобідки Борки («Бурки») і Решетилівка. *Богацька сотня* – м. Богачка (теп. Велика Богачка), слобідка Білоцерківці. *Борківські сотні* (дві) – м. Борки («Буки», теп. Бірки). *Веприцька сотня* – м. Веприк. *Гадяцька сотня* – м. Гадяч. *Зіньківська сотня* – м. Зіньків. *Книшівська сотня* – Книшівка «од Гадячного», в 1654 р. не згадується. *Кобеляцька сотня* – м. Кобеляки, в 1654 р. сотник не згадується. *Ковалівська сотня* – м-ко Ковалівка, в 1654 р. сотника немає. *Куземинська сотня* («сотня Кузимірская») – м. Куземин. Лукомська сотня («сотня Лукомская») – м. Лукомля (теп. Лукім'я). *Лютенська*

---

994 Реляція К. Івлева 1657 р. (Сборник статей Временной комиссии для разбора древних актов. Т. 1. С. 94); пор.: С. 82.

995 Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. Т. 30. С. 207–209.

996 Источники Малороссийской истории. Ч. 1. С. 124.

сотня – м. Лютенька. *Опішнянська сотня* «з Опушное» – м. Опішня. *Подольська сотня* («Гадяцкого повіту») – м. Нодольск (положення невідоме). *Полтавські сотні* (три) – м. Полтава, одна сотня без окремої назви, дві інші названі від імен сотників – Петрашова і Оксютина. *Ряшівська сотня* – м. Ряшівка (теп. Рашівка).

У 1654 р. згадується ще чотири сотні: м. Більськ; м. Котельва (також «Котелва Заровского» [II, 239]; м. Старі Санжари (теп. Санджари) і слобідка Нові Санжари; м. Черкаська Грень (теп. Грунь).

Прилуцький полк

Прилуцький полк [I, 304–320; III, 30] на півночі в 1649 р. межував з Чернігівським полком, у 1654 р. – з Ніжинським; крайні його сотні з цього боку – Монастирищинська, Ічнянська, Кропивенська, Галянська, Краснянська, Гурівська, Корибутівська. На заході він мав кордон з Переяславським полком; крайні сотні – Галицька, Дівицька, Прилуцька. На сході межував з Миргородським полком; пограничні сотні – Корибутівська, Голенки, Кропивенська, Сріблянська, Варвинська.

Прилуцький полк поділявся на 20 сотень, які були в 15 містах.

Варвинські сотні, дві – м. Варва. *Галицька сотня* – м. Галиця. *Голянська сотня* («сотня Горлюнская») – м-ко Голянці (теп. Голінка). *Городенська сотня* – м. Городня, не згадується в 1654 р. *Гурівська сотня* – с. Гурівка (теп. Юрівка) в 1654 р. не згадується. *Дівицька сотня* – м-ко Дівиця (теп. Велика Дівиця), в 1654 р. не згадується. *Іваницька сотня* – м-ко Іваниця. *Ічеиські сотні* (дві) – м-ко Ічня. *Корибутівська сотня* – м-ко Корибутів. *Краснянська сотня* – м-ко Красне (теп. Красений Колядин)[997]. *Кропивенська сотня* – с. Кропивна, не згадується в 1654 р. До сотні належало Липове (козаки «липовчане»). *Монастирська сотня* – м-ко Монастирище. *Переволочиська сотня* – м-ко Переволочна. *Прилуцькі сотні* (чотири) – м. Прилука; три сотні названі прилуцькими, четверта по імені сотника Шкуратова. *Сріблянська сотня* – м-ко Срібне.

Уманський полк

Границі Уманського полку в 1649–1654 рр. [I 138–147] були такі.

На заході межа йшла Кальницьким (Винницьким) і Браславським полками; крайні міста тут – Іванків (?), Цибулів, Івангород,

[997] На картах Боплана позначений як Красне; пор.: Материалы по истории русской картографии. Вып. 2, карта II.

Вербич, Кисляк, Ладижин, Соболівка, Кирилівка, Бершадь, Романівка, Демівка. Гранична межа проходить в районі річок Собі і Богу.

На півночі і північному сході сусідив у 1649 р. Білоцерківський, у 1654 р. – Паволоцький і Білоцерківський полки; крайні міста з цього боку – Цибулів, Бузівка, Буки, Маньківка.

З півдня межі полку доходили до степу і були дуже нерівні. Далеко на південь іде вузький клин від браславської границі по р. Удич; найдальшими південними поселеннями тут є Демівка, Романівка і Бундурівка на річках Савранці і Яланці.

У східній частині полкової території найбільш віддалені Уманська сотня і приналежні до неї Псарівка і Сушківка в районі р. Ятрані.

У 1649 р. Уманський полк мав 14 сотень.

Бабанська сотня [I, 138]* – м. Бабани (теп. Старі Бабани), згадане також у списку 1654 р. *Бершадська сотня*** [I, 140] – м. Бершадь, у списку 1654 р. не згадується. До сотні належали, мабуть, м-ка Кириївка і Устя, згадані у списку 1654 р. *Бузівська сотня* – м. Бузівка, згадане в 1654 р. («Базувка»). *Бучанська сотня**** [I, 147] – м. Буки, є також у списку 1654 р. *Івангородська сотня* – м. Івангород, у списку 1654 р. не згадується. В цій околиці лежить згадане у списку 1654 р. м-ко Орадівка; можливо, до сотні належало й м-ко Хрестиполя (теп. Христинівка). *Іванська сотня* – м. Іванка (теп. Іваньки), згадана й у 1654 р. *Кислянська сотня* – м. Кисляк, у 1654 р. не згадується. Мабуть, до сотні належали міста Вербич і Кублич та м-ко Степанівка, згадані у списку 1654 р. *Кочубеївська сотня***** [I, 141] – м. Кочубеївка, не згадане в 1654 р. Можливо, до сотні належало м. Верхівка (теп. Верхнячка), відоме із списку 1654 р. *Ладижинська сотня* – м. Ладижин, згадане в 1654 р. *Маньківська сотня* – м. Маньківка, згадане в списку 1654 р.; можливо, до сотні належало сусіднє м. Цимерманівка (пізніше Циберманівка), згадане в 1654 р. *Романівська сотня* – м. Романівка, над притокою Яланця (до Бугу), в 1654 р. не згадується; можливо, до сотні належало м. Демівка (теп. Димівка) і м-ко Бундурівка. *Соболівська сотня* – м. Соболівка, згадане серед міст 1654 р. До сотні належали, мабуть, м-ка Манчюлка, Мшарова (теп. Мишарівка) і Стражгородок (теп.

---

* Помилково «сотня Дабанская».

** Помилково «сотня Дершадская».

*** Помилково «сотня Дутянская».

**** Помилково «сотня Кутобівская».

Стражгород). *Уманська сотня* – м. Умань; по сусідству в 1654 р. були м-ка Псарівка (теп. Ятранівка), Сушківка і Ягубець («Єгубець»). *Цибулівська сотня* – м. Цибулів, в 1654 р. не згадується; по сусідству, мабуть, було м-ко Іванків; до сотні, можливо, належало м-ко Конева (теп. Конела).

Черкаський полк

Черкаський полк [I, 27–60; II, 239; III, 29] межував з Переяславським, Корсунським, Чигиринським і Кропивенським полками.

У 1649 р. він ділився на 18 сотень, з яких тільки п'ять мали назви від міст (згадані і в списку 1654 р.).

Домонтівська сотня – м-ко Домонтів. *Золотоніська сотня* – м-ко Золотоноша. *Мошенська сотня* – м. Мошни. *Піщанська сотня* – м-ко Піщане. *Черкаська сотня* – м. Черкаси.

Невідомо, де стояли інші сотні, названі від імен сотників: сотня Шубцева, Петрашкова, Драгилева, Мошенцева, Маркова, Лазарева, Саварського, Вовченкова, Кулаковського, Островського, Микитина, Савина, Богушкова*.

Чернігівський полк

Чернігівський полк [I, 329–337] зазнав великих територіальних змін. У 1649 р. він межував на півдні з Київським, Переяславським, Ніжинським і Прилуцьким полками; крайні північні сотні – Чернігівська, Сосницька, Батуринська, Конотопська; північна частина Чернігівського воєводства з Новгород-Сіверським і Стародубом до реєстрів не включена.

У 1649 р. до Чернігівського полку належало сім сотень.

Батуринська сотня – м. Батурин. *Бахмацька сотня* («сотня Бахмацкая») – м. Бахмач. *Борзнянська сотня* – м. Борзна; до сотні належала Загорівка (козаки – «загоровці»). *Івангородська сотня* – м. Івангород. *Конотопська сотня* – м. Конотоп. *Сосницька сотня* – м. Сосниця. *Чернігівська сотня* – м. Чернігів; сотні належали «борзенці».

Пізніше Чернігівський полк втратив більшу частину території – вона відійшла до Ніжинського полку. В 1654 р. у складі його

---

* Видавець «Реєстрів» Осип Бодянський висловив думку, що правобережні сотні мають назви від своїх сотників. Однак немає доказів того, що всі ці сотні були на правому боці Дніпра.

названо тільки м. Чернігів, Седнів, Слабин і два «пусті городи» – Лоїв і Любеч [II, 239; III, 30]. Межі Чернігівського полку доходили тоді до Київського і Ніжинського полків.

Чигиринський полк

Чигиринський полк 1649–1654 рр. [I, 1–27; III, 28] займав територію по обох боках Дніпра і межував з Корсунським, Черкаським і Полтавським полками; крайні міста на півночі – Орловець, Баклій, Сміла, Жаботин, Медведівка, Вереміївка, Жовнин, Остап'я, Голтва; на півдні межі полку доходили до Чорного шляху і р. Цибульника та до Дніпра, по обох боках ріки.

У 1649 р. полк поділявся на 19 сотень.

Баклійська сотня («сотня Баклиская») – Баклій, згадується в 1654 р. як «городок» (теп. Балаклія). *Боровицька сотня* – м-ко Боровиця, в 1654 р. не згадується. *Бужинська сотня* – с. Бужин, у 1654 р. «городище». *Вереміївська сотня* – Вереміївка, в 1654 р. «городище». *Воронівська сотня* – Воронівка, в 1654 р. «городище». *Голов'ятинська сотня* («сотня Оловятинская») – Голов'ятин, у 1654 р. не згадується. *Голтвинська сотня* – Голтва, в 1654 р. «городище». До сотні належав, можливо, «городок» Манжелійка і м-ко Федорівка*. *Жаботинська сотня* – м. Жаботин. *Жовнинська сотня* – м. Жовнин («Жуелмин», теп. Жовнине) у 1654 р. «городище». До сотні належало, мабуть, і «городище» Чигирин Дуброва. *Кременчуцька сотня* – Кременчук, у 1654 р. «городище». До сотні належало, певно, м-ко Власівка. *Крилівська сотня* – Крилів, у 1654 р. «городище». *Максимівська сотня* – Максимівка, 1654 р. «городок». До сотні належав, мабуть, городок Пиво. *Медведівська сотня* – м. Медведівка. *Омельницька сотня* – Омельник, у 1665 р. «городок». *Орловська сотня* – м. Орловець (теп. Орлівець). *Остапівська сотня* – Остап'я («Остапья»), в 1654 р. «городище» (теп. Остапове). *Потоцька сотня* – Поток, У 1654 р. «городище» (теп. Потоки). *Смілівська сотня* – м. Сміла. До сотні належав, можливо, «городок» Константинівка, згадується в 1654 р. *Чигиринська сотня* – м. Чигирин. До сотні належали, очевидно, м. Суботів і м-ко Кам'янка.

---

* Друга Федорівка є на південь від Чигирина при самому Чорному шляху, але чи була вона заселена в ті часи – невідомо.

Подані вище матеріали дозволяють скласти карту адміністративного поділу України за досліджуваний період. На карті, яку долучаємо до цього нарису, позначено кордони території Запорізького Війська в 1649–1654 рр., межі території полків, встановлені на основі Реєстрів 1649 р., зміни границь деяких полків 1654 р., полкові і сотенні міста. Назви населених пунктів подаються так, як вони засвідчені в джерелах XVII ст.*.

* На карті залишилися непозначеними Білоруський (Чавський), Волинський, Пінсько-Турівський і Подільський полки, а також у Білоцерківському полку – Грищів, у Миргородському – Паньківка, у Ніжинському – Бобів, у Полтавському – Подольськ.

ТУРЕЦЬКА ПОЛІТИКА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО (МАТЕРІАЛИ)[998]

ВСТУП

Родючі степові землі над Чорним і Азовським морем до кінця XVIII ст. творили «дикі поля» – незалюднену територію. З давних часів кочували тут різні азійські орди, в XIII ст. прийшли сюди татари, а в XV ст. надморські міста попали під владу Туреччини. Татари і турки своїми озброєними ватагами контролювали степову смугу і не пропускали туди слов'янської колонізації, що з півночі прямувала на південь. Росія і Україна були відгороджені від моря, не мали доступу до південних країн, не могли свобідно розвинути своєї економіки і політичного життя. Тому справа відвоювання родючих степів і морського побережжя була одним з головних питань державної політики Росії і України Обидва братні народи, російський і український, що вийшли із спільної колиски Київської держави і мали дуже багато спільних рисів в економічному, соціальному і культурному розвитку, – єдналися до спільної боротьби проти іноземних загарбників, щоби спільними, дружними силами добути собі шлях до моря. Вагу цеї справи – відібрати з рук татар і турків шляхи до моря – народні маси зрозуміли раніше, аніж догадалися до них пануюч[і] феодальні класи. Вже у половині XVI ст. виникли дві народні військові організації у степовому просторі – Донське військо на Дону і Запорізьке військо на Дніпру. Вони ставили собі завдання – вести боротьбу з «бусурманами» і з рук татар і турків визволити азовсько чорноморські землі. Від суходолу вони організували походи на Крим та на турецькі приморські фортеці, – морем на своїх легких суднах-чайках виправлялися проти турецького флоту і руйнували надморські країни Отоманської імперії. Під натиском донських та запорізьких походів татарська орда була примушена освободити частину окупованих територій: на ці місця з півночі почали прямувати російські і українські поселенці, виникали нові хутори і села, землеробство почало освоювати дикий степ. Завдяки героїчним змаганням селянських мас почала збільшуватися залюднена територія російського і українського народів.

---

[998] Передрук: Український археографічний щорічник. Київ, 2006. Вип. 10–11. С. 111–160. Подано із зауваженнями редактора. [*Ред.*].

Але ця боротьба за південні землі не ішла без перешкод. І російське, і українське селянство, що творило основну частину Донського і Запорізького війська, не могло використати всіх своїх сил у боротьбі з татарами і турками. Народні маси жили в ярмі феодалізму, під гнітом експлоатуючих класів. В Росії бояри, на Україні магнати і шляхта пригнічували селян і незаможних козаків, намагаючися зробити їх своїми рабами. Свободолюбні російський і український народ не давали себе закабалити і вели завзяту боротьбу з своїми жорстокими панами. Ця боротьба коштувала багато крові і багато зусиль. Боротьба з панами не дозволяла скупчити всіх сил на оборону і наступ проти татар і турків. Російський і український народ мусіли вести боротьбу на два фронти – проти іноземних наїздників з одного боку, і проти власних панів з другого.

Одна сторінка у героїчних змаганнях народних мас України – це визвольна війна проти шляхетської Польщі 1648–1654 рр., що закінчилася приєднанням України до Росії. Герой українського народу, Богдан Хмельницький, що очолював селянсько-козацькі маси у цій війні, ставив собі як головну мету – приєднати Україну до Росії. Тільки тісний союз з братнім російським народом міг забезпечити наслідки селянсько-козацької революції та забезпечити Україну від зовнішніх ворогів. Головний фронт боротьби Хмельницький направив проти шляхетської Польщі. Гніт українських і польських магнатів та шляхти налягав на увесь український народ, і сам Хмельницький відчув його вагу, коли магнати відібрали йому його хутір, – тому він і очолив народне повстання проти панів. Але Хмельницький, який все своє життя прожив на самому краю «диких піль», знав добре, що існує і другий фронт боротьби – з татарами і турками, і він прагнув до того, щоб звести війну з «бусурманами». Але він, людина з широким політичним світоглядом, розумів і те, що одночасно на два фронти воювати Україні не під силу. Перше треба було покінчити з шляхетською Польщею, а щойно тоді готовитися до війни з турками і татарами. Тому важливим питанням зовнішної політики України було покищо утримати мир з Туреччиною і Кримом, щоб вони не стали по боці Польщі і не виступили проти України, – навіть щоб вони своїми силами Україні допомагали. В цьому була вся суть турецької і татарської політики Богдана Хмельницького – утримати добрі відносини з Кримом і Туреччиною, аж до того часу, коли Польща буде цілком розбита і Україна приєднається до Росії.

Розглянути політику Богдана Хмельницького супроти Туреччини у всьому її розвитку та оцінити її наслідки, – це мета нашої дисертації.

Джерела до історії відносин між Україною і Туреччиною в середині XVII ст. – неповні, з великими прогалинами. З прямих зносин між Україною і Портою залишилися тільки фрагменти листування, разом ледви 20 документів; вони публіковані нарізно у різних видавництвах: «Памятниках, изданных Киевской комиссией для разбора древних актов», «Актах, относящихся к истории Южной и Западной России», «Архиве Юго-Западной России», у статті Костомарова «Богдан Хмельницкий данник Оттоманской Порты», «Жерелах до історії України-Руси» т. XII, у недоступних для нас чеських роботах Рипки, врешті в «Історії України-Руси» М. Грушевського, у перекладах, які потребують незвичайно обережного і критичного підходу. Допоміжними джерелами служать звіти і донесення різних дипломатів і політичних агентів сусідніх країн. На першому місці треба поставити донесення російських посланників на Україну Унковського, Неронова, Матвеєва і Фоміна і ін., дуже широкі і інтересні, публіковані в «Актах, относящихся к истории Южной и Западной России», «Донских Делах» і «Історії України в документах і матеріалах», т. III. Польські реляції і листування є у збірниках Міхаловського, Шайнохи, Грабовського та у «Памятниках, изданных Киевской комиссией для разбора древних актов», «Архиве Юго-Западной России», ч. III, т. IV. Дещо опубліковано з донесень західних дипломатів: австрійські звіти в «Жерелах до історії України-Руси», т. XII, донесення римських нунціїв там само, т. XVI, матеріали венецького посольства на Україну в «Записках Наукового Товариства ім. Шевченка». З архівних матеріалів ми використали папку «Турецькі справи» у рукописному відділі Бібліотеки Академії Наук УРСР.

Література до нашої теми дуже скупа. Історики першої половини XIX ст. не дали ніяких основніших робіт про українсько-турецькі відносини. Першу спеціальну статтю присвятив їм М. Костомаров «Богдан Хмельницкий данник Оттоманской Порты» («Вестник Европы», 1876 р.). Потрапивши на невідомі до того часу турецькі листи до Хмельницького, в яких ішла мова про присягу на договір, Костомаров дав негативну характеристику Богдана Хмельницького, немов він – зраджував Росію. «Знаменитый козацкий вождь, которого мы считаем искренним слугою московского престола и одним

из славнейших двигателей дела объединения русской державы, был на самом деле данником Оттоманской порты и не переставал считать себя таким и после переяславского договора, когда, казалось нам, ничто не дозволяло бы сомневаться в его верности России»[999].

Проти цих поглядів Костомарова виступив другий дослідник цього періоду, Г. Ф. Карпов в роботі «В защиту Богдана Хмельницкого». У нашій праці ми даємо критичний аналіз цих турецьких листів, на яких Костомаров спирав свій несправедливий осуд політики Б. Хмельницького. Погляди Костомарова приймав також П. Н. Буцинский «О Богдане Хмельницком».

З польських істориків Л. Кубаля досить місця присвятив зв'язкам Хмельницького з Портою, але не дав їм ясного освітлення; Ф. Равіта-Гавронський ставився до Хмельницького з ненавистю, як до ворога шляхти, і також турецьку політику гетьмана змалював тенденційно.

Зносини Б. Хмельницького з Туреччиною знайшли багато місця в «Історії України-Русі» М. Грушевського. Але цей буржуазно-націоналістичний історик всю діяльність Хмельницького намагався змалювати як ворожу Росії і з цього погляду оцінював також українсько турецькі зв'язки. Переяславську умову він уважав одною з нетривких політичних комбінацій Хмельницького, і нарочно прибільшував значення зв'язків гетьмана з Туреччиною, щоб врешті виступити з «теорією», що Б. Хмельницький «хитався між музульманською і антимузульманською орієнтацією» і готов був увійти до «отоманської системи»[1000]. Ця фальсифікаторська «теорія» не знаходить ніякого грунту в першоджерелах і треба її рішуче відкинути.

I

Після здобуття Константинополя (1453 р.) і опанування Балканського півострова турецька імперія підняла плани агресії на задунайські країни – Австрію, Угорщину, Валахію, Трансильванію, Молдавію та на Україну. Напрямок завоювань назначив вже перший султан, що царював в європейській Туреччині, Могамед II[1001]. «Поки

---

[999] Костомаров Н. Богдан Хмельницкий данник Оттоманской Порты. *Костомаров Н. И. Собрание сочинений.* Санкт-Петербург, 1905. Кн. 15. Т. 14. С. 605.

[1000] Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. С. 1495.

[1001] Мехмед II Фатіх (Завойовник) (30.03.1432–3.05.1481) – султан Османської імперії (1444–1446, 1451–1481), здобув Константинополь (1453), завоював Сербію (1452–1459), Морею (1460), Трапезундську імперію (1460), Боснію (1463),

ми не здобудемо Білгорода сербського, а також Білгорода чорноморського і Кілії – поти боротьба з християнами не матиме справжніх успіхів». Крок за кроком виконували турки цей заповіт свойого султана, з одного боку наступаючи на Австрію і Угорщину, з другого оточуючи Україну. Під турецьким натиском падали один за одним найважливіші оборонні пункти у чорноморських землях. В 1456 р. молдавський воєвода Петро Арон[1002] піддався під зверхність султана і зобовязався платити гарач[1003]. В 1475 р. була добута турками генуезька колонія Кафа (Феодосія) на Криму і місто стало осідком турецького паші. В 1475 р. кримський хан Менглі Гірей[1004] визнав над собою владу султана – кримські татари стали підданцями Порти. Султан Баєзид II в 1484 р. здобув Кілію при гирлі Дунаю та Білгород (Акерман) при гирлі Дністра. Баєзид називав Кілію ключем і воротами до всеї землі молдавської, угорської і наддунайської, а Білгород ключем і воротами до Русі, Польщі і горішнього побережжя Чорного моря. Ці землі були включені прямо до турецької імперії. Під владу султана піддалися також буджацькі або білгородські татари, що кочували у степах над долішнім Дністром і Дунаєм.

В Кілії, Білгороді, а також в Очакові при дніпровому лимані поставлено замки і осаджено в них турецькі застави, під командуванням турецьких санджаків. Це мали бути бази для дальшого

Негропонте та інші іонійські острівні князівства (1470), князівство Феодоро і генуезькі колонії в Криму (1475) та Албанію (1478–1479), підпорядкував Молдову (1456), Кримське ханство (1478) та Валахію (1478). (Див.: Babinger F. Mehmed the Conquerror and His Time. Princeton: University Press, 1992. 549 p.). [*Ред.*].

[1002] Петро III Арон († 1467) – господар Молдови (1451–1452, 1455–1458). 5 липня 1456 р. визнав Молдову васалом Османської імперії і зобов'язався виплачувати 2 тис. золотих дукатів щорічно. (Див.: Стати В. История Молдовы. Кишинев, 2002. С. 64–65, 428). [*Ред.*].

[1003] Гарач (джизія) – подушний податок з немусульманського населення завойованих територій, вважався викупом за збереження життя, від якого звільнювалися жінки, старці, діти, раби, каліки і жебраки, а також християни, які служили у мусульманському війську. (див.: Esposito J. L. Islam the Straight Path. Oxford, 1998. P. 34). [*Ред.*].

[1004] Менглі-Гірей I (1445–1515) – кримський хан (1466, 1469–1475, 1478–1515), у 1478 р. визнав Крим васалом Османської імперії. (Див.: Гулевич В. Казимир Ягайлович і Менглі-Гірей: від друзів до ворогів. *Український історичний журнал*. 2013. № 1 (508). С. 40–66). [*Ред.*].

наступу на українські землі. Турки оточували Україну, держачи у своїх руках гирла великих чорноморських рік та замки, що їх замикали. Також степова смуга, від Дністра до Дніпра, на 150–200 км широка, рахувалася до турецьких земель. Кордон між Великим князівством Литовським або Польщею (після 1569 р.) та Туреччиною не був точно означений; останні, південні українські оселі були Рашків над Дністром, Умань, Чигирин – на південь від цеї лінії протягалися безлюдні «дикі поля», де кочували татари, і ці землі Туреччина уважала за свою власність. Знову ж по лівому боці Дніпра була країна кримських і ногайських татар; так Україна на всьому південному кордоні була оточена турецькими і татарськими володіннями. Турки здобули також [1475] р.* Азов при гирлі Дону, взяли під свою владу азовських татар, разом з ними вели боротьбу проти донських козаків і з допомогою Криму готовилися до наступу на Російську державу. Росія і Україна мали тих самих ворогів; російський і український нарід спільними силами відбивалися від турецько-татарської агресії.

Наступ турків на Україну проходив на протязі довгого часу, від другої половини XV ст. аж до XIX ст. Турецька агресія розвивалася в різних часах з різною силою, залежно від внутрішніх і зовнішніх відносин, в яких перебувала турецька імперія. Туреччина мала роки внутрішнього підйому, коли її економічний розвиток стояв високо, підіймалася промисловість і торгівля, та в руках турецьких феодалів і купців громадилися більші фінансові засоби; тоді також активнішою ставала турецька зовнішня політика і приготовлялися нові плани завойовань, під керівництвом талановитих султанів і візирів. Такий агресивний імперіалізм Туреччини проявлявся особливо в часи Солімана I (1520–1566), Османа II (1618–1622), Могамеда IV (1648–1687) – тоді і проти України турки виступали більш активно. Але турецький наступ на Україну ослабав нераз через те, що Туреччина мала війну з Австрією, Іспанією чи Венецією; воєнні події на заході мали свій вплив на турецько-українські відносини.

Перші турецькі походи на українські землі почалися тоді, коли турки вже твердо засіли над Чорним морем і притягнули під свою владу Молдавію і Волощину. В 1497 р. польський король Ян

---

* У машинописі пропущене місце для року.

Ольбрахт[1005], бажаючи добути для Польщі Молдавію і Білгород, пішов походом на Буковину, але молдавани разом з турками його військо розбили. Султан Баєзид II[1006] рішив пімститися за цей наступ і вислав 1498 р. під командуванням силістрійського паші 40 000 війська на Поділля і Галичину. Турки здобули кілька замків на західному Поділлі, підійшли під Львів і спалили його передмістя, спустошили Перемишль і сусідні міста та з великим полоном, який раховано на 100 000 людей, і всякою здобиччю вернулися на Молдаву.

У пізнішому часі турки нападали на Україну вже не самі, а спільно з татарами. В 1523 р. 5 000 турків і білгородських татар попустошили Поділля і Галичину. Літом 1524 р. турки виступили новим походом з 13 000 війська. В 1551 р. турки разом з татарами облягли Браслав; турецька артилерія обстрілювала замок і місто мусіло піддатися, і турки його знищили і попустошили та забрали багато полону.

Велику активність проявили турки у другому десятиріччі XVII ст. Це був час великого розвитку походів запорізького козацтва на Чорне море: турки, розлючені ними, рішили опанувати південну Україну і знищити центри козацького «розбійництва». В 1614 р. намісник Румелії, Агмед паша, з великим військом прийшов до Білгороду, звідси вислав турецький флот до Очакова, щоб там перехопити козаків запорожців, що верталися з морського походу, а сам рушив суходолом у тому ж напрямі. Він мав доручене від султана побудувати замки на головних українських ріках; почав будувати один замок при гирлі Буга, другий шість миль вище, при усті Чичаклею до Буга; мали бути відновлені також колишні татарські замки на долішньому Дніпрі, в Тегінці і Аслангородку; але прийшла осіння негода, турки знеохотилися і вернулися на Дунай. Але в 1615 р. прийшли нові турецькі полки і побудували замки у Тегінці і Аслангородку (Іслам-Кермен). В 1616 р. турецький воєнний флот, під командуванням Ібрагіма паші ходив Дніпром на Січ, де в тому часі не було війська, поруйнував укріплення на Запоріжжі, забрав кільканадцять запорізьких човнів і

[1005] Ян Ольбрахт (27.12.1459–17.06.1501) – польський король (1492–1501). (див.: Garbarczik J. Jan I Olbracht (1459–1501). *Polski Słownik Biograficzny*. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1963. T. 10/3. Zesz. 46. S. 405–410). [*Ред.*].

[1006] Баязид II (3.12.1447–26.05.1512) – султан Османської імперії (1481–1512). (див.: Fiszer K. H. The Foreign Relation of Turkey, 1481–1512. Illinois, 1948. 125 p.). [*Ред.*].

кілька гармат і з цими «трофеями» вернувся до Константинополя. В 1617 р. Туреччина продовжувала агресивні кроки. Румелійський намісник Іскандер паша з турецькою армією перейшов Молдавію і став на українському кордоні, на Дністрі, під Яругою. Але поляки, що не були готові до війни, почали переговори і зобов'язалися стримати запорізькі походи на море. Турецький полководець осягнув тільки одне, що зруйнував прикордонний Рашків і поляки обіцяли знищити Бершадь. В 1619 р. Іскандер паша знову прийшов на кордон; поляки склали з ним перемир'я, але на недовгий час. В 1620 р. Турки погромили польське військо під Цецорою[1007]. В 1621 р. султан Осман з великою турецькою армією та з допоміжним татарським військом прийшов під Хотин; боєздатного війська мало бути 150 000, з усякою службою 300 000. Полякам на допомогу прийшли запорізькі козаки під командуванням Петра Конашевича Сагайдачного. Турки вели головні приступи на козацький табір, а запорожці по-геройськи відбивали атаки і раз у раз робили вилазки на султанський табір. Боротьба тривала місяць, врешті султан знеохотився і пристав на мир[1008].

Більш десяти років турки не висилали своїх військ на Україну. В 1627 р. на султанській раді вирішено побудувати нові турецькі замки на долішньому Дніпрі, але цього рішення не повелося виконати, бо запорожці зруйнували один із старих татарсько-турецьких замків, Іслам Кермен. В 1633 р. турецький полководець Абаза паша рушив з турецьким військом і допоміжними частинами

[1007] Див.: Baliński M. Zgon Żółkiewskiego w Cecorskiéj wyprawie. *Studia historyczne Michała Balińskiego*. Wilno, 1856. S. 229–282, 296–302; Tretiak J. Historia wojny Chocinskiej (1621). Kraków, 1921. S. 37–40; Prochaska A. Hetman Stanisław Żółkiewski. Warszawa, 1927. S. 134–242; Szemberg T. Klęska wojska polskiego na polach Cecory w 1620 r. *Laskowski O. Polska historia wojskowa w wypisach źródłowych.* Warszawa, 1928. S. 90–97; Spieralski Z. Awantury mołdawski. Warszawa, 1967. S. 171–173; Śledziński K. Cecora 1620. Warszawa, 2007. 208 s.; Войтович Л. Гетьман Станіслав Жолкевський і його «Початок і успіх Московської війни». *Станіслав Жолкевський. Початок і успіх Московської війни* / пер. і комент. Л. Войтовича. Біла Церква, 2019. С. 68–72. [*Ред.*].

[1008] Про Хотинську війну і Битву під Хотином (11–29.09.1621) див.: Сас П., Кіркене Г. Хотинська битва 1621 – битва за Центральну Європу. Київ, 2011. 216 с.; Сас П. Хотинська війна 1621 року. Біла Церква, 2012. 526 с.; Войтович Л. Хотинська війна. *Леонтій Войтович, Юрій Овсінський. Історія війн і військового мистецтва.* Харків, 2017. Т. 1. С. 863–865. [*Ред.*].

молдавськими, валаськими і татарськими, разом 55 000, під Кам'янець, але поляки разом з запорожцями відбили його приступ [...][*].

II

В 1648 р. розпочалася визвольна війна українського народу проти шляхетської Польщі. Гніт укр[аїнських] і поль[ських][**] магнатів і шляхти, жорстока експлуатація трудових мас спричинили всенародне повстання проти Польщі. Головну роль у боротьбі мало селянство і незаможне міщанство, на яких найважче лежав шляхетський режим; але до повстання пристало також середнє міщанство, духівництво, дрібна шляхта – всі групи населення України, для яких нестерпний став соціальний, культурний і політичний гніт панів-магнатів. Організацію боротьби провело запорізьке військо, яке очолював народний герой, гетьман Богдан Хмельницький.

Прагненням українського народу було визволитися від шляхетсько-польського панування і з'єднати Україну з братним російським народом[***]. Спільна православна віра, спільні культурні традиції, близькі торгові зв'язки, спільна боротьба з татарами і турками – все те єднало Україну з Росією і викликало бажання з'єднатися в одній державі. Богдан Хмельницький від самого початку війни закликав царя Олексія Михайловича прийти з допомогою Україні та висилав посольство за посольством до Москви, переконуючи російський уряд про користі приєднання України до Росії. Але російські бояри не довіряли силам українського повстання, не знаючи, чи воно буде мати тривкі наслідки, і не зважувалися зривати миру з Польщею; Росія допомагала Україні хлібом, але військової допомоги не дала і відкладала на дальший час справу приєднання України.

У цих відносинах Богдан Хмельницький був примушений шукати союзників для України в інших країнах. Починаючи війну, він склав союз з Кримом. Це було важке і трудне рішення, бо український народ уважав татар найгіршим ворогом, який щорічними набігами руйнував і нищив Україну. Але цей союз був необхідний,

---

[*] У машинописі на цьому місці завершується арк. 4; арк. 5–6 відсутні; розділ II починається з арк. 7.

[**] «укр. і поль» дописано над рядком від руки.

[***] Іван Крип'якевич був змушений витримати свою працю в рамках офіційних постулатів, інакше вона би не мала шансів на публікацію, а автор – на продовження історичних досліджень. [*Ред.*].

бо забезпечував запорізькому війську свобідний тил на час війни з Польщею, а до того татари могли дати і деяку військову допомогу. Але Богдан Хмельницький не довіряв татарам, особливо, коли виявилося, що хан веде переговори з Польщею і готов дати себе перекупити польським панам. Це був союз, необхідний на деякий час, але небезпечний для України.

Увійшовши у близькі зв'язки з Кримом, Хмельницький був примушений розпочати дипломатичні переговори також з Туреччиною, бо кримський хан був васалем турецького султана. Турки були таким самим ворогом України, як татари, але політичні відносини склалися так, що і з ними треба було порозумітися.

Богдан Хмельницький був добрим знавцем турецьких справ. У битві під Цецорою 1620 р. він попав у турецький полон, і перебував в ньому два роки, у Константинополі, як невільник одного з старшин султанського флоту. Там він мав змогу придивитися побутові і звичаям турків, та спостерігати військові сили Туреччини; можливо, що він вивчив дещо турецьку мову і познайомився з деякими видатними турками: пізніше один з султанських дорадників, Бектеш-ага, підтримував особливо близькі зв'язки з гетьманом, може здавна був з ним знайомий*. Хмельницький, як невольник, пізнав добре турецьку неволю, а також, крім бранців з України, зустрічав** певно і балканських слов'ян, що страждали у турецькому ярмі. Ця особиста знайомість Туреччини мала пізніше велике значення для його тур[ецької] політики***. Вернувшися на Україну, викуплений запорожцями, він пристав до запорізького війська, ходив у походи на татар і, мабуть, нераз зустрічався у бою також з турецькими яничарами. В 1646 р. Хмельницький, разом з іншою запорізькою старшиною, був викликаний у Варшаву на двір польського короля Володислава IV для переговорів над планом турецької війни. Тут він познайомився з планом союзу християнських держав проти Туреччини, який проєктувала Венеція: у війні мала взяти участь, крім Венеції, Австрії, Польщі, також Росія і балканські слов'яни, а запорізьке

---

* «підтримував особливо близькі зв'язки з гетьманом, може здавна був з ним знайомий» дописано від руки над закресленим «звали "названим батьком" Хмельницького».

** Дописано над закресленим «бачив».

*** Речення дописане над рядком від руки.

військо мало іти великим морським походом на Константинополь. Увесь план війни обговорено детально з представниками Запоріжжя, король дав козакам дозвіл побільшити удвоє реєстрове військо і дав грошеву допомогу на будову човнів. Але польський сейм не погодився на війну з Туреччиною і всі плани розбили[1009].

Богдан Хмельницький був сином українського народу, глибоко відчував народні прагнення, з ненавистю ставився до турків і мріяв про те, щоб Туреччину розгромити, забезпечити Україну тривко від турецько-татарських наїздів, а також подати допоміжну руку братям слов'янам на Балканах. Невдача планів турецької війни 1646 р. була для нього дуже болюча, але він не губив надії, що в майбутньому поведеться йому ще проти турків рушити. План такої війни він розгорнув перед російським послом Гр. Нероновим у листопаді 1649 р. – про це буде мова далі.

Хмельницький вороже ставився до Туреччини, як і до Криму, і безперечно важко приходилося йому розпочинати переговори з султаном – але політична ситуація присилувала його до цих зв'язків.

III

Чутки про наміри запорізького війська вести переговори з Туреччиною появилися вже після перших перемог над поляками на Жовтих Водах і під Корсунем. Посланець воєводи Адама Кисіля, чернець Петроній Ласко, що був у Чигирині у другій половині червня 1648 р.*, привіз такі вісті: «Такий спосіб подає хан: якщо не хотіли б воювати з Польщею, то обіцює їм добру плату від турецького царя, щоб вибралися з Запоріжжя на море, скільки їх може бути, хочби і сто тисяч їхало, щоб помогли воювати венеціян. Це з їх уст чув той отець (Ласко), але вони не йдуть на те, бояться зради». Але далі із слів Ласка виходить, що між старшиною була партія, що готова була іти на переговори з турками: «Друга думка, особливо старшини, така: якщо не прийде замирення (з Польщею), піти на Запоріжжя з усіми засобами і звідтам переговорювати з Польщею і з турками; всюди говорять, що бути нам цього літа на морі, або воювати турків, або

[1009] Czermak W. Plany wojenne Władysława IV. Kraków, 1895. 403 s.; Грушевський М. Історія України-Руси. Київ; Відень, 1922. Т. 8. Ч. 2. С. 18–22, 142–143.

* Рік дописано над рядком від руки.

на турецькій службі»[1010]. У цих звістках інтересне це, що між старшиною говорилося вже про переговори з Туреччиною, та що до такого рішення підмовляв запорожців татарський хан.

В липні 1648 р. стало ясним, що миру з Польщею не буде. Хмельницький вислав до Варшави посольство з умовами замирення; поміркована партія, яку очолював коронний канцлер Оссолінський, прихилялася до переговорів, але магнати з України під проводом Єремії Вишневецького зірвали мир і розпочали наново війну. Хмельницький був примушений відновити союз з Кримом і закликати татар на допомогу проти Польщі. Мабуть, тоді також, послухавши поради хана, розпочав переговори з Туреччиною.

Початок цих переговорів[1011] нам відомий тільки з оповідання, записаного у книзі польського мемуариста, Голінського. За його словами Хмельницький звернувся до султана Ібрагіма, обіцюючи йому піддати під владу всю Русь, подавав надію на завоювання Польщі, а собі в нагороду просив волоське (тобто молдавське) господарство. Але «султан не схотів зв'язуватися з таким малозначним чоловіком, що зломив віру свому володареві, до того ще в такий час – безкоролівний. Тому Хмельницький звернувся до яничарів – їм поновив свої обіцянки, виясняючи всі вигоди даного моменту для війни; в тім же напрямі, мовляв, повела аґітацію й Венеція, бажаючи відвернути від себе на Польщу енерґію й сили турецькі. Яничари зробили революцію й скинули Ібрагима, а нове правительство хоч теж не хотіло помагати козакам безпосередно, "яко голоті і гультяйській своєвільній купі", але пообіцяло післати в поміч татар, щоб Хмельницький з ними здобув Камінець і передав туркам разом з усею Русю: в такім разі дістане нову поміч і буде настановлений господарем волоським»[1012].

Яничарський виступ, в якому був убитий Ібрагім, а настановлений султаном малолітний Могамед IV, відбувся 9 серпня 1648 р. – отже, в тому* часі могли мати місце** перші спроби***

[1010] Szajnocha K. Dwa lata z dziejów naszych… T. 2. S. 362–363.

[1011] Над рядком дописано рукою І. Крип'якевича: «Лист Мясковськ[ого], Х. 1648, Пам[ятники] І. 3 с. 306; посли в Порті – посол Джалалий – Буцин[ский] с. 114».

[1012] Повний текст оповідання Голінського не опублікований <9>: зміст в: Грушевський М. Історія України-Руси. Київ; Відень, 1922. Т. 8. Ч. 3. С. 59.

* Отже, в тому дописано над закресленим «це орієнтаційна дата, в якому».

** Дописано над закресленим «вестися».

*** Дописано над закресленим «переговори».

Хмельницького зв'язатися з Портою*. Оповідання Голінського не знайшло дотепер потвердження в інших джерелах, але все таки нема причини його цілком відкидати; дальший розвиток подій вказує, що вже в середині 1648 р. ці переговори могли розпочатися. Але приходиться сумніватися, чи Хмельницький мав такий рішальний вплив на цей заговір, як це оповідає Голінський: роль запорізького посольства могла бути тут тільки побічна. Одне можна ствердити, що новий турецький уряд, який перетривав до 1651 р., справді прихильно ставився до Хмельницького. У цьому уряді видатну роль відігравав Бектеш-ага, «названий батько» молодого султана[1013]: цей турецький вельможа**, як каже один з сучасників, «прийняв за сина» Хмельницького[1014], тобто взяв його під свій протекторат, і утримував з гетьманом сердечні зв'язки. Вище ми висловили здогад, що це був давний знайомий Хмельницького, з часів його неволі у Константинополі 1620–1622 р. Треба здогадуватися, що Хмельницький добув собі вплив у дивані своїми дарунками, перекупством, як це була звичайна річ в Порті. Неімовірною треба уважати вістку, немов то Хмельницький вимагав для себе*** молдавського воєводства; такі чутки появлялися і в інших джерелах[1015], але такі плани для того часу неможливі: літом 1648 р. Хмельницький мав перед собою інше завдання – розгромити польську шляхту, і про Молдаву не міг і думати. Хмельницький, очевидно, не вимагав від Порти більш нічого, тільки, щоб вона дозволила Кримові та іншим татарам допомагати запорізькому війську****. Така акція була бажана для самого хана, проти якого гостро виступала в Константинополі польська дипломатія, закидаючи йому, що зрадливо напав [на] Польщу.

---

* «зв'язатися з Портою» дописано над закресленим «з Туреччиною».

[1013] Акты ЮЗР. Т. 8. С. 353.

** Дописано над закресленим «достойник».

[1014] Michałowski J. Księga pamiętnicza. S. 648.

*** Над рядком закреслено надпис від руки «волоського тобто».

[1015] «Оповідають, що Хмельницький, козацький старший, одержав надання на воєводство Валахії від турка, з обов'язком віддавати його державі всі вазальні прибутки, які добуде в цій країні» (папський нунцій Торрес, 10.X.1648: *Жерела до історії України-Руси*. Львів, 1919. Т. 16. С. 26).

**** Над рядком дописано: «Переговори (далі закреслено: «торкалися») ішли м[а]б[уть] про те, щоб Порта».

Переговори Хмельницького з Портою продовжувалися після осіннього походу 1648 р., коли поляки були розбиті під Пилявцями і українські війська пройшли шлях на Львів і Замостя. Про цей похід хан Іслам Гірей повідомив султана, що «Хмельницький з татарами пів Корони взяв», що відновлено татарсько-український союз та що вважає неправдоподібним, щоб козаки коли-небудь могли поєднатися з поляками[1016]. Хан, очевидно, підтримував зв'язки України з Туреччиною. Чи ці зв'язки були тривкі, не знаєм*.

У деяких польських збірках зберігся лист Хмельницького до султана з датою 14 жовтня 1648 р. Після вступних міркувань про божу справедливість, у листі писано так: «Не хотів господь бог терпіти кривди убогого, покарав гордість безбожних ляхів, так що більш від страху, як від зброї полягло їх на різних місцях до сто тисяч, мало що їх випущено за ріку Вислу. А нам г[осподь] бог в нагороду наших кривд, більшу половину польського королівства, Україну, Білу Русь, Волинь, Поділля з усею Руссю, аж по Вислу дозволив відібрати на власність. Після такого успіху вся релігія грецька задумала шукати собі не іншої мети, тільки вічного володаря, прийняти за пана і оборонця, вашу цісарську милість, пана мойого милостивого, як того, якого сили ніяка держава не стримає задля численності рицарських людей у державі в. ц. милості, – до яких і наше запорізьке військо бажає приєднатися і залишатися вічними вазалями, обіцюючи всяку прихильність і охоту та готовість ставати у триста тисяч за найменшим наказом в. ц. м. На це послушенство, віру і підданство, дозволь в. ц. м. вислати пограничних пашів, силістрійського і білгородського, при яких ми потвердили б це присягою, подавши їм під владу цю державу, добуту шаблею. Якщо накажеш в. ц. м. і останок Королівства і Литву відібрати, не приводячи багато свойого війська, я цими ж моїми людьми в короткому часі доконаю того. Про це тільки прошу покірно в. ц. м., щоб дозволив з прихильністю прийняти цей наш добрий афект і дарунок, і дав вільне ухо як моїм послам, так і святому константинопольському патріархові нашої грецької релігії, до якого самі наші старші через духовних** з уповноваженням

[1016] Лист В. Бєчинського з Константинополя, 30.I.1649 (Michałowski J. Księga pamiętnicza. S. 362).

* Далі дописано один рукописний рядок, нерозб.

** «через духовних» дописано над рядком від руки.

своїх послів виправили, щоб в. ц. м. вже вічно схотів взяти під своє щасливе панування, – приєднавши цю державу до волоської і мультанської землі. А мені, підніжкові своєму як вже перше я просив, так і тепер повторюю моє прохання, – волоське господарство конферував; теперішній є зрадником в. ц. м., мойого милостивого пана». Слідує закінчення, дата і підпис: «Найнижчий підніжок в. ц. м., Богдан Хмельницький, гетьман запорізького війська і всієї Русі»[1017].

В історичній літературі автентичність цього листа уважається сумнівною[1018]. У загальному змісті лист відповідає тогочасній ситуації: справді запорізьке військо завоювало «половину Королівства» – такого вислову уживав і кримський хан; можна допустити і чванливі обітниці зібрати 300 000 війська і завоювати решту Польщі і Литву; можлива є звістка про посольство до царгородського патріарха. Але мало правдоподібне є те, щоб Хмельницький вже осінню 1648 р. заявляв охоту піддатися під владу султана, бажав скласти присягу вірності, хотів, щоб Україну приєднано до Молдавії і Валахії, та щоб султан надав йому молдавське воєводство. Все те було можливе щойно у пізнішому часі, у переговорах 1649–1651 рр., як про це буде мова далі. Лист треба вважати підробкою якоїсь людини, що хотіла скомпромітувати Хмельницького, як прихильника турецького підданства. Але можна припускати, що осінню 1648 р. Хмельницький вів якісь переговори з Портою і чутки про них використано, як основу для підроблення цього листа[1019].

IV

Певніші відомості про українсько-турецькі переговори маємо з 1649 р. Спроб зв'язатися з Константинополем Хмельницький робив декілька. Польський посланець, що був у Чигирині в липні

[1017] Barącz S. Pamiętnik zakonu ww. oo. bernardynów w Polsce. Lwów, 1874. S. 136–137. Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / відп. ред. Ф. П. Шевченко. Київ, 1961. С. 626–627; з датою 18 (28) листопада 1648 р.

[1018] Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 8. Ч. 3. С. 135.

[1019] Далі нотатки рукою І. Крип'якевича: «Тур[ецький] посол в Переяславі (II, 1649?) – шабля, кор[угва], булава – неправдоподібне: Крат[кое] повеств[ование] о М[алой] Р[оссии], 1878, с. 223 (див.: Краткое описание Малороссии. Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник: Хмельницкой, «Краткого описания Малороссии» и «Собрания исторического» / изд. О. Левицкий. Київ, 1878. С. 224).

1650 р., приводить слова Хмельницького, що він нарікав на молдавського воєводу, Василя Лупула: «[...] підчас війни з ляхами писав я декілька разів до цісаря його милості, а він листи переймав і ляхам відсилав»[1020].

Одне з цих посольств дійшло до Константинополя; подав про нього відомість з Варшави кам'янецький каштелян: «добув вістку з Порти, з Константинополя, що Хмельницький там робив заходи добути перемогу, обіцюючи, що всі міста і країна, в якій зможе запанувати, прийме магометанську віру; та що прохання козацького гетьмана прийняли тут і вислухали з великим вдоволенням і зовнішними обітницями»[1021]. Це посольство могло бути в Константинополі весною 1649 р.

Мабуть, про те саме посольство писав Адам Кисіль полковникам запорізького війська: «Така є відомість, що пан гетьман турецькому цісареві своїм секретним листом мав піддатися, обіцюючи бісурманській державі землю всім нам рідну, християнську, щоб турецький цісар орді і силістрійському паші наказав нас воювати»[1022].

Вістка Кисіля про те, немов Хмельницький заявив бажання піддатися султанові, є, очевидно, видумкою самого Кисіля; в інших джерелах з того часу про це нема ніяких згадок. Так само безсоромно* видумане і те, що гетьман обіцював поширювати магометанську віру, – пізніше також поляки поширювали такі брехні, щоб компромітувати Хмельницького. Мета весняного посольства до Порти була, мабуть, тільки в тому, щоб добути турецьку допомогу проти Польщі. Про це є декілька вісток. Кам'янецький каштелян 1 травня 1649 р., оповідаючи про приготовлення Хмельницького до війни з поляками, додає, що «туркам, що коло Буджаків і Дунаю живуть, на ту ж услугу наказано»[1023]. В іншому листі, з 5 травня, той сам кореспондент висловлюється так: «Силістрійський паша з турками добрудзькими, білгородськими і всіма поближчими до

[1020] Архив ЮЗР. Київ, 1914. Т. 4. Ч. 3. С. 497. В іншому варіанті сказано, що Хмельницький здавна хотів піддатися Порті, «але волоський господар, як цісарський зрадник, затримував їх і переймав, а до Польщі відсилав» (Michałowski J. Księga pamiętnicza. S. 554).

[1021] Звіт Торреса, 29.V.1649 р. (Жерела до історії України-Руси. Т. 16. С. 43).

[1022] Grabowski A. Ojczyste spominki… T. 2. S. 26.

* Слово дописане над рядком від руки.

[1023] Grabowski A. Ojczyste spominki... T. 2. S. 17.

Дунаю, багато має помагати козакам, бо йому це наказано від Порти»[1024]. Також король Ян Казимир в універсалі з липня 1649 р. повідомлював, що «Хмельницький порушив на нас турків поближче Дунаю»[1025]. Але не маємо ніяких вісток про те, чи справді турецька допомога була надіслана.

З інших джерел довідуємося, що Хмельницький у своєму листуванні з Портою заступався також за хана Іслам Гірея. Військовий писар Іван Виговський таке оповідав російському послові Гр. Неронову, в листопаді 1649 р.: «[...] коли кримський хан пішов з війни у свою землю, [гетьман] вислав від себе своїх послів до турецького царя, щоб турецький цар кримського царя не переміняв і ніякого утиску йому не чинив»[1026]. Мова йде про посольство після зборівського походу, отже, осінню 1649 р.

Папський нунцій у Варшаві, Торрес, у грудні 1649 р. мав вістку про ще одне посольство Хмельницького до Порти: «Кажуть, що вислав три посольства – одно до турка, друге до татарського хана і третє до Трансильванії; жадає допомоги і обіцює їм допомагати в якій-небудь потребі з 40 000 козаків»[1027].

Як з огляду українсько-турецьких зносин 1648–1649 рр. видно, вони не довели до тісніших зв'язків між обидвома країнами. Ініціатором їх був кримський хан, і Хмельницький своїми посольствами в першу чергу укріплював становище хана в Порті. Для себе Хмельницький вимагав, щоб султан не заборонював ханові давати і далі допомогу Україні. Можливо просив також, щоб султан прислав допомогу і турецьким військом. Це були справжні прагнення Хмельницького. Зате треба відкинути вістки, що Хмельницький заявив охоту піддатися під владу султана – навіть у пізнішому листуванні (1650 р.) український гетьман таких заяв не складав. Відношення Хмельницького до Порти можна схарактеризувати, як дуже стримане*. Хоча він вислав ряд посольств до Константинополя і утримував добрі зв'язки, то не брав на себе ніяких політичних зобов'язань супроти султана.

[1024] Ibid. S. 19.

[1025] Архив ЮЗР. Т. 4. Ч. 3. С. 286.

[1026] Акты ЮЗР. Т. 8. С. 316.

[1027] Жерела до історії України-Руси. Т. 16. С. 63.

* «дуже стримане» дописано над «коректне, але здержливе».

Це ішло по лінії загальної політики Хмельницького. Ведучи війну з шляхетською Польщею, він шукав для України тривкого союзника і таким союзником він уважав Росію. У найближчий час після перемог на Жовтих Водах і під Корсунем, 8 червня 1648 р., Хмельницький вислав листа до царя Олексія, з заявою: «бажали б ми собі самодержця господаря такого, як ваша царська вельможність, православний християнський цар». Такі самі прагнення він висказував у листах до прикордонних російських воєвод, та через послів запорізького війська, висиланих до Москви. Таке бажання він висловив через свого посла, полковника Силуяна Мужилівського на початку 1649 р., через царського післанця В. Михайлова, в лютому 1649 р., через полковника Федора Вешняка, у переговорах з царським післанцем Унковським у квітні 1649 р. та з Гр. Нероновим в листопаді 1649 р.[1028]. Це був постійний твердий напрямок політики Хмельницького: він не минав ніякої нагоди, щоб роз'яснювати російському урядові вагу українсько-російського союзу, який уважав основою майбутнього України. Одночасно Хмельницький вів переговори з іншими сусідами – з Польщею, Молдавією, Валахією, Трансильванією, але все те були тільки побічні, допоміжні заходи. Так само вступив він у зв'язки з Туреччиною, але не ангажувався сильніше, не зобов'язувався до ніякого тривкого союзу.

V

В тому часі Хмельницький не тільки не в'язався тіснішою приязню з султаном, але навіть готов був вести війну з Туреччиною.

Після успішного закінчення походу на Польщу літом 1649 р. зв'язки з Тур[еччиною] для Укр[аїни] вже не були такі важливі, як давніше. Зборів[ський] мир поклав осно[ву] миру із Польщ[ею], і спершу здавало[ся], що цей мир буде тривкий. Отже, для Б. Хм[ельницького] не були потрібні допомоги Туречч[ини]. Як мало цінив Хм[ельницький] Порту видно з того, що він готов був навіть [...]*.

[1028] Петровський М. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654 рр.). Київ, 1940. С. 51–59; Акты ЮЗР. Т. 8. С. 311.

* Цілий абзац дописано І. Крип'якевичем від руки; бракує закінчення.

Туреччина від [1645 р.][*] перебувала у війні з Венеці[єю] [...][**]. Ці невдачі могутньої турецької імперії зробили велике враження в Європі. Всі давні вороги Туреччини – Австрія, Іспанія, папський Рим, Польща – уважно стежили за цими подіями, маючи надію використати для себе ослаблення турків. Венецькі посли і агенти пильно підтримували ці настрої, прагнучи з'організувати європейську протитурецьку лігу, як це плановано 1645–1646 рр. До цих планів приєдналися також балканські слов'яни, які чекали визволення з турецького ярма, та деякі турецькі вазальні держави. Найпершим протектором визвольного руху став воєвода Валахії Матвій Басараб: в його столиці Терговиште під кінець 1649 р. відбувся таємний слов'янський з'їзд під проводом католицького болгарського єпископа, Деодата. Зі з'їзду вислано до Польщі окремого висланника Петра Парчевича[1029]. Трансильванський посол в Конст[антинополі] говорив про спіль[ний] виступ Ав[стрії], Поль[щі], Тран[сильванії], Мол[давії] та Вал[ахії] проти Тур[еччини][1030].

Розійшлися також чутки, що проти султана готов повстати кримський хан, Іслам Гірей. Хан ніби-то не міг наладити відносин з урядом нового султана Могамеда IV. Він висловлював обурення, що убито султана Ібрагіма[1031], що був спокревнений з ним, не хотів визнати султаном малолітнього Могамеда, заявляв власні претензії до султанського престолу. З другого боку, турецький уряд робив закиди ханові, що він без дозволу Порти напав на Польщу, без її відома склав мир, не прислав до Константинополя видатних бранців та звільняє їх по своїй волі[1032].

---

[*] У машинописі пропущене місце.

[**] Фраза незавершена.

[1029] Кордуба М. Венецьке посольство до Хмельницького. *ЗНТШ*. Львів, 1907. Т. 78. С. 55.

[1030] С. Ренігер, авс[трійський] резид[ент] при Порті, 17.X.49 (Жерела до історії України-Руси. Львів, 1911. Т. 12. С. 121); Ціле речення дописане І. Крип'якевичем від руки.

[1031] Ібрагім I (5.11.1615–12.08.1648) – султан Османської імперії (9.02.1640–8.08.1648), душевнохворий, зміщений яничарами (див.: Börekçi G., Ibrahim I. Encyklopedia of the Ottoman Empire / ed.: Gábor Ágostan. Bruce Masters. New York, 2009. P. 262–264). [*Ред.*].

[1032] Польські звідомлення: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. С. 33–34; звіт Торреса з 5.III.1650 (Жерела до історії України-Руси. Т. 16. С. 74–75); звіт Ренігера (Там само. Т. 12. С. 121).

Відомості про напружені турецько-кримські відносини мав також Хмельницький і навіть раніше, чим вони появилися на заході. У розмові з російським послом Унковським у квітні 1649 р. Хмельницький говорив: «Коли за божою допомогою цю війну (з Польщею) закінчимо в доброму щасті, цар (хан) з усім Кримом також хоче визволитися з неволі турецького султана і закликає мене і все запорізьке військо у поміч собі і передає нам турецький полон і здобичу, так, як і ми передали йому польський полон і здобичу – і ми за божою допомогою будемо йому помагати. Надіємося, що бог дозволить кримському ханові визволитися з турецької неволі, бо тепер турецький цар дізнав від німців великої шкоди, німці побили у нього багато людей і на Білому (Середземному) морі шлях до Єгипту при них»[1033].

Пізніше, у листопаді 1649 р., Хмельницький знову говорив Гр. Неронову, що хан хоче піддатися під владу російського царя. Неронов заявив, що це неправдоподібне, бо хан залежить від султана і той може його усунути. Але Хмельницький відповів: «Давніше турецький цар часто переміняв кримських ханів і вони його боялися, а тепер турецький цар сам боїться кримського хана і великого запорізького війська, і ніякої влади турецький цар над кримським ханом не має; кримський хан не слухає його наказів і надіється кримський хан на гетьмана; і запорізьке військо ніколи кримського хана не зрадить і далі кримський хан не буде слухати ніяких наказів турецького царя»[1034].

Опозиційне становище кримського хана до султана мало очевидний вплив на Хмельницького, який вже давніше ставився недовірливо до Туреччини, а тепер був добре поінформований про внутрішню слабість турецької імперії. Відомості про повстанчі рухи балканських слов'ян доходили до нього безпосередньо від слов'янських емігрантів і висланників та інших невдоволених підданців султана, що приходили на Україну. «Кримський цар і волохи, і серби, і мунтяни, і білгородські князі до нього безнастанно присилають з тим, щоб запорізьке військо ішло війною на турецького султана», – оповідав Хмельницький Неронову[1035]. Деякі з слов'янських виходців відомі нам по іменам. Так, сербин Василь Данилович приїхав з Сербії на Україну

[1033] Історія України в документах і матеріалах. Київ, 1941. Т. 3. С. 169.

[1034] Акты ЮЗР. Т. 8. С. 313.

[1035] Там само.

в 1648 р., вступив до запорізького війська і став на роботу у військовій канцелярії[1036]. Другий сербин Микола Маркович працював також при військовому писарі, який посилав його до Константинополя на розвідку[1037]. У пізнішому часі приїхав на Україну з Мунтянії (Валахії) капітан Іван Юрієвич Сербин, «роду великого і доброго – потрібний і розсудний до війська на побіду на невірних іноплемінників, що переслідують нас і віру нашу православну»[1038]. Війна Венеції з Туреччиною, визвольний рух балканських народів, опозиційні виступи кримського хана, зазиви з боку пригнічених слов'ян – все те укріплювало Хмельницького у його протитурецьких настроях. Він почав захоплюватися планами війни з Туреччиною. Поль[ський] агент у Відні Вісконті оповідав, що Хм[ельницький] писав до Яна Каз[имира], намовляючи підняти війну з Тур[еччиною] – переконуючи його різ[ними] доказами та впевняючи про успіх[1039].

У розмовах з російським послом Нероновим у листопаді 1649 р. Хмельницький так з'ясував свої плани: «Якщо ляхи з ним і військом запорізьким мирові договорні статті на сеймі звершать і закріплять по правді, нехай буде відомо государю, й. цар. величеству, що прохаючи у Бога милості, договорившися з кримським царем та з волохами, сербами і мунтянами, хоче промишляти над турецьким царем; а кримський цар та волохи, серби, мунтяни і білгородські князі до нього безнастанно присилають з тим, щоб запорізьке військо ішло війною на турецького царя. І нині у нього виготовлено на Дніпрі під Кодаком триста човнів, а він наказав тепер ще на додаток виробити двісті човнів на те, щоб йому в цих човнах посилати на війну на турецького царя запорізьких козаків водяним шляхом, а сам гетьман з запорізькими козаками, зібравши велике військо, піде суходолом на Білгород. І в турецькій землі гетьману і запорізькому війську є де добути здобичу. І про те він знає певно, що турецькому цареві проти нього не буде ким стати, тому що багато його війська побили венеційські німці»[1040].

[1036] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 453–455.

[1037] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 580.

[1038] Акты ЮЗР. Т. 14. С. 61–62.

[1039] Жерела до історії України-Руси. Т. 12. Док. 94, 124; пор.: лист Яна Каз[имира] 12.XII.49: Там само (Док. 96, 124); Ф. Лізоля 20.II.50, 30.IX.50 (Там само. С. 128, 137); Останнє речення дописане від руки.

[1040] Акты ЮЗР. Т. 8. С. 313.

Плани турецької війни не були приховані в тайні, про них говорено широко, як це Неронов чув «від багатьох людей»: «[...] помирившися з ляхами, гетьман і все запорізьке військо буде помагати кримському цареві. Кримський цар також хоче висвободитися з неволі турецького царя, щоб турецький цар не мав над ним ніякої влади; у гетьмана і всього запорізького війська думка одна і хочуть помагати кримському цареві. Як довершиться між ляхами і запорізьким військом сейм і мирові договорні статті закріплять, гетьман і запорізьке військо зараз рушаться на допомогу кримському цареві проти турецького царя; а полон і вся добича запорізькому війську так, як і вони [татари. – *І. К.*] польську землю воювали і ляцький полон і добичу брали – а кримський цар до нічого не має мішатися. Вони мають надію, що турецькому цареві проти них і кримського царя не буде кого поставити, тому що і так турецькому цареві військо побили венеційські німці і стали сильніші від нього. А як військо запорізьке піде війною проти турецького царя, і греки допоможуть козакам, а греків, православних християн, багато. І турецька земля не запустіє без бусурман, а православні християни будуть жити по давному, як колись була благочестива віра при цареві Константині. А як Бог поможе і православна християнська віра добуде над бусурманами побіду і перемогу, всі бусурмани будуть боятися православних християн»[1041].

VI

Вістки про приготовлення Хмельницького до турецької війни доходили також до західних країн. Венеційський амбасадор при австрійському дворі при кінці листопада 1649 р. писав папському нунцієві у Варшаві, що Венеція вже перед кількома тижнями мала вісті про те, «що козаки готовляться з великим числом чайок до походу на Чорне море»[1042]. Нунцій Торрес у лютому 1650 р. занотував вістку, що Хмельницький приготовив тисячу чайок до морського походу[1043]; у березні він мав відомість, що Хмельницький з великим військом перейшов Дніпро, щоб з'єднатися з татарами до походу проти турків[1044].

[1041] Акты ЮЗР. Т. 8. С. 314–315.

[1042] Кордуба М. Венецьке посольство до Хмельницького. С. 68. Док. 3 (Сагредо до сенату, Відень, 27 листопада 1649 р.). І. Крип'якевич користувався відбиткою статті М. Кордуби, де є інша нумерація – від першої сторінки.

[1043] Жерела до історії України-Руси. Т. 16. С. 74.

[1044] Там само. С. 75.

Чутками про плани Хмельницького цікавилася також Польща. Для польського уряду було б дуже вигідно пустити козаків на море, щоб відвернути їх від самої Польщі. Коронний канцлер Оссолінський, який провадив в 1646 р. переговори з запорізькою старшиною про турецьку війну, тепер заохочував Хмельницького вислати на море «непослушних»[1045] 35, тобто невдоволених зборівським миром*.

Особливу увагу на плани Хмельницького звернула Венеція. Венеційська республіка перебувала у війні з Туреччиною і для неї було незвичайно важливе добути «диверсію» проти турків зі сторони Чорного моря. Венеція знала добре сили Запоріжжя з переговорів в 1646 р.; тоді через руки короля Володислава передано запорожцям навіть венеційську допомогу на будову човнів. Тепер, коли Польща, ослаблена козацькою війною, не була в силі думати про війну з турками, Венеція рішила зв'язатися прямо з Хмельницьким, який добув славу великого полководця. Вже в листопаді 1649 р. венеційський посол у Відні, Сагредо, дістав від свойого уряду наказ увійти** [у] зносини з Хмельницьким[1046]. Він збирав інформації про Україну і про самого Хмельницького та приготовляв посольство до запорізького війська. Справа поступала поволі через те, що не можна було знайти людини, що піднялась би їхати в далеку сторону. Врешті за допомогою папського нунція знайдено відповідного посла в особі Альберта Віміни, венеційського підданого, що знав слов'янські мови. Він мав їхати на Україну від імені Сагреда, який і дав йому інструкцію. Посол мав передусім дізнатися, чи можна сподіватися виступу хана з допомогою козаків проти Туреччини, запевнити Хмельницького, що Венеція готова допомогти цим планам і затримати турецькі сили на морі і суходолі, а також дати грошеву допомогу. Повинен був дізнатися, чи козаки не хотіли б увійти у порозуміння з Молдавією і Валахією та як ставились би до допомоги Польщі. Якщо татари і запорізьке військо не думають про війну з Туреччиною, повинен старатися приєднати Хмельницького, з'ясувати, яке ім'я він має у Венеції, промовляти до його християнських

[1045] Кордуба М. Венецьке посольство до Хмельницького. С. 78. Док. 21 (Альберто Віміна до Сагреда, Варшава, 7 травня 1650 р.).

* Далі рукою І. Крип'якевича дописано: «с. 19. Хм[ельницький] до Яна Каз[имира]».

** Дописано над «нав'язати».

[1046] Кордуба М. Венецьке посольство до Хмельницького. С. 67. Док. 1 (Сагредо до сенату, Відень, 13 листопада 1649 р.).

почувань і благородності серця, вказати на величність планів. Звернути увагу на могутність венеційського флоту, який на протязі 22 місяців блокував Дарданелі, не пропускаючи і найменшого човна. Якщо б великий козацький флот появився на Чорному морі і перепинив транспорт харчів до Константинополя, у султанській столиці прийдуть народні розрухи і внаслідок цього розвалиться вся держава. Тепер великі венеційські кораблі оточують Дарданелі, і прийде ще ескадра галер. Посол мав перевірити, як приймає Хмельницький ці плани і переконатися, чи Венеція може на нього рахувати; дізнатися, якої він вимагає допомоги і грошей, коли і з якими силами рушить. Дізнатися, які є внутрішні відносини між козаками, чи селяни, виключені з реєстру, що підіймали бунт, вже приведені до послуху[1047]. Сагредо передав Віміні також вірчу* грамоту, адресовану до Хмельницького, що починалася такими словами: «Ім'я вашої ексцеленції відоме з незвичайної мудрості і особливої слави у всьому християнстві, залишається також у мене у такому високому ступні пошани, на яку безперечно заслуговує. Тому я бажав, щоб була дана мені честь поцілувати руку вашої ексцеленції, і прохаю подати мені вашу прихильність, за яку подбаю віддячити справжними службами, якщо щастя дозволить мені їх подати». Він просив дати віру всьому, що перекаже Віміна. «Я повинен поздоровити вас з великими надіями, які все християнство покладає на вас і з нагодою, яка дозволить зробити безсмертним ваше ім'я, приєднуючи до перемог і великих діл заслугу перед богом»; це особливо важливе для Венеції, яка це потвердить «пошаною і всяким іншим способом». Передаючи слово Віміні, який має виконати його доручення, закінчує словами: «цілую руку вашої ексцеленції»[1048].

Віміна добув авдієнцію у Хмельницького в Чигирині 3 червня 1650 р. Він передав своє посольство на основі інструкції, при чому підкреслював особливо те, що виступ козаків разом з татарами матиме великий успіх, бо Венеція зв'яже турецькі сили на морі і суходолі: прийде розгром Туреччини і буде визволений патріарх і нещасні християни, що перебувають під турецьким ярмом.

[1047] Кордуба М. Венецьке посольство... С. 23–24 (ЗНТШ. Т. 78. С. 74–76. Док. 16 (Інструкція для Альберто Віміни, квітень 1650 р.)).

* Дописано над закресленим «довірну».

[1048] Кордуба М. Венецьке посольство до Хмельницького. С. 22–23 (ЗНТШ. Т. 78. С. 73–74. Док. 15 (Сагредо до Б. Хмельницького через Альберто Віміну, квітень 1650 р.)).

Хмельницький дякував за присилку посольства і заявив, що вже давніше знав про воєнні успіхи Венеції та про ворохобню в Константинополі. Він охоче пішов би на цю імпрезу, якщо мав би упорядковані внутрішні справи і якби міг довіряти Польщі: між поляками є багато таких, що погрожують і шукають пімсти. Що до хана, то хоча він союзник, гетьман не може довіряти йому настільки, щоб залишити країну не забезпечену від татарських нападів. Він не залишить цього плану і передасть його раді; думає, що Венеція також буде підтримувати зв'язок. На заяву посла, що Венеція готова дати грошеву допомогу, не дав відповіді. Питався, чи посол має польський паспорт і сказав, що згода короля необхідна. Згадав про турецькі плани короля Володислава, бо був послом від козаків; знає добре неохоту поляків до таких підприємств. Якщо кримський хан рішився б виступити проти турків, Хмельницький готов також до війни; радив Венеції вислати посла до хана і приєднати його, бо від його участі залежить успіх планів. Розпитувався, чому Венеція не порозумілася з Молдавією, Валахією і Трансильванією. Віміна відчував, що Хмельницький боїться порозуміння Криму з Польщею і рад би привести хана до війни з Туреччиною, тоді і сам рахував би на успіхи на Чорному морі. Військовий писар Виговський розпитував посла, чому не вислано посольства від венеційського сенату, а тільки від Сагреда. Пізніше Віміна дізнався, що Хмельницький мав нараду про пропозиції Венеції і всі учасники погодилися на морський похід, але Хмельницький не дав своєї згоди, поки не буде певний хана[1049].

На посольство Хмельницький відповів Сагредові 3 червня 1650 р., листом латинською мовою. Він дякував за прихильність Венеції і заявляв, що в даному часі не може виконати її пропозицій. Король Володислав IV підготовляв війну проти турків і дав запорізькому війську гроші на човни – ці човни ще залишилися на Дніпрі, – але магнати не дозволили на війну; військо мусіло скласти союз з ханом; венеційська республіка повинна вислати посла до хана, – як він погодиться, також запорожці готові дати допомогу Венеції, за згодою короля[1050].

[1049] Там само. С. 32–39. (ЗНТШ. Т. 78. С. 82–89. Док. 27–29 (листи Альберто Віміни до Сагреда, усі три зі Львова, 28 червня 1650 р.)).

[1050] Там само. С. 30–31 (ЗНТШ. Т. 78. С. 80–81. Док. 25 (Б. Хмельницький до Сагреда, Чигирин, 3 (13) червня 1650 р.)).

Про венеційське посольство Хмельницький так оповідав російському послові Унковському: «А із венеційської землі посол приходив до мене, щоб я їм дав допомогу на турецького царя морем; а у них з турецьким царем велика війна. І я венеційських послів відправив з тим: якщо кримський хан піде вам на допомогу, то я вам буду помагати; а якщо кримський хан вам на поміч не піде, то і я не можу дати вам допомоги, тому що кримський хан і орда зі мною у приязні, а вони під рукою турецького царя»[1051].

Отже, Хмельницький не відкидав у принципі плану турецької війни і допомоги Венеції; нові протитурецькі плани він брав, як продовження планів 1645–1646 рр. Але участь запорізького війська у війні він робив залежною передусім від участі кримського хана та від тривкого перемир'я з Польщею. Як зустрів венеційський сенат відповідь Хмельницького, цього точно не знаємо. Все-таки Венеція рішилася продовжувати переговори з запорізьким військом. У вересні 1650 р. до Варшави приїхав венеційський посол Кавацца і розпочав переговори з польським урядом про турецьку війну. Він також мав нараду з Віміною; обговорено справу нового посольства до Хмельницького, а також до хана. Але похід Хмельницького на Молдаву перебив ці плани; венеційська дипломатія рішила чекати на «сприятливіші умови»[1052].

VII

Хоча Хмельницький був гарячим прихильником боротьби з Туреччиною, то все-таки не бачив в даному моменті можливості починати війну. Кримський хан, який спочатку ставився негативно до уряду

[1051] Акты ЮЗР. Т. 8. С. 350; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. С. 117.

[1052] Там само. С. 53, 141–142; Машинописний аркуш (арк. 25) закінчується рукописним текстом І. Крип'якевича, що є варіантом початку розділу VII: «Переговори Хм[ельницького] з венець[ким] послом не залиш[илися] в тайні перед Порт[ою]. На Укр[аїні] бувало багато купців з Тур[еччини], які, певне, дали (закреслено: «знати про») вивідатися. Зрештою, Хм[ельницький] ворожнечі не ховав і про неї [далі два слова нерозб.]. Такі пляни, очевидно, занепок[оїли] Порту. В памя[ті] турків бу[ли] ще [далі нерозб. слово] походи зап[орожців], які нераз у 300–400 чо[внів] являлись під Конст[антинополем], загрожуючи султ[анській] столиці. В інтер[есах] Тур[еччини] було (закреслено: «не дати») такі походи [далі нерозб. слово]. Це було прич[иною], що Порта рішила сама навяз[ати] звязки».

Могамеда IV, пізніше все-таки погодився з Портою; в січні 1650 р. він вислав султанові листа, в якому заявляв готовість вислати на кожну потребу 100 000 татар і 20 000 козаків[1053]. Отже, надії, які мав Хмельницький на участь хана у війні проти Туреччини, виявились непевні. Також мир з Польщею, який був необхідний для протитурецьких планів, показався нетривкий; в серпні 1650 р. умер коронний канцлер Оссолінський, який очолював мирову партію, а до більшого впливу прийшов великий гетьман Микола Потоцький, що вернувся з татарського полону. Ясне було, що магнати почнуть нову війну, щоб знову добути владу на Україні. Після довших суперечок і непорозумінь в червні* 1650 р. відновлено договір між Польщею і Росією; Україна не могла рахувати на явну допомогу російського уряду. Це були причини, що Хмельницький не тільки не міг планувати війни з Туреччиною, але ще й мусів пильно дбати про те, щоб утримати приязні відносини з Кримом, що в тому часі був єдиним активним союзником. Тоді також Хмельницький увійшов у ближчі відносини з Туреччиною.

На посилки і листування Хмельницького в 1648 р. і 1649 р. Порта не відповіла, мабуть, ніяким посольством від себе – принаймні про це не маємо ніяких даних. Є тільки чутка про це, ніби в січні [1650 р.] їхав до Чигирина турецький посол, – цю вістку подали донські козаки[1054], але потвердження цеї вістки немає.

Щойно 19 липня н. с. 1650 р. приїхав до Чигирина турецький посол, султанський «старший покойовий», Осман**, якого проводив татарин Ойташ Одабаш, висланник очаківського бея*** Ромадана. Хмельницький перебував тоді на Лівобережжі і послові прийшлося чекати на нього 10 днів. Гетьман приймав його уперше 30 липня, а відправив 2 серпня. Посла приймали «з тріумфом», з музикою, вислано за ним білого арабського коня, прибраного пишно гусарською зброєю, підчас авдієнції били з гармат. Посол не привіз ніяких офіційних дарів від султана, а тільки передав малі подарунки, мабуть від себе, – міхи фиг, ізюму, мікдалів, шапрану.

[1053] Австрійський посол Ренігер. Константинополь, 29.I.1650 р. (Жерела до історії України-Руси. Т. 12. С. 127).

* Далі у тексті стоїть знак питання.

[1054] Донские Дела. *Русская историческая библиотека*. Санкт-Петербург, 1913. Т. 29. Кн. 4. С. 363.

** Дописано над рядком.

*** Далі закреслено: «Мурада або».

Осман-ага привіз Хмельницькому листи двох султанських достойників, Бектеш-аги і Мурад-паші. Перший з них, «названий батько» султана, про якого ми вже згадували, хвалив гетьмана за те, що живе у згоді з ханом, і доручав далі утримувати приязнь. «Ми про це повідомили цісаря і цісар й. м. дуже з того тішився і обіцяв, якщо які неприятелі наступили б на вас, я вам помішником буду». Турки готові дати допомогу, але під умовою, щоб запорожці «ані морем, ані полем» не робили шкоди турецьким землям, та щоб давали знати про наміри ворогів. З вдоволенням прийнято вістку, що Хмельницький готов вислати своїх послів (треба розуміт[и] як «вел[иких] послів»)*: «цісар й. м. дуже втішився і мовив: дай боже, щоб тільки прийшли, буду їх добре шанувати». Як прийдуть посли, тоді буде присланий лист від султана і дарунки. Мурад-паша писав, що листи «з руського письма на турецьке перекладено» і потвердив, що Бектеш-ага писав з відома султана. Прислав листа також очаківський бей Мурад: від себе заохочував Хмельницького вислати послів до Порти, повідомлював, що у всьому допомагає Бектеш-ага і син його візир; поручав також Османа-агу, як впливову людину. Мурад-бей заперечував ворожій клеветі, немов він вимагає від Хмельницького 40 000 таларів; закликав «ясневельможного цісаря з правої руки не пускати, а царя кримського з лівої»[1055].

У старому турецькому копіарії знайшовся лист султана Могамеда до Хмельницького з** датою 10 серпня 1650 р.; орієнталіст Рипка висловив погляд, що цей лист*** був виготовлений для цього посольства, але не був висланий з Османом. Хмельницького титуловано словами: «Пихо володарів народу Месії, вибраний з могутніх між Назареями, гетьмане війська запорізького». Султан потверджував, що одержав листа Хмельницького, присланого «через одного з визначних ваших людей», та висловлює похвалу за дружбу з ханом і [за] те, що стримано набіги запорожців на турецькі землі. «[...] повідомили ви нас, що ви вірно і щиро прагнете бути підданцем нашого

---

* Фраза в дужках дописана від руки.

[1055] Акты ЮЗР. Т. 8. С. 352–354; Воссоединение Украины с Россией. Москва, 1954. Т. 2, док. 181. С. 436–437.

** Далі закреслено: «Непевною».

*** Фраза «орієнталіст Рипка висловив погляд, що цей лист» дописана над закресленим «який мабуть».

могутнього двору і належати до числа слуг, обнятих нашою ласкою. А що наші височайші двері і блаженний цісарський поріг отворені для ворога і для приятеля, коли вони заявляють бажання вірно і щиро служити, то і це ваше прохання вислухано, і ми вас у підданство прийняли, а посол ваш, що потерся лицем до нашого височайшого стремені, відзначений кафтаном»[1056]. Зміст листа цілком інший, як листів Бектеш-аги і Мурад-паші: в тамтих листах згадується тільки, що Хмельницький готов вислати послів, а тут йде вже мова про посольство «одного з визначних людей»; там нема ніякого натяку, що Хмельницький заявляв охоту піддатися султанові, а тут вже султан приймає гетьмана у підданство. Отже, проект листа походить з пізнішого часу і до посольства з липня 1650 р. не належить.

На турецьке посольство Хмельницький відповів листом, якого дата не збереглася – коло 2 серпня н. с. 1650 р.[*]. До султана звертається словами: «Наясніший, милостивий цисарю турецький, пан наш велце милостивий». Висловлює радість з листа, одержаного від Бектеш-аги, просить, щоб султан «на нас, слуг своїх, бил ласкав», запевняє про приязнь з ханом, «жесми готови всегда до услуг вашей цесарской велможности», заборонив козакам нападати на турецькі землі. Дотепер не висилав послів: «тераз обачивши милостивой ласки вашей цесарской милости, послов наших до вашей цесарской милости з вірним поклоном посилаєм от всего войска запорожского»; буде повідомлювати про наміри ворогів, також московського царя[1057].

Польський висланник Колонтай, що перебував тоді в Чигирині, передає чутку, що Хмельницький просив допомоги проти поляків і жадав, щоб султан усунув молдавського воєводу (Лупула), що переймав його листи до Порти і відсилав полякам[1058].

[1056] Rypka J. Z korespondence Vysoke Porty s Bohdanem Chmelnickym [Aus der Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmelnicki]. *Z dějen Východni Evropy a slovenstva*: *Sbornik věnovany Jaroslavu Bidlovi profesoru Karlovy University k šedesatým narozeninám*. Praha, 1928. S. 346–350, 482–498; переклад: Грушевський М. Історія України-Руси. Київ, 1931. Т. 9. Ч. 2. С. 1539–1540.

[*] Рік дописано над рядком.

[1057] Акты ЮЗР. Т. 8. С. 354.

[1058] Про турецьке посольство звіт Колонтая, післанця краківського воєводи князя Домініка Заславського (Архив ЮЗР. Т. 4. Ч. 3. С. 497–500) і другий текст (Там само. С. 500–501); інший текст: Michałowski J. Księga pamiętnicza. S. 554–555;

Разом з Осман-агою Хмельницький вислав до Порти послів запорізького війська: це були Антін Жданович, київський полковник, Павло Яненко Хмельницький, братанич гетьмана, білоцерківський сотник та товмач Павло[1059].

Хмельницький так оповідав російському послові Унковському про посольство: «Посли з турецької землі до мене були прислані для доброї справи, хотять зі мною і з військом запорізьким бути у вічному мирі»; він вислав і своїх послів «з тим, що ми хочемо бути з ними у добрій згоді»[1060]. Перед польським висланником Хмельницький висловився так: «Маю царя турецького, пана мойого милостивого, помішником певним»[1061].

Вістки про турецьке посольство зробили велике враження в Польщі; Ян Казимир в інструкції на сеймики писав: «Подався він під протекцію турецького цісаря, з його вдоволенням, прийняв при наших послах послів від Порти, своїх резидентів виправив до Порти з підданством, і там для повідомлювання про плани тримає своїх резидентів»[1062]. Докладні відомості про посольство вислав також варшавський нунцій Торрес до Риму[1063] і австр[ійський] посол у Варшаві Лізоля до Відня[1064].

Хмельницький уважав своє становище в Порті, завдяки посольству Османа-аги, настільки певним, що рішився, не чекаючи дозволу султана, порахуватися з молдавським воєводою Василем Лупулом, що був польським союзником. З початком вересня 1650 р., разом з ханом, несподіваним, блискавичним походом напав на Молдавію і присилував Лупула приняти важкі умови, між іншим погодитися на шлюб його доньки Розанди з гетьманським

Rawita-Gawroński F. Sprawy i rzeczy ukraińskie. Materiały do dziejów kozaczyzny i hajdamaczyzny. S. 127–131; короткі звістки – Піноччі: Grabowski A. Ojczyste spominki... T. 2. S. 107; Торрес: Жерела до історії України-Руси. Т. 16. С. 88–89.

[1059] [Примітка дописана і закреслена рукою І. Крип'якевича:] Імена послів у реляції Колонтая (Архив ЮЗР. Т. 4. Ч. 3. С. 500), в листі патріарха Парфенія (Буцинский П. О Богдане Хмельницком. Харьков, 1882. С. 90) і у звіті В. Унковського (Акты ЮЗР. Т. 8. С. 350); «та товмач Павло» дописано від руки.

[1060] Акты ЮЗР. Т. 8. С. 350.

[1061] Michałowski J. Księga pamiętnicza. S. 554.

[1062] Ibid. S. 581.

[1063] Жерела до історії України-Руси. Т. 16. С. 88–89.

[1064] Там само. Т. 12. С. 134.

сином, Тимошем. На Україні було переконання, що Хмельницький мав на те згоду Порти. Чигиринський козак Іван Болеваченко, що був послом до Молдавії, говорив: «[...] ми за наказом турецького царя волоську землю повоювали за їх неправду»[1065]. Таку саму чутку повторював у Відні польський агент, Вісконті[1066]. На заході була навіть чутка, що Хмельницький дістав назначення на молдавське господарство[1067]. Але на основі прямих вісток з Константинополя, які мав австрійський посол, можна стверди-ти, що турецького дозволу не було і молдавський похід зробив в Порті немиле враження[1068].

VIII

Посольство Хмельницького, яке очолював полковник Ждановіч, було прийняте в Порті дуже прихильно. Це стверджують різні вістки. Австрійський посол Ренігер писав з Константинополя 10 жовтня 1650 р.: «Великий візир на прощання дав їм авдієнцію і надягнув на них не тільки кафтани, але крім цього гарні шати»[1069]. Козак Грицько Канівець, якого брат їздив з посольством, оповідав, що «гетьмановим послам у турецького султана честь і жалування було велике»[1070]. Адам Кисіль мав відомість, що Ждановича прийнято «більш ніж ласкаво»[1071]. Також Микола Потоцький передавав звістку, що султан «дуже ласкаво послів прийняв і допустив до поцілування краю шати своєї, обдарував»[1072]. Також російський духовник Арсеній Суханов, що бував у Чигирині, дізнався, що султан прийняв гетьманського посла з великою почестю, дарував його

[1065] Акты ЮЗР. Т. 8. С. 341.

[1066] Жерела до історії України-Руси. Т. 12. С. 143. Речення і примітка до нього дописані від руки.

[1067] Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. С. 88.

[1068] Жерела до історії України-Руси. Т. 12. С. 139.

[1069] Там само. Речення дописане від руки.

[1070] Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. С. 131–132.

[1071] Там само. С. 132.

[1072] Там само. С. 109; Жерела до історії України-Руси. Т. 12. С. 142. Далі закреслено: «В Константинополі призначено двір, де мав жити резидент, тобто постійний представник України» (примітка: «Христианское Чтение». С. 683). Цю фразу І. Крип'якевич переніс нижче за текстом.

так, як ніякого посла ще не приймали[1073]. Післанці Радзєйовського, що також їздили до Чигирина, дізналися, що Жданович дістав від султана сім пар шат золотоголових і коня з турецьким сідлом[1074]. Тільки одне джерело подає вістку, немов запорізьких послів прийнято неласкаво – це післанець Радивила, Мисловський, що мав це чути від учасника посольства, білоцерківського хорунжого Івана: ніби султан мав назвати козаків свавільниками, що побратались з такими ж свавільниками, татарами, і сплюндрували Молдавію; ніби казав їх постинати і тільки польський посол спас їм життя[1075]. Може, в цьому є відгомін про ці труднощі, які зустріло посольство, коли до Константинополя прийшли вісті про молдавський похід Хмельницького; інше джерело, австрійський посол, оповідав, що українські посли не вміли вияснити цих подій[1076]. Але якщо були якісь труднощі, то видно посли їх перебороли, коли добилися такого пишного прийому, про який говорять інші свідки[*].

Але яких справ торкалися переговори і які політичні успіхи добуло посольство, про це не знаємо нічого певного, тільки різнородні чутки. Микола Потоцький передавав вістки, що Хмельницький піддався Туреччині і погодився на гарач, а за те дістав корогву на адміністрацію завойованих воєводств[1077]. Кисіль ніби дізнався від перекуплених ним козаків, що Хмельницький дістав від султана титул «сторожа Отоманської Порти»[1078]; на основі листа Кисіля Торрес подавав також до Риму відомість, що Хмельницький склав присягу вірності султанові[1079]. Польський агент Вісконті поширював в Австрії чутку, що Хмельницький обіцював Порті не тільки

[1073] Белокуров С. Материалы для истории русской церкви. «Статейный список» и «Прения с греками о вере» Троицкого Сергиева Богоявленского монастыря строителя – старца Арсения Суханова. *Христианское Чтение*. 1883. Кн. 11–12. С. 693.

[1074] Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. С. 156.

[1075] Там само. С. 214.

[1076] Жерела до історії України-Руси. Т. 12. С. 139.

[*] Над рядком дописано: «очевидці».

[1077] Жерела до історії України-Руси. Т. 12. С. 142; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. С. 109.

[1078] Там само. С. 132.

[1079] Жерела до історії України-Руси. Т. 16. С. 95.

Польщу, але всю Західну Європу з самим Римом[1080]. Але пізнійше всі ті вісті виявилися неправдиві. «Нема вже сумніву, – писав Торрес 26 листопада* 1650 р., – що він не склав ще присяги вірності туркові, що не одержав від нього корогви та що не обіцював йому знову підняти зброю проти польського королівства, воювати також інші країни і зробити їх підданими отоманської держави»[1081]. Інші джерела оповідають про не такі широкі, але більш правдоподібні здобутки українського посольства. Альбрехт Радивил подає звістку, що Порта пробачила козакам і татарам спустошення Молдавії[1082]. Кисіль між своїми фантастичними відомостями мав і одну правдоподібну, що посольство дякувало султанові за дозвіл, даний ханові, помагати запорізькому війську і просило, щоб новим наказом це потверджено; султан дав такий наказ ханові, а також наказав, щоб війська румелійські, мунтянські і волоські (молдавські) були готові, на допомогу козакам, коли цього буде потреба[1083]. Кореспондент з Бакова на Молдаві** повідомлював також про такі накази, між іншими, і трансильванському князеві[1084]. Пізніше (1651) із сл[ів] одного з коз[ацького] посольства Антона Жд[ановича], Івашка Колодієва, рос[ійський] пос[ол] дізнався вістей, немов-то султан за допомогу жадав Кам'янця[1085].

Посольство добуло також важливий привілей для України – утримувати свойого резидента та постійного посланника в Константинополі. Це була цінна позиція, бо Константинополь був тоді одним із центрів міжнародної політики. Для українського резидента Порта визначила окремий двір[1086]. Полковник Жданович, що очолював посольство, вернувся на Україну, але один з його товаришів, не знаємо, котрий саме, залишився в Константинополі[1087].

[1080] Там само. Т. 12. С. 144. Речення дописане від руки.

* Дописано над закресленим: «травня».

[1081] Жерела до історії України-Руси. Т. 16. С. 96.

[1082] Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. С. 132 (Гурмузакі).

[1083] Там само.

** Далі поставлено знак питання.

[1084] Жерела до історії України-Руси. Т. 12. С. 147.

[1085] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 474 (звіт Гр. Богдан[ова]). Речення дописане від руки на полях.

[1086] Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. С. 132.

[1087] Белокуров С. Материалы для истории русской церкви. С. 683.

Разом з Ждановичем приїхав знову Осман-чауш: в Чигирині був 6 листопада с. с. 1650 р. Привіз він дарунки для Хмельницького – два турецькі коні, оправну шаблю і бердиш[1088]. Посол привіз також листи від султана та турецьких достойників. Зміст «височайшого листа» Могамеда IV, пересланого Османом, знаємо з пізнішого листа візира Агмеда, що «[...] його величність... зволив вас за нашим проханням і рекомендацією прийняти в підданство»[1089]. Про інші листи Хмельницький згадує коротко у своєму листі яничарському азі*: «[…]вырозумевши из листа цесаря е. м. и из ыных листов от их милости до нас присланых, что в милости своей сохраняти изволяєте»[1090].

Осман залишився в Чигирині майже місяць, від'їхав після 1 грудня с. с. 1650 р. – це звернуло увагу, бо дипломатичні турецькі звичаї вимагали, щоб султанських послів відправляти, як можна, скоро: «Чауш турецький, що тепер приїхав, зістанеться в Чигирині якийсь час – чи то з наказу візира, щоб розвідатись, що тут між нами буде діятись, – чи з волі гетьмана запорізького»[1091]. Як-небудь воно було – в Чигирині підготовлялися тоді важливі рішення. На жаль, про сам хід переговорів не дійшли до нас ніякі ближчі відомості – переговори велися в тайні. Про вислід їх знаємо із листів Хмельницького до Порти.

У повному тексті зберігся згаданий вже лист до яничарського аги з 1 грудня с. с. 1650 р. Хмельницький писав, що повідомив військо про листи турецьких панів* та про прихильний прийом запорізького посольства, а далі просив допомоги у таких справах**:

[1088] Оповідання Суханова: Там само. С. [683,] 693.

[1089] Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 2. С. 1541. Речення дописане на полях машинопису.

[1090] Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. С. 133; Документи Богдана Хмельницького. С. 204–205. Між машинописними рядками дописано і викреслено рукописні тексти І. Крип'якевича: «Чи справді Хм[ельницький] дістав листа від султана – це сумнівне, гетьман не проминув би його такою короткою згадкою. Мабуть, тут якась помилка»; «Висловлено сумнів, чи був лист султана. Хмельницький вислав [далі нерозб. слово]»; «Грушевський висловив сумнів, чи справді Хмельницький одержав листа від султана; але про цей «височайший лист», присланий Османом, згадує виразно візир Агмед (Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 2. С. 1541, 1543). Султан висловлював там згоду прийняти (далі закреслено: «запорізьке») Хмельницького у підданство».

[1091] Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. С. 132.

* Дописано над закресленим: «цісаря і інших панів».

** На полях дописано: «Дати текст! (чи «підданство»)».

щоб султан наказав ханові давати допомогу, якщо буде наступати який неприятель; щоб не гнівалися, що гетьман не посилає посольства, але наперед мусить дізнатися, що вирішать поляки на сеймі, тоді вишле з певними відомостями; що вислав послів до Москви, щоб морем, ні полем не вривалися у турецьку державу; що закріпив приязнь з молдавським воєводою і просить, щоб написати воєводі, щоб додержував приязні і не сприяв ляхам; щоб не вірено неприятелям, що оклеветують запорізьке військо перед султаном; щоб в разі, коли б неприятель в скорому часі напав, Ромадан-бей дав допомогу військом[1092]. Нема ніяких висловів про підданство*.

Лист Хм[ельницького]** до султана не зберігся, але згадує про нього Могамед IV у своїй відповіді гетьманові; Хмельницький просив там військової допомоги проти ворогів («писали ви про ваше військо і ваших ворогів»), і немов-то висловлював заяви підданства*** («я переконався, що ви віддані серцем і душею моїй великій імперії, і що ви тверді і постійні у вашому підданстві і послусі»)[1093].

Зміст листа Хмельницького до великого візира Агмеда знаємо також тільки з відповіді того ж Агмеда: «Ви висловили в них [листах. – *І. К.*] вашу покору, – пишете, що далі з усім військом запорізьким (Сари-камиш) пробуваєте в непохитнім підданстві падишахові і тішитеся, що його величність – як свідчить пересланий з тим Осман-чаушем височайший лист і наше приятельське писання, зволив вас за нашим проханням і рекомендацією прийняти в підданство. Далі висловлювали ви прохання, щоб ми (в[еликий] візир) і далі вставлялися за вами (перед султаном), як буде до того нагода». Гетьман просив ще у листі, щоб наказано ханові давати йому допомогу, та щоб не вірено наклепам польських послів; вияснював також, що відбувається польський сейм і на ньому є присутний козацький делегат[1094].

[1092] Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. С. 132.

* Речення дописане від руки.

** «Хм» дописано над рядком.

*** «і немов-то висловлював заяви підданства» дописано від руки над закресленим машинописом: «[...] і загально висловлювався про свою прихильність».

[1093] Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. 2-е изд., доп. Киев, 1897. Т. 2. Отд. III: Материалы для истории Малороссии. С. 585–587.

[1094] Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. С. 1541–1543.

В листі до Бектеш-аги Хмельницький писав також про допомогу хана*, про молдавського воєводу і причини, чому не висилає послів[1095].

Як видно із листів, Хмельницький домагався допомоги Порти у таких справах:

1. Щоб хан давав допомогу запорізькому війську – цю справу Хмельницький підіймав уже і в давніших переговорах, і Порта дала ханові накази, але, очевидно, хан не цілком ішов по бажанням Хмельницького, і треба було наново цю справу нагадувати.

2. Вплинути на молдавського воєводу, щоб утримував приязнь з Україною.

3. Дати допомогу турецьким військом через очаківського бея.

4. Не давати віри польським наклепам.

З свойого боку Хмельницький обіцював вплинути на Росію, щоб не піднімала ворожих кроків проти Туреччини.

Є деякі натяки, що в Чигирині обговорювалися ще інші справи, що не найшли відгуку в листах. Так, правдоподібно, порушено справу шлюбу Тимоша Хмельницького з Розандою. Як дізнаємося з австрійських вісток з Константинополя, Туреччина ставилася до цеї справи недовірчиво і довго її розглядала. Так, н[а]пр[иклад], цісарський посланник Ренігер 8 грудня 1650 р. писав, що Порта спочатку не погоджувалася на цей шлюб, але пізніше дала згоду, щоб не знеохочувати козаків та Хмельницького[1096]. Але ця вістка виявилася передчасною – можливо, що про цю важливу для планів Хмельницького справу говорено з султанським посланником в Чигирині.

Підчас переговорів не залишилася, певно, без обговорення справа, як мав би виглядати договір між Україною і Туреччиною. З відповіді султана від березня 1651 р. видно, що Хмельницький – як не у листах, то усно – домагався умови такої, як мають інші християнські володарі[1097]. Що Осман-чауш дістав від

---

* Збережено дві копії цього машинописного аркуша, у яких далі дописано: «і Ромадан-бея»; однак на одній із копій цю фразу викреслено.

[1095] Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. С. 136–137.

[1096] Жерела до історії України-Руси. Т. 12. С. 149.

[1097] Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. 2-е изд., доп. Т. 2. Отд. 3. С. 587; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 2. С. 1542–1543.

Хмельницького усні доручення, це видно із відповіді султана і візира[1098].

Треба звернути увагу на те, що в турецьких листах невірно, тенденційно передаються слова Хмельницького. У листі до яничар-аги, що зберігся у повному тексті, Хмельницький ні словом не говорить [про] підданство султанові, а тільки зазначує вдоволення, «что в милости своей сохраняти изволяете»[1099]. Те саме було, мабуть, і в листі до султана, – звичайні слова дипломатичної чемності. Тимчасом і султан, і візир Агмед, відповідаючи гетьманові, хвалять його, що він «постійний у підданстві і послусі», говорять про його «непохитне підданство». Порта, якій залежало на тому, щоб приєднати собі Хмельницького, намагалася присилувати його до заяви підданства, – вмовити в нього, ніби він вже таку заяву висказав. Але Хмельницький не давав ніякої відповіді на ці пропозиції. Він мав іншу мету, найважливішою справою для нього була оборона від наступу Польщі і для неї він намагався притягнути всіх можливих союзників – між іншими і Туреччину. Тому у переговорах з Портою він підіймає на перше місце реальні військові справи – допомоги хана, допомоги турецьких військ, становища Молдавії тощо.

Замітне те, що на пишне султанське посольство Хмельницький не відповів зараз же своїм посольством, – а відмовився тим, що наперед повинен дістати вісті з польського сейму. Очевидно він не вважав для себе дуже пильним зв'язуватися з Туреччиною. Своїх зносин з Туреччиною Хмельницький не ховав, а повідомив про них Польщу, а саме: гетьмана Миколу Потоцького, причому приїзд турецького посланника він змалював як маловажну справу[1100].

IX

Пропозиції Хмельницького переглядалися уважно в Константинополі. Чутки про те дійшли до австрійського посланника при султані, Шмідта, який мав завдання перешкоджати українсько-турецьким зв'язкам – і він у своєму звіті так з'ясовував справу: «Це коштувало

[1098] Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. 2-е изд., доп. Т. 2. Отд. 3. С. 585; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 2. С. 1542 і ін.

[1099] Там само. Т. 9. Ч. 1. С. 133; Документи Богдана Хмельницького. С. 204.

[1100] Звіт Торреса, 14.I.1651 р. (Жерела до історії України-Руси. Т. 16. С. 103).

його (Шмідта) багато журби і заходів, що Хмельницький не тільки з'єднався з татарами, але також шукав захисту і допомоги у турків і піддавався Порті на певних умовах. Козаки бажали бути сво[бід]ні від гарачу, а з рештою у всьому бути у послуху і службі Порти, вазалі. Турки спочатку боялися вибуялої сили козаків, але пізніше вирішили не тільки забезпечити свої кордони від Польщі та Чорного моря, але при пригожій нагоді також поширити свою державу. Тепер справа з козаками мала б прийти вже так далеко, що турецький султан – поруч з великими привілеями і обітницями – назначує гетьмана Хмельницького князем, з такою свободою, що він не повинен платити ніякого гарачу, але має обов'язок свої війська повернути туди, куди сам султан забажає, і має також Чорне море забезпечити від усяких нападів; для оформлення вже складеної капітуляції з боку козаків має бути і висланий до Порти великий посол; згідно зі складеною умовою його повинні шанувати і трактувати, як інших християнських посланників, і майже рівно з королівськими. З цією метою 3 березня було вислано до Хмельницького турчина, на ім'я Османа-чауша, з величавим кафтаном, та другого знатного агу з шаблею і кафтаном; також ханові вислано наказ помагати козакам проти Польщі. Шлюб між донькою князя Лупула та сином Хмельницького покищо не вирішений; Порті цей шлюб противний, і вона стримує Хмельницького від нього (як це також робить і хан), боячися, що князь Лупул після складення шлюбу може притягнути до себе за багато козаків і в Молдавії зробити себе абсолютним володарем»[1101].

Не знати, чи інформації, які дав австрійський посланник, були точні і повні, але в кожному разі вони допомагають нам з'ясувати політику Туреччини. Порта дивилася на зріст України з острахом – лякалася, козацькі сили можуть повернутися проти неї. Особливо ж неприємні для неї були молдавські плани Богдана Хмельницького. Але все-таки воліла мати у Хмельницькім приятеля як ворога, і всіма засобами намагалася притягнути його у ряди султанських вазалів, – таких, як були воєводи молдавський і валаський або трансильванський князь. Бачучи стриманість Хмельницького, намагалися змалювати йому майбутній вазалітет у найкращому вигляді. Хмельницькому пропоновано особливі умови: він має дістати титул князя, не повинен був платити султанові ніякого трибуту (хоча

[1101] Жерела до історії України-Руси. Т. 12. С. 164–165.

Молдавія і Валахія гарач платили), а тільки давати військові контингенти. Султан мав також забезпечити Україні допомогу кримського хана. Але що до шлюбу Тимоша з Розандою, то Порта вагалася дати свою згоду. Врешті турки думали вплинути на гетьмана посилкою парадних «кафтанів» – князівських одягів. Звіт австрійського посланника, здається, в головному передає вірно наміри турецької дипломатії. Неправдивим виявляється тільки одне – немов то вже складена була капітуляція – вступна умова – між українським та турецьким урядами; з інших джерел дізнаємося, що велися щойно перші переговори і ще далеко було до якого-небудь оформлення обосторонніх зобов'язань.

Звіт австрійського посланника можемо перевірити деякими автентичними документами. Дійшли до нас листи, які вислано з Константинополя у відповідь на листи Хмельницького, – а саме листи султана Могамеда, великого візира Агмеда та Бектеш-аги. Лист султана з ребіу-ль-евеля 1061 р. гіджри, тобто з кінця лютого і початку березня* 1651 р., зберігся в оригіналі; він попав, мабуть, під Берестечком разом з іншими документами в руки поляків і пізнійше переховувався у польському королівському архіві; факсиміле його було опубліковано у [III]** томі першого видання «Памятников, изданных Временной комиссией для разбора древних актов»[1102].

---

* Дописано над: «травня».

** У тексті І. Крип'якевича пропущене місце.

[1102] Листа опубліковано у двох перекладах, одним з XVIII [ст.], другом турколога Гаммера; дата неточна – грудень 1650 р. Копію з геттінгенського архіву дає Рипка, німецьке видання, с. 262–283; див.: Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. Материалы для истории Малороссии. Київ, 1852. Т. 3. Отд. 3. С. 436–440; Там само. С. 585–590. У примітці до документа упорядниками другого видання (С. 585–586) додано такий коментар: «Оригинал этой грамоты, писанный на турецком языке, с золоченным шифром султана, вместе с старинным польским ея переводом, был доставлен в Комиссию почетным ея членом, князем М. А. Оболенским, бывшим управляющим Московским Архивом Иностр. дел. Французский же перевод сделан был, по просьбе Комиссии, известным ориенталистом бароном Иосифом фон-Гаммер-Пургшталем, под руководством которого исполнен был в Вене точный литографированный снимок с подлинной грамоты, приложенный к III тому "Памятников" в первом издании»; (Rypka J. Weitere Beitrage zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmelnyckyj. *Archiv Orientalni*. 1930. Bd. 2. S. 262–283); На полях дописано: «Інш[ий] текст Буцин[ського], с. 123–124».

Султанський лист починається словами: «Славі князів християнського народу, вибраному між вельможами Месії, гетьманові козацькому Богданові Хмельницькому, якого кінець нехай буде щасливий». Султан повідомляє, що Осман-чауш привіз листа Хмельницького, візир переклав його і подав султанові. «Ваші слова, повні підданості і приязні, і все, що ви написали про ваше військо і ваших неприятелів, було сприйняте нашою мудрістю, що обіймає увесь світ. Знайте, що моя велика і могутня Порта постійно відкрита для приятелів і ворогів, та все готова прийняти тих, що прибігають до нашої добродійності і благородності. Моя мудрість зрозуміла, що ви серцем і душею прив'язалися до моєї великої держави, що триватиме вічно, та що ви тверді і постійні у вашій підданості і послусі. Згаданий Осман-чауш дав нам звіт про все, що ви йому доручили. Так, від нашого славного боку вислано імператорський наказ кримському ханові Іслам Гіреєві, щоб він мав усе очі і вуха відкриті від сторони Польщі – якщо котра з ваших добре забезпечених країн або їх провінцій була б у небезпеці, він повинен її відвернути своїм татарським військом, що біжить швидше вітру і жене ворогів перед собою... якщо ви будете постійні на шляху підданості і щирості, і оскільки будете у добрих відносинах зі згаданим ханом, що бажає добра нашій великій Порті, – є певне, що залишитеся під тінню мойого володарського захисту. Знайте, що у службі цій великій державі є джерело щастя для всіх та скоро посилайте ваших послів і подайте докладний звіт про стан цих країн. Моя ласка володарська і щедрість імператорська вівають над вами: я даю вам у дарі парадний одяг із оксамиту, що буде переданий вам посланником разом з цим ласкавим листом. Як він приїде, зустрічайте цей парадний одяг, візьміть його і одягніть. Прив'язуючися, як ви пишете, до цеї високої Порти, що є гніздом щастя, і тримаючи непохитно ногу у службі, ви домагалися трактату такого, який є даний іншим християнським королям. Відомо, що ви непохитні у вашій підданості і щирості, – тому пришліть листа про становище ваше і сусідних країн через певних і шановних людей, що приїдуть на наш двір, що рівняється з небом. Імператорський трактат, такий, який дано іншим християнським королям, буде з вами складений подрібно, в пунктах і умовах. Старайтеся виявитися гідними нашої володарської ласки і відзначитися почесно між рівними і подібними вам»[1103].

[1103] Інший текст цього самого листа подає Буцинський (с. 123–124) на основі копії Архіву закордонних справ; між іншим, є тут такий уступ: «Касательно

Великий візир Агмед адресував свойого листа «приятелеві нашому, гетьманові війська запорізького (Жовтого Комишу – Сари-камиш) Богданові Хм[ельницькому], славі князів християнських (народу Месії), вибраному серед володарів Ісусових, правителеві державних справ громади назарейської, відзначеному повагою і гідністю». Він повідомлював, що дістав листи гетьмана. «Ви висловили в них вашу покору – пишете, що далі з усім військом запорізьким (Сари-камиш) пробуваєте в непохитнім підданстві падишахові і тішитеся, що його величність – як свідчить пересланий з тим Осман-чаушем височайший лист і наше приятельське писання, зволив вас за нашим проханням і рекомендацією прийняти в підданство». Далі візир повідомлював, що татарському ханові вислано від султана і візира наказ, щоб пильнував Польщі і, якщо буде потреба, приходив з допомогою. Такі ж листи вислано старшинам в Аккермані і інших містах «і в них дано їм до відома, що виданий буде височайший наказ, аби вони були готові з усім своїм військом, щоб у потребі, за попереднім наказом поспішити всім у поміч вам». Запевняв, що у Порті не будуть слухати польських наклепів. Далі ішла мова про присилку вістей з польського сейму, про парадний одяг, висланий Хмельницькому, про відіслання турецьких послів. «А вам – як і іншим християнським володарям, дано буде докладне договірне письмо від високого султанства з ясно виложеними обов'язками і умовами». У приписці додано, що візир вислав напімнення молдавському воєводі[1104].

Третій лист був від Бектеш-аги. Він називав Хмельницького «милим сином», писав, що вислано листа ханові, щоб не вагався дати допомогу, та що наказано очаківському беєві Ромаданові, «аби ні трохи не затримуючися з усею силою вам на послугу рушив», і

же того, что вы просили наияснейшую Порту, что вы готовы давать дань, как иные наши христианские данники дают, то мы, будучи сердечно расположены к вам и узнавши ваши добродетель и верность, будем этим довольны. Затем просим, чтобы вы прислали сюда на резиденцию послов своих из людей достойных» (с. 124). Супроти того, що розпоряджаємо оригіналом листа, який у цих уступах має цілком відмінний зміст, – треба ці фрази копії уважати просто неточним перекладом.

[1104] Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 2. С. 1541–1543 (на основі перекладу Рипки); дещо відмінний текст, з іменем Меліт Агмеда: Буцинский П. О Богдане Хмельницком. С. 125–126.

також білгородським багатир-беям. Запевняв, що в Порті не будуть вірити «неприятелям». Осман-чауш дістав усні доручення. Молдавському воєводі напишуть наказ[1105].

Коли порівняти листи султана і турецьких вельмож з вістками Шмідта, видно, що в листах немає багато з цього, про що повідомлював Шмідт, – нема і слова про те, що Хмельницький дістане титул князя, що буде звільнений з трибуту, що має давати султанові військову допомогу. Інформації Шмідта виглядають на достовірні – отже треба думати, що турецький уряд вважав передчасним подавати ці умови Хмельницькому, або – і це більш правдоподібне, – ці справи доручено до усних переговорів турецькому посланникові Османові, що знову мав їхати на Україну. Бектеш-ага у своєму листі писав: «Бо тих всіх речей, що ми йому доручили, явно виписати не можна»[1106]. Що все-таки підготовлявся матеріал до майбутнього договору, видно із згадки про подрібні «пункти і умови». Покищо відкрито говорено тільки про те, що Хмельницького султан відзначував парадним одягом. Зате виконано актуальні бажання Хмельницького про допомогу татарського хана, очаківського бея і білгородських татар. Зберігся лист до хана з ребіу-ль-евеля [1061] року (165[1])*, в якому написано: «А коли б вони [поляки. – *І. К.*] мали вирушити проти сих козаків, що заявили себе підданими нашої високої держави, всяко постарайтеся, щоб побідні татарські дружини, як вітер швидкі, покарали їх більше, ніж коли-небудь»[1107].

X

В тому часі, коли Порта знову висилала Османа-чауша на Україну, дуже змінилася політична ситуація. Українсько-польські відносини увійшли у стан кризи. Як вище було згадано, Хмельницький у грудні 1650 р. не вислав своїх послів до Порти, бажаючи спершу вияснити становище Польщі до України. На грудневий сейм у Варшаві не вислано формального посольства, а тільки післанця з листом до короля і сенату – Хмельницький не вірив уже у можливість

[1105] Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. С. 136–137; Буцинский П. О Богдане Хмельницком. С. 125–126.

[1106] Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. С. 136–137.

* У машинописі двічі пропущено місце.

[1107] Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 2. С. 1543–1544.

миру. І справді, польський сейм, хоча і назначив комісію для розгляду козацьких справ, то одночасно доручив мобілізувати «посполите рушення», коли він вважатиме потрібним[1108].

Передбачуючи в скорому часі розрив з Польщею, Хмельницький з початком січня 1651 р. вислав нове посольство до Москви, Михайла Суличича з товаришами; хоча* про зміст посольства не маємо певних звісток, то загально знаємо, що гетьман знову** порушив справу протекторату царя над Україною та допомоги у війні з Польщею[1109]. Російський уряд поставився прихильно до цих бажань українського народу. Дня 19 лютого 1651 р. в Москві зібрався російський собор, який вирішив розірвати мир з Польщею і прийняти запорізьке військо до союзу з Росією[1110]. Це було історичне рішення, що відкривало перед Україною нову епоху розвитку. Але покищо ця справа не була практично здійснена і Україна не могла ще дістати військової допомоги від братнього російського народу.

У тому ж часі, коли збирався московський собор, вже почалася війна з Польщею. У цій ситуації Хмельницький не міг легковажити допомоги Криму і Туреччини. З татарським ханом він відновив союз[1111], а з Туреччиною повів дальші переговори. Осман-чауш,

---

[1108] Там само. Ч. 1. С. 154–155, 164–165.

* Дописано над закресленим «але на жаль».

** «певних звісток, то загально знаємо, що гетьман знову» дописано над «інших вісток і тільки можемо здогадуватися, що і тепер – так як давніше, гетьман знову».

[1109] Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. С. 154, 207; Далі закреслено: «Російський уряд невдовзі вирішив розірвати мир з Польщею. 19 лютого в Москві зібрався собор історичного значення, собор, який мав вирішити цю справу. На нараді порушено також справу України». Після цього йде машинописна вставка: «А запорізький гетьман Богдан Хмельницький б'є чолом государю, щоб государ пожалував його для православної християнської віри, зволив би його, гетьмана, з усім військом запорізьким, прийняти під свою государеву високу руку і держати в своїй ласці; коли ж государ милості йому не покаже, то поневолі прийдеться їм учинитися в підданстві турецького султана з кримським ханом разом»; див.: Латкин В. Материалы для истории Земских соборов XVII столетия: (1619–20, 1648–49 и 1651 годов). Санкт-Петербург, 1884. С. 86, – небезпеку, що Хмельницький, не маючи іншого виходу».

[1110] Петровський М. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі. С. 155.

[1111] Звіт Торреса з 4 лютого 1651 р. (Жерела до історії України-Руси. Т. 16. С. 105).

що знову був назначений послом на Україну, виїхав з Константинополя 3 березня[1112], в Яссах був 2 квітня н. с.[1113], а Хмельницького зустрів уже в часі походу на поляків, в Животові, 28 березня с. с. (7 квітня н. с.)[1114]. З Животова поїхав з гетьманом до Браслава[1115]. Разом з Османом приїхав другий чауш[1116], а також грек Іван Петрович Тафралі[1117]. Турецьке посольство перебувало на Україні довго, цілий місяць, бо виїхало щойно коло 26 квітня с. с.[1118].

Про саме посольство і переговори з ним збереглося небагато відомостей. Богдан Хмельницький у пізнішому часі, в листі до Тетері і С. Богдановича від 21 березня 1654 р., так висловився про нього: «[...] не завадить і це пригадати, з якою приязню послів своїх цісар турецький до Браслава, хоча й бусурман, до нас присилав, і при ласці своїй не тільки наші вольності потвердити, але і ще більшими наділити обіцював, і на всі статті наші, і права, і віру, і вольності дозволяв і ніякої дані від нас не жадав, тільки щоб ми були готові на війну. Але ми йому не піддалися, але воліли піддатися православному цареві, і знаємо, що православний цар нас ще краще наділить»[1119].

У сучасних листах знаходимо декілька вісток про посольство. Посол приїхав з «великими дарами», – у дарунку привіз, між іншим, «два аргамака»[1120]. Посол запевняв, «якщо гетьманові потрібно буде війська, султан пришле йому, скільки треба; а пришле від мунтянського князя Матвія десять тисяч, а від молдавського воєводи Василя також десять тисяч і з ними трьох пашів. І гетьман відповів: "Є у мене багато і свойого війська, а за його султанову любов чолом б'ю і дякую"»[1121]. Австрійський посланник в Константинополі Ренігер мав інформації про відповідь Хмельницького на турецьке посольство: «Хмельницький дякує в листі за обіцяну поміч, каже,

---

[1112] Жерела до історії України-Руси. Т. 12. С. 164.

[1113] Торрес, 15.IV.1651 р., з листа Лупула (Там само. Т. 16. С. 113).

[1114] Лист старця Павла (Акты ЮЗР. Т. 3. С. 451).

[1115] Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 2. С. 836.

[1116] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 455.

[1117] Лист коринфського митрополита Іоасафа з 16. V. 1651 р. (Акты ЮЗР. Т. 3. С. 447, 450).

[1118] Осман від'їхав 20 днів перед 16. V с. с. (Там само. С. 447).

[1119] Там само. Т. 10. С. 554 (Документи Богдана Хмельницького. С. 334).

[1120] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 447, 455.

[1121] Там само. С. 451; пор.: С. 455.

що на разі єї не потрібує, але коли би програв битву, тоді зверне ся до Порти о підмогу; жалує ся на Лупула, що зносить ся з поляками і посилає їм амуніцію»[1122].

З цих різних вісток видно, що весняне турецьке посольство 1651 р. не дало ніяких позитивних результатів для Порти. Посли приїхали вже підчас війни з Польщею і Хмельницький, зайнятий військовими справами, очевидно, не мав часу присвятити йому багато уваги. Військова допомога, яку пропонував турецький уряд військами молдавського і валаського воєвод, не могла задовольнити гетьмана, бо ці воєводи не ставилися прихильно до України і їх допомозі не можна було довіряти. Хмельницький чемно подякував за те султанові. Інтересне, що сам Хмельницький згадує про якісь «статті», на які Порта погоджувалася, – але це був тільки проект, і нема ніяких вісток про те, щоб український уряд дав на нього свою згоду. Справу у напруженій воєнній ситуації відкладено, очевидно, на пізніше.

Через те, що Хмельницький не дав рішучої відповіді на турецькі пропозиції, і тому, що польсько-українська війна не була закінчена, Порта почала ставитися холодніше до союзу з Україною, який перше турецькі політики так швидко бажали заключити.

Разом з Османом, при кінці квітня 1651 р., до Константинополя поїхало українське посольство, під проводом Павла Колодинського[1123]. В Порті, як оповідає австрійський посланник, цих послів не прийняли вже так ввічливо, як давніших, і вони залишилися в Константинополі аж до липня. Австрійський посланник писав: «Козацьких послів ще затримують, аж до вістей, як воно піде в Польщі; якщо поляки переможуть, тоді турки складуть інший план про козаків; зрештою говорять, що коли з цими послами від'їде до Хмельницького посол Отоманської Порти, то звідтам також має приїхати великий посол і тоді буде складена капітуляція»[1124].

Дня 22 серпня 1651 р. у Константинополі стався державний замах: молодий султан Могамед скинув великого візира і інших

[1122] Жерела до історії України-Руси. Т. 12. С. 168 (цитата реґеста документа М. Кордуби).

[1123] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 455. З послами їхав також Іван Петрович Тафралі (Там само. С. 451). Буцинський (С. 126) подає вістку, без джерел, що весною 1651 р. послом до Туреччини був полковник Джалалий, але це невірне, бо Джалалий брав участь у боях під Берестечком.

[1124] Звіти Ренігера з 9 і 27.VII (Жерела до історії України-Руси. Т. 12. С. 168–169).

дотеперішних дорадників, між іншими яничарського агу і Бектеш-агу, яких називано приятелями Хмельницького[1125]. Поляки поширювали чутку, що новий великий візир неприхильно поставився до українських послів – «з ганьбою відправив їх»[1126]. Але це вістка неправдива, бо насправді Порта знову вислала посольство на Україну.

Українські посли вернулися з Туреччини, мабуть, у вересні 1651 р., підчас героїчних боїв за оборону Білої Церкви проти наступаючих польських військ. З послами знову приїхав Осман-чауш і привіз якісь листи, яких змісту ми не знаємо. Про це посольство дізнаємося тільки з відповіді Хмельницького султанові з кінця вересня 1651 р. Гетьман писав так: «Ваше царське величество обіцяли нам поміч кримського хана і інші війська з добрудзької землі, але ми не бажали бути бездільними, з допомогою найвищого бога мали страшну битву з ляхами, про що ваше величество повідомить Осман-чауш, який був присутний у всіх боях і бачив все, що там діялося; але через те, що поміч з Криму і добрудзької землі спізнилася, то прийшлось нам скласти мир з поляками. Однак ми постійно і непорушно залишаємося у давній дружбі з кримським ханом і бажаємо зберегти цю дружбу до кінця життя нашого. Так само бажаємо бути вірними підданими вашого величества. […] І хоч ми уклали мир з ляхами, однак тримаємо їх у руках і при нагоді підкоримо їх усіх владі в. ц. м. Тому унижено просимо вашу царську величність написати ханові, щоб він зберігав дружбу, яку ми з ним заключили»[1127].

У цьому листі відбивається важке становище, в якому перебувала Україна після катастрофи під Берестечком. Хмельницький був примушений скласти мир з поляками під Білою Церквою, на дуже важких умовах, відступаючи польській шляхті воєводства браславське і чернігівське – територія запорізького війська мала обмежуватися до самого київського воєводства. Як з листа видно,

---

[1125] Лист Лупула, коло 18.X.1651 р. (Michałowski J. Księga pamiętnicza. S. 648–649).

[1126] Лист Андрія Потоцького, 13.X.1651 р. (Ibid. S. 648).

[1127] Буцинский П. О Богдане Хмельницком. С. 126–127; у скороченому тексті: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. С. 386. Грушевський вважав цей лист сумнівним, але, на нашу думку, лист нічим не суперечить тогочасній політиці Хмельницького (Документи Богдана Хмельницького. С. 225–226).

Хмельницький не зарікався дальшої боротьби з шляхетською Польщею, але для майбутньої війни були потрібні союзники. Хмельницький за основу своїх планів брав Росію, яка вже на московському соборі вирішила прийняти Україну до братнього союзу: у розмовах з російським посланцем Гр. Богдановим в липні 1651 р. він підкреслив це особливо виразно[1128]. Але російський уряд ще не був готов виступити проти Польщі і Хмельницький мусів власними засобами забезпечувати Україну. Тому він відновив союз з Кримом, хоч не мав довір'я до хана, який зрадив Україну під Берестечком, – тому також не розірвав зв'язків з Туреччиною, а намагався їх деякий час утримати. Цим важким становищем можна оправдати цього листа до султана. Російський вістун Іван Юденков, що у другій половині вересня був в українському таборі під Білою Церквою, записав таке оповідання: «[...] приходив до гетьмана турецький посол "Асман-чеуш" – щоб гетьман пристав в підданство у турецького (султана) і дав йому поміч на венеціян. І писар Іван Виговський сказав йому, Іванові, що гетьман того турецького посланника хоче відправити з тим, що він у нього [себто султана. – *М. Г.*] в підданстві бути не хоче і людей йому на поміч не дасть; він сподівається царської ласки – що цар його пожалує і прийме з усім запорізьким військом під свою руку; коли ж його царської ласки не буде, то вже прийдеться йому робити як краще»[1129].

Хмельницький у переговорах з поляками не скривав того, що відмовно ставиться до турецьких пропозицій; в листі до Миколи Потоцького з 29 вересня [ст. ст.] 1651 р. він писав: «[...] коли навіть посол цісаря отоманського приїхав до нас з різними погрозами, аби, шукаючи його помочі, ми (в усім) з ним порозумівалися і тільки против Річипосполитої справу вели, ми тільки політикою [чемністю. – *І. К.*] його збували, і так я його з нічим відправив»[1130].

Поляки не довіряли запевненням Хмельницького: у королівській інструкції на сеймики з 4 грудня 1651 р. писано: «Турки не вірять,

---

[1128] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 461–465.

[1129] Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. С. 317; Далі дописка І. Крип'якевича: «Буц[инський], с. 127 – опозиція Гладкого і Гуляницького проти союзу з Тур[еччиною] («Летопис[ное] повеств[ование о Малой России...], с. 93)»; див.: Рігельман О. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. Київ, 1994. С. 211.

[1130] Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. С. 377.

щоб цей мир був тривкий – підбурюють козаків через різні особи, щоб його не дотримували»[1131].

Не вважаючи на те, що політичне становище України після берестецької невдачі і некорисного білоцерківського миру стало непевне, Хмельницький не втратив значення у Порти. Дивувалися цьому європейські дипломати. Польський агент, італієць Джірардіні, писав: «Хмельницький і тепер у давній шанобі у турків; Отоманська Порта так вірить у його могутність, що не можна їй цього розтолкувати навіть найкращими аргументами; Порта переконана в цьому, що Хмельницький і тепер тріумфує»[1132].

Хмельницький не втратив також значення і у другому таборі – ворогів Туреччини. В тому часі відновлюються знову спроби з боку Венеції використати запорізьке військо до війни проти турків, з'організувати козацькі походи на Чорне море. Посередником була знову Польща. Для польського уряду дуже принадна була думка пустити козаків на море і тим способом відвернути від Речіпосполитої небезпеку нової війни з Україною.

На цю справу перший повернув увагу сам Хмельницький, підчас білоцерківських переговорів. Козацькі посли у розмові з Потоцьким 26 жовтня 1651 р. висловили погляд, що поляки не повинні їм «боронити моря» і Потоцький визнав цю думку справедливою і написав про те до гетьмана[1133]. Тоді Хмельницький у листі до Потоцького від 9 жовтня [н. ст.] відписав: «Про морські човни зволиш в. м. допоминатися: як тільки дасть бог заспокоїти нам це [мир. – *І. К.*], почнемо домовлятися про це з в. м., бо є ще і старі, недороблені човни»[1134].

[1131] Stanisława Oswięcima Dyaryusz 1643–1651. S. 379; Далі закреслено машинописний текст: «Оскільки Хмельницький з свого боку не спішився підписувати союз з Туреччиною, то навпаки турецький уряд далі робив заходи, щоб приєднати Україну під владу султана. Очевидно, турецькі політики уявляли собі, що Хмельницький після берестецької невдачі і некорисного білоцерківського миру, не маючи ніяких певних союзників, буде примушений прийняти султанський протекторат».

[1132] Лист від 31 грудня 1651 р. (Жерела до історії України-Руси. Т. 12. С. 171–172); Далі дописано від руки: «XII.1651 султан повідом[ив] Яна Каз[имира] про прийняття в підданство Хм[ельницького]. – Буцин[ский], с. 128».

[1133] Grabowski A. Starożytności historyczne polskie, czyli pisma i pamiętniki do dziejow dawnej Polski. Kraków, 1840. T. 1. S. 318.

[1134] Michałowski J. Księga pamiętnicza. S. 646; Жерела до історії України-Руси. Т. 16. С. 137 (Документи Богдана Хмельницького. С. 227).

Справою морського походу зараз зацікавилася Венеція. Венецький посол у Варшаві, Кавацца, подав польському урядові заяву, що готов дати 100 тисяч флоренів, щоб підняти козаків на море[1135]. Ян Казимир дуже радо взявся посередничити в цьому, бо мав надію і для порожного польського скарбу добути дещо грошей з цього джерела. У Варшаві чекали нетерпляче вирішення Хмельницького, але він довго не давав відповіді, як здогадувалися, чекаючи на затвердження білоцерківського миру сеймом. Врешті при кінці квітня 1652 р. прийшов лист Хмельницького, але зміст його нам невідомий[1136]. У квітні появилися також чутки, що на морі були вже козацькі чайки[1137]. Але насправді з цих планів нічого не вийшло. Хмельницький не думав серіозно про те, щоб разом з поляками іти проти турків. Якщо він і підіймав цю справу, то тільки з політичних розрахунків, щоб приспати увагу польського уряду і могти добути більшу свободу рухів. Невдовзі польний гетьман Калиновський дізнався, що про плани чорноморського походу Хмельницький повідомив кримського хана[1138].

XI

З 1652 р. не дійшли до нас ніякі звістки про українсько-турецькі зносини. Але треба припускати, що ці зносини не перервалися, а продовжувалися далі, з огляду на політичні справи, що були важливі для обидвох сторін. Літом 1652 р. Хмельницький зірвав перемир'я з Польщею і під Батогом 2 червня розбив польське військо гетьмана Калиновського. Ця перемога підняла значення України у міжнародних відносинах – український народ скинув із себе важкі умови білоцерківського миру і знову став повним господарем на своїй землі. Зараз після цеї перемоги Хмельницький з військом пішов походом на Молдавію і присилував молдавського воєводу Василя Лупула виконати давну умову про шлюб Тимоша з Розандою. Шлюб відбувся 30 серпня 1652 р.[1139]. Як було вище з'ясовано, Порта неприхильно ставилася до близьких зв'язків між Україною та Молдавією – боялася, що молдавський воєвода занадто зросте

1135 Торрес, 24 лютого 1652 р. (Жерела до історії України-Руси. Т. 16. С. 139).

1136 Звіти Торреса від лютого, березня і квітня 1652 р. (Там само. С. 139).

1137 Там само. Т. 12. С. 173.

1138 Торрес, 22.V.1652 р. (Там само. Т. 16. С. 142).

1139 Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. С. 444 і далі, 479 і далі.

у силу – отже треба було цю справу в Константинополі вияснити. Що якісь українсько-турецькі переговори були в тому часі, видно із слів польського агента Джірардіні*, що Хмельницький є головним ініціатором союзу турків, татар, молдаван і козаків, та що все більш зв'язується з Туреччиною[1140].

Нові відомості про турецько-українські зв'язки маємо щойно з початку 1653 р. В лютому у Константинополь прийшла звістка, що через Силістрію переїздив посол від Хмельницького до Порти, і справді українське посольство приїхало до Константинополя – у складі чотирьох осіб, але хто саме, не знати[1141]. Посли домагалися допомоги проти Польщі, і дістали обітницю, що буде прислане військо з Силістрії, – за іншою звісткою тільки охотники, бо регулярних військ султан не хотів висилати[1142]. Папський нунцій Відоні, що перебував у Варшаві, писав, що турки цінять Хмельницького тому, що він має велике військо та що затримує польські сили, що могли б повернутися проти Туреччини[1143] .

Як Порта поставилася до шлюбу Тимоша з донькою Лупула, не знаємо. Мабуть, визнала фактичний стан, проти якого не могла нічого вдіяти. Але внедовзі ситуація в Молдавії стала ще більше складна. Частина молдавських бояр, невдоволена політикою Лупула, підняла проти нього повстання і вигнала його з країни і на молдавському князівстві посадила Стефана Георгіцу. Прогнаний Лупул повернувся за допомогою до Хмельницького. За наказом батька Тиміш Хмельницький з сильним військом пішов на допомогу своєму тестеві, при кінці квітня 1653 р. прогнав Георгіцу з Яссів і знову посадив Лупула у Молдавії. У війні проти Лупула брав участь валаський (мунтянський) воєвода Матвій Басараб: щоб пімститися на ньому Тиміш пішов проти нього у Валахії, але в битві під Терговиштем 27 травня 1653 р. був розбитий[1144].

Якраз в тому часі, підчас походу Тимоша на Молдавію і Валахію, до Константинополя приїхало нове українське посольство. Під

---

* Дописано над «Джустініані».

1140 Жерела до історії України-Руси. Т. 12. С. 183.

1141 Звіти Ренігера з 21 лютого і 9 квітня 1653 р. (Там само. С. 192, 194–195; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. С. 521).

1142 Ренігер, як вище.

1143 25 квітня 1653 р.: Жерела до історії України-Руси. Т. 16. С. 169.

1144 Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. С. 515, 526, 538.

безпосереднім враженням молдавської усобиці, посольство зустріло в Порті неприхильну зустріч. Проти всяких міжнародних звичаїв, султан наказав послів ув'язнити. Про це оповідав сам Богдан Хмельницький російському посланникові Фоміну: «Був мій гетьманський козак Іляш у турецького султана посланником, і турецький султан пімстився на гетьмані за неприязнь, що син його Тиміш Хмельницький воював волоську землю – той його посланник в турецькій землі був ув'язнений»[1145]. В іншій звістці ці посли, що їх султан «засадив і до гетьмана не відпустив», звуться Самійло і Жегун[1146]. Мабуть, про те саме посольство писав грек Фома Іванів з Константинополя 1 серпня с. с. 1653 р.: «Візир сказав козакам: Пощо приходили вони на Мультанську і Молдавську землю і поруйнували султанові краї? І ті відповіли, що винуваті ті, що прийшли на воєводу Василя [Лупула. – *І. К.*] і його прогнали, коли він не був відставлений султаном. Візир сказав їм, щоб вони більше туди не ходили, але ті "безстрашно" говорили, що за тих братів своїх, що пропали в тій війні, вони просять за одного по сто»[1147]. З цих недокладно поданих відомостей виходить, що між українським посольством і турецьким урядом прийшло до гострого непорозуміння – та що українські посланники рішуче поставилися до турецьких закидів.

Точніші відомості маємо про українське посольство, що було в Константинополі у червні 1653 р. Австрійський посланник Ренігер записав 12 червня, що прибули козацькі посли і привезли з собою закованого польського шляхтича, як дарунок для султана. Їх бажання торкаються двох справ: щоб турки вислали до Польщі посла з заявою, що вони підданці султана, щоб Польща не нарушувала їх, бо Туреччина виступить в їх обороні; і друге, щоб султан заборонив ханові руйнувати українські землі, як вертається з походу[1148]. У звіті з 19 червня Ренігер писав, що посли не були ще на авдієнції. Привезений посольством бранець – це видатний польський сенатор і радник; привезли з такою метою, щоб він власними устами виявив у Порті міри, секрети і плани Польщі, яка склала союз з Трансильванією і Валахією проти козаків і татар, а якщо переможе їх, думає з'організувати

[1145] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 506.

[1146] Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. С. 534.

[1147] Там само. С. 535.

[1148] Жерела до історії України-Руси. Т. 12. С. 229.

«конфедерацію» проти Порти. Ренігер здогадувався, що бранця підставив молдавський воєвода Лупул, щоб підбурити Порту проти Трансильванії і Валахії[1149]. Врешті у дальшому звіті Ренігер повідомлював, що козацькі посли мали авдієнцію у великого візира, 19 червня. Їх прийняли погано і тільки при відправі дали їм «кафтани». Кажуть, що шляхтич, якого вони привезли, – це звичайний слуга і не знає ніяких політичних секретів. Порта вимагає від козаків данини, вони на те не погоджуються і на тому розбиваються переговори[1150].

Про українсько-турецькі зв'язки того часу оповідає дещо також грек Фома Іванів в листі з Константинополя 1 серпня с. с. 1653 р.: «З часта приїздять сюди козацькі посли від гетьмана Хмельницького, і тут турки цих послів дуже шанують і обдаровують, бо мають перед ними страх і просять їх приязні. Також і турки посилають до гетьмана послів, і тепер знову послали посла з тим, щоб [козаки. – *М. Г.*] взяли Камінець і віддали султанові. Також добиваються від нього, щоб він давав постійну данину, а гетьман їм відповів: Я города дати не можу, ані якої данини, бо не маю богатої держави, як інші: угорський або мунтянський, – тільки воєнний люд, і коли султанові знадобиться, вони будуть готові йому в службу, а на Чорнім Морі ніякої шкоди робити не будуть»[1151].

Із звіту австрійського посланника у Туреччині дізнаємося, що послом на Україну, про якого згадує Хома Іванов, був знову Осман-чауш, він вернувся до Константинополя 8 липня 1653 р.[1152]. Про листи турецького уряду до Хмельницького, про відповідь гетьмана і взагалі про хід переговорів не знаємо нічого точнішого. Але з дальших вісток виходить, що головним предметом дискусій був план українсько-турецького договору. Разом з Османом приїхало до Константинополя українське посольство у складі 16 осіб. Австрійський посланник подає свої інформації. Порта впевнила послів, що ханові дано наказ помагати Україні, а в Силістрії дозволено охотникам іти до козаків, але війську не дозволено іти з турецькими прапорами, бо це привело б до розриву з Польщею. У справі данини український уряд вже не заперечує і обіцює давати 40 000 таларів

1149 Жерела до історії України-Руси. Т. 12. С. 232.

1150 Там само. С. 230.

1151 Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. С. 468, 535.

1152 Звіт з 12.VII.1653 р. (Жерела до історії України-Руси. Т. 12. С. 238).

в рік, але аж після війни – але турки не довіряють. Хан розсварився з козаками і Порта має між ними посередничати[1153].

Як видно із вище приведених звісток, зв'язки між Україною і Туреччиною у 1653 р. були доволі жваві. Безперестанно ішов обмін посольствами. Сміліва політика, яку Хмельницький повів був у Молдаві, викликала невдоволення Порти, але одночасно підняла значення України. Турки бачили силу Хмельницького, лякалися його і тому його шанували. Він далі жадав допомоги татарських і турецьких військ, і Порта забезпечувала Україні – принаймні формально – цю допомогу. Одночасно турецькі політики проводили далі свій план – притягти Україну під владу султана. Але Хмельницький не поспішав, і велися безконечні переговори, на яких умовах має бути складений українсько-турецький договір.

Яким способом зліквідовано остаточно українсько-турецьке непорозуміння у молдавській справі, це вияснюють листи візира Азем-Могамеда і румелійського паші Сіяуша з червня 1653 р. Азем-Могамед повідомлював, що зміст листа Хмельницького передав султанові «[...] і все про вашу щиру діяльність володаря свойого повідомлювати не вмовкаємо». Висказував задоволення частими посольствами з України: «А від вас, друга нашого, посли приходять і відходять». Головний зміст листа торкався молдавської війни. Візир з доганою висловлювався про участь у ній Тимоша Хмельницького: «Ця справа спричинила гнів нашого володаря, що син твій з військом [увійшов] у ці держави, коли вони перечаться з собою», та що «син твій у Валахії деяких непристойних діл накоїв». «А ти, певний друже наш, [...] знаєш, що наш великий самодержавний володар – грізний володар; всі піддані його мають над собою страх і перебувають під його наказами і послусі до останньої людини; про це вам відомо. А без його, великого володаря, наказу ніхто не може увійти в його володареву отчину [...]. І ти повинен цього листа зрозуміти, бо ви увійшли у підданство такого великого володаря і повинні володарську честь оберігати і... виконувати володареві накази... І якщо підете цим шляхом і будете мати над собою блаженний страх, вам день за днем буде побільшуватися честь перед іншими нашими підданими. [...] І ви повинні своє військо держати кріпко і наказати не входити у держави нашого володаря [...]». Далі візир

[1153] Там само.

повідомлював, що військову у Добруджі і татарам «з тої сторони» (на північ від гирла Дунаю) наказано дати Хмельницькому допомогу. Також ханові наказано «не один раз» допомагати. «А ви повинні про те знати і свойого сина забрати до себе»[1154]. Отже, тон листа був чемний, візир ставився до Хмельницького, як до друга Порти. Турецький уряд рішився не загострювати справи.

Румелійський паша Сіяуш у своїому листі повідомлював гетьмана, що мав наказ іти на підмогу на кордон (у Бабатаг), але перешкодила йому молдавська війна – а тепер ще не дістав доручень, що йому далі робити; просив давати інформації[1155].

Турецьке посольство, що привезло Хмельницькому ці листи, очолював Мегмет-ага-чауш[1156]. Він приїхав на початку червня 1653 р. – Хмельницький був тоді у поході проти поляків і приймав посла, мабуть, в Барі, а далі відіслав його до Умані.

Про це посольство військовий писар Іван Виговський так оповідав путивльському вісникові Яцині: «У гетьмана був посол від турецького царя і дари великі від царя привіз, і гетьман дари прийняв [...], а я дарів не брав і сказав послові: "мені за такі великі дари такому великому цареві не відслужити". І пише цар, і посол в посольстві говорив, щоб гетьман з військом запорізьким був під його рукою і служив йому, турецькому цареві; і гетьман того турецького посла відпровадив до Умані, тому що чекає ласки від праведного государя, а турецькому цареві манить»[1157].

Дещо пізніше Виговський інформував про те саме російських послів Матвеєва і Фоміна: «Прислав султан до гетьмана свого посла Магмет-агу чауша з грамотою і з великими дарунками; в грамоті

[1154] Акты ЮЗР. Т. 3. С. 493–494.

[1155] Там само. С. 493.

[1156] Про це посольство збереглися різнородні відомості: 1) Звіт путивльського вістуна Яцини з 3.VI.1653 р. (Акты Московскаго государства. Санкт-Петербург, 1894. Т. 2. С. 325–327; 2) Звіт Матвеєва і Хомина з 13–29.VI (Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. С. 536–537; 3) Польські авізи з червня і липня (Там само. С. 551); 4) Оповідання сєвського архімандрита з 26.VI (Там само. С. 535); 5) Оповідання козаків в Торі 14.VI (Акты Московскаго государства. Т. 2. С. 328); 6) Оповідання густинського ігумена в Путивлі (Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. С. 535); 7) Звіт Доні з 7.VII (Там само. С. 556); 8) Оповідання люблінського ігумена С. Попеля з 12.VI (Там само. С. 558–559).

[1157] Акты Московскаго государства. Т. 2. С. 325.

написано, щоб гетьман був його підданим – тоді він учинить його великим (знатным) чоловіком. Прислав корону, шаблю, булаву, бунчук і кафтан. У всім обіцяв поміч гетьманові і війську Запорізькому: буде в братстві, не так, як кримський хан, ніякої тісноти не буде чинити». Далі Виговський доповів ще, що султан присилав з тим, «чи не потрібно йому турецького війська на короля і панів-раду? Коли потрібно, то султан звелить силістрійському баші, щоб післав на сей бік Дунаю сто тисяч війська»[1158].

Густинський намісник Євфимій у Путивлі так передав зміст посольства: «[...] щоб гетьман дав султанові Камінець і був під його рукою, а він за те шле йому в поміч 10 тисяч яничар з силістрійським башею»[1159]. Польські розвідчики добули відомості, що Порта жадала «піддання тих країв, котрі стільки разів цісарові обіцяв, і нагадуючи про харач»[1160].

Люблінський намісник передавав російському послові Репніну ширші інформації: «Прислав турецький султан до Хмельницького чауша про те, щоб він, коли вже обіцяв бути у султана в підданстві, то нехай на то зложить присягу; і об'явив йому статті, як султан держатиме Хмельницького з військом. Насамперед має він, як обіцяв – здобути і віддати султанові Камінець Подільський. А на себе наложити дань, дати на то письмо, і нинішнього року зібрати й прислати дань за перший рік. Дани тої положив султан на Хмельницького, за попередньою умовою, на рік 10 тис. зол. червоних, тисячу волів і 10 тис. овець. А султан пришле йому в поміч на поляків і на Литву кримського хана з усіма людьми і своє турецьке велике військо»[1161].

З цих різних вісток, які маємо про посольство Мегмет-аги, виходить, що турецька дипломатія далі уперто намагалася наклонити Хмельницького піддатися владі султана – для цеї мети Порта не жалувала ні багатих дарів, ні обітниць, щоб гетьманові змалювати це видатне становище, яке він мав добути як турецький вазаль. У переговорах мала бути вирішена справа гарачу: уперше стрічаємо конкретну вістку, якої саме данини вимагали турки. Але мало правдоподібне виглядає те, немов Порта жадала для себе Кам'янця.

[1158] Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. С. 536.

[1159] Там само. С. 535.

[1160] Там само. С. 551.

[1161] Там само. С. 558–559.

Турецькі пропозиції були передані під наради старшини запорізького війська. Де і коли відбулася ця рада, певно не знаємо, може в Білій Церкві, коли Хмельницький вертався з фронту. У розмовах з Матвієвим і Фоміним Виговський дав такі інформації: «Була у гетьмана рада з усіма полковниками, щоб піддатися турецькому султанові, і всі полковники висловилися за те, щоб піддатися – окрім тільки київського полковника Антона Ждановича. А я гетьманові й полковникам сказав: "Нехай хто хоче, піддається туркові, а ми поїдемо служити государеві християнському, і всім козакам вашу раду скажемо, як ви забули Бога, що таке робите". Гетьман за те мене хотів скарати на смерть. А я, побачивши, що мені загрожує, повідомив своїх приятелів, щоб вони все військо про се оповістили, а військо, довідавшися, почало говорити: "Всі помремо за Виговського! Окрім нього ніхто не сміє нічого сказати татарам". Тоді гетьман, довідавшися про се, прислав по мене і почав говорити: "Чому не піддатися турку?" А я сказав: "Ти мене ось що спитай: як бісурмени запанували над греками, вони їм дали всяку волю, і в їх богацтві ніяких насильств не чинили, поки вони наповнилися бісурменами; а як наповнилися – бачиш, яке гоненіє християнам?" І гетьман, вислухавши мене, став знову до мене добрий, а київського полковника Антона Ждановича послав до короля і панів-рад»[1162].

Про ці наради поляки добули такі відомості: Хмельницький «зложив нараду – що далі робити, а то з тої причини, що прийшли до нього посли від Порти, жадаючи піддання тих країв, котрі стільки разів цісарові обіцяв, і нагадуючи про харач. Чернь почала на то кричати і домагатися загальної ради в тій справі (брати цю пропозицію до спільної наради з собою). Тому, хоч сам (Хмельницький) з Джелалиєм і з іншою присутною старшиною пристав на те, щоб і присягу турецькому цісареві зложити, і краї віддати, і харач заплатити, але що чернь почала тому всьому противитись, бажаючи краще зверхність давнішого панства, аніж поганську неволю, мусів Хмельницький черні попустити і згодився на те, щоб вислати до короля посла – просити милосердя. [...] а турецьких послів чи то затримано до пізнішої декларації, чи то їх Хмельницький відправив – мабуть, щоб чернь їх з ним разом не порубала»[1163].

[1162] Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. С. 555–556.

[1163] Там само. С. 551.

Секретар польського короля Доні передавав такі відомості: «Хмельницький в порозумінню з найбільш довіреними полковниками зробив турецькому султанові пропозицію, що він піддається йому з усім, всі зложать йому присягу і даватимуть дань. Не скликавши за весь час повстання генеральної ради, а правлячи своєю головою або за радою тісного гуртка, – а масі козацькій представляючи справи так, щоб утримати її в розпочатім повстанню, – в сій справі був він змушений оповістити про свої переговори з Отоманською Портою загальним зборам (властиво: загал нації, всенародні збори). Але тут стрів таку опозицію (властиво: труднощі в здійсненню), що був змушений з своєю партією покоритися більшості і замість піддатися в послух і волю султана, післати свого посла до й. вел. (короля) – просити пробачення»[1164].

Далекий відгомін оповідань про цю раду знаходимо у козацьких промисловців на Тору у Слобідщині: турецький цар прислав посла до гетьмана, закликаючи його з усім військом піддатися під його руку, але гетьман того йому відмовив. Він збирав козаків на раду («круг») і питався, котрої землі цареві або королеві поклонитися, щоб прийняв їх «у своє царство». І полковники на раді сказали, що вони хочуть піддатися православному государеві, а невірним царям, ні королям служити не хочуть[1165].

Всі приведені вище оповідання про раду у турецькій справі виявляються неповні і тенденційні. Про хід нарад дійшли до нас тільки фрагментарні відомості. Турецькі пропозиції обговорювалися дуже основно. Це був важкий момент в житті України, коли народ останніми силами захищався від польської агресії і треба було вирішити остаточно питання, де шукати допомоги, з котрим із сусідів зв'язатися. З оповідань видно, що між старшиною були три партії: одна прихильна союзові з Туреччиною, очолена полковником Джалалієм, друга, що бажала переговорів з Польщею – під проводом полковника Ждановича, і третя – найсильніша, що всю надію покладала на Росію. Між партіями ішла боротьба, котра з них переможе. Цей факт, що на раді рішено вислати посла до польського короля, поляки розуміли так, ніби то Україна знову хоче піддатися під польську владу. Але насправді це був тільки дипломатичний хід, щоб затримати наступ

[1164] Там само. С. 556.

[1165] Акты Московскаго государства. Т. 2. С. 328.

польських військ на Україну. Не могло бути й мови про те, щоб народ погодився на польську окупацію. Народні маси – рядове козацтво і селянство – мали єдину орієнтацію – на «православного государя» – на Росію. З цими настроями повинна була рахуватися старшина.

За російською орієнтацією ішов також і Хмельницький. Виговський невірно і тенденційно змалював перед російськими послами справу так, немов би Хмельницький був беззастережним прихильником союзу з Туреччиною, і щойно він, Виговський, переконав гетьмана про шкідливість цих зв'язків. Насправді Хмельницький залишився вірний своїм поглядам, з якими виступав ще з 1648 р., – що Україна повинна приєднатися до Росії. І тільки в такому випадку, коли б Росія не захотіла дати допомоги Україні, – він прихилявся до союзу з Туреччиною, уважаючи його крайним злом для України. Ці справжні погляди Хмельницького знав добре і Виговський і говорив про них путивльському вістунові Яцинові: «[...] гетьман того турецького посла відправив до Умані, бо чекає змилування правдивого царя, а турецькому цареві манить. Жде гетьман своїх посланців: чи не принесуть вони правдиву і повну государеву милость, чи не скаже нам, війську запорізькому бути під своєю високою рукою. Коли ж повна государева ласка до нас з нашими посланцями не прийде, прийдеться нам бути слугами і підданцями турецького царя. Буде це за гріхи наші і по неволі, а нам не обійтися без царя»[1166]. Те саме говорив і сам Хмельницький Яцинові: «[...] чекають до себе і до всього запорізького війська царської ласки, ждуть своїх посланців[1167] – та бачу я те, що царської ласки я до себе не діждуся, що не вийти мені з рук бісурманських невірних. За гріхи мої це діється, доводить мене Бог бути під владою і слугою невірного царя»[1168]. Ці слова гетьмана Яцин переказав до Москви[1169].

Ці слова вияснюють справжнє становище Хмельницького, якого не знали ані поляки, які думали, що він прихиляється під владу польського короля, ані інші сучасники, які вважали його щирим прихильником Порти. Насправді ж вся увага Хмельницького була звернута до одної мети: привести до союзу України з Росією. Цей

[1166] Акты Московскаго государства. С. 325–326.

[1167] Послами до Москви були Бурляй і Мужиловський.

[1168] Акты Московскаго государства. Т. 2. С. 325.

[1169] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 1–4, док. 1.

союз ішов по лінії прагнень українського народу та виходив із глибоких переконань самого Хмельницького. Виходячи із цієї основної платформи своєї політики, Хмельницький укладав також і свої відносини до Туреччини.

Турецький посол Мегмет-ага, як вище згадано, був відісланий до Умані і перебував там майже місяць. І його вже не закликали на авдієнцію до гетьмана. В цьому часі вернулися з Москви посли запорізького війська Бурлій і Мужиловський, що їздили переговорювати про приєднання України під царську руку. Вони не добули ще формальної згоди російського уряду на це приєднання, але привезли певні відомості, що ця справа вирішена корисно для України. Одночасно приїхали і російські посли, Матвеєв і Фомін, і також дали запевнення гетьманові, що готовиться розрив з Польщею і приєднання України. Ці вісті остаточно розв'язали Хмельницькому руки. Він уже не потребував оглядатися на Туреччину, бо мав запевнену підмогу Росії. Тоді вирішено і турецьке посольство відправити. Хмельницький рішився не говорити більше з Мегмет-агою. До Умані поїхав сам Виговський і відправив посла[1170]. Це була дипломатична зневага, що посла не допущено на прощальну авдієнцію до гетьмана. Хмельницький зробив це, мабуть, тому, щоб віддячити султанові за те, що українських послів приймав неприхильно і один з них був навіть арештований.

XII

В січні 1654 р. була складена у Переяславі умова про приєднання України до Росії. Це була подія історичної ваги, що вирішила майбутнє України. Український уряд для боротьби з Польщею мав уже певного союзника, що міг підпомагати його і військовими силами, і у міжнародних відносинах. Переяславська умова мала також великий вплив на відносини України до Туреччини. Оскільки перше у дипломатичних комбінаціях Порта могла стояти на важливому місці, як союзник України проти Польщі, то тепер вже роль її ставала далеко менша. Маючи запевнену допомогу Росії, український уряд не потребував уже рахуватися з Портою. Тому природним наслідком переяславської умови було те, що відносини між Україною і Туреччиною стали рідші і холодніші.

[1170] Оповідання Виговського Матвеєву і Фоміну: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. С. 536–537.

Вістки про приєднання України до Росії зробили велике враження в Константинополі. Турецькі політики спершу не вірили цим чуткам. Довгий час чекали на нових послів від Хмельницького. Грек Іван Миколаїв писав у травні 1654 р.: «У них була чутка, що іде до султана посланець Хмельницького і вони чекали його з радістю, – може той посол прийде з тим, щоб султан прийняв козаків у своє підданство, – і це виявилося брехнею»[1171]. Агент Виговського 11.XI.1654 р. доносив, що султан наказав ханові «присягнути, щоб доставив йому Х[мельницьк]ого живого разом з усіми людьми»[1172].

Приєднання України до Росії підняло надії поневолених балканських народів на визволення з турецького ярма. «А греки за те бога молять, щоб бог з'єднав християнство в одне і щоб їм бути блаженним християнським государем і того чекають: як государеві ратні». [...][*]

Сіяуш повідомив також, що давніший великий візир неприхильно ставився до бажань козаків, але новий візир буде іти за порадами його, Сіяуша, і можна сподіватися, що бажання гетьмана сповняться[1173]. І справді сам візир, Азем, прислав листа Хмельницькому – але він не зберігся.

Послом від Порти був[**] Шагин-ага. Хмельницький про це посольство повідомив російського воєводу Бутурліна: «24 березня [ст. ст. 1655 р.] приходив до нас великий посол Шагін-ага з обітницями своїми поганськими, вимовлявся, що татари без їх відома приходили в допомогу ляхам і нас воювали; але ми їх обітницям не віримо»[1174].

Цим посольством Туреччина обновила свої зв'язки з Україною. Богдан Хмельницький вирішив утримувати добросусідські відносини з Портою, головно, щоб через Константинополь впливати на нового кримського хана Мегмет Гірея, що увійшов у союз з Польщею і висилав татар нападати на українські землі.

1171 Акты ЮЗР. Т. 8. С. 380.

1172 Буцинский П. О Богдане Хмельницком. С. 189. Речення дописане від руки.

1172 Текст переривається; у машинописі бракує одного аркуша (арк. 71).

1173 Акты ЮЗР. Т. 14. С. 562–564.

1173 Далі закреслено: «Шагал чи».

1174 Акты ЮЗР. Т. 14. С. 561.

У квітні приїхали до Туреччини нові українські посли Роман Жданович і Яків Челебей*. Посли чогось то не поступили по дорозі до Сіяуша, і він дуже жалувався на те у листі до Хмельницького[1175].

У листі до султана Хмельницький жалувався на кримських і ногайських татар, що вони, забувши про давню приязнь, увійшли у союз з поляками і воюють Україну, міста палять, пустошать і руйнують; нехай султан велить їх стримати, бо як не стримає, то нехай не жалується на козаків, що вони свої кривди татарам віддячать[1176].

Порта була дуже вдоволена тим, що український уряд знову почав переговори, і послів прийнято з великими почестями, куди краще, як польське посольство[1177]. Все повторювалися чутки про те, що козацькі чайки готовляться на Чорне море[1178], і турки намагалися утримати добрі відносини з Україною.

Головне бажання Хмельницького – вплинути на хана, щоб він не ставився вороже до козаків, – зараз було виконане: до Криму вислано спеціального чауша з султанською грамотою Мегмед Гіреєві[1179]. Українські посли також заступалися за Лупула, що тоді сидів ув'язнений у Константинополі, і вимагали, щоб султан повернув йому молдавське воєводство, а принайменше визволив з тюрми. Ці заходи мали деякий успіх і великий візир почав ставитися краще до Лупула[1180]. Хмельницький доручив також послам продовжити переговори про складення договору про дальші сусідські зв'язки між Туреччиною та Україною. На жаль, цих доручень не знаємо в достовірній формі, а тільки з листа візира[1181] і з відповіді султана

---

* Спочатку було написано: «нові українські посли, яких знаємо самі імена, Роман і Яків, без прізвищ».

1175 Жерела до історії України-Руси. Т. 12. С. 317–318.

1176 Кримські справи 1655 р. (Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 2. С. 1064–1065).

1177 Звіти Ренігера з 18.V і 3.VI.1655 р. (Жерела до історії України-Руси. Т. 12. С. 313–314, 349).

1178 Акты ЮЗР. Т. 8. С. 380; Жерела до історії України-Руси. Т. 12. С. 346.

1179 Кримські справи 1655 р. (Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 2. С. 1065).

1180 Жерела до історії України-Руси. Т. 12. С. 314, 349.

1181 Буцинский П. О Богдане Хмельницком. С. 190–191.

на листа Хмельницького*. Цей лист із датою вересня 1655 р. зберігся в архіві колишнього міністерства закордонних справ у Москві у польському перекладі, а з нього свій переклад дав М. Костомаров у статті «Богдан Хмельницкий данник Оттоманской Порты». Зміст листа такий**:

«Посли ваші, Роман і Яків, принесли нам поклін і віддали листи ваші, які дбайливо перекладені, високим моїм візиром віддані мені і прочитані при всім моїм сенаті і при мені. В листі*** ви повідомляєте, що Мегмет Гірей хан з'єднався з ляхами і, крім того, з різними людьми нашої землі, з волохами і уграми і воював проти вас, нарушивши свою присягу, а також повідомляли, [що] ви, бачучи довкола себе стільки ворогів****, були примушені визвати до себе Москву у поміч. Все-таки ви прибігли до нас, щоб ми вас під руку нашу і під оборону прийняли, згідно з давним листом (вашим). Ми вас, як вірних і прихильних слуг наших, під оборону нашу беремо і обіцюємо помагати вам проти кожного вашого неприятеля. Перше мій візир***** не відчиняв до мене дверей послам вашим, але тепер вирозумівши (достовірно) з листа вашого*, післали ми в усі наші землі, щоб всі про те знали і, не подаючи в. милості** ніякої причини до незгоди, жили з вами у дружбі, і рук проти вас не підіймали. По всім моїм землям ми оповістили, що запорізьке військо перебуває під нашою рукою, визнаючи вас перед усіма найбіль[ше]

---

* Фразу «з листа візира» дописано на полях; далі конспективно дописано вставку для доопрацювання матеріалу: «Лист візира (Буц[инський], с. 190–1) – дати пов[ний] текст: а) посли Жд[анович] і Чел[ебі] були у султ[ана] і «учинились у поддан[стві]» (Хм[ельницький] «об'явив про холопств[о]»); б) поміч хана; в) долуч[ив:] не будуть мор[ем] і суход[олом]; г) вислані тур[ецькі] посли; д) не пускати на море; е) бути в підданстві – [одне слово нерозб.]; є) не буде війни з Кр[имом], Білг[ородом], Добр[уджею]».

** Дописка І. Крип'якевича на полях: «NB переклад Буцин[ського] с. 192 в дечому повніш[ий]».

*** «листи ваші, які дбайливо перекладені, високим моїм візиром віддані мені і прочитані при всім моїм сенаті і при мені. В листі» дописано над «віддали грамоту, в якій ви повідомляєте».

**** Замість «а також повідомляли, [що] ви, бачучи довкола себе стільки ворогів» спочатку було написано «і ви, бачучи довкола себе ворогів».

***** Над рядком дописано: «мої везир».

* Над рядком дописано: «ваш лист».

** «в милості» дописано «вам».

вірними* і прихильними слугами моїми». Далі султан закликає Хмельницького, щоб тримав твердою рукою свої війська, щоб вони ні морем, ні суходолом не входили у султанські землі; щоб подбав, щоб московські козаки не нападали на турецьку державу, а як хто хотів би воювати, «ви були готові з військом іти на нього». З свойого боку султан обіцював допомогу проти ворогів України.

«Для більшої віри і достовірності ви зажадали від нас присяги, і присяга наша є така: насамперед клянемося** тим, хто створив з нічого*** землю і небо, і нас усіх, під рукою якого ми всі живемо – клянемося**** і всіма пророками, яких визнаємо як ми, так і ви; хай вони на тому світі стануть свідками на те, що я з усею моєю державою хочу зберегти мою присягу. Ви також, гетьман Богдан Хмельницький з усім військом запорізьким, присягу свою принесли нам на те, що будете нам вірними і прихильними слугами, – як і ми присягу свою вам принесли, що будемо вас мати вірними і прихильними своїми слугами; і так, ви нам вірте, що ми вас за вірних слуг своїх маємо, а ми будемо вірити, що ви бажаєте бути нашими вірними слугами». Далі султан закликає гетьмана, щоб жив у згоді з ханом, з молдаванами, волохами і уграми. Разом з українськими послами султан посилає свойого Шагин-агу і через нього передає Хмельницькому шість кафтанів, «які прийміть прихильно і не забувайте нас». «Бо як ми читаємо ці чотири книги, Мойсеєм нам подані, на яких і присягу нашу принесли, то ваше посольство сьогодня закінчилося, і раз присягнувши, треба багато літ жити у дружній згоді»[1182].

Султанський лист своїм змістом викликає зачудування. Султан виразно заявляє, що з обидвох сторін був заприсяжений договір: «Ви також, гетьман Богдан Хмельницький з усім військом запорізьким, присягу свою принесли нам на те, що будете нам вірними

---

* Замість «ми оповістили, що запорізьке військо перебуває під нашою рукою, визнаючи вас перед усіма найбіль[ше] вірними» спочатку було написано «я оповістив, що запорізьке військо перебуває під моєю рукою, визнаючи вас більш за всіх інших – вірними».

** Дописано над «свідчимося».

*** «з нічого» дописано над рядком.

**** Дописано над «свідчимося».

[1182] Костомаров Н. Богдан Хмельницкий данник Оттоманской Порты. *Костомаров Н. Собрание сочинений*. Кн. 5. Т. 14. С. 611–612. Дещо відмінний, неповний переклад: Буцинский П. О Богдане Хмельницком. С. 192–193.

і прихильними слугами, – як і ми присягу свою вам принесли, що будемо вас мати вірними і прихильними своїми слугами [...]». Отже, Богдан Хмельницький з запорізьким військом вступив у вазальні відносини супроти турецького султана... Як же цю подію погодити з усею тогочасною політикою Хмельницького: він же довгі роки підготовляв союз України з Росією, у переяславській умові в січні 1654 року осягнув своє прагнення, виявляв з усім українським народом задоволення цим фактом, добре розумів, що приєднання України до Росії рятує Україну від поневолення Туреччиною – і несподівано в 1655 р. погодився стати турецьким вазалем. Це таке протиріччя, що ніяк його не можна прийняти. Треба критично роз[і]брати джерело, з якого дізнаємося про цю неймовірну подію – султанський лист з вересня 1655 р.

Як вище згадано, цей лист зберігся у старому польському перекладі, яким користувався Костомаров. Давні переклади бували дуже неточні: старі перекладчики не мали філологічної освіти і перекладали малозрозумілі орієнтальні документи навздогад, не дуже пильнуючи того, щоб всі слова і фрази перекласти вірно. Які помилки мали давні переклади, вистарчить порівнати старий переклад з XVIII ст. листа султана Могамеда з березня 1651 р. з новочасним науковим перекладом – обидва друковані в «Памятниках...» т. I–II. Так само можна думати, що і переклад султанського листа з 1655 р. може бути помилковий, що зміст його не у всьому вірно переданий.

Далі треба взяти під увагу стилістику турецьких листів – взагалі орієнтальний спосіб вислову. Орієнтальна мова незвичайно квітчаста, витієвата, повна незвичайних фраз, висловів і порівнянь. Прості і звичайні думки в орієнтальних листах висловлюються якось незвичайно круто і незрозуміло. Тому навіть добросовісний перекладчик не все умів справитися з перекладом і передавав деякі місця оригіналу невірно.

Врешті треба нагадати і «правдомовність» турецьких листів, на що ми звернули увагу вже давніше: що турки невірно, тенденційно передавали вислови чужих листів – вкладали в них те, що їм було бажано.

Виходячи з таких міркувань, треба критично поставитися і до султанського листа 1655 р. – до тексту, в якому він до нас дійшов. Переклад листа, який мав у руках Костомаров, був невірний: він

передає не те, що було справді в листі*. В листі ішла мова про *проект* присяги на договір, а перекладчик передає так, немов то присяга вже була складена. Це видно ясно із першої фрази листа, де згадується присяга: «Для більшої віри і достовірності ви зажадали від нас присяги, і присяга наша є така: насамперед клянемося тим, хто створив з нічого землю і небо» і т. д. – Тут цілком очевидне, що султан інформує гетьмана, як буде виглядати текст мусульманської присяги. Що це справді так, то виходить із дальшої фрази: «свідчимося і всіма пророками, яких визнаємо як ми, так ви» – тут ще більш яскраво виходить, що це для інформації гетьмана, щоб він не лякався, що прийдеться йому присягати на пророків, яких і він визнає. Коли так взяти справу, то вже видно, що в дальшому тексті є помилка перекладчика. Він перекладав: «Ви також, гетьман Богдан Хмельницький з усім військом запорізьким, *присягу свою принесли* нам» – а в листі, мабуть, стояло: «*присягу свою принесіть*», або щось інше в тому ж змислі. Так само і на кінці листа, мабуть, невірно передана фраза про Мойсеєві книги, «на яких і присягу нашу принесли».

Отже, аналіз листа виявляє, що польський переклад його був неточний, – що просто перекрутив дійсний зміст. Що наш здогад про те, що у султанському листі йшла мова тільки про проект присяги на договір, не про заприсяження договору, вірний, на це доказом може послужити те, що в ніяких інших [джерелах] нема найменшої згадки про складення українсько-турецького договору. Якщо такий договір був би складений, це певно звернуло б увагу дипломатів у Константинополі і вістка про договір знайшлась би у звітах європейських посланників, хоча б у звіті австрійського посланника, що все посилав своєму урядові дуже докладні відомості про українські посольства до Порти. Так само знали б про те польські шляхетські політики, які шукали пильно всього, що могло б скомпромітувати зненавидженого ними Хмельницького. Тим часом ніде ніякої звістки про таку сензаційну для дипломатії подію – немає.

Навпаки, можемо ствердити, що Богдан Хмельницький у тому часі не тільки не думав про який-небудь тісний союз з Туреччиною, але навіть передбачував можливість війни проти Туреччини.

---

* Далі закреслено: «Це видно із першої фрази уступу про присягу: “Для більшої віри і достовірності ви жадали від нас присяги, і в [...]”».

В жовтні 1655 р., тобто в часі, з якого походить султанський лист, Хмельницький, разом з союзним російським військом перебував під Львовом. Звідси він вислав свойого посла, грека Данила, у посольстві до шведського короля Карла X, і для цього посла складено інструкцію, які справи він має з шведським королем обговорити. В цій інструкції читаємо таке:

«Козаки не можуть існувати без війни, і після закінчення цеї війни з Польщею, просять вашу королівську величність іти проти турків, визволити силу християн від цеї неволі; треба скласти ясні умови як з Москвою, так з іншими державами, що приєднаються, щоб кожний був забезпечений що до своєї участі у цій справі. Коли це буде зроблено, рушимо нашими суднами, а ваша кор[олівська] вел[ичність] суходолом, і таким способом виникне недовга і легка, ще невидана війна. Вже з давного часу бажали ми підняти цю війну, ще під впливом намов венеціян, але перешкоджувала війна з Польщею, бо ми не довіряли королеві Казимирові, що нераз нарушува[в] обіцяний мир»[1184].

Ця інструкція свідчить ясно, що Хмельницький залишився вірний своїм давним переконанням – що треба звести війну з Туреччиною. Довгі роки всю силу і енергію забирала йому війна з шляхетською Польщею: але як тільки ця війна закінчилася і польські війська залишили Україну, Хмельницький зараз вернувся до давних своїх планів – з'організувати великий союз європейських народів проти музульманського світу. В інструкції згадано про участь Росії у цій війні – Хмельницький розумів гаразд, що тільки з допомогою російського народу Україна зможе перемогти ненависних «бусурмен».

До Туреччини, певно, доходили чутки про ці плани Хмельницького. Туреччина не довіряла Україні і почала прихилятися до Польщі. На початку 1656 р. До Польщі приїхав турецький посол[1185].

Але зрештою зв'язки між Туреччиною і Україною не перепинилися. Для обидвох сторін потрібні були добросусідські відносини: для Порти, щоб зберегтися від козацьких походів на Чорне море, – для України, щоб за допомогою Туреччини забезпечитися від нападів кримських татар. Час до часу турецькі посли приїздили на Україну, а українські посольства відвідували Константинополь.

[1184] Архив ЮЗР. Т. 6. Ч. 3. С. 91.

[1185] Жерела до історії України-Руси. Т. 12. С. 369, 392.

Так, в січні 1656 р. був у Чигирині турецький посол – згадує про нього київський митрополит Косів[1186]; але в яких справах приїздив посол, не знаємо.

На початку 1657 р. до Чигирина двічі приїздили турецькі посланники – оповідає про них австрійський агент Маріанович у своїх записках[1187]. У березні 1657 р. був висланий до Туреччини як посол чигиринський отаман Лаврин Капуста. Він приїхав до Константинополя 29 квітня, але авдієнції у султана добився щойно 22 травня. Зберігся висланий з ним лист до помічника начальника яничарів, якого прошено, щоб допоміг послові у султанському дворі[1188]. Між іншими справами він інформував султана про австрійське і польське посольство, що приїздило до Чигирина. Дня 5 червня Капуста дістав прощальну авдієнцію. Знаємо зміст листа, який вислано від Порти до Хмельницького: турецькі політики вітали порозуміння запорізького війська з ханом, обіцювали, що вишлють листа до хана, щоб перебував у добрих зв'язках з Україною, просили, щоб козаки не висилали чайок на море[1189]. Отже, листування велося про ті самі, все актуальні справи забезпечення миру між сусідами. Але про складення тривкого договору між обидвома країнами вже звісток немає.

Одна справа непокоїла Туреччину – близькі зв'язки Хмельницького з трансильванським князем Юрієм Ракоцієм. Порта боялася ускладнень для себе і вимагала, щоб Хмельницький розірвав союз з Трансильванією[1190]. Коли ж гетьман не виявив охоти послухати цеї поради, султан вислав на кордон, на Дунай, військо під проводом силістрійського паші. Богдан Хмельницький переглянув турецькі плани і в листах до царя Олексія Михайловича, і в переговорах з російським посланником Бутурліним декілька разів остерігав, що з цього може вийти небезпека для України[1191].

1186 Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 2. С. 1164.

1187 Там само. С. 1345.

1188 Архив ЮЗР. Т. 6. Ч. 3. С. 216–217; Документи Богдана Хмельницького. Док. 439].

1189 Звіти Ренігера (Жерела до історії України-Руси. Т. 12. С. 479–480, 482).

1190 Звіт Ренігера (Там само. С. 489).

1191 Акты ЮЗР. Т. 3. С. 565, 578, 586; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. С. 1376. На цьому текст обривається; завершує працю список використаних джерел і літератури, укладений на двох аркушах.

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Рец. на: Z dziejów Ukrainy, Księga pamiątkowa ku czci Włodzimierza Antoniewicza, Paulina Święcickiego i Tadeusza Rylskiego... pod redakcyą Wacława Lipińskiego, Київ, 1912, ст. XXIV+674.[1192]

Видане інтересне вже на перший погляд – книжка в польській мові, приналежна вмістом і поглядами до української історіоґрафії, – видане «боєве» і маніфестацийне шляхти в України, але й шляхти української в повнім розуміню... та на сім місци не хочемо підчеркувати значіня книги з сього погляду; ходить нам тут о наукове видане з поля нашої історії, книжку дуже замітну і інтересну.

Ряд статей розпочинають виїмки з VI т. «Історії-України Руси» проф. М. Грушевського п. 8. Українська шляхта на переломі XVI і XVII в. в перекладі. Дальше є статейка В. Л. Назва «Руси» і «України»[1193] і їх історичне значіне – о характері інформацийнім. Знов іде передрук давної статі К. Шайнохи Як Русь польонізувала ся[1194]. По тих вступних замітках маємо Відгомони минувшини – виїмки з хронік і актів з замітками В. Липинського. Автор розбирає тут десять ріжних моментів з житя української шляхти, подаючи в цілости то в випискаx акти, де яснійше виступає проґрама нашої шляхти або малюють ся її національні почуваня. Так є тут присяга волинських панів на люблинськім сонмі 1569 р. – кінець опозиції української шляхти; домаганє браславської шляхти 1597 про захованє українського письма в державних актах; рішеня київського і волинського воєводства підчас рокошу 1606; Ян Щасний Гербурт в обороні Руси[1195] – против переслідуваня православних; волинська шляхта

[1192] Опубл.: ЗНТШ. Львів, 1913. Т. 115. С. 188–191. [*Ред.*].

[1193] Lipińskyj W. Nazwa «Rus» i «Ukraina» i ich znaczenia historyczne. *Z dziejów Ukrainy*… S. 51–54.

[1194] Шайноха Кароль (20.12.1818–10.01.1868) – польський історик і письменник, досліджував польсько-українські стосунки XIV–XVII ст. (Wierzbicki A. Poczet historyków polskich. Historiografia polska doby podzaborowej. Poznań, 2014. S. 64–68). [*Ред.*].

[1195] Гербурт Ян Щасний (Herburt Jan Szczęsny) (12.01.1567–31.12.1607) – польський політик і письменник, власник Добромиля, один з лідерів Рокошу Зебжидовського, автор полемічного твору в захист православ'я «Слово про руський народ» (1613), заложив в Добромилі друкарню, де вперше було видано твори Яна Длугоша (Цебенко О. Роздуми про оборону України й руського народу в літературній спадщині Яна Щасного Гербурта. *Науковий вісник*

до виленських міщан 1619 р.; петиція православної шляхти 1623 р.; замітка про шляхту-уніятів; лист митр. Ісаї Копинського[1196] до Єремії Вишневецького 1631 р.; українська шляхта 1632 р.: наша шляхта перед повстанєм Хмельницького. Слідуючий розділ *Недоспівана пісня* се тексти дум про Морозенка[1197], Нечая і ин.

Середину книжки займає більших розмірів монографія Вячеслава Липинського *Станислав Михайло Кричевський*[1198]. Титул сеї

Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Філологічні науки. Літературознавство. Луцьк, 2015. Т. 8. С. 137–142; Цебенко О. Державницька діяльність роду Гербуртів на теренах Галичини та Поділля у XIV–XVII століттях. Львів, 2019. 275 с.). [*Ред.*].

[1196] Копинський Ісайя († 5.10.1640) – ігумен Межигірського Києво-Братського монастиря (1614–1620), єпископ перемишльський і самбірський (1620–1628), чернігівський і смоленський (1628–1631), митрополит київський і галицький (1631–1632). Уступивши митрополію Петру Могилі, до 1635 р. жив у Києво-Михайлівському золотоверхому монастирі, пізніше у поліських монастирях. Був противником політики Петра Могили стосовно окремого українського патріархату, виступав за перехід під юрисдикцію московського патріархату (Hodana T. Między królem a carem. Moskwa w oczach prawosławnych rusinów – obywateli Rzeczypospolitej (na podstawie piśmiennictwa końca XVI – połowy XVII stulecia. Kraków, 2008. 262 s.)). [*Ред.*].

[1197] Морозенко (Морозовицький) Станіслав Нестор († 27.07.1649) – гусарський ротмістр, реєстровий полковник (з 1638 р., з 1645 р. – корсунський), кропивнянський полковий обозний (1648), наказний корсунський полковник (1649). Походив з теребовлянської шляхти гербу Прус III. Навчався у Краківському та Падуанському університетах, знав латинську, німецьку і французьку мови. Якийсь час перебував при королівському дворі. У 1648 р. перейшов на сторону українських козаків, відзначився під Пилявцями. Під Збаражем командував козацькою кіннотою. Був популярним серед козацтва. Загинув під час штурму (Mał A. ... z Podola. Mrozowicki, czyli Morozenko. Pułkownik korsuński. Kozacki. *Lwowianin Przeznaczony Krajowym i Użytecznym Wiadomościom*. Lwów, 1840. T. 8. S. 169–178; Michałowski J. Księga pamiętnicza. S. 453; Чухліб Т. Морозенко Нестор. *Енциклопедія Історії України*. Київ, 2010. Т. 7. С. 73). [*Ред.*].

[1198] Кричевський Михайло Станіслав († 3.08.1649) – полковник чигиринський (1643–1648) і київський (1648–1649), наказний гетьман (1649). Походив з берестейської католицької шляхти. Вже у 1627 р. був ротмістром. Відзначився в битві під Охматовом (1644) і в поході проти татар коронного хорунжого Олександра Конецпольського (1647). Взяв на поруки Богдана Хмельницького, у якого був кумом. Під Кам'яним Затоном зберіг нейтральну позицію. Учасник всіх великих битв 1648 р. Призначений наказним гетьманом і з 5 полками походом назустріч литовському війську затримав і вимотав противника, не давши йому вийти в тил основним козацьким силам. Помер від ран, отриманих

праці трохи за вузький, бо в дійсности автор дає тут історію української шляхти підчас Хмельнищини. Се перша робота сього роду, але робота переломова, оперта на богатім матеріялі, з широкими перспективами – приносить честь авторови своїми незвичайними результатами; ніякі студії над Хмельнищиною не будуть могли перейти коло неї мовчки, а не оден погляд автора мусить приняти наша історіографія в основу своїх рослідів...

Участь шляхти в Хмельниччині якось легковажила ся чи не доглядала давнійшими дослідниками, – тому й висліди студій Липинського видають ся такі несподівані. Вже з давна жерела подавали число шляхти в козацькім війську на 6–7 тисяч. В самім реєстрі запорожського війська 1649 маємо 1 324 представників 663 шляхотських родин на 38 000 всіх козаків – се дає коло 4%. Але далеко більш імпозантно виглядає участь шляхти в козаччині, коли переглянемо назвиска визначнійших діячів Хмельниччини. Поминаючи не зовсім вияснене походженє самого Хмельницького, до шляхти належать Іван Виговський і його брати, полковники Данило і Іван Нечай, браславські сотники Стефан Байбуза[1199], Авратинський[1200], Солтан Красносельський[1201],

---

в битві під Лоєвом (Липинський В. Участь шляхти у Великому українському повстанні під проводом Богдана Хмельницького (Станіслав Михайло Кричевський). *Липинський В. Твори*. Філадельфія, 1980. Т. 2. С. 9–152; Majewski W. Krzyczewski (Krzeczowski) Stanisław (Michał) (zm. 1649). *Polski Słownik Biograficzny*. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1970. T. 15/4. Zesz. 67. S. 553–554; Степанков В. Михайло (Станіслав) Кричевський. Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети. Київ, 1998. Т. 1. С. 175–185). [*Ред.*].

[1199] Байбуза Стефан († після 1649) – брацлавський сотник (до 1648), уманський полковник (вересень 1648 – жовтень 1649). (Заруба В. Козацька старшина Гетьманської України (1648–1782). С. 30). [*Ред.*].

[1200] Авратинський Григорій († 02.1651) – тростянецький сотник Брацлавського полку (1650–1651), в козацькому війську з 1648 р. (був банітований після сутички з Мартином Калиновським). При обороні Красного потрапив у полон. За наказом польного гетьмана М. Калиновського його розстріляли. Був одружений з Оленою Зависною, дочкою сотника з Буші (Заруба В. Козацька старшина Гетьманської України (1648–1782). С. 18). [*Ред.*].

[1201] Красносельський Солтан – сотник полкової сотні Брацлавського полку (?–1649–1651). (Кривошея В. Персональний склад старшини Брацлавського і Кальницького полків у період Національної революції середини XVII ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла*

писар Житкевич[1202], Михайло Зеленський[1203], Адам Хмелєцький[1204] братанець славного Стефана[1205], полковник Григорий Лесницький[1206], рід Сулимів, полковник Григорій Гуляницький[1207],

Коцюбинського. Серія: Історія. Вінниця, 2010. Вип. 18. С. 193). [*Ред.*].

[1202] Житкевич Федір – брацлавський полковий писар (1651). (Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. 2-ге вид. Нью-Йорк, 1954. С. 174. [*Ред.*].

[1203] Зеленський Михайло († після 1675) – м'ястківський сотник (1649–1654), брацлавський полковник (1654–1658, 1659–1661, 1663–1664, 1666–1667) і подільський полковник (1674–1675). У 1667 р. невдало пробував змістити Петра Дорошенка і стати гетьманом, був ув'язнений і після звільнення у 1671 р. перейшов до Михайла Ханенка, але у 1672 р. повернувся до П. Дорошенка. (Мицик Ю. Зеленський Михайло. *Полководці Війська Запорозького*. Київ, 1998. С. 141–150). [*Ред.*].

[1204] Хмелецький Адам († 1653) – ротмістр коронного війська (з 1620), наказний паволоцький полковник (1648–1651), зв'ягельський полковник (1652). У битві під Берестечком (1651) на короткий час став наказним гетьманом замість Ф. Джелалія. У 1652 р. очолив антигетьманську опозицію і був вбитий Іваном Куцевичем-Миньківським під час сварки між старшиною (Заруба В. Козацька старшина Гетьманської України (1648–1782). С. 512). [*Ред.*].

[1205] Хмелецький Стефан (1595–20.02.1630) – дядько Адама Хмелецького, хорунжий брацлавський, київський воєвода (1630), прославився обороною Поділля від ординців (Golębiowski S. Stefan Chmielecki. *Biblioteka Warszawska*. Warszawa, 1853. T. 2. S. 518–549; Dobrowolska W. Chmielecki Stefan. *Polski Słownik Biograficzny*. Kraków, 1937. T. 3. S. 318–320; Коваленко С. Хмелецький Стефан Адамович. *Україна під булавою Богдана Хмельницького*. Київ, 2009. Т. 3. С. 12–13). [*Ред.*].

[1206] Лісницький Григорій (1600–1664) – канцелярист реєстрового війська (до 1648), наказний полковник (1648), миргородський полковник (1648–1649, 1651, 1652–1658, 1659, 1660), генеральний суддя (1657–1658, 1660–1663), наказний гетьман (1655, 1657). (Заруба В. Козацька старшина Гетьманської України (1648–1782). С. 278). [*Ред.*].

[1207] Гуляницький Григорій († 1675) – полковник корсунський (1653–1655, 1662–1664) і ніжинський (1656–1659), наказний гетьман (1659, 1662). Походив з шляхти. Учасник Жванецької облоги 1653 р., походу у р-н Гомеля (1656), оборони Пирятина, Варви і Конотопа та Конотопської битви (1659), Битви під Слободищем і походу П. Тетері на Лівобережну Україну (1663–1664). (Степанков В. Григорій Гуляницький. *Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети*. Київ, 1998. Кн. 1. С. 82–100). [*Ред.*].

Іван Федорович-Богун[1208], суддя Федір Завадзький[1209], осаул Іван Ковалевський[1210], пізнійший гетьман Павло Моржковський Тетера[1211], Іван Демович-Креховецький[1212] –

[1208] Богун-Федорович Іван (бл. 1618–17.02.1664) – подільський (1648), кальницький (вінницький) (1649–1657) і паволоцький полковник (1657–1661), наказний гетьман (1651, 1663–1664). (Петровський М. До біографії Івана Богуна. *Записки Ніжинського Інституту Народної Освіти*. 1930. Кн. 10. С. 47–58; Петровський М. Іван Богун. Саратов, 1942. 54 с.; Latacz E. Bohun Iwan Teodorowicz († 1663). *Polski Słownik Biograficzny*. Kraków, 1936. T. 2/1. Zesz. 1. S. 227–229; Мишко Д. Іван Богун. Київ, 1956. 99 с.; Яковлева Т. Іван Богун-Федорович. *Київська старовина*. 1992. № 5. С. 43–53; Яковлева Т. Іван Богун: проблеми біографії. *Український історичний журнал*. 2006. № 2. С. 147–157; № 4. С. 144–152; Флоря Б. Молоді роки Івана Богуна. *Україна в минулому*. Львів, 1992. Вип. 2. С. 71–75; Гуржій О. Іван Богун: деякі міфи та реальність. *Український історичний журнал*. 1998. № 1. С. 99–111; Сердунич Л. Іван Богун і Визвольна війна. *Берестецька битва в історії України*. Рівне, 2001. С. 29–31; Коваленко Л. Іван Богун – полковник Війська Запорозького. *Воєнна історія*. 2002. № 5–6; Коваленко С. Іван Богун – український Дон Кіхот. Київ, 2011. 448 с.; Войтович Л. Іван Федорович Богун-Федорович. *Войтович Л., Голубко В. Історія війн і військового мистецтва*. Т. 2. С. 165–167). [*Ред.*].

[1209] Завадський Федір († після 1689) – сотник першої полкової ніжинської сотні (1658–1659), ніжинський полковник (1660 – після 1662), ніжинський полковий суддя (1666–1675), ніжинський полковий писар (1689). (Заруба В. Козацька старшина Гетьманської України (1648–1782). С. 174). [*Ред.*].

[1210] Ковалевський Іван († після 1666) – чигиринський городовий отаман (1649–1653), генеральний підскарбій (1654 – жовтень 1658), генеральний суддя (1655, 1658, 1660), генеральний осавул (1655–1658, 1659–1660), глинський сотник Лубенського полку (1663). (Заруба В. Козацька старшина Гетьманської України (1648–1782). С. 215). [*Ред.*].

[1211] Тетеря-Моржковський Павло (1620/1622–04.1671) – переяславський полковий писар (1649–1653), переяславський полковник (1653–1659), генеральний писар (1660–1663) і гетьман польської орієнтації (1663–1665). (Дашкевич Я. Павло Тетеря. *Володарі гетьманської булави: Історичні портрети*. Київ, 1994. С. 253–283; Степанков В. Павло Тетеря. *Історія України в особах. Козаччина*. Київ, 2000. С. 93–104; Чухліб Т. Від королівського секретаря до гетьмана (Павло Тетеря, 1663–1665). *Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи*. Київ, 2004. С. 41–52; Газін В. Гетьман Павло Тетеря. Соціально-політичний портрет. Кам'янець-Подільський, 2007. 196 с. [*Ред.*].

[1212] Креховецький-Демович Іван († після 1668) – поручник панцерної хоругви і збирач податків у Жидачеві (до 1648), генеральний писар (1648–1649), полковий писар Корсунського полку (1649), корсунський полковник (1649–1656, полковий писар Корсунського полку (1649), корсунський полковник (1649–1656, 1657, 1658–1659), ніжинський полковник (1656–1657), генеральний осавул (серпень–вересень 1659), генеральний суддя (1663–1665). (Заруба В. Козацька старшина Гетьманської України (1648–1782). С. 243). [*Ред.*].

учасник численних посольств і цілий ряд сотників, писарів і ин.

Чому шляхта ішла в ряди козаків? Причини сього автор бачить по части в національній свідомости української шляхти, яка до самої Хмельниччини вела боротьбу за православну віру, таксамо як духовенство і козаччина, – але ще більше в соціальних відносинах. Україну вкривали тоді маґнатські латифундії і вони гнобили і нищили не тільки селянство, міщан і козаків, але й біднійшу шляхту. І найбільше з сеї підупавшої шляхти брали ся шляхотські учасники повстаня. Українська шляхта не могла добути собі прав власними силами, тому ішла в ряди козаччини, що мала такі самі бажаня і змаганя і таксамо і добивала ся прав і привілеїв. Автор дає загальну характеристику сеї шляхти. З суспільно-маєткового боку входить тут 1) середнє «лицарство» на однім селі (а найбільше кількох) de iure повноправне з всею шляхтою, в дійсности загрожене і гноблене маґнатами, 2) півпривілейована дрібна шляхта, осаджена на воєннім праві, 3) т. зв. «неосіла» шляхта, шляхотський пролетаріат. З національного погляду на півночи і заході се свідома українська шляхта (в Галичині, Волині, Берестейщині), що до повстаня пристає з національних мотивів; на полудни деколи й польська (нпр. Хмєлєцкий), що лучить ся з козаками з економічно-соціяльних причин.

Яку ролю відіграла шляхта в Хмельниччині? В яких відносинах стояла шляхта до козацької революції? Коли на зазив Хмельницького а по части і без його співділаня розігнав ся по цілій Україні огонь повстаня, гетьман скоро зорієнтував ся, що там, де нема козацької верстви, не можна орґанізації оперти на самій несвідомій селянській масі: і селянство, чернь нераз виступала против гетьмана і старшини. Орґанізацію повстаня можна було оперти тільки на верствах, що мали передтим свою організацію; таких верств було дві: міщанство зорганізоване в брацтвах і воружена шляхта, в якій ще не вигасли національні традиції. Таких орґанізаторів повстаня з шляхотської верстви стрічаємо вже з самого початку повстаня, як Петра Головацького[1213] на волинськім Полісю, Семена

[1213] Головацький Петро († 10.07.1651?) – походив з вибранців, які вислужили шляхетство. Служив у драгунській хорогві в Кодаку (до 1648), ічнянський сотник (1648), ічнянський полковник (1648–1649), переяславський полковник (1649–1651). Відзначився при облозі Львова і в поході до Любліна. Ймовірно, загинув під Берестечком (Z dziejów Ukrainy... S. 289; Липинський В. Україна

Височана[1214] (також шляхтич!) в Галичині і ин. З часом приходило їх чимраз більше і мусіли знайти свій вплив в козацькім війську вже через свою культуру, образованє, дипльоматичну практику. Кілько зробила для організації української держави ся шляхта – досить вказати на імена Виговського і Немирича[1215] з одного боку, Нечая і Богуна з другого. Се був «матеріал державний першорядної якости» – без участи шляхти не знайшлаби українська справа такого відгомону в Европі, бож заграничною політикою і дипльоматією кермувала тоді під оком гетьмана найбільше шляхта, – а внутрішня орґанізація без шляхти не скріпилаб ся так, як се стало ся, бо і в

на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва. Відень, 1920. С. 165–166). [*Ред.*].

[1214] Височан Семен (1609–1666) – у 1648 р. організував в Отинії на Прикарпатті полк у 15 тис. осіб, з яким приєднався до козацького війська, сотник Кальницького полку (1649 – після 1652), лисянський (1664–1665) та канівський (1665–1666) полковник. Загинув у 1666 р. або помер на засланні в Сибірі (Грабовецький В. Західно-Українські землі в період народно-визвольної війни 1648–1654 рр. Київ, 1972. С. 89–90; Заруба В. Козацька старшина Гетьманської України (1648–1782). С. 81). [*Ред.*].

[1215] Немирич Юрій (1612–1659) – полковник (1657), генеральний писар (1657–1659). Походив з давньої родини київських бояр, які трасформувалися у заможню шляхту гербу Клямри. Протестант за віросповіданням, дістав блискучу освіту в соцініанській академії у Ракові та університетах в Лейдені, Амстердамі, Оксфорді, Кембріджі та Парижі. Автор кількох теологічних трактатів, дослідження «Роздуми про війну з Московією», виданого латинською мовою у Парижі (1634) (Немирич Ю. Роздуми про війну з Московією / пер. В. Д. Литвинова і Я. М. Стрaгій. Київ, 2014. 60 с.) та поеми «Паноплія» (1653). У 1648 р. в складі війська Януша Тишкевича воював проти козаків. У 1655 р. перейшов на бік шведського короля Карла X Густава. У 1657 р. приєднався до козаків, прибув у Чигирин, дістав чин полковника. Брав активну участь у переговорах зі шведами і їздив до Стокгольму. Один з авторів концепції Великого князівства Руського і триєдиної Речі Посполитої і творців Гадяцької угоди. Очолював делегацію на сейм 1659 р. Загинув під час бунту Тимофія Цецори у Ніжині (Липинський В. Генерал артилерії в. кн. Руського (з архива Немиричів). *ЗНТШ*. Львів, 1909. Т. 87. С. 37–47; Брик М. Юрій Немирич на тлі історії України. Лоссер, 1974. 152 с.; Tazbir J. Niemirycz (Niemierzyc) Jerzy h. Klemry (1612–1659). *Polski Słownik Biograficzny*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1977. T. 22/4. Zesz. 95. S. 811–816; Лоський І. Юрій Немирич – канцлер Великого князівства Руського. *Хроніка-2000*. 1995. № 1. С. 119–135; Гурбик А. Юрій Немирич. *Полководці Війська Запорозького*. Кн. 2. С. 137–148; Жук В. Юрій Немирич – визначний український державний і політичний діяч середини XVII століття. *Гадяцька унія 1658 року: контроверсії минулого і сучасність*. Полтава, 2009. С. 90–102). [*Ред.*].

бюрократії була шляхта добре виправлена і мала ширшу ідеольоґію. Шляхта була дуже корисним елементом в державній будові, поки можна було її удержати в рамах козацького устрою, поки в тім ладі сповняла позитивні завданя. Пізнійше коли українська держава почала хилити ся до занепаду, шляхта не вдержала її перед руїною, але ще причинила ся до упадку через свої змаганя до здобутя класових привілеїв за ціну абдикації з державної незалежности.

Сї загальні тези автор ілюструє незвичайно богатим і повним матеріалом, так що в його монографії знаходять коротку історію майже всі шляхотські родини часів Хмельниччини. Ширші замітки дістали Адам Кисіль, рід Хмельницьких, Данило Нечай, Іван Виговський; на спеціальну увагу заслугують біоґрафія проводиря галицького повстаня Семена Височана – автор вкінци розслідив його долю: по занепаді повстаня в Галичині боронив під Богуном Винниці 1651 р., потім переніс ся на лівобережну Україну, а 1666 р. як «зрадник» був зісланий до Москви; не менше інтересна студія про Івана Богуна, якого автор ідентифікує з Іваном Федоровичем. Біоґрафія Станислава Михайла Кричевського, якій автор присвячує головну увагу, на жаль, не дуже богата жерелами; аж остання кампанія полковника могла бути ширше змальована. Зате автор робить екскурси в загальну політику Хмельницького і дає дуже інтересні характеристики поодиноких моментів. В аннексах зібрано важнійші непубліковані жерела до сього часу – деякі першорядної ваги, як лист Л. Мясковского[1216] з 16 лютого 1648 р. про початки повстаня; тут подано також спис шляхти в реєстрі 1619 р.

Доповнення до сеї монографії і продовженєм історії шляхти служить статя В. Ліпинського *Дві хвилини з історії пореволюцийної України*. Змістом сих статей є відома окупація Пинщини Хмельницьким 1657 р. на широкім тлі тодішної дипльоматії гетьмана і гадяцька умова.

Кінчить книжку Дума Мазепи, статейка про портрет Мазепи, передрук статі М. Ґрушевського Союз шведсько-український 1708 р. (латинкою) і промова Зорки[1217] з Величка.

[1216] Мясковський Лукаш (бл. 1600–1654) – суддя подільський, молодший брат дипломата на перших перемовинах з Богданом Хмельницьким Войцеха Мясковського. [*Ред.*].

[1217] Зорка Самійло († після 1657) – січовий писар (до 1657), канцелярист і секретар Богдана Хмельницького (1648–1657), вів щоденник гетьманської канцелярії, копію якого, зроблену військовим канцеляристом І. Биховцем, використав

На сім кінчимо, хоч книжці В'ячеслава Липинського належалоби ся далеко ширше обговоренє, як даємо на сім місці, – справді мало є видань в нашій історіографії, що приносили б стільки нового і важного.

Рец. на: Стефан Томашівський – Перший похід Хмельницького на Галичину «Вчера і Нині» вип. 2., Львів 1913 ст. 136.[1218]

Ся студія дра Томашівського се побіч збірника В. Липинського Z dziéjow Ukrainy найбільше замітна поява в нашій історіографії про часи Хмельниччини. Праця невелика обємом. Автор аж надто обмежував ся і скорочував свої виводи, невелика також що до часу, бо обіймає тільки два місяці гетьманованя Хмельницького, – але важна, може навіть своіми вислідами. Автор дає огляд подій, які відбули ся від пилявецького погрому 23 вересня 1648 р. аж до відвороту Хмельницького з під Замостя при кінці падолиста тогож року. Найбільше інтересна для нас партія се козацький похід на Галичину особливо облога Львова. Др. Томашівський дає незвичайно критичний огляд воєнних операцій під городом князя Льва і в результаті дійшов до думки, шо Хмельницький зовсім не мав наміру здобувати Львова, а навіть не хотів принести місту найменшої шкоди; його зглядність доходила до того, що навіть не допускав, щоби місту відібрано воду і приказав пильнувати міських водопроводів...[1219] Всі воєнні кроки, які нагнали місту богато страху, ішли виключно від полків української черні, яка не все була послушна гетьманови; проводир черні

козацький літописець Самійло Величко. Щоденник не зберігся і навколо нього тривають дискусії (Петровський М. Псевдодіаріуш Самійла Зорки. *Записки ВУАН*. Київ, 1928. Кн. 17. С. 161–204; Марченко М. Українська історіографія з давніх часів до середини XIX ст. Київ, 1959. С. 76–78; Дзира Я. Самійло Величко та його літопис (До 300-ліття від дня народження літописця). *Історіографічні дослідження Української РСР.* Київ, 1971. Вип. 4. С. 204–205). [*Ред.*].

[1218] Опубл.: *Ілюстрована Україна*. Львів, 1914. Ч. 2. С. 38. [*Ред.*].

[1219] Деяким сучасним дослідникам, які пишуть про намагання Б. Хмельницького здобути і знищити Львів, чому завадили доблесні захисники міста, вартувало би ознайомитися з цією працею С. Томашівського. Автори замітки «Козаки Хмельницького під мурами міста», яка у 2017 р. була розміщена на офіційному сайті Львівської міської ради, не вказали своїх прізвищ. [*Ред.*].

Кривоніс[1220] здобув навіть Високий Замок, шляхотську твердиню, символ шляхотської власти над Львовом, – регулярні козацькі полки на приказ Хмельницького мусіли здержувати ся від боротьби, а навіть виступати против черни... Др. Томашівський старає ся вияснити се загадкове для нас поведенє великого гетьмана. Хмельницький був не тільки знаменитим вождем, але і небуденним політиком, а як зрілий політик визначав ся великою поміркованістю. Належав до тих державних мужів, які гаразд розуміють, що труднійша річ удержати здобуте, як здобувати нове. В його руки дістав ся край слабо залюднений, з границями відкритими на всі сторони; не мав він до заряду відповідної адміністративної машини, але мусів її творити з кореня; не мав досить великої армії, бо чернь не дорівнювала правильному війську і нераз звертала ся против гетьмана. В таких відносинах Хмельницький мусів обмежити ся на організації самої наддніпрянщини, а про здобуте західної України не чім і мріти. Коли ішов на Галичину, то тільки для демонстрацій – щоби показати Польщі свою силу і виєднати признанє для своїх здобутків на Сході. Не міг ще тоді зірвати з Польшею і бажав тільки зменшити власть шляхти і перевести вибір короля, прихильного Українцям. Але против сеї поміркованої політики виступала селянська маса: чернь відчувала, що без повного зруйнованя дотеперішних форм політично-суспільного житя її доля в нічім не змінить ся і тому перла до остаточної боротьби з Поляками. Се приводило до внутрішної боротьби в козаччині, – бо обі сторони мали рацію з свого погляду...

Студія д-ра Томашівського дає крім огляду політичних подій богато зрілих заміток про структуру Хмельниччини і провідні думки тодішної нашої політики. Не було до тепер у нас праці, котраби так глибоко сягала в суть тодішних відносин на Україні, – мало є

[1220] Максим Кривоніс, який походив з шляхти Мстиславського повіту (Винар Л. Питання про походження полковника Максима Кривоноса. *Український історик.* 1971. № 3–4 (31–32). С. 23–35), не був вождем черні. Легенда про полковників Максима Кривоноса та Петра Головацького як вождів черні, які прагнули тільки польської крові, пішла гуляти з легкої руки польського післанця Якуба Смяровського, зрештою страченого козаками 11 травня 1649 р. за спробу організувати старшинську змову проти гетьмана Хмельницького. Насправді 9 листопада 1648 р. під Замостям обидва полковники стояли за тим, «щоб з цих країв не вступатися, а цю війну кінчати або своїм щастям, яке їх супроводжує, або переговорами» (Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. Київ, 2009. С. 189).

праць, шо приводилиби так богато анальогій з минувшини до теперішного житя нашого, особливо в Галичині. Вчера і нині подають собі руку, – книжка цікава і для дослідника історії і для реального політика.

«Відвічна вісь» України[1221]

Дослідники-спеціялісти все відносяться з недовірям та застереженнями до наукових концепцій, що виходять з-під пера публіцистів. Нераз із «легкої руки» ляїків, на основі випадково дібраних фактів, повстають нові синтези, що добувають собі «право громадянства» серед публіки й ідуть «гуляти» по журналах, у пресі, по популярних видавництвах, – і треба довгих зусиль та немалого труду, щоб ці нові «ідеї» скориґувати і звести до належних розмірів. Але це вже суть публіцистики, що вона йде своїми власними шляхами, що шукає своїх розв'язок на актуальні питання. Наука до своїх висновків доходить поволі, свої тези формулює обережно, багато проблем залишає нерозв'язаними, без вирішної відповіді. А тимчасом життя вимагає відповідей скорих і недвозначних, рішень простих, ясних, певних. Публіцистика йде назустріч цим життєвим вимогам і, не стрічаючи розв'язок у науці, сама, на свою відповідальність, вирішує важливі для неї питання.

Такий публіцистичний характер має нова книжка Юрія Липи[1222] «Призначення України» (Львів, 1938, 308 стор., Вид. «Хортиця»).

[1221] Опубл.: Сьогочасне і минуле. Львів, 1939. Вип. 1. С. 24–29. [*Ред.*].

[1222] Юрій Липа (5.05.1900–20.08.1944) – український письменник, ідеолог державницького напрямку, політик. Навчався у Новоросійському університеті в Одесі, але перервав заняття через Громадянську війну і продовжив їх у 1922 р. в Познанському університеті. Закінчив медичний факультет. Комісар Одеси від Центральної Ради (1918), міністр культів і віросповідань Директорії УНР, міністр охорони здоров'я уряду УНР в екзилі. В літературі дебютував у 1917 р., тоді ж почав працювати редактором часопису «Вісник Одеси». Автор двох збірок поезій і більше 200 прозових творів. У 1938 р. видав програмну працю з ідеології розвитку і місця України «Призначення України», розгорнувши сформовані в ній ідеї у працях «Чорноморська доктрина» (1940) та «Розподіл Росії» (1941). 1940 р. – організатор Українського Чорноморського інституту у Варшаві (1940). У 1943 р. відмовився очолити маріонетковий «український уряд» у Берліні. З 1944 р. військовий лікар в УПА, потрапив в полон і був замордований

Преса в перших своїх голосах зустріла цю працю крайно суперечними оцінками. Одні зганьбили її як недоношений твір поета, що забрався до справ, в яких нічого не тямить; другі привітали книжку мало не як національну євангелію, як книгу, що повинна стати підручником виховання молодих поколінь…

І дійсно, книжку нелегко оцінити. Автор поставив собі за мету, на основі минулого й теперішнього України, відкрити провідні лінії її майбутнього розвитку, її «призначення». У вступній частині силкується вияснити «ГРУ головних сил, що діють в Європі», розглядає різні «світи», – центри й джерела розвитку европейських народів і шукає між ними місця і для «українського світу». Далі спиняється над геополітичним положенням української території, як вузла комунікаційних і торгових шляхів. У третій частині намагається дати синтезу української раси. В останніх розділах обговорює «провідні думки українців, – ґенеральні ідеї української еліти».

Як бачимо, зміст праці дуже широкий. Автор убрав у неї багато різноманітного матеріялу, висказав тілько нових і незвичайних поглядів, що важко сподіватися, щоб скрізь був витриманий той сам рівень, щоб усі тези були як слід арґументовані: одні сторінки опрацьовані блискуче, з великим талантом, інші – писані прихапцем, непрозоро, з зайвим балястом сирих, неперетравлених матеріялів. Але ж, не вважаючи на всі хиби праці, в ній треба позитивно оцінити одне: що автор мав відвагу поставити під дискусію найважливіші проблеми українського сьогочасного й минулого. Ця заслуга залишиться за ним без огляду на те, чи повелося йому ці питання вирішити, чи ні. Тим то критика повинна віднестися до праці Юрія Липи доброзичливо, – не відкидати alimine його спроб, а ствердити обєктивно, які проблеми вже назріли, щоб їх вирішити, а які погляди автора треба трактувати як гіпотези, а то й – фантазії.

Тут ми бажаємо подати завваги до поставленого автором питання про «відвічну вісь» України. Цю проблему напрямних ліній

(Біографія Юрія Липи. *Збірник статей і матеріалів, приурочених 100-літньому ювілею з дня народження Юрія Липи*. Івано-Франківськ, 2000. С. 151–172; Мейзерська Т. «Призначення України» Ю. Липи: проблема державності і міфологізація історії. *Творчість Юрія Липи в культурно-історичному контексті XX століття*. Одеса, 2000. С. 16–21; Юрій Липа: голос доби і приклад чину: зб. наук. праць / ред. Т. Салига. Львів, 2001. 408 с.). [*Ред.*].

розвитку країн, проблему так часто тепер дискутовану на Заході, Юрій Липа, мабуть, перший у нас силкується дослідити й вирішити.

Він відкидає наперед апріорним тоном погляд, немов то головна лінія розвитку України протягалася між сходом та заходом. Це питання, на його думку, виринуло тільки тоді, коли Україну Андрусівський мир[1223] поділив на дві половини. «Тоді був схід і захід українською дилемою: в цьому роздертю доктрина була найліпше використана. Бо це найбільше ворожа Україні доктрина. Нема певнішої для знищення України. Прикладім "схід – захід" до українського реліґійного життя – і будемо мати реліґійну війну; прикладім "схід – захід" до політичних орієнтацій – і будемо мати вдячне поле до попису чужих аґентів; прикладім неуцьку форму "народу-бастарду" до окреслення українського характеру – і будемо мати джерело пониження до кінця світу. "Схід – захід" – формула тільки українського пораженства, а не відчуття серединности…».

Здається, не треба довго розводитися над тим, що автор цю справу поставив на дуже вузькій площині. Він бере під увагу тільки відносини України до Польщі й Московщини, а що вони на відтинку пару століть мали неґативний характер, – то він цілком заперечує життєвість цієї лінії. Але ж коли цю проблему поставити

[1223] Андрусівський мир – фактично перемир'я на 13,5 років, підписане 9 лютого 1667 р. між Московським царством і Річчю Посполитою у с. Андрусово під Смоленськом, за якою українські землі були фактично поділені по Дніпру, Правобережжя якого залишилося у складі Речі Посполитої без Києва з округою, які мали бути віддані через два роки. Запорозька Січ мала перебувати під спільною владою обох держав. Андрусівське перемир'я розгорнуло з новою силою епоху Руїни України і ліквідацію її державності (Савич О. Андрусівське перемир'я 1667 року. *Наукові записки Інституту історії і археології АН УРСР*. Київ, 1946. Кн. 2. С. 131–151; Wójcik Z. Traktat Andrusowski 1667 i jego geneza. Warszawa, 1959. 279 s.; Wójcik Z. Między traktatem Andruszowskim a wojną turecką: stosunki polsko-rosyjskie 1667–1672. Warszawa, 1968. 324 s.; Санин Г. Правобережная Украина и русско-польские переговоры 1667 г. в Москве. *История СССР*. Москва, 1970. С. 128–136; Смолій В., Степанков В. Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення. Київ, 1999. 352 с.; Таїрова-Яковлєва Т. Украинский вопрос в русско-польских переговорах 60-х гг. XVII вв. *Україна в Центрально-Східній Європі з найдавніших часів до кінця XVIII ст.* Київ, 2003. Вип. 3. С. 179–192; Чухліб Т. Відповідь урядів України на Андрусівське перемир'я 1667 р. між Москвою і Варшавою. *Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр.* Київ, 2009. С. 137–151). [*Ред.*].

на ширшому просторі, як «вісь», що лучить західню Европу з Азією, тоді на цьому «серединність» України нічого не тратить, навпаки – ця лінія набирає незвичайної ваги з погляду кольонізації, торгівлі, культури й ин. Треба б її докладніше розслідити.

Зате всебічно та проречисто автор арґументує вагу іншої «оси», яку він уважає за єдину щодо свойого значіння – оси між північчю та півднем, між Балтійським та Чорним морем. Цим питанням Ю. Липа справді захопився й дав цілу низку живих картин із минулого України, що на цій осі розвивалися. Найбільше матеріялу подає із старовинної історії. Починає від трипільців, яким приписує почини культури пшениці на Україні, говорить широко про розмах гелленів, що принесли до нас свою високу культуру, сильними рисами малює незалежницьку політику Мітридата Евпатора[1224], підносить значіння держави ґотів. З княжої доби на передове місце ставить Святослава: уважає його свідомим оборонцем Дніпрової маґістралі – проти волзького шляху. Але не втягає у розслід договорів Олега й Ігоря, що дають так багато матеріялу до характеристики цієї оси, і так само не досліджує чорноморської політики Володимира та Ярослава. За основу існування козацької держави Богдана Хмельницького він уважає союз із Отоманською імперією та торгові зв'язки запорожців із дніпрянсько-чорноморським шляхом. Ту саму тенденцію добачує він у політиці Самойловича й Мазепи.

Всі ці факти відомі з праць української історіографії. Але заслуга Юрія Липи в тому, що він зводить їх до одної системи, яку означує як «відвічну вісь» України. Джерела, якими автор користувався, можна б іще значно поширити, особливо щодо козацької доби, – але цінне тут те, що його не завела інтуїція, що головні лінії історичного розвитку він відтворив вірно.

[1224] Мітрідат VI Євпатор (132–63 рр. до н. е.) – цар Понту (120–63 рр. до н. е.) і суперник Риму. Протистояв східній експансії Риму, при цьому створивши чорноморську імперію, приєднавши Боспорське царство та чорноморські грецькі поліси. В ході трьох війн проти Риму йому вдавалося навіть оволодіти Малою Азією і більшою частиною Греції, але його східна деспотична політика не витримала конкуренції з більш хитрою і тонкою політикою Риму, який декларував свободу полісів. Повстання рідного сина Фарнака, який визнав римську зверхність, змусило його покінчити життя, кинувшись на власний меч, у Пантікапеї (Керчі). (Mayor A. The Poison King: The Life and Legend of Mithradates. Rome's Deadliest Enemy. Pricepton, 2009. 480 p.; Høite J. M. The Death and Burial of Mithridates VI. *Black Sea Studies.* 2009. Vol. 9. No 13. P. 121–130). [*Ред.*].

Для підтвердження Липиної теорії про живучість балтійсько-чорноморської оси в добі Хмельниччини хочу навести тут деякі факти, що авторові залишилися невідомі.

Дослідників політики Богдана Хмельницького дивує настирливість, із якою козаки намагалися окупувати Білу Русь. Це змагання з особливою енергією проводили близькі співробітники гетьмана, Іван Золотаренко та Іван Нечай, що навіть звалися білоруськими полковниками. Основу до цієї української експансії давала, очевидячки, культурна близькість між обома народами, – але не був це найважніший мотив для тіснішого, державного об'єднання. Справжню, глибшу причину віднаходимо щойно в акті союзу із Швецією, складеного Іваном Виговським 16 жовтня 1657 р., хоч і підготованого Хмельницьким. Козацька держава застерігає собі тут володіння на землях від ріки Березини до границь Прусії і – право до свобідної торговлі через Прусію із Швецією. Таким чином на Білу Русь справляли Україну торгові інтереси, бажання добитися до Балтійського моря. Перед козацькою революцією ввесь експорт із України (збіжжя, дерево) ішов Бугом і Вислою до Балтійського моря. Коли прийшли довголітні війни з Польщею, цей шлях утрачено, – українська торговля мусіла шукати собі нових доріг через Білу Русь. Замітна річ, що коли 1657 р. козацьким полкам повелося добути Старий Бихів над Дніпром, Хмельницький проголосив тут «вольний порт» для дніпрянської торговлі[1225].

Другий бігун оси – Чорне море, мало ще більше зрозуміння в тодішній Україні, бо козацькі походи зробили його незвичайно популярним, і ніде в Европі географія чорноморських берегів не була така відома, як у нас. Живий був також погляд, що козаки це переємці змагань княжої доби, що вони «з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, у своїх моноксилях по морю плавало і Константинополь штурмувало», що козаки відвоюють від турків Чорне море.

Але опанування Чорного моря йшло й мировим шляхом. Коли Хмельницький завів мир із Кримом і увійшов у приязні відносини з Туреччиною, чорноморська торговля почала сильно зростати. Організатором її був молдаванин, чи молдавський українець Остафій

[1225] Про це докладніше в моїх статтях: Крип'якевич І. «Вольний порт» у Старім Бихові 1657 р. С. 92–96 та Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького. *ЗНТШ*. Львів, 1927. Т. 151. С. 55–80.

Астаматій (Остаматенко)[1226], що з доручення гетьмана позаводив митниці на південній і північній гряниці України. Пізніше, за Дорошенка, він був українським послом при Порті, – доказ, яке значіння в українсько-турецьких взаєминах мала торговля.

Про широкі пляни організації плавби й торговлі на Чорному морі свідчить незвичайно цікавий документ із тих часів – проєкт українсько-турецької морської конвенції. Цей акт, опублікований із польської копії у старому московському видавництві «Собрание государственных грамот и договоров» (част. III, Москва, 1822, ч. 134)[1227], не звернув досі уваги наших істориків. Видавці датували його: «около 1649 р.», на якій основі – не знати. Але своїм змістом він найближче підходить до часів Хмельниччини і може правити за доказ, як усебічно українська політика того часу трактувала чорноморську проблему. Це ще один більше арґумент, що підпирає теорію «відвічної оси» України, поставлену Юрієм Липою.

Договір подаємо у перекладі.

Договір поміж Цісарем Турецьким та Військом Запорозьким і Народом Руським щодо торгів на Чорному морі має бути такий:

I

Цісар Його Милість Турецький дає волю Козацькому Війську та Землі його плавати по Чорному морі до всіх його портів, і міст, і островів, також по Білому морі (себто – Середземному, Ів. Кр.) до всіх держав своїх, островів і портів їх, і до держав чужих володарів,

---

[1226] Остафій Астаматій (Остаматенко) († 1678) – львівський грек, за дорученням гетьмана Богдана Хмельницького організував митний збір (індукту) з московських товарів (1654–1656). За гетьмана Петра Дорошенка був козацьким послом в Османській імперії, після здачі булави Дорошенком переконав султана призначити гетьманом Юрія Хмельницького. Як наказний гетьман у 1677–1678 рр. відвоював для Юрія частину Правобережжя з Немировом. Був страчений з наказу Юрія Хмельницького, який бачив у ньому конкурента (Крип'якевич І. Остафій Астаматій (Остаматенко), український посол в Туреччині 1670-х рр. *Україна.* 1929. Кн. 6 (31). С. 6–11; Чухліб Т. Правобережне Військо Запорозьке у геополітичних планах Османської імперії (1676–1685). Запорозьке *козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості.* Київ; Запоріжжя, 1997). [*Ред.*].

[1227] Договор (в списке) Турецкого Султана с войском Запорожским и народом Руским. *Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной коллегии иностранных дел.* Москва, 1822. Ч. 3. № 134. С. 444–446.

і християнських держав, також по всіх ріках і містах, з якими захочуть заводити торги й купецькі справи, – мають продавати, купувати й міняти по своїй волі, ставати в портах і виїздити, коли схочуть, без ніякого затриму, перешкоди і труднощів.

II

На допомогу новим торгам Війська Запорозького й Землі його Цісар Його Милість Турецький їх купців звільняє від усякого цла, мита й податків, також крам їх, що до держав його вивозити захочуть, і на сто років (а як не може бути на сто років, то хоч на п'ятдесят або найменше на тридцять), і цього всі уряди скрізь мають допильнувати; а коли скінчиться, дасть Пан Біг, сто років, не більшими податками мають бути обтяжені, як самі турки.

III

Складні доми по містах і портах Цісаря Його Милости Турецького, і над Чорним, і над Білим морем, дозволяє Цісар Його Милість Війську Козацькому ставити, і там купувати і їх купцям там жити, зовсім вільно, без ніяких податків, до згаданих сто років.

IV

Резидент Війська Запорозького та Землі його у Стамбулі буде жити у слушній пошані, з усією безпекою: той резидент має добиватися всякої справедливости для покривджених козацьких купців. Також Військо Запорозьке резидента Цісаря Його Милости у своєму портовому місті приймає, і він має давати пашпорти ґалерам або кораблям козацьким, куди захочуть пливти, і від пашпорту не має брати більше, а тільки один червоний золотий; перед ним старший пан ґалери має присягти, що ніякої зради проти держав Цісаря Його Милости не вчинить. І резидент Цісаря Його Милости те право, що тепер списане турецькою мовою, кожному, що цього зажадає, на письмі повинен дати, з підписом руки своєї і з печаттю.

V

Щоб свавільних людей спинити, щоб на море не виходили, Запорозьке Військо з допомогою Цісаря Його Милости побудує кілька портових міст нижче Порогів, аж до устя ріки Богу до Дніпра; звідтіля й торги мають іти, і безпечність на морі від свавольців має бути забезпечена.

VI

Коли б хто свавільний із Війська Запорозького йшов на море, Військо Запорозьке повинно вчинити з таким слушну справедливість

при резиденті Цісаря Його Милости, – і з цієї причини козацьких торгів і купецьких справ утруднювати, ані гальмувати ніхто не буде в державі Цісаря Його Милости.

VII

Коли б із Дону яка сваволя повстала, і звідтіля на море вийшла для розбоїв, ґалери мають спільно з турецькими ловити свавільних і карати, і взаємно подавати собі поміч, щоб море було чисте та вільне.

VIII

Коли б козацька ґалера в чому проти права Цісаря Його Милости (не дай, Боже) виступила, то старший цієї ґалери має бути покараний, а вона сама з крамом і робітниками має бути вільна, інші ж ґалери й кораблі, що її супроводжають, мають бути вільні, щоб невинні не терпіли, і постановлений мир ні в чому не був нарушений.

IX

Коли б ґалера або корабель козацький розбився при березі Цісаря Його Милости, то ті речі, що їх можна врятувати, треба віддати і зберегти сукцесорам. Щодо турецьких довгів, то для козацьких купців має бути таке право, як для турків у всій турецькій державі, і справедливість без проволоки.

XI

Ґалер або кораблів козацьких до ніяких потреб, на ніяку послугу Цісар Його Милість Турецький уживати не дозволить, але вільний перехід і відхід з усім, коли вони захочуть, їм обіцює й забезпечує.

XII

Коли б який купець умер у державі Цісаря Його Милости, чи то на морі, чи на полі, то все його майно належатиме до його сукцесорів, і ніхто не може робити ніяких перепон; хоч би що кому відказав, або записав при смерти, те не має мати ніякої ваги.

XIII

Християнських в'язнів у турків і турецьких у християн вільно буде козацьким купцям явно викуповувати. А коли б християнський в'язень у державі Цісаря Його Милости на ґалеру або корабель козацький утік, то старший над ґалерою не повинен його затаювати, ані переховувати, а повинен його видати; та за це не потерпить ніякої шкоди або кривди, ні він, ні ґалера його, ні ляди, ні крам його. І коли б челядник який вільний або невольник із козацької ґалери утік, то турки повинні його видати козакам.

Рец. на: Жерела до історії України-Руси том XII. – Матеріали до історії української козаччини, видані під загальною редакцією Мих. Грушевського, том V. Акти до Хмельниччини (1648–1657 р.) зібрав і видав Мирон Кордуба. Львів 1911, стор. VIII+544[1228]*.

З корпуса жерел до історії Хмельниччини, який почало видавати Наукове Товариство ім. Шевченка, вийшов отсе другий том, присвячений Хмельниччині. Сей період козацької історії дуже важний і інтересний і висвітленню його присвячено вже чимало наукових публїкацій, як «Акты Южно-западной Россіи», «Памятники» і «Архивъ» київської комісії, польські видання збірок Радзівіла і Міхаловского і инші, – Археоґрафічній комісії львівського Наукового Товариства прийшло ся видати останню серію жерела, захованих в усяких малодоступних архівах. Сі матеріали займуть кілька томів, кождий присвячений иншій ґрупі подій. Новий том, зібраний д-ром Мироном Кордубою, має вияснити зносини Богдана Хмельницького з Семигородським князем Юрієм Ракоці та з сусідними державами. Се матеріял дуже цінний, бо вибраний з офіціяльних архивів, дворів віденьського, венецького а почасти й московського; про політику Хмельницького до Семигорода[1229] можна буде ска-

---

[1228] Опубл.: Літературно-науковий вісник. Львів, 1912. Т. 57. Кн. 3. С. 582–583. [*Ред.*].

[1229] Семигород – князівство Трансильванія (1541–1687, 1704–1711), угорська держава на схилах Східних і Південних Карпат. Назва походить від семи німецьких (саксонських) фортець (Бістріц, Броос, Германштадт, Клаузенбург, Кронштадт, Мюльбах і Шесбург). З XII ст. угорські королі садили німецьких (саксонських) колоністів на східних кордонах, надаючи їм привілеї. У 1438 р. *Унія трьох націй* (угорців, саксів і секеїв) встановила засади управління провінцією Трансильванія (Залісся), воєводи якої користувалися широкою автономією. У другій половині XIV ст. воєвода Сцібор з Сборжиць тримав також закарпатські комітати і частину королівства Русь (правобережне Придністров'я). Трансильванські князі були васалами Османської імперії, але у XVII ст., ведучи боротьбу за відродження Угорського королівства, періодично володіли закарпатськими і частиною словацьких комітатів. Столиця князівства періодично була у Дюлофегерварі (Альба-Юлія), Германштадті (Сібіу), Коложварі (Клуж-Напока) і Мункачі (Мукачево). (Erdély rövid története. Föszerkesztö Köpeczi Béla. Budapest, 1993. 2 kiadás. 684 old.; Nouzille J. Transylwania: Obszar kontaktów i konfliktów. Bydgoszcz, 1997. 280 s.; Гаврилів О. Коротка історія Трансильванії. Львів, 2010. 40 с.). [*Ред.*].

зати «останнє слово», а також розяснити богато неясних справ в зносинах з Волощиною, Польщею і Турцією. Можемо мати надію, що видавець в недовгім часі схоче заняти ся сими справами близше і дасть нам огляд західної політики гетьмана.

У вступній розвідці на початку тому розглянув автор боротьбу за польський престіл по смерти Володислава IV та участь Хмельницького в сих заходах. Кандидатом до польської корони виступав також семигородський князь і щоби здобути собі більше значіння, нав'язав зносини з українським гетьманом. Але до Хмельницького відносив ся також з заявами приязно королевич Ян Казимир і гетьман остаточно рішив його підперти. Але роля Хмельницького в сій боротьбі не була така рішаюча, як думали давніші дослідники: гетьман довго не виявляв своєї думки, по чиїй стероні стає і кандидатура Яна Казимира побідила головно тим, що загальна опінія вважала козаків прихильниками того кандидата. Остаточне рішеннє гетьмана прийшло вже по елєкції.

Хмельниччина в новім освітленню (В. Липинський)[1230]

Часам Хмельниччини пощастило в останнім часі: наша історіографія може похвалити ся новими працями, що посувають значно наперед студиї над тою великою епохою і приносять основну оцінку і переоцінку діяльности Богдана Хмельницького.

Одну з тих праць знають читачі Діла з давнійших рефератів – се збірник В'ячеслава Липинського «Z dziejów Ukrayny», ряд студий над внутрішньою структурою Хмельниччини і специяльно участию шляхти в козацьких рухах; на другу студию, що появила ся на днях – д-ра Стефана Томашівського про «Перший похід Хмельницького в Галичину», – хочемо звернути увагу на сім місці.

Автор розпочинає свій розслід від пилявецької кампанії, що скінчилася погромом Поляків. По битві відбула ся 26 вересня 1648 року в козацькім таборі воєнна рада. На ній виявили ся дві противні думки що-до дальшої тактики побідників. Українська

[1230] Опубл.: Діло. 1914. № 26. [*Ред.*].

старшина обставала за тим, щоби вдоволитися дотеперішніми здобутками, не іти дальше, але укріпити здобуту позицію. Татари противно дораджували тактику офензивну, – бажали воювати дальше польську дуржаву, щоби знищити остаточно ворожу силу. Козацька старшина не давала переважити ся і всі полковники від найбільше поміркованого Виговського до найрадикальнійшого Кривоноса радили тримати ся дефензиви. Але Хмельницький прихилив ся до думки Татар і видав приказ до дальшого походу на Галичину. Мотив, чому зробив так гетьман, сучасники нам не подають. Д-р Томашівський розуміє се так, що гетьман йшов на захід з причин тактичних: хотів нагнати Польщі страху і зробити її більш подітною для своїх домагань, бажав вплинути на вибір короля, а передусім хотів забезпечити своїм союзникам Татарам здобичу на польській людности, бо в умові застеріг собі, що Татари не сьміють брати в полон українського населеня.

Хмельницький не мав ще тоді думки здобувати і прилучати до своєї держави західних українських земель; козацька програма вдоволяла ся тоді самою Наддніпрянщиною: «Знай Ляше, що Случ наше», – гетьман не мав відповідної сили, щоби такий великий простір обняти в пановане. Похід до Галичини мав характер демонстраційний, не був кампанією обчисленою на нові здобутки.

Коли справу так поставимо, знаходимо ключ до розуміня дивного поведеня Хмельницького під Львовом, під Замостєм і взагалі у цілій війні. Польські історики і польська суспільність уважали і вважають Хмельницького завзятим ворогом, що ішов туди руйнувати і нищити все, що стояло на дорозі; тріюмфально оповіщували, що не вважаючи на всі заходи, Хмельницький не зміг здобути Львова і Замостє і тут знайшла перший відпір варварська східна сила. Наша історіоґрафія рівно ж приписувала Хмельницькому широкі заборзі пляни і висказувала деяке невдоволеня ізза хиткости і нерішучости гетьмана. Д-р Томашівський ставить нову тезу, що Хмельницький не хотів здобувати Львова, ані нищити Галичини, ані добивати Польщі, – він ішов на захід лише тому, щоби забезпечити собі пановане над Дніпром. «Він належав до тих воєвод і політиків, які гаразд розуміють, що труднійша річ удержати здобуте, як лише здобувати». І для свого погляду наводить автор переконуючі докази.

Під Львовом Хмельницький через три дні порядкував своє військо, немов робив попис козацької армії, а не починав ніяких

ворожих кроків. Четвертого дня вислав до міста лист з пропозицією переговорів. Переговори трівали тиждень і облога скінчила ся окупом міста. Через цілий сей час тільки один раз вистрілила козацька пушка на мури. Гетьман показав таку велику зглядність для міста, що навіть дав козацьку охорону міським водопроводам; не користав з сього, що місто не мало засобів поживи і міг його виголодити, не використав навіть доброї нагоди, що Високий замок дістався в українські руки і звідтам Львів можна було винищити гарматним вогнем... Всі приступи і напади на Львів ішли тільки зі сторони черни, українського селянства, що хотіло криваво розплатити ся з Поляками, але се було військо неправильне і немало стільки сили, щоби вести облогу, – козацькі відділи не давали черни помочі, славна артилєрия козацька мовчала і тому успіхів не було. Так само було під Замостєм, так само і по инших менших містах, навіть по селах ставив гетьман сторожі, щоби своєвільні відділи не нищили людського майна.

А поведенє гетьмана зрозуміємо ще гарнійше, коли схочимо усьвідомити собі, який національно-політичний сьвітогляд мав Богдан Хмельницький. Приняла ся у нас думка, що погляди українського гетьмана розвинули ся аж після 1648 р., що не він кермував воєнними подіями, лише успіхи боротьби вели його до ширших горизонтів. Д-р Томашівський констатує, що Хмельницький під Львовом тримав ся традицийної козацької політики: не зривати з Польщею, але здобути собі залежність безпосередньо від короля. Не мав він на думці руйнувати польську державу, ще не уявляв собі України инакше як у зв'язи з Польщею, – але не хотів знати шляхотського панованя а бажав сильної королівської власти. В листі до полковника Вейгера, начальника залоги в Замостю, Хмельницький підчеркує ідею, що могла би лучити козаччину з Польщею: ідея сильної акциї проти «ворогів християнства», – се була «прастара» політична мрія українського народу, що інстинктом бачила у визволеню чорноморського берега з-під татарсько-турецького панованя запоруку політичної і господарської долі. Але коли гетьман не зривав з Польщею, то рівночасно бажав запевнити Україні широку самоправу – принайменше в тих землях, де козацьке пановане стояло твердо. В листах посольств до Варшави Хмельницький жадає, щоби війску повернено «давні вольности», між тим безпочередню залежність від короля, привілеї анальоґічні як у литовських Татар, вільний вихід на Чорне море; польське військо не могло переступати за Случ; православна

церква мала дістати давні права. В тих пунктах ховала ся вже ідея державно-правної окремішности більшої части українських земель і проблиски загальнонаціональної єдности. Хмельницький змагав до сього, щоби запевнити здійсненє своїх плянів і тому бажав обсадити польський престіл кандидатом прихильним Українцям, – таким кандидатом був семигородський князь Юрій Раковці і з ним гетьман нав'язав зносини; але смерть Раковція і инші обставини не дали здійснити ся тому плянові і Хмельницький мусів своїм авторитетом підперти менше симпатичного кандидата Яна Казимира, щоби не допустити до вибору клєрикального короля Кароля Фердинанда.

В переведеню своїх політичних цілий показує Хмельницький незвичайну поміркованість. «Протягом усього десятилітя його гетьманованя не бачимо ніде, щоби він коли небудь заступав радикальнійшій напрям політики, лише противно політична поміркованість є основною прикметою його змагань і такі найблизші його радники. Він належав до тих воєвод і політиків, які гаразд розуміють, що труднійша річ удержати здобуте як лише здобувати». Ся думка автора простує дотеперішній погляд, що Хмельницький все був приклонником «острих» виступів, і тільки Виговський умів здержати гетьмана перед нерозважними ділами. І справді сучасники представляють гетьмана чоловіком нагальної вдачі, непоміркованого у словах, – але д-р Томашівський замічає, що Хмельницький є зовсім инший, коли ходить не о його слова, але діла.

Поміркована політика гетьмана знаходила прихильників між частиною старшини; але була між старшиною партия, що не годила ся з тактикою Хмельницького, бажала рішити справу в спосіб більш радикальний. До лівого крила тодішньої нашої політики належали передусім проводирі черни як Кривоніс і Головацький, а також козацький полковник Іван Богун*. Страшна безсилість Польщі заохочувала до більше рішучих кроків. З соціяльних причин перла до війни з Польшею українська чернь. «Неможна заперечити, що козацькою чернию кермував інстинкт не без політичної вартости. Маса відчувала, що без повного зройнуваня дотеперішніх форм політично-суспільного житя її доля нічим не змінить ся і тому хотіла

* Всі троє були за походженням шляхтичами, поводирями «черні» перших двох зробили чутки, можливо, зумисно поширені агентами гетьмана, щоб налякати магнатів і схилити їх до перемовин та вирішення козацьких проблем. [*Ред.*].

вибити Хмельницького з тої демонстраційної ролі, яку він взяв на себе по пилявецькій битві, та присилувати його до радикального перевороту на цілім просторі українських земель. Та сей інстинкт не рахувався з можливістю й ся примітивна суспільна романтика мас мусіла бути з гори засуджена на невдачу»...

Чому не можливі були всякі ширші розмахи, про се ляпідарними словами говорить д-р Томашівський. В руках Хмельницького опинив ся великий простір краю слабо залюдненого, з границями відкритими на всі сторони. Гетьман не мав ніякої готової адміністрацийної машини на удержанє такого краю, все мусів творити з самого кореня, з нічого... Армія також була в початках твореня: було богато охочих до «козакованя», але мало здатних до правильної воєнної служби. До того пановала загальна недостача оружя особливо пушок, а над усе недостача гроший. В таких відносинах не легко було зорґанізувати самостійну державу...

Се головні висліди праці д-ра Томашівського. Не хочемо підносити инших важних моментів, хоч їх знайшло ся би не мало; від инших праць наших істориків виріжняєть ся ся студія саме тим, що дає не тільки перегляд подій, але входить глибоко в суть історичного процесу і отвирає зовсім нові горизонти перед читачем. Не богато маємо праць, що давали би при обмеженій темі такі щедрі результати. Студія про перший похід Хмельницького на Галичину обіймає всього два місяці історії Хмельниччини, – як бажано булоб розглянути на той сам спосіб цілу діяльність Хмельницького!

Рец. на: Listy Adama Kisiela, wojewody bracławskiego (z 1648 r.) (Ruś, 1911, ст. 301–813). Listy B. Chmielnickiego (1648 r.) (ibid., ст. 313–316). Miscellanea (Listy 1647–1654) (ibid., ст. 413–451). Nieznane listy B. Chmielnickiego (1648 r.) (Litwa i Ruś, T. I (1912), ст. 68–72). Materyały do wojen kozackich (ibid., T. III, ст. 47–53)[1232]

Листи Кисіля в числі 5, адресовані до Миколи Потоцкого, Вишневецкого, Осоліньского і короля – опубліковані із збірки Людвика

[1232] Опубл.: ЗНТШ. Львів, 1912. Т. 110. С. 222–223. [*Ред.*].

бар. Кроненберґа[1233] в Варшаві; листи Богдана Хмельницького з Чигирина 27 червня 1648 р. і до королевича з під Замостя 15 листопада 1648 р. – з якоїсь збірки якої імени не подано (другий «з оригіналу»); інші листи Хмельницького: з під Замостя 8 листопада, 13 листопада і два без дати 1548 р. до горожан Замостя, і звідти-ж до «річипосполитої» з 15 листопада 1648 р. – з рукопису ч. 379 бібліотеки Чарторийских в Кракові; решта переписки із збірки Равіти-Ґавроньского і з бібліотеки Чарторийских.

Рец. на: Balaban M. – Kroniki, opisy i elegie hebrajskie z czasów Chmielnickiego ст. (1648 r.) Ruś 1911, ст. 46–63, 152– 176, 284–300, 397–412[1234].

В статі подано переклад хроніки Натана Нати Ґановера[1235] «Явеін Мецуля» (Глубоке багно), відомої вже з давнійших перекладів; видавець мав намір перекласти і інші жидівські пам'ятки до Хмельнищини, але видавництво спинило ся.

Рец. на: Stanisław Smolka – Grunwald i Beresteczko, Краків 1910, ст. 20[1236]

Ґрунвальд і Берестечко – в очах польського публіциста обі битви, переділені більше як двома сотнями літ, якось дивно в собою лучать ся: «обі мають оден спільний рис, обі відбули ся під знаком – бути або не бути»... Про козаччину маємо ряд заміток, – зрештою

[1233] Кроненберг Людвіг Станіслав (1.03.1828–13.01.1898) – польський банкір і підприємець єврейського походження, меценат і колекціонер. [*Ред.*].

[1234] Опубл.: ЗНТШ. Львів, 1912. Т. 111. С. 92. [*Ред.*].

[1235] Натан бен Мойсей Ґанновер (1610–14.07.1683) – заславський рабин, талмудист, у 1648 р. втік з охопленої війною України, в 1653 р. у Венеції вийшла його праця «Глибоке багно» з емоційним описом жахливих погромів єврейських громад під час козацького наступу. Мандрував по Європі, був рабином у Яссах, загинув на Мораві під час нападу угорського війська на м. Угерський Брід (Israelson I. N. Hannover. *Historische Schriften*. Warszawa, 1929. T. 1. S. 1–26; Сисін Ф. Євреї та повстання Богдана Хмельницького. URL: http://www.ukrhistory.narod.ru/texts/sysyn-1.htm). [*Ред.*].

[1236] Опубл.: ЗНТШ. Львів, 1911. Т. 104. С. 208–209. [*Ред.*].

добре нам відомих. «Чим була та козацька чернь – доказала кампанія під Берестечком. Великанська, страшна дикістю, але слаба неладом, безсильна, стала ся нараз – нічим, від коли не стало їй старшого, що сам оден вмів споїти її в якусь цілість, використуючи для самолюбних цілей низькі інстинкти черни і справність її проводирів. Нічим була в своїй величі без Поляка шляхтича(= Хмельницького!), що її опанував»... «На вістку про берестецьку побіду, в церкви св. Петра в Римі, у віденській катедрі св. Стефана, навіть Парижі валунало святочне Te Deum. Розумів добре християнський Захід, що на Волини розгравала ся справа між найдальшою його станицею на сході і варварством Сходу»... Характеристики, як кажемо, добре нам відомі. Одна тільки нова думка: хто зорґанізував Запороже. Звичайно приймало ся в польській історіоґрафії, що початки орґанізації в козаччину внесла польська шляхта; у автора знаходимо нову концепцію: «Сїч... довго не була нічим иншим, як зборищем авантурників, без визначних прикмет національних, а особливо конфесийних, поки Туреччина, – так Туреччина не переобразувала її в передню сторожу схизми, своїм агітаторським знарядєм, через грецьких монахів, архієреїв і патріархів»... (с. 18). Автор звертає увагу передовсім на особу Кирила Люкаріса[1237]: він

[1237] Лукаріс Кирило (6.11.1572–2.07.1638) – протосингел Александрійського патріарха (1593–1602), патріарх Александрійський (1602–1621) і Константинопольський (1621–1638). У 1594–1595 рр. викладав грецьку і латинську мови, був ректором Острозької Академії. 1595–1597 рр. – ректор братської школи при церкві св. Трійці у Вільні. Брав участь у Берестейському соборі 1596 р., після чого повернувся до Александрії. У 1600–1601 рр. перебував в Острозі та Львові зі спеціальною місією. Був заарештований, але завдяки заступництву князя К.-В. Острозького відпущений. Дискусійним залишається лист Лукаріса, переданий львівському біскупу Д. Соліковському 24.01.1601 р. із засвідченням прихильності східних патріархів до об'єднання церков, який пізніше використав на краківському сеймі 1603 р. Петро Скарга. (Тимошенко Л. Другий (таємничий) візит Кирила Лукаріса в Україну. *Історія релігій в Україні*. Львів, 1999. Кн. 2. С. 169–172; Тимошенко Л. З історії культурних взаємин України у XVII ст. (місія Кирила Лукаріса в Україну в 1600–1601 роки). *Збірник на* пошану *професора Марка Гольберга. До 50-річчя наукової діяльності та 80-річчя від дня народження*. Дрогобич, 2002. С. 294–298; Любащенко В. Пошуки альтернативної унії: православні і протестанти у контексті Берестя (Кирило Лукаріс і Україна). *Die Union von Brest (1596) in Geschichte und Geschichtsschreinbung Versuch einer Zwischenbilanz* / herausgegeben von J. Marte und O. Turij. Lviv, 2008. S. 276–296); Kempa T. Wizyty protosyngla Cyryla Lukarysa w Rzeczypospolitej. *The:*

був «злим духом» Константина Острожського[1238] й утвердив його в православлю, потім як царгородський патріарх служив Порті «цілою силою незвичайної інтеліґенції, енергії й ненависти до Польщі», – його ділом мала-б бути місія патріарха Теофана на Україну 1620 р. і відновленнє православної ерархії...[1239]

Рец. на: Fr. Rawita Gawroński Bohdan Chmielnicki, Т. II , Львів, 1909, ст. 487 + ілюстр.[1240]

Перший том сього видання був вже рецензований в Записках[1241] і там схарактеризовано книжку Равіти-Ґавроньского як твір, якому «належить ся хиба по правді мовчанка». Тимчасом вийшов другий том «Богдана Хмельницького», а краківська Академія Наук признала книжці відзначенє... Так приходить ся знов реферувати працю п. Фр. Равіти-Ґавроньского і знов розбирати ті погляди, які вносить автор в польську історіографію і суспільність.

Своє завданнє ставить п. Равіта-Ґавроньский дуже широко, на вступі навіть мало не попав він в метафізику, називаючи козаччину «фаталістичною силою, силою майже недослідимою, якої відомі є прояви, але незнаний дух, психіка» (I, с. 1). По жалях про недостачі

Ortodox *Church in the Balkans and Poland Connections and Common Tradition* / ed. by A. Mironowicz, U. Pawluczuk, W. Walczak. Białystok, 2007. S. 87–103). [*Ред.*].

[1238] Острозький Василь-Костянтин (2.02.1526–13.02.1608) – князь, володимирський староста і маршалок Волинської землі (з 1550 р.), воєвода київський (з 5.12.1559). Був противником Люблінської (1569) і Берестейської (1596) уній. Фундатор Острозької академії і лідер української еліти в Речі Посполитій (Грушевський М. Історія України-Руси. Київ; Львів, 1907. Т. 6. С. 479–488, 497–498; Т. 7. С. 151–154, 180–212, 217; Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525–1608) wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej. Toruń, 1997. 288 s.). [*Ред.*].

[1239] У березні 1620 р., повертаючись з Москви, єрусалимський патріарх Феофан (Теофан) III (1608–1644) зупинився у Київському Братському Богоявленському монастирі під охороною козацького війська гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного і відновив православну ієрархію в Україні, втрачену після Берестейської унії 1596 р. (див.: Ісіченко І. Історія Християнської церкви в Україні. Харків, 2003. 472 с.). [*Ред.*].

[1240] Опубл.: ЗНТШ. Львів, 1911. Т. 104. С. 210–215. [*Ред.*].

[1241] Томашівський С. [Рец. на]: Gawroński Rawita Fr. Bohdan Chmielnicki do elekcyi Jana Kazimierza. *ЗНТШ*. Львів, 1907. Т. 75. С. 196–199. Про Ф. Равіту-Гавронського див. вище.

польської історіографії, переходить автор до вияснювання значіння козаччини і ґенези повстання Хмельницького.

Причини народніх повстань взагалі п. Фр. Равіта-Ґавроньский малює так: «Державний устрій цілої Европи був сього рода, що – беручи, річ в найзагальнійшім понятю – одна частина горожан, та, що сотворила державу і кермувала нею, взяла на себе оборону, друга мусіла працювати на першу. Найвисший вождь військової сили старав ся керманичів, оборонців, а своїх помічників вивисшити, вивінувати, заохотити до вірности. Звідси йшли привілеї одних коштом других, більше богатство їх, більша сила. Зі вростом відрубности сеї верстви, що ставала ся чим раз виразнійше правлячою клясою, на котрій опирала ся держава, збільшало ся пониженнє і визиск робочих сил всіх тих, що їх можна було вважати державним матеріалом, пасивною силою, важною і потрібною, о стільки, о скільки держава вміє її ужити. В горі, отже, була власть, сила, достаток, навіть розкіш, здобуті коштом суспільних низин. Звідси нив'язав ся антаґонізм між клясою правлячою й роботною... Нічо дивного, що в сірій масі щоденних робітників, позбавлених часто державної справедливости, відданих на ласку своїх ніби-опікунів, а найчастійше використуваних, горіла тиха ненависть до тих, кого вважали своїми гнобителями. Все то, що мав богатий, убогі вважали мало не своєю власністю. Коли тільки знайшов ся хтось, що зумів долити оливи до вогня, піднести сю ненависть, заохотити до переведення справедливости самому собі, міг бути певний, що знайде послух» (I, с. 19). Ся схема, в яку автор вкладає всі народні рухи, всі – окрім козаччини. Бо коли приходить до розслідy козацької історії, п. Равіта-Ґавроньский не має відваги примінити власної теорії. Киньмо оком на відносини України в переддень Хмельнищини. Пануючою верствою є магнати і шляхта: в їх руках знаходять величезні лятифундії, в їх руках всі уряди, суд, військо – майже необмежена власть над иншими верствами. Селянство до недавна ще досить незалежне дістаєть ся чимраз більше в панщизняві порядки: тратить особисту свободу, право на землю, дістаєть ся під папський присуд. Козацтво від останнього повстання розбите, обмежене до невеликого числа голов, без самоуправи. Православна церква в гнеті і пониженню. Вся українська людність була під ярмом одної верстви – «віддана на ласку й неласку своїх ніби-опікунів». Коли тримати ся теорії п. Ґавроньского, то повстаннє сеї гнобленої маси було б тільки природним вислідом таких відносин. Але, як сказано, автор

не має відваги витягнути консеквенцій, а шукає всяких бічних доріг, щоби козацьке повстаннє поставити в иншім світлі.

Передовсім вважає він пересадними жалоби на се, немов пани використували економічно, решту людности. «Поспольство мало всього богато, збіжа, худоби, пасїк» – каже п. Ґавроньский за Самовидцем і констатує загально, що між народом «добробут був занадто великий» (I, с. 55–56). Натомість жерело жалоб треба бачити в лінивстві селянства, в неохоті до правильної, рівної, спокійної праці, – дальше також в занадто великій особистій вольности. Своєволя хотіла розбити всі державні порядки, бо вважала їх занадто тісними і тяжкими для себе. «Против запорожського веселого неробства кожда найлекша праця видавала ся тягаром, кожде жаданнє сповнити обов'язки – кривдою, а против абсолютної вольности на Понизю кожде державне або звичаєве право зростало в їх понятю – в тяжку неволю» (I, с. 54, 55). Так само неоправдані жалі на гнет урядників, бо хоч деколи трафляли ся надужитя державців і старостів, то се були тільки надужитя, не мали характеру державного гнету (I, с. 3, 56, 276). Бажаннє більшої релігійної толєранції було, мабуть, одиноке справедливе жаданнє о стільки, «що сей спір мав всі прикмети боротьби двох обрядів за богато вивіновані монастирі, а річпосполита державною повагою попирала унїю» (I, с. 277).

Так отже п. Равіта-Ґавроньский в супереч з власною теорією народніх рухів не знаходить в суспільних і політичних відносинах ніякої серіозної і оправданої причини до невдоволення українського народа. Хоч всі инші народні повстання були вислідом сучасного громадського житя – на Україні дивним дивом було зовсім инакше. Тут приходить сам характеристичний clou виводів польського історика. Причини козацьких повстань треба шукати не «в крайностях, в гнеті підданих», вона знаходила ся де инше, «вона лежала в глибині характеру руської суспільности, в її психіці і дрімала як потвора, що збудивши ся в відповідній хвилині, дала почути свою дику силу» (II, с. 167). Який же сей характер руської суспільности, українського народа? Автор має тут свою спеціяльну теорію. «Про руський нарід не можна поважно говорити. Коли вживаємо сього виразу в віднесенню до Русинів, то радше через наліг, привичку, нестисліть, бо понятя народа, широке й політичне, містить в собі ріжнородні верстви, виділені з лона люду, що взяли перевагу над сірою масою народньої сили і змогли витворити з неї державний орґанізм і в житю

свого орґанізму взяти або кермуючу або визначну участь. На Руси нічо подібного не мало місця. Сама назва її чужа для народнього коріння, "бо від Варягів назвали ся Русею, а перше звали ся Словянами...". Отже, чужі заходні, звісні з розбійничого характеру в цілій Европі, морські рабівники заложили державні зав'язки в Новгороді й Київі, на взір оборонних Січий і початків пізнійшої козаччини... Вони не лише знищили зав'язки словянської державности, засновані дорогою культурної еволюції, але до словянської суспільности ввели зовсім незнаний прінціп – жити з рабунку, жити чужим коштом, чужою кровю й одчайдушність, получену нероздільно з таким способом житя. Козаччина в тім часі не мала ще назвиска, але дух її, пошесть її, що так скажу, вже була випущена в кров слов'янських народів, яких "заходні Варяги" втягали до своїх розбійничих дружин... Козак ... вроджений, отже, з норманської крови, обвіяний її духом, перенятий ідеєю рабунку, що лежала в цілій діяльности Варягів на Руси, переховав сі історичні здобутки і використовував їх з однаковою дикістю на морі і на суші» (I, с. 8–11). Сі переконуючі виводи дають ключ до зрозуміння характеру козаччини. Жорстокість і кровожадність се найголовнійші риси козацької психіки; ціль козацького житя – жити з чужої кривди, нищити, розбивати, гнобити; у козаків нема пошанування для чужого права, для культури і праці; супротив слабшого козак є без милосердя, супротив сильнійшого повний покори й гіпокризії; се морально скривлена суспільність. Характеристики п. Равіти-Ґавроньского просто епічні: «walka dla takiego bohatera nie miała niczem zakreślonych granic: chłeptanie krwi w oczach jego i współtowarzyszy nabierało uroku rycerskiego czynu» (I, с. 55); «fala czerni, najlichszych wybiórków społecznych, najbrudniejszych szumowin» (II, с. 31); «ogrom na poły dzikiej tłuszczy» (II, с. 61); «dzikie fale nowych Hunów» (II, с. 133); «fala mętów społecznych» (II, с. 242) і т. ин., і т. ин.

Коли п. Равіта-Ґавроньский таким чином розсвітлив всі прикмети козаччини, стало йому ясно, що козаччина не могла мати ніяких глибших проґрам ні ідей. «Антонович підсуває тій темній народній масі свої власні доктрини, погляди і компроміси. Впевняє, що "народ" жадав якоїсь "автономії, що мала стояти під опікою державної власти", а також "права на умовий і духовий розвиток". Але-ж ніяке з тих бажань не було сформуловане, а-коли Хмельницький в своїх переговорах з Москвою говорив про самоуправу, то говорено не про політичну автономію, але про звичаєву» (I с. 14). «Козаччина... не

змогла витворити самостійного організму, бо не мала ні одного політичного мужа і не мала матеріалу до будови» (I с. 3). «Коли можна про козаччину поважно говорити, то се не був ніякий устрій, з якого виростають державні орґанізми». «Про державу і її завдання, цілі, обов'язки не мала сформулованого понятя» (I с. 6).

Ясно також для автора, в чім була суть боротьби козаччини в Польщею: се була просто боротьба «викривленої суспільної ідеї, що знайшла відважних вождів, з державною ідеєю» (I с. 22). «Річпосполита не могла ніяким чином дозволити, щоби козаччина розростаючи ся приносила шкоду не лише польській державі, але і власному народови, щоби здержувала його культурний і цивілізаційний розвиток, деґенерувала моральні понятя, витворювала фальшиві понятя заслуг і геройства, щоби її сила, нічим не стримана, ставала грізна для спокою і цілости держави» (I с. 59.). Вся внутрішня політика Річипосполитої йшла в тім напрямі, щоби Україну піднести культурно. Польща бажала передовсім призвичаїти українську людність до правильної праці, «з панів кочовничого житя привести на висший степень культури, до осілости». Селянству вборонено виходити на Низ на се, щоби не привикало до «авантурничих мандрівок» і «розбійничого хліба». Козаччині зменшено реєстр, ослаблено її організацію, – тому, щоби перестала займати ся розбійництвом, а взяла ся до хліборобства і промислу. «Підносив ся через те етичний уровень людей, сили марновані на розбої, йшли до культурної праці» (I с, 57–58). Боротьба Польщі з козацтвом се була «боротьба суспільного порядку з своєволею, цивілізації з варварством» (II с. 133.).

Богдан Хмельницький є для автора типовим репрезентантом козаччини – значить, її хиб передовсім. «Дикий козак» – улюблений епітет, який дає Равіта-Ґавроньский гетьманови. «...Душа його жадна була не мира, але крови і пімсти» (1 с. 169). «До боротьби з Річпосполитою вела козацького гетьмана нестримана амбіція, дика жадоба нищити все, що не подібне до його бажань і ідеалів» (II, с. 449). Визначав ся «великою перфідністю, що витиснула неморальне пятно на цілій його діяльности від початку до кінця» (I, с. 49). «Хмельницький знав, що вживав фальшивих кличів, але зовсім не дбав о їх правдивість»... (I, с. 20). «Гордість, пиха, дикість, покора, облуда метали на переміну його душею» (I, с. 209).

П. Равіта-Ґавроньский при тім всім не може заперечити, що Хмельницький був одиницею незвичайної міри. «Хмельницький

зарівно серед польської як і руської суспільности стояв самотний – великий, сильний, талановитий, дикий, зависний – з усіма хибами некультурного чоловіка» (I, с. 47). «Низьке походженнє підніс великим розумом»... (I, с. 49). Великий талан Хмельницького підчеркуєть ся ще кілька разів, а спеціально – дипльоматична зручність гетьмана. Не можна також відмовити Хмельницькому виробленого політичного світогляду, – але польський історик бажає його обмежити до тісних границь. «В умі Хмельницького без сумніву вродила ся ідея державної відрубности, одинока і найбільша, що свитала в сім чоловіці, повнім суперечностей. Повстала вона не з Любови для народа, але радше як проява сили, яку посідав у данім моменті, як династична ідея... До здійсненя сеї ідеї не ішов одначе ніколи з ясним зрозуміннем цілы. Тільки грозив здійсненєм. Був би безперечно викопав її, якби мав ясну свідомість потреби. Але не мав її» (I, с. 14). «Його бажання і змагання були рівно безбережні, необмежні, неясні, як ціла його духова натура нерівна і неспокійна. Одно тільки було очевидне: се пиха чоловіка зіпсутого щастем, кидаючого ся між страхом відповідальности а охотою удержати ся на здобутім становищі» (II, с. 25). «Темні народні маси, виховані на татарських взорах, були йому тільки матеріалом, не цілею праці» (II, с. 449).

Здаєть ся буде вже досить виписок, щоби схарактеризувати вихідні пункти роботи Фр. Равіти-Ґавроньского. Не менше інтересна дорога, якою доходить автор до таких наукових результатів. Про се говорить п. Ґавроньский доволі докладно. «Чому давав я перевагу тим або иншим жерелам, чому користав за мало з чужих, хоч сучасних, тяжко було-б оправдувати ся. До чужих прибігав тільки в рішаючій хвилі, де здавало ся, що знайшов факти яснійше виложені, ліпше освітленнє. Се приводило рідко. Наші брали участь в акції, тамті оповідали про неї з третіх уст найчастійше. Чужість що до народности надавала свою прикмету праці. Не можна жадати від чоловіка, що припадком замешкав серед нас і мешкав не довго, щоби видав справедливий суд. Найправдивіші реляції в їх оповіданнях часто викривлювали ся» (I, с. 23). Метода безперечно дуже вигідна.

Обмежуємо ся на самім зреферованню загальних поглядів п. Фр. Равіти-Ґавроньского. Входити в близший розслід праці, в критику і полеміку – було б річю надто невдячною і безкорисною. В кінці тон, в якім держана вся книжка навіть увільняє від потреби полємізования.

Рец. на: Z czasów wojen kozackich. Przyczynki do dziejów z lat 1648–1655 (Przegląd historyczny 1909, T. IX, ст. 228–248, 342–362)[1242]

Сі матеріали видані з посмертної теки Єроніма Лопаціньского**; вібрані тут деякі виписки з монастирських і консисторських книг і опублікований в перекладі оден друк про облогу Люблина Хмельницьким, – цілість дає досить інтересну картину з історії Люблинської землі. Вісти про се, що Хмельницький наближаєть ся до Люблина, викликали тут великий страх: 10 жовтня 1648 р. лімітовано всі справи в трибуналі. Але Хмельницький вернув ся з дороги. Відворот козацького війська приписували міщане незвичайному чуду: над костелом Домініканів в Люблині показала ся «iasność wielka na niebie, która stała sie z wielkim szumem y hukiem; a ta iasność taka była wielka, żeby mógł czytać przy oney iasności... W tey iasnosci yczyniła się pręga iasna, z ktorey się miecz powoli formował z głowicą y krzyżem, ktorego miecza koniec był ku Zamościowi a głowica ku miastu była... Potym z tegoż miecza vczyniła się strzała ognista, która grotem ku Zamościowi końcem obrócona y wielkim pędem z iasnością biegła tam ku Zamościowi»... Козацьке військо налякало ся чуда і стало втікати! В костелі Домініканів в Люблині заховав ся старий образ, мабуть, з другої половини XVII в., що представляв сю утечу. Другий раз були козаки під Люблином 1655 р.; облога описана в німецькій брошурі 1656 р. «Relation oder auszführliche Beschreibung... der schönen Stadt Lublin von den Moscowitern und Gosacken» (примірник знаходить ся в бібліотеці петербурського університета), в сій статі маємо її в перекладі. Реляція дає лиш побутовий опис облоги, не входить глибше в політичні події; причиною відступлення військ від облоги автор вважав се, що прийшло до непорозумінь між московським воєводою і козацьким полковником, Данилом Виговським[1243]

[1242] Опубл.: ЗНТШ. Львів, 1910. Т. 96. С. 170–171. [*Ред.*].

** Лопатинський Єронім Рафал (Łopaciński Heronim Rafał) (1860–1906) – польський історик. [*Ред.*].

[1243] Виговський Данило (до 1608–30.11.1659) – брат гетьмана Івана Виговського, зять гетьмана Богдана Хмельницького (одружений з Катериною Хмельницькою). Биховський полковник (з 1654), наказний гетьман (1655), не дав воєводі Петру Потемкіну зруйнувати і розграбувати Люблін. У 1659 р. невдало пробував витіснити з Києва гарнізон князя Ю. Борятинського. Під Васильковом потрапив в полон і

(с. 248); до міської ради в Люблині по облозі війшло двох Русинів (с. 246).

Инші матеріали зреферовані в статі, належать до історії католицьких монастирів і до жидівських погромів.

Рец. на: Dr. Stanisław Turowski – Samuel ze Skrzypny Twardowski i jego poezya na tle współczesnem. (Przewodnik naukowy i literacki 1909, вип. 1–6)[1244].

Самуіл Твардовский – звісний автор поем з часів Хмельниччини[1245]; др. Туровский[1246] подає житєпись письменника, зміст його творів

був закатований у московському таборі під Калугою (Мицик Ю. Іван Виговський. *Володарі гетьманської булави: Історичні портрети*. Київ, 1994. С. 191–236). [*Ред.*].

[1244] Опубл.: ЗНТШ. Львів, 1910. Т. 93. С. 202. [*Ред.*].

[1245] Твардовський Самуель (1595/1600–6.07.1661) – польський поет, панегірист і хроніст. Учасник Московської війни (1616–1617), битви під Хотином (1621), посольства князя Криштофа Збаразького до Туреччини (1622–1623), козацьких воєн (з 1649) і Потопу (1656), де спочатку виступав на стороні Карла X Густава, а потім – Яна Казимира. Як один з чільних представників польського бароко створив ряд історичних поем, зокрема про короля Владислава IV (Twardowski S. Szczęśliwa moskiewska expedycja Najaśnijeszego Władysława IV króla. Warszawa, 1634; Twardowski S. Władysław IV król polski i szwedzki. Leszno, 1649. 2 wyd. / oprac. R. Krzywy. Warszawa, 2014), князя Януша Вишневецького (Twardowski S. Xiężę Wiśniowiecki Janusz. Leszno, 1646. 2 wyd. / oprac. R. Krzywy. Warszawa, 2014). Головна історична поема в чотирьох частинах «Громадянська війна», присвячена подіям 1648–1660 рр. (Twardowski S. Wojna domowa z Kozakami i Tatary, z Moskwą, potem Szwedami i z Węgry przez lat dwanaśce za panowania ... Jana Kazimierza. Na cztery podzieelona księgi. Opus posthumum. Kalisz, 1681) була видана після єзуїтської цензури. Першу її частину переклав лубенський полковий писар Степан Савицький, переклад якого як джерело використав козацький літописець Самійло Величко. (Kowalkowski A. «Wojna domowa» S. Twardowskiego (szkic monograficzny). Poznan, 1934. Cz. 1–2. *Archiwum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu*. M 225/1, M 225/2; Kuran M. O wariantach kaliskiej edycje «Wojny domowej» Samuela Twardowskiego. *Acta Universitatis Lodziensis*. Folia librorum. 2010. Vol. 16. S. 57–116; Тарасенко І. «Wojna domowa» польського хроніста С. Твардовськорго як історичне джерело та пам'ятка історичної думки. Київ, 2011. 207 с.). [*Ред.*].

[1246] Turowski S. Samuel ze Skrzypny Twardowski i jego poezya na tle współczesnem. Lwów, 1909. 131 s.

і літературну характеристику; праця дає деякі причинки до оцінки шляхетського життя XVII в., хоч для нас не приносить нічого нового.

Рец. на: Mieczysław Gawlik – Projekt unii rosyjsko-polskiej w drugiej połowie XVII w. (Kwartalnik historyczny 1909, кн. 1–2, ст. 78–125)[1247]

Проект російсько-польської унії виринув 1656 р. підчас переговорів між Польщею і Росією у Вильні. До союза з Росією примушувала Польщу війна зі Швецією, як і небезпека війни в козаками і Раковчим[1248]; Москва, з котрою Швеція мала все рахунки над Балтийським морем, могла стати корисним союзником для Польщі. Союз проектовано так, що цар Олексій Михайлович мав стати польським королем; елєкція мала бути переведена ще за житя Яна Казимира з огляду на бездітність короля. Остаточну згоду на сей проект дали польські комісарі у Вильні 3 падолиста 1656 р.; там списано докладний проект унії і посли ствердили сі пакти присягою. Проект союза прийшов під наради сойму аж 1658 р.; 10 липня делєґати сенаторів і послів, вибрані до уложення мира з Москвою, рішили, що для удержаня мира конче потрібна елекція царя. Не зовсім ясна річ, чи елєкцію переведено тодіж на соймі; автор представляє аргументи, що промовляють за фактичним вибором царя. Унія з Москвою була принята з вдоволеннєм частиною суспільности; особливо Литва, а спеціяльно православні, витали се як запоруку спокою; натомість дуже остро виступило против союза з Москвою католицьке духовенство: грали в тім ролю не лиш релігійні мотиви, але і політичні – передовсім симпатії для Австрії. Під пресією духовенства проект упав; елєкція не була втягнена в конституції, а навіть не доховало ся «diploma electionis», що мало переховувати ся в «скриптах in archivum». Вели ся ще якийсь час переговори, але кінець положила їм гадяцька умова, що внесла нові дісонанси між Польщу і Москву.

В своїй праці дотикає автор з легка й козацьких справ; звернемо тут увагу на деякі рукописні жерела, що відносять ся до козаччини;

[1247] Опубл.: ЗНТШ. Львів, 1910. Т. 95. С. 203–204. [*Ред.*].

[1248] Тобто трансильванським князем Дьєрдєм (Юрієм) II Ракоці (про нього див. вище).

в королівській резолюції з Ленчици 5 грудня 1656 р. характеристична замітка: «strony kozaków, tych omni meliori modo tam uspokoić, choćby tern im co udzielnego za Dnieprem udzielić...» (Тека Нарушевича, т. 149, ч. 165[1249]); про галицьку умову, «niecnotliwy pokój», повні обурень слова в Теках Ґолембйовского[1250], т. 387, ч. 46, там і інші жерела до 1658 р.; з рукописей бібліотеки Оссоліньских до 1658 р. важне ч. 3023.

Рец. на: Dr. Wiktor Czermak – Stanisława Oświęncima Dyaryusz 1643–1651 (Scriptores rerum polonicarum t. XIX)., Краків, 1907, ст. 4 + LXXVI + 438[1251]

Діярій Станіслава Освєнціма[1252], важнее жерело до історії Хмельниччини, не був дотепер виданий в цілости; використали його або частинами видавали ріжні дослідники: С. Пшиленцкий Pamiętniki o Koniecpolskich[1253], Шайноха Dwa lata[1254], Кантецкий[1255], Кубаля[1256], Чермак[1257], – пок. В. Антонович дав в Київській Старині 1882 р. зміст цілого Діярія і переклад усього, що відносило ся до козацьких

[1249] Teki Naruszewicza. *Biblioteka Czartoryskich. Kraków*. T. 149. Nr 165.

[1250] Teki Łukasza Gołębiowskiego. *Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 45. Рукописи бібліотеки Дзедушицьких. Т. 387. Nr 46.

[1251] Опубл.: ЗНТШ. Львів, 1910. Т. 91. Кн. 5. С. 199–203. [*Ред.*].

[1252] Освєнцім Станіслав (бл. 1605–09.1657) – маршалок коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського (1643–1646), вів щоденник (діаріуш) за 1643–1651 рр., у якому описані події козацької війни (Przyboś A. Oświęcim Stanisław. *Polski Słownik Biograficzny*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1979. T. 24. S. 619–621). [*Ред.*].

[1253] Przyłęcki S. Pamiętniki o Koniecpolskich. Przyczynek do dziejów polskich XVII wieku. Lwów, 1842. 452 s.

[1254] Szajnocha K. Dwa lata dziejów naszych... T. 1. 396 s. T. 2. 396 s.

[1255] Kantecki K. Z podróży Oswięcima: Turcya, Francya, Niemcy, Włochy. Lwów, 1875. 203 s.

[1256] Kubala L. Szkice historyczne. Lwów, 1880. T. 1. 332 s.

[1257] Stanisława Oświęncima Dyaryusz 1643–1651 / ed. Dr. W. Czermak. [Scriptores rerum polonicarum. T. 19]. (Kraków, 1907), 4 + LXXVI + 438 s.

воєн[1258] (се виданє теперішньому видавцеві д. Чермаку зовсім незвісне!). Та сі неповні публікації не могли заступити ориґіналу; аж тепер виходить накладом Академії Наук в Кракові критичне виданє цілого Діярія.

Дневник Освєнціма переховуєть ся в рукописнім відділі бібліотеки Осолінських у Львові (під ч. 224). Записки не переховали ся в цілости. В теперішнім виді обіймає Діярій протяг часу від січня 1643 р. до грудня 1651 р., але між тим нема записок з другої половини грудня 1647 р., з цілих 1648–1649 рр. і від 6 цвітня до грудня 1650 р. Крім того є виразні натяки на се, що був якийсь «перший Діярій», де були описані подій з перед 1643 р. Питаннє, отже, що сталося з тими частинами Діярія. Давній дослідник дневника Ст. Пшиленцкий в Pamiętniki o Koniecpolskich 1842 р. (ч. 295) завважає, що бібліотека Осолінських має тільки неповну рукопис Діярія, а повний примірник знаходить ся в руках п. Мартина Пшибильского в Живці; але вже Шайноха не міг віднайти сього добродія (1856 р. ніхто на місці не знав про нього), а таксамо і д. Чермак не міг нічого про се довідати ся. Рукопис бібліотеки Осолінських д. Чермак вважає копією, що переписувала ся з записок Освєнціма, під наглядом автора: в деяких місцях є над текстом пізніші дописки такого індивідуального змісту, що міг їх зробити тільки сам автор (пор. с. XII). Що до пропавших частин Діярія, видавець є сеї думки, що сі карти пропали ще за житя Освєнціма; можна навіть сказати час, коли трапила ся ся катастрофа: в першій половині 1657 р. ворожі війська (мб. Ракочія[1259]) знищили двір Освєнціма в Потоці під Кросном. Освєнцім пізнійше казав оправити разом частини Діярія, що ще лишили ся, а решту доповнити з пам'яти (с. XVII–XVIII). Гіпотеза д. Чермака арґументована дуже сумлінно, але й сам видавець не вважає сього толкованя «одиноко можливим і певним» (с. XIX); дійсно не можна сказати, щоби не лишили ся ніякі сумніви. Требаб звернути докладнійшу увагу на записку під 10 марта 1650 р. З описі дороги до Австрії: «Miasto Neusztadt rewidować czasu nie było, bośmy mrokiem i z śniegiem [sic] przyjachali, a zda mi się, że sie go też

[1258] Дневник Станислава Освецима / подг. В. Антонович. *Киевская Старина*. 1892. № 1. С. 126–151; № 2. С. 366–385; № 5. С. 257–275; № 6. С. 433–450; № 9. С. 503–522; № 11. С. 328–348; № 12. С. 539–556.

[1259] Тобто трансильванського князя Дьєрдя (Юрія) II Ракоці.

mencya w pierwszych dyaryuszach» (с. 237). Із слів «zda mi się» виходить, що Освєнцім не був певний, чи дійсно помістив згадку про се місто в «давнійшим» діярії, отже, не мав в руках сього діярія при редаґованню сеї записки (се могло бути 1650 р. або пізнійше); але знов з сього, що автор таки покликуєть ся на «давніші діярії», можна думати, що не вважав їх безслідно пропавшими, мав якусь надію їх собі вернути. Д. Чермак не дав пояснень до сього місця, хоч завважив, що ся нотатка «звучить досить особливо» (с. VII).

З життєпису Освєнціма, який дає видавець, замітимо тільки дещо важнійше. Інтересне, що Освєнціми виводили ся з Руси: своїми предками вважали Освєнціми Хотка, Петра і Остаха, синів Івана з Княжич, «Русинів» (с. XXII). Станислав Освєнцім родив ся в 1605 р.; про молоді літа не знаємо майже нічого. Коло 1637 р. вступив на двір Станислава Конєцпольського і лишив ся там аж до смерти гетьмана 1646 р. як маршалок двора; пізнійше робив заходи дістати ся на королівський двір, далі опинив ся при родині Любомирських. Під кінець житя частійше пробував Освєнцім в своїй дідичній маєтности Потік коло Коросна і там мабуть, умер, 1657 р. На панських дворах автор діярія мав нагоду здобути собі ширшу освіту; кілька разів їздив за границю до Австрії, Німеччини, Бельґії, Франції, Італії. В справах Річипосполитої не відігравав ніякої більшої ролі, хоч обертав ся в високих дипльоматичних кругах. Як дворянин Конєцпольського, був прихильником плянів гетьмана і Володислава IV, особливо що до війни з Туреччиною; пізнійше якийсь час вагав ся між Яном Казимиром і Каролем Ґуставом, аж перейшов до першого.

Для історії України діярій Освєнціма є дуже важним жерелом. Автор його нераз заїздив в своїх подорожах з маґнатами на Україну і міг неодно пізнати з власної обсервації. Маємо записані отсі подорожі Освєнціма в українській землі*:

1643 р. з Люблина до Замостя, Львів, Буск до Бродів (с. 1–2); З Бродів на Сокаль до Замостя й далі (с. 2–3); Замостя – Броди (с. 5); з Підгорець на Золочів, Зборів, Тернопіль, Микулинці, Проскурів до Бару (с. 5–6); з Бару на Красне, Тульчин до Чечельника й звідси на Ладижин, Гайсин, Животів, Ставище, Стеблів до Корсуня; з Корсуня на Сахнівку, Мліїв, Орловець, Балаклий, Жаботин До Черкас; за Дніпром через Ірклиїв, Горошин, Хорол, Миргород до Гадяча; з

* В огляді згадуємо тільки важнійші місцевости.

Гадяча на Лохвицю, Чорнухи, Пирятин до Переяслава; з Переяслава на Терехтемирів, Вільшанку, Білу Церкву, Ружин, Прилуки, Винницю, Браїлів, Межирів до Бару (с. 11–19).

1644 р. з Бару, на Межирів, Винницю, Ілинці, Кальник, Балабанівку, Ставища – і назад до Бару (с. 31–50); з Бару на Проскурів, Волочиска, Збараж, Підкамінь до Бродів і до Підгорець (с. 50–56); з Підгорець на Золочів, Зборів, Микулинці, Скалат, Проскурів до Бару (с. 56); з Бару на Дунайгород (Дунаївці), Язловець, Устє, Єзупіль, Галич, Рогатин, Перемишляни, Буськ, Підгорці, Броди (с. 61–62); з Бродів на Підгірці, Буськ, Жовкву, Яворів, Ярослав, Переворськ до Ряшева й далі (с. 63); з Переворська і Ярослава на Львів, Яричів, Буськ до Бродів (с. 65–66).

1645 р. з Бродів на Буськ, Жовкву, Раву, Томашів, Щебрешин, Туробин й далі до Вісли (с. 70–71); з Люблина на Красний Став, Ухані, Ґрубішів, Сокаль, Лопатин, до Бродів (с. 74–75); з Підгорець на Сокаль, Ухані, Красний Став до Люблина і далі (с. 78–79).

1646 р. з Люблина на Красний Став, Грубішів, Сокаль, Лопатин до Бродів (с. 125–126); з Бродів на Олесько, Золочів, Скалат, Фельштин до Бару (с. 137); з Бару на Олесько, Топорів, Ґрубішів, Красний Став до Люблина і далі (с. 137–141); на Ланцут, Переворськ, Ярослав, Яворів, Львів до Олеська; з Олеська до Львова (с. 148); побут в Потоці коло Коросна (с. 169–170).

1647 р. на Дубецько до Перемишля (с. 195); на Люблин, Ухані, Ґрубішів, Сокаль, Оглядів, Кобилє (с. 200–201); з Олеська до Потока (с. 202); у Львові (с. 204).

1651 р. у Львові (с. 254); з Сандомира на Рудник, Нисько, Лежайськ, Любачів, Немирів, Янів до Львова (с. 255–256); зі Львова на Янів, Немирів, Любачів, Ланцут до Стрижева (с. 258); в Сяноку (с. 259–260); на Любачів, Потилич, Раву, Угнів до Сокаля (с. 283–284), звідси під Берестечко (с. 314–316); з під Берестечка на Сокаль, Любачів і далі (с. 333, 363); на Переворськ, Ярослав, Яворів, Зимну Воду, Львів, Пруси до Закоморя, звідси до Берестечка, Бродів, Лешнева і Підгорець (с. 366); на Кізлів, Крехів, Тростянець, Ярослав до Переворська і далі (с. 367–368).

З сього перегляду видно, що Освєнцім бував в наших землях, особливо в західніх дуже часто і міг знати добре місцеві відносини. На жаль, одначе – мабуть, з сеї причини, що так часто переживав у тих країнах, – рідко коли подає якісь докладніші звістки про

місцевости, які бачив; його записки обмежують ся звичайно до голого реєстру міст і сіл, якими мемуарист переїздив і мають вагу тільки, як вказівки, куди йшли найбільше звідси гостинці. Дещо докладніші звістки лишили ся тільки про подорож в Наддніпрянщину 1643 р., бо в ті сторони заїхав Освєнцім перший раз. Майже всі подорожі автора відбували ся в спокійних часах; тільки дорога під Охматів 1644 в'яжеть ся з походом на Татар, а похід 1651 р. під Берестечко з козацькою війною, – але в самій битві під Берестечком Освєнцім не брав участи, бо мусів вернути ся з відділом війська в Підгірє против Костки Напєрского. Так, отже, Освєнцім був рідко безпосереднім свідком політичних подій на Україні. З важнійших для нас прав описані по автопсії отсі: стріча з козаками на Київщині 1643 р. (с. 8–18), частина походу на Татар 1643 р. (с. 30–35), козацьке посольство в Варшаві в січні 1651 р. (с. 211 і д.), дещо з походу під Берестечко (с. 314–325), поле битви під Берестечком (с. 363).

Инші події описує Освєнцім на основі ріжних реляцій і кореспонденцій своїх учасників, при чім дуже часто приводить документи в цілости. Мемуарист міг мати під рукою жерела першорядної ваги, бо обертався в кругах добре поінформованих. Завдячуємо йому нпр. такий цінний документ, як гетьмана Конецпольського «Дискурс про знесенє кримських Татар» (с. 130–132) і звістки про переговори Владислава IV з козаками (с. 134) та про рух між козаччиною в 1646 р. (с. 135); на основі якоїсь доброї реляції описана битва з татарами під Охматовим 1644 р. (с. 36–49), берестецька кампанія і похід Поляків під Білу Церкву (с. 261 і д.). Не всюди маємо певність, чи Освєнцім лишає без зміни свої жерела, але там де можемо його контролювати, бачимо, що він вірно передавав свої інформації і відносив ся до них критично. Видно се нпр., коли автор подає ріжні верзії про се, де обертав ся Хмельницький по берестецькій битві, але сам найпевнішим жерелом вважає універсал гетьмана і стає в обороні його автентичности (с. 362–363); в іншім місці знов зазначує мемуарист досить виразно, що не має досить докладної копії листу: «… kozacy na punkta pacis… takowy a ledwie nie temi I tym podobnemi dali respons słowy» (с. 350).

До сучасних подій відносить ся Освєнцім доволі об'єктивно. Польському війську, що йшло на козаків, не щадить закидів: нпр. підчас стрічи з козаками між Поляками не було «ni dobrej rady ni sprawy, tylkoż cale konfuzya stanęła między naszemi a trwoga wielka»

(с. 271); коли прийшла звістка про наближенє хана з Хмельницьким під Берестечком, «tak byli nasi consternati, że i cery zmienili» (с. 351). Не закриває, що дехто з польської старшини під Берестечком, хотів брати козаків рафінованою зрадою: «aby dać jem słowo tylko, a potym ubebrawszy armatę i strzelbę, wszystkich na pułki rozdawszy, w pień wykosić, przywileje odebrać, usum strzelby na wieki zabronić, wiarę znieść… i imię kozackie zagubić» (с. 344). З другого боку деколи підносить гарні прикмети у козаків: Нечай, коли його напали Поляки в Краснім, «робив се, що доброму юнакові належало… мужно боронячи ся погиб і сам богато інших козаків з ним загибло» (с. 262), Небаба зветь ся «старинний і добрий жовнір» (с. 380), до неволі взяли «кількох добрих юнаків» (с. 335) і ин.

Виданє дра Чермака дуже старанне. В повнім виді діярія властиво не маємо й тепер, бо видавець пропустив всі уступи, що не в'яжуть ся зі справами Річипосполитої ані з житєм Освєнціма – отже передовсім всі реляції з чужих країв; але лишено листи написані з Константинополя, Волощини і Угорщини. Деколи поминав видавець й польські тексти, коли вони не в'язали ся тіснійше з дневником, а були вже публіковані. Не все воно виходить з користю для виданя: так нпр. непотрібно – по нашій думці – пропущено один універсал Костки Напєрского (с. 326, 328), для того тільки що був друкований у Ґрабовского Ojczyste spominki т. 1 – в виданю не дуже критичнім. Вартість публікації д-ра Чермака підносить добрий коментар до особистих і топоґрафічних імен.

Рец. на: Ludwik Kubala – Prsyięga w Perejasławiu i «statti» Bogdana Chmielnickiego (Kwartalnik historyczny 1904, ст. 220–242)[1260]

Розвідка д. Кубалі[1261] носить характер більше інформаційний як строго науковий. 250-ту річницю піддання Хмельницького Москві

[1260] Опубл.: ЗНТШ. Львів, 1905. Т. 65. С. 217–219. [*Ред.*].

[1261] Кубаля Людвік (9.09.1838–30.09.1918) – польський історик, досліджував XVII–XVIII ст., зокрема козацькі війни (Czapliński W., Wereszycki H. Kubala Ludwik (1838–1918). *Polski Słownik Biograficzny*. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1971. T. 16. S. 2–5; Кріль М. Кубаля Людвік. *Енциклопедія сучасної України*. Київ, 2014. Т. 15. С. 610). [*Ред.*].

хотів дехто ужити до своїх цілий – очевидно з повним фальсифікованєм історичних фактів; отже, д. Кубаля хоче подати історично вірний опис усього, що діяло ся в Переяславі і в Москві 1654 р. Сей опис оснований майже виключно на давно звіснім X т. Актів Ю. и З. Россіи, не може дати нічого нового – навіть, треба замітити, він не зовсім вірний. Нпр. переговори в Переяславі зазначені лиш кількома словами: «Chmielniecki … przybywczy z Wyhoskim i starszyną do Buturlina, przedkładał mu potrzeby i żądania wojska zap.» (с. 225). В реляції Бутурліна присьвячено цим «потребам і жаданням» досить місця (Акты ст. 242–250)[1262], і справа ся настільки важна, що автор у своїм широкім оповіданю міг її ширше обговорити. Так само про устні переговори козацьких послів з боярами в Москві 13 марта каже д. Кубаля, що посли «перекладали устно пункти свого посольства» (с. 231), а як виглядали сі пункти, про се не дізнаємо ся нічого, хоч з них заховав ся боярський протокол (Акты т. X, стор. 437)[1263]. Треба завважити, що з одного боку ці пункти стоять в близькій зв'язи з переяславськими жаданнями, з другого боку, вони не ідентичні з петицією поданою 14 марта (нпр. пункт «о откупахъ и о закладныхъ маетностяхъ» є в переяславських переговорах і між пунктами з 13 марта, в петиції з 14 марта його нема). Знов не знаю чи правдивий той обранець візду Бутурліна до Переяслава, що «ginął wśród ogromnej pustyni wzruszonej śnieżną zadymką» (ст. 221), – бо автор не показав жерел.

Але головну ціль давав би розповіді не сам опис, лиш нові погляди д. Кубалі на питанє «статей Хмельницького», погляди, що тут стоять на другім плані в нотці на стор. 234–236. Тими статями вперше спеціяльно заняв ся Карпов в праці Переговоры объ условіяхъ соединенія Малороссиі съ Великой Россіей (Ж. М. Н. Пр., 1871 р., кн. XI і XII[1264]) і старав ся доказати, що остання редакція московських статей, се 14 статей, що являють ся по смерти Богдана Хмельницького (див. пр. Маркевича Ист. Малороссиі 1842 р., т. III с. 180[1265]). Против сеї теорії виступає тепер д. Кубаля з доказами, що

[1262] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 242–250.

[1263] Там само. С. 437.

[1264] Карпов Г. Переговоры об условиях соединения Малороссии с Великой Россией. *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1871. Кн. 11. С. 1–39; Кн. 12. С. 232–269.

[1265] Маркевич Н. История Малороссии. Москва, 1842. Т. 3. С. 180.

кінцевою редакцією треба уважати три привілеї видані правительством 1654 р. разом з царськими відповідями на петицію 21 марта 1654 р. На жаль, сі нові погляди д. Кубалі не дуже нові, бо те саме казав вже 1889 року П. Шафранов в праці О статьяхъ Богдана Хмелницкаго (Кіевская Старина 1889, кн. XI[1266]). Праця Шафранова навіть має більшу вартість, бо ширше обговорює цілу справу і крім того хоче прослідити, коли повстали сі 14 статей, котрі Карпов вважає останньою редакцією статей Богдана. Таким способом розвідка д. Кубалі може бути інтересна лиш для того, що автор дійшов незалежно від Шафранова до тих самих результатів.

Мушу зробити ще замітки в деяких другорядних річах.

Про 23 пунктів з 14 марта говорить д. Кубаля, що вони «були уложені в Чигирині, в білоруському нарічю» (с. 231). Чи дійсно в Чигирині були уложені сі 23 пунктів? Я думаю, що вони були уложені послами в Москві. 1) В боярському рефераті петиції зазначено лише, що се «списокъ писма съ бѣлоруского писма, каково прислали запорожскіе посланники…» (Акты, стор. 445[1267]) – про Чигирин не згадує ся. 2) Лист Хмельницького не говорить нічого про якусь уложену петицію; противно посли мали устно висловити козацькі жадання: «Множайшая въ грамотѣ не суть писана: посланники наши вся нарекуть тебе великому государю» (Акты, стор. 436[1268]). 3) Петиція з 14 марта стилізована в імені Хмельницького; однакож се не може бути доказом, щоби петиція була уложена не в Москві, бо й документ з 21 марта («Deklaracya łaski» по термінольоґії д. Кубалі), зредагований без сумніву вже в Москві, стилізований від Хмельницького. 4) Коли б посли привезли з собою до Москви готові 23 пункти петиції, не було би між переговорами з 13 марта і петицією 14 марта тих відмін, на котрі я вже вказав. 5) Посли уложили петицію на письмі аж на жаданнє боярів: «… и велѣли бояре посланникомъ прислать рѣчи ихъ на писмѣ» (Акты, стор. 446[1269]). 6) Против гадки, що 23 пункти уложені в Москві говорить ніби 18 пункт петиції: «О митрополитѣ

[1266] Шафранов П. О статьях Богдана Хмелницкаго. *Киевская старина*. Киев, 1889. Т. 27. Кн. 11. С. 388–389.

[1267] Акты ЮЗР. Т. 10. С. 445.

[1268] Там само. С. 436.

[1269] Там само. С. 446.

помянути имѣють, какъ будуть разговоривати, и о томъ послом изустный наказъ дали есмо» (Акты, с. 450[1270]); себто: коли посли лиш один пункт мали обговорити устно, очевидно решту мали уложену на письмі. Але мені здає ся, що тут маємо до діла з незручною стилізацією: можливо, що посли мали якесь спеціяльне порученє що до митрополита, із сього зробив ся в петиції «устний приказ». Треба ще запримітити, що петиції не маємо в ориґіналі, лиш в боярськім рефераті; нема під нею ані дати ані місця виданя. Сам поділ на 23 пунктів може походити так добре від послів, як від московського референта. Отже, петицію мусимо уважати актом, котрий був зложений послами і послами також міг доповнювати ся і редагувати ся.

Такою редакцією кільканайцатьох пунктах петиції був документ поданий послами 21 марта. Бо на ті пункти петиції, котрі обома сторонами були прийняті, видало московське правительство три грамоти-привілеї; иньші пункти були доповнені і зредаґовані ще раз. Ся редакція була ви слідком приміток бояр, підписаних під декотрими пунктами петиції з 14 марта, і також устних поправок з 19 марта (д. Кубаля їх не завважує, хоч маємо з них протокол – Акты, с. 475–6[1271]). Документ поданий послами числив 12 пунктів; п'ятий пункт, ідентичний з 17-им пунктом петиції з 14 марта, був зачернений в боярськім рефераті (Акты с. 479[1272]), так що відповідь була дана лише на 11 пунктів. Д. Кубаля «wzorem kancelaryi królewskiej» називав сей документ з 21 марта «Деклярацією ласки» і уважає його «відповідю на решту пунктів супліки» (с. 233), а не звертає уваги, що він був поданий послами і що був редакцією решти пунктів петиції з 14 марта. Під кожнім пунктом сеї нової петиції підписана царська відповідь і лише з сего боку можна уважати сей документ царською відповідю.

1270 Там само. С. 450.

1271 Акты ЮЗР. Т. 10. С. 475–476.

1272 Там само. С. 479.

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНІ ПРАЦІ

ПОЧАТКИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ[1273]

I

Сього року минає 280 літ від великої козацької побіди під Зборовом, що поклала перші підвалини під будову української держави і по століттях неволі і національного занепаду знов зробила славним ім'я України.

Козацькі побіди 1648–1649 рр. звязані нерозривно з ім'ям Богдана Хмельницького.

Життя сього «другого Мойсея» української нації аж до часу повстання відоме дуже недокладно. Не знаємо навіть, де була його батьківщина, на Подніпрянщині, чи в Галичині. Батько Богдана, Михайло Хмельницький, шляхтич був урядовцем в панських родинах Даниловичів і Жолкевських; зразу проживав в Галичині, в Олеську і Жовкві, потім переїхав у Наддніпрянщину, до Чигирина, де був «осадчим» – основником земель у степу. Малий Богдан учився письма в якійсь українській школі, потім дістався до колеґії Єзуїтів у Львові і покінчив найвищу клясу реторики. Пізніше жив з батьком в Суботові під Чигирином, в хуторі, який розвели серед безлюддя. В 1620 р. оба, батько і син, були в бою з Турками під Цецорою в Молдавії, тут Михайло Хмельницький поклав голову побіч польського гетьмана Жолкевського, а Богдан попав в турецький полон[1274]. По двох роках визволився, вернувся у Суботів,

---

[1273] Опубл.: Життя і знання. Львів, 1928/29. № 5. С. 138–140. [*Ред.*].

[1274] 18 вересня – 7 жовтня 1620 р. біля с. Цецора поблизу Ясс у князівстві Молдова польське військо великого коронного гетьмана Станіслава Жолкевського (бл. 8 400 осіб, в т. ч. 3 200 надвірних і запорозьких козаків) було розгромлене 40-тис. турецько-татарським військом Іскандер-паші (Żółkiewski S. Szymona Starowolskiego Wojownicy sarmaccy / przełożył, wstępem poprzedził i przypisami opatrzył Jerzy Starnawski. Warszawa, 1978. S. 277–280; Baliński M. Zgon Żółkiewskiego w Cecorskiéj wyprawie. *Studia historyczne Michała Balińskiego*. Wilno, 1856. S. 238–308; Tretiak J. Historia wojny Chocinskiej (1621). Kraków, 1921. S. 37–40; Prochaska A. Hetman Stanisław Żółkiewski. Warszawa, 1927. S. 134–242; Szemberg T. Klęska wojska polskiego na polach Cecory w 1620 r. *Laskowski Otton. Polska historia wojskowa w wypisach źródłowych.* Warszawa, 1928. S. 90–97; Suwara F. Przyczyny i skutki klęski cecorskiej. Kraków, 1930. 104 s.; Spieralski Z. Awantury mołdawski. Warszawa, 1967. S. 171–173; Majewski R. Cecora – rok 1620. Warszawa, 1970. 256 s.; Śledziński K. Cecora 1620. Warszawa, 2007. 208 s.; Войтович Л. Гетьман Станіслав Жолкевський і його «Початок і успіх Московської війни».

оженився і став господарити. Тоді теж виступив до козацького реєстрового війська і з часом дослужився ступня сотника.

Це була карієра малозамітна, але вистарчала, щоби талановита людина пізнала життя з ріжних боків. В батьківському домі він навчився обережности і витрівалости людей, що є залежні від других і з трудом добиваються кращої долі; батько дораджував йому одно – покірність і вірність королеві... В єзуїтській школі добув знання латинської мови й товариську огляду та війшов у шляхетсько-демократичне середовище, вороже настроєне проти вельмож, маґнатів. Але єзуїти не зробили з нього Поляка – видно, були якісь сильні українські впливи, про які не знаємо нічого ближче. Довголітня турецька неволя, десь на передмістях Царгорода, познайомила його з силою і слабкістю мусульманського світа. А потім в Суботові та Чигирині, на самій крайній межі людських осель, Богдан зжився з неспокійним степовим життям, у безнастанній воєнній готовности, у відбиванні Татар, у підходах, засідках, одчайдушних набігах. А служба в реєстровому війську навчила його цінити фахову військову орґанізацію, що твердою дисципліною зв'язувала буйність Запорожжа. Серед вічної сторожкости ще більше смакували короткі хвилини мира, коли можна було взятися до господарства, видирати степові родючі землі, осаджувати хуторі і пасіки, розводити стаднини – уживати степового дозвілля.

Від громадянського життя Богдан зразу тримався здалека. Він стояв у рядах реєстрових, поділяв погляди заможного козацтва, що військові привілеї можна поширити розважною, поміркованою політикою, не оружними виступами і боротьбою. В 1637 р. він не прилучився до повстання, а залишився в гурті вірних королеві.

Здавалося, що ця поміркована політика справді видасть добрі овочі.

Король Володислав IV підняв думку наступу християнських держав на Турків, спільно з Венецією, Австрією і Римом; в цій війні козаччина мала відіграти важну ролю у морській офензиві на Крим і Константинополь. Хмельницький з иншими козацькими старшинами їздив до Варшави, на нарадах у короля був втаємничений у найбільші секрети держави, бачив ласкавість «маєстату» до козаків,

---

Станіслав Жолкевський. Початок і успіх Московської війни / пер. і комент. Л. Войтовича. Біла Церква, 2019. С. 69–72). [*Ред.*].

почув обітниці привернення козацьких вольностей, збільшення реєстру, – навіть блискучого розвитку козаччини...

Але всі ті сподівання пішли нінащо; чужі держави не підперли належно польського короля, польський сейм не дав кредитів і заявився проти всяких воєнних плянів. Був се несподіваний удар для козаків. Вже розпочали приготовлення до війни, будовано човни, пішли чутки, що король дав старшині привілеї і прапори. Важко було тепер здержати розбурхану козацьку масу. А тут окраїнна адміністрація і маґнатські плєніпотенти (повновласники) занепокоєні оживленням козаччини, всею силою намагалися згнобити в зародках небезпечний рух. Почалися дрібні зачіки, утиски, в'язнення, тим більше болючі, що козаки мали надію на основну зміну, тоді більш запальні елємснти рішилися хопити за зброю.

Почин до революції вийшов з рядів реєстрових. В тому була головна ріжниця між давніми козацькими рухами та повстанням 1648 р. – перше зброю піднімали невдоволені «випищики», що стояли поза реєстром – тепер заговір почався серед 6-тисячного, дисциплінованого, добре озброєнного реєстрового війська. Було триста тих, що зразу подали собі руки до майбутньої акції, але вони були представниками всіх полків. Між повстанцями знайшовся і чигиринський сотник Богдан Хмельницький.

Що пристав до загавору цей досвідний «полевий вожд», статочний хозяїн, власник немалих хуторів, людина немолода, поверх 50 років, – то головною причиною сього були переслідування, яких він дізнав від сусідніх панів. Чигиринський підстароста Чаплинський гнобив Хмельницького заїздами, грабував його майно, побоями спричинив смерть сина, самого Богдана запер у тюрму. Ці власні переживання відкрили Хмельницькому очи на недолю козацького стану і завели його в ряди повстанців.

Пляни заговірників були зразу нешнрокі. Реєстрові не бажали більше, як тільки сього, щоби привернено їм давні «вольности», а саме свободний вибір старшини, щоби поширено реєстр до 10 000, виплачено військові залягаючу плату, усунено з урядів найдокучливіші одиниці. Повстанці не думали зразу про всенародній рух, або про усунення польської влади з України. Їх виступ мав вузькі клясові рами.

Своїми союзниками реєстрові уважали тільки давніх випищиків, що перебували далеко у степах. Хмельницький з головними договірниками тайком виїхав на Запоріжжя, там закликав до боротьби

ріжних «пластунів, луковників, лисичників»[1275]* і при їх допомозі добув Січ, в якій була козацька залога під польською командою[1276], тоді проголошено його гетьманом*.

При тих скромних початках повстання одно тільки вражало – союз з Татарами. Хмельницький сам виїхав до Криму і тут приєднав до козаків підмогу одного з татарських ватажків, Тугай-бея[1277]. Не можна допустити, щоби козаки не розуміли далекосяжности сього кроку. Ставати до дружби з Кримом, проти котрого король недавно орґанізовував велику ліґу – це був рішучий розрив з Польщею. Здавна держави неприязні Польщі намагалися скермувати козацькі сили проти польської держави, – тепер се здійснилося, козаччина перейшли на другий бік фронту.

[1275] Пластуни, луковники, лисичники – козацька голота, колишні джури або реєстровці, які жили на дніпровських островах і займалися різними мисливськими промислами (частина з них ховалася від влади з різних причин). (Грушевський М. Історія України-Руси. Київ; Львів, 1922. Т. 8. Ч. 2. С. 174–175). [*Ред.*].

[1276] Згідно з Ординацією 1638 р. на Січі мали по черзі перебувати реєстровий полк (бл. 1 тис. осіб) з полковником (польським шляхтичем). За цією ж Ординацією при кожному полку мала бути команда з німецьких драгунів до 300 осіб «для остроги ліпшеї» (Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 8. Ч. 1. С. 286–289). Більша частина залоги Січі перейшла на бік Хмельницького, якому вдалося зібрати біля 500 прихильників. [*Ред.*].

* 30 січня 1648 р.

[1277] У Крим було послане посольство, очолене Кіндратом Бурляєм († після 1658), на той час медведівським сотником Чигиринського реєстрового полку (1639–1648), пізніше гадяцьким полковником (1648–1649) і полтавським полковим осавулом (1650–1657), та Яковом Клишею. Клиша Яків (бл. 1600 – після 1654) на той час був полтавським реєстровим сотником (1638–1652), пізніше наказний білоцерківський полковник (жовтень–грудень 1654) і генеральний суддя (з 1654). Посольство прийняв сам хан Іслам-Ґірей III і погодився укласти з козаками угоду, залишивши заложником гетьманського сина Тимофія Хмельницького (16.09.1632–15.09.1653) (Korduba M. Chmielnicki Tymisz. *Polsli Słownik Biograficzny*. Kraków, 1937. T. 3. S. 337–338; Брехуненко В. Кіндрат Бурляй. *Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети*. Київ, 1998. Кн. 1. С. 27–38; Заруба В. Козацька старшина гетьманської України (1648–1782). С. 213). Згідно з цією угодою на початку квітня 1648 р. на Томаківську Січ прибув з 4-тис. військом перекопський бей Аргін Доган Тугай-бей (1602–1651) (Акчокракли О. Татарська поема Джан Мухамедова про похід Іслам-Ґірея III спільно з Богданом Хмельницьким на Польщу 1648–1649. *Східний світ*. 1930. № 12. С. 163–170; Стороженко І. Тугай-бей – побратим Богдана: Татарська поема Джан Мухамеда. *Козацтво*. 1993. № 1. С. 3–18). [*Ред.*].

II

Боротьба почалася весною 1648 р. Дня 15 травня Хмельницький розгромив на Жовтих Водах передні польські сторожі; реєстрові полки, які вислано у степ, перейшли під прапори повстання[1278]. Десять днів пізніше, 26 травня, під Корсунем повстанці здобули світлу побіду над головними польськими силами під проводом гетьманів Миколи Потоцького і Калиновського[1279]. В обох битвах мілітарним успіхом було добуття польського табору, рухомої твердині, складеної зі спряжених разом возів, – козаки не раз в той спосіб самі оборонялися, але рідше приходилося їм табор добувати. Ціла штука була в тому, щоби загнати вороже військо у безвихідне місце, почати обстрілювати, поширити переполох і в кінці табор «розірвати». Головне завдання мала тут козацька піхота,

---

[1278] Битва на Жовтих водах 15–16 травня 1648 р. (Wimmer J. Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku. Warszawa, 1965. S. 39–40; Majewski W. Krytyczny przegląd źródeł do dziejów powstania Chmielnickiego w okresie początkowym (jesień 1647 – maj 1648). *Studia Źródłoznawcze: Commentationes*. Warczawa, 1981. T. 26. S. 141–164; Стороженко І. Битва на Жовтих Водах. *Український історичний журнал*. 1995. № 4. С. 129–138; Стороженко І. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття. Дніпропетровськ, 1996. Кн. 1. Воєнні дії 1648–1652 рр. С. 104–135; Стороженко І. Битва на Жовтих Водах 29 квітня – 16 травня 1648 року у світлі нових досліджень. Дніпропетровськ, 2013. 182 с.; Serczyk W. A. Na płonącej Ukraine. Dzieje kozaczyzny 1648–1651. Warszawa, 1998. S. 65–72; Kersten A. Stefan Czarniecki 1599–1665. Lublin, 2005. S. 147–156; Bernacki W. Żółte Wody – Korsuń 1648. Warszawa, 2008. S. 82–124; Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. Київ, 2009. С. 109–115; Войтович Л. Битва на Жовтих Водах. *Войтович Л., Голубко В.* Історія війн і військового мистецтва. Харків, 2018. Т. 2. С. 144–147). [*Ред.*].

[1279] Грушевський М. Історія України-Руси. Київ; Відень, 1922. Т. 8. Ч. 2. С. 186–190; Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. С. 128–130; Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Київ, 1993. С. 84–88; Стороженко І. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття. Дніпропетровськ, 1996. С. 136–169; Мірошніченко М. Воєнна стратегія Богдана Хмельницького. *Воєнна історія*. 2002. № 2. С. 42–41; Biernacki W. Żołte Wody – Korsuń 1648. Warszawa, 2004. S. 126–174; Печенюк І. Битва козацького війська з польським під Корсунем (25–26 травня 1648 р.): історіографія проблеми. *Воєнна історія*. 2008. № 3 (38). С. 15–20; Журавльов Д. Визначні битви та полководці української історії: карти, озброєння, тактика, наслідки. Харків, 2012. С. 148–153; Войтович Л. Битва під Корсунем. *Войтович Л., Голубко В. Історія війн і військового мистецтва.* Т. 2. С. 147–149). [*Ред.*].

заправлена до боротьби рушницями, помічну ролю відігравала легка татарська кіннота, що підготовляла наступ і несподіваною появою при боці козаків ширила переполох. Побіда була тріюмфом козацької зброї, – пограничная польська армія перестала істнувати, оба гетьмани зі штабом пішли у полон; бранцями Хмельницький заплатив Тугай-беєві за поміч.

В перших боях Хмельницький показався великим полководцем. Зараз у найближчі дні він мусів стати орґанізатором країни і політиком.

Козацькі побіди розворушили цілу Придніпрянщину. Козацькі повстання вже в давніші часи все поривали за собою частину населення, – але ніколи ще народний рух не обняв таких широких просторів, як 1648 р. і ніколи не проявлявся з такою нагальною силою. Від московської границі аж до Поділля і Волині всі місточка і села майже одного дня стали в огні бунту. Все, що було невдоволене, кинулося до зброї, – рахуватися зі своїми ворогами. Селяни, наймити, зарібники, лісові промисловці, степові добичники, кинулися на шляхту і вельможів, на панських економів і факторів, на Жидів, на богате міщанство, католицьке духовенство. Всі двори пішли з димом, замки не могли оборонятися перед наступами юрби, міста дісталися в руки черні. Ватажками повстанців ставали ріжні люде – нерідко бідніша шляхта, зажиточні селяне, міські урядовці, священики – всіх потягло повстання у свій вир.

Серед народніх проводирів вславився особливо Максим Кривоніс, не знати якого роду й народу, одні вважали його родичем з Острога, інші оповідали, що він походив із Шкотії, воював десь у трийцятьлітній війні, потім перейшов на Україну і пристав до козаків[1280]. Сей таємничий ватажок з особливим завзяттям переслідував жорстокого князя Ярему Вишневецького, гнав його з Полтавщини

[1280] Новіші дослідження дають змогу стверджувати, що Максим Кривоніс (1600–1648), попри легенди і стереотипи, яким обріс його образ, належав до родового козацтва, вихідців з шляхти Мстиславського повіту, де Кривоноси отримали володіння ще від мстиславських князів (отже, це не прізвисько, а прізвище). (Винар Л. Питання про походження полковника Максима Кривоноса. *Український історик*. 1971. № 3–4 (31–32). С. 23–35; Мицик Ю. Максим Кривоніс. *Український історичний журнал*. 1992. № 12. С. 69–79; Мицик Ю. Максим Кривоніс. *Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети*. Кн. 1. С. 163–176). [*Ред.*].

аж до Волині[1281], розгромив його війська і врешті присилував князя втікати до Польщі.

Народний рух розливався у більш грізні хвилі, мов повінь захоплював всю країну. Ситуація була дуже грізна. Повстання не кермоване ніким могло втягнути край у безвихідну анархію. Незвичайної сили й умілости треба було, щоби опанувати розбурхані маси.

З небезпечного положення вивів Україну Богдан Хмельницький. Маловідомий дотепер чигиринський сотник показався незвичайним орґанізатором і вождом мас. Він знав натуру юрби – її бунтарську, нищительну силу, супроти якої не було ніяких розумних арґументів: «з черню хто зговориться?». Але і знав, що сі маси будуть м'які і підляглі для того, хто зуміє їх собі зєднати. Хмельницький умів приєднати собі любов народа. Особа його мала дивний чар для маси. Він був вдачі поривистої, нагальної, але умів здержувати у собі надмір енерґії під зверхньою веселістю, ласкавістю. Але як вибухнув, не було йому стриму: слова плили грізною тучею, кидалися живими незвичайними образами, стрясаючими висловами, що слухачі деревіли. Не трудно було йому грюкнути кулаком, або й з шаблею кинутися на того, хто йому противився. Такий вибух міг привести до прикрих наслідків – але нераз се був одинокий спосіб, щоби добути собі послух. І коли за свій гострий виступ Богдан платив потім новою ласкавістю, щирим прийомом – він чарував всіх і виходив побідником.

У сі перші часи визвольної війни Хмельницький поставив відразу високо авторитет влади – своєї гетьманської і влади Запорозького Війська. Залізною рукою взявся він наводити лад, відігнав від війська шумовиння, що перло туди за наживою, карав смертю грабунки і убийства, ватажків, що хотіли атаманувати на власну руку, нагнув під свою владу. Навіть Кривоніс, улюбленець народа,

---

[1281] Цей висновок дискусійний. Князь Єремія Вишневецький покинув охоплене повстанням Лівобережжя і вступив на Київщину з надвірним військом, де з'єднався з людьми київського воєводи Яна Тишкевича (1590–1649), і з цим 9 тис. військом, проводячи жорстокі репресії, рушив на з'єднання з коронними військами на Волинь. Незважаючи на чисельну перевагу, в боях під Махнівкою (6–8 липня 1648) та Старокостянтиновом (22–28 липня 1648) полковники Максим Кривоніс та Іван Гиря не змогли його зупинити (Войтович Л. Голубко В. Історія війн і військового мистецтва. Т. 2. С. 149–150). [*Ред.*].

прикований до пушки*, мусів визнати авторитет війська – зблідли його зорі. А Богдан Хмельницький виріс до незвичайної могутности, став одиноким повелителем мас, улюбленим батьком черні, що сміло пішла за кожним його приказом. Ситуація була опанована – Україна мала політичний провід.

Вся увага Хмельницького була тепер звернена на Польщу. В перші часи повстання умер король Володислав – прийшло довге без королів'я. Приготовлявся вибір нового короля. Не легко було передбачити, яке становище займе Польща супроти повстання. Серед шляхти мінялися настрої крайного жаху перед мужицтвом і жадоби кривавої помсти. Хмельницький готовився на всяку евентуальність, – і мира і війни. Нашвидко орґанізував військо, – з мас добровольців, що напливали до нього, вибирав найліпші сили і поширював ними реєстрові полки, що були основою козацької армії. Старався приєднати собі ті кола, що через повстання черні ставилися неохотно до козаків, – православну шляхту, вище духовенство, українських панів; повелося йому притягнути до співпраці такі визначні одиниці, як був Іван Виговський[1282], що попав на Жовтих Водах в ко-

---

* Дискусійною є розповідь, ніби гетьман наказав прикувати полковника Кривоноса до гармати, скоріше ці чутки спеціально поширювало оточення гетьмана, схиляючи противника до перемовин і необхідності задовольнити козацькі вимоги. [*Ред.*].

[1282] Виговський Іван Остапович (бл. 1608 – 27.03.1664) – генеральний писар (1649–1657), гетьман (1657–1659), київський воєвода (1660–1664). Походив з овруцької шляхти. Був ротмістром у кварцярному війську, взятий в полон під Жовтими Водами, став гетьманським писарем, а з 1649 р. генеральним писарем, керівником та організатором дипломатичної служби і зовнішньої політики. Ставши гетьманом, придушив бунти М. Пушкара та Я. Барабаша (восени 1657 – літом 1658 р.), та уклав Гадяцьку угоду з Польщею (16.09.1657), яка була вершиною козацької дипломатії. Річ Посполита за принципом Люблінської унії трансформувалася в *державу трьох народів* зі спільним монархом, у складі якої мало бути Велике князівство Руське, обмежене Київським, Чернігівським і Брацлавським воєводствами. Скасовувалася унія, встановлювався механізм нобілітації козаків, надавалися різноманітні преференції, зокрема місця в сенаті для п'яти православних ієрархів, право заснування шкіл, друкарень, діловодство українською мовою. Гетьман мав затверджуватися королем з числа поданих чотирьох кандидатів і займав посаду довічно. Військо князівства встановлювалося у 30 тис. реєстрових козаків і 10 тис. найнятого гетьманом континенту. Горобець В. Гадяцька угода 1658 р. у контексті міжнародних відносин. *Київська Старовина*. 1999. № 1. С. 46–60; Бульвінський А. Конотопська

зацький полон і тепер став правою рукою гетьмана. З незвичайною зручністю Хмельницький нав'язав дипльоматичні зносини з сусідами України: вислав послів і аґентів до Туреччини і підляглих її країв, – Семигороду, Молдави, Волощини, війшов у приязні сусідські зносини з Московщиною, а передовсім запевнив собі дальшу поміч Криму. Не залишив й мирових кроків – вислав посольство до Варшави. Але як надії на мир завели – і всі воєнні приготовлення були покінчені – виступив до походу проти Поляків.

битва 1659 р. *Український історичний журнал*. 1998. № 3. С. 76–83; № 4. С. 33–42; Шкраб'юк П. До питання про можливий час народження гетьмана України Івана Виговського та маловідомі матеріали до його біографічних студій. *Іван Виговський*. зб. статей. Львів, 2006. С. 6–11; Пшик В. Зовнішньо-політична діяльність гетьмана України Івана Виговського у стосунках з Росією та Кримом. *Там само*. С. 12–39; Войтович Л. Іван Виговський в контексті історії козацької дипломатії XVII – початку XVIII століття. *Там само*. С. 33–66; Чухліб Т. Українсько-шведські відносини за доби правління Богдана Хмельницького та Івана Виговського (1654–1658 рр.). *Там само*. С. 14–26). [*Ред.*].

ЧИГИРИН, СТОЛИЦЯ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО[1283]

Українська держава протягом довголітнього істнованя мала ріжні столиці. За княжих часів головним городом України був золотоверхий Київ. Побіч того княжими столицями були Чернігів, Переяслав, Володимир Волинський; в Галичині Перемишль, Звенигород, Теребовля, Галич і Львів. Нова українська держава, яку оснував гетьман Богдан Хмельницький, мала з початку за столицю Чигирин.

Чигирин лежить по правім боці Дніпра, низше Київа. Лежить у самій середині України – рівно віддалений від Сяну на заході і від Дону на сході, від Чорного моря на полудні і білоруської границі на півночи. Колись довкола на горах були великі ліси, зложені з дубів, грабів, лип, кленів і в'язів, так що цілу околицю називали Чорним Полісєм. Серед горбів є долина і тут по правім боці річки Тясмина лежав Чигирин. На схід, в сторону Дніпра, був край пустинний; літючі піски підносили ся й опадали до долу, а літом спека була така, що коні падали мертві.

Гетьман вибрав собі се місце на столицю, бо в тих околицях родив ся, недалеко було його родинне село Суботів. Положенє було тим корисне, що тут мешкали самі козаки, близько був Дніпро і степи.

По середині міста на скалистій горі стояв замок, збудований ще в давнійших часах. Довкола був окружений дубовим парканом, головні ворота також були деревляні, звали ся *спаські* від церкви св. Спаса. До оборони служили три башти. Замок був невеликий – на долі було дві світлиці, на горі також дві кімнати, але було богато підземних комор на переховане людського добутку. Кругом замку був глибокий рів, до котрого входила вода з Тясмини. Гетьман укріпив замок на ново, насипав вал, збудував муровані бастіони (укріпленя) і каміну вежу, на мурах стояли гармати здобуті на Поляках.

Місто, що лежало низше від замку, також було окружене муром, палями і валом; вхід був через три брами: кримську, мельницьку і московську.

Третій ряд укріплень був на полудни, від степів, – неперехідні ліси, рови, ворота, дороги завалені деревами, – якби одна лісова твердиня, куди можна було схоронити ся в потребі.

[1283] Опубл.: Свобода. 1918. № 2. [*Ред.*].

Двір гетьмана стояв на міській площі побіч деревляної церкви Успеня. Дім був простий, бо гетьман вигоди не любив, – ніби звичайний міський двір, деревляний, з ганком на переді. Тільки гармата, що стояла перед домом, давала пізнати, що тут є квартира головного вождя Запорожського Війська. При гетьмані була почесна сторожа, яку повнив чигиринський полк зложений з 3 300 вибраних козаків. Сей полк виступав все підчас святочних принять чужих послів. Начальником двора був осаул Іван Ковалевський[1284].

Крім церкви Успеня в Чиниригі було ще чотири церкви: коло Мланських воріт стояла церква Петра і Павла, за мурами на передмісті монастир св. Трійці з церковцею св. Івана. за Хмельницького Чигирин зріс у населенє і збогачував ся дуже торговлею і воєнною здобичею.

В самім місті серед мурів були передусім урядові інституції: канцелярії гетьмана і генерального писаря, каси, військові склади, архіви (де переховуєть ся державні документи). Тут сходили ся всі нитки управи цілої української держави. Входити до міста вільно було тільки за перепусткою власти.

Натомість на передмістях було дуже людно і гамірно. Збудовано богато нових домів, крамниць і гостинниць. Тут мешкали звичайно чужі посли, що приїзджали нераз з великою дружиною. Тут переживала запорозька старшина, що зїздилася деколи на ради до гетьманської столиці. В гостинницях і торговлях можна було дістати усього. Були тут богаті склади грецьких і турецьких купців, що зїзджались на всі ярмарки. Продавано шовк, турецькі шалі, перські килими, перли, дороге камінє. Инші торговлі були з футрами,

---

[1284] Ковалевський Іван († після 1666) – генеральний осавул (1648–1659), управитель гетьманського двору (1648–1657), який відав гетьманською канцелярією, особистою охороною і свитою гетьмана. Як дипломат вів перемовини з послами Москви, Валахії (серпень 1654), Молдови (осінь 1654), Трансильванії (літо 1656, початок 1657), Швеції (весна 1657). Брав участь у підписанні союзних договорів з Трансильванією (7.09.1656) та Швецією (7.10.1657). У 1659–1660 рр. був головним дорадником гетьмана Юрія Хмельницького. Важко захворів і залишив службу. У 1663 р. був глинським сотником у Лубенському полку, а в 1666 р. востаннє згаданий як чигиринський городовий отаман. (див.: Сушинський Б. Козацькі вожді України. Одеса, 1998. С. 403–404; Авраменко А. Ковалевський Іван. *Українське козацтво*. Київ; Запоріжжя, 2006. С. 246; Заруба В. Козацька старшина Гетьманської України (1648–1782): персональний склад та родинні зв'язки. Дніпропетровськ, 2011. С. 215). [*Ред.*].

збіжєм, медом, воском, салом, солеными рибами, деревом; їхали вози з сіном, вівсом, соломою; повно було коний, волів, всякого товару. По дорогах і площах глота людий всякого роду і народа, побіч Українців з усіх сторін Москалі, Ляхи, Угри, Румуни, Німці, Болгари, Турки, Шведи – нераз в богатих убранях, на величавих конях або в пишних повізках, – пани, дворяни, купці і військові. Всюди було чути музику і співи: «Ой немає лучше, та немає краще, як у нас на Вкраїні!»...

Нині Чигирин се мале містечко, має 10 000 мешканців. Виглядає радше як село з кривими болотняними вулицями, з малими хатками. Чигиринські міщани трохи торгують збіжєм і лісом, трохи чумакують (їздять за солею), дехто вироблює жорновий камінь. Мало хто і пам'ятає, що колись була тут славна гетьманська столиця.

Нова українська держава без сумніву заопікуєть ся старим Чигирином і відновить пам'ять, що тут мешкав найбільший гетьман України.

НА ЗБОРІВСЬКІМ ПОБОЄВИЩІ[1285]

Зборів – одне з найславніших міст в українській історії, місце побіди Богдана Хмельницького над поляками 1649 р., не набуло собі належної популярности серед істориків і краєзнаців. Дотепер ані сам Зборів не мав написаної своєї історії ані навіть поле Зборівської битви не було докладно означене. Тому нічого дивного, що наші туристи лишали Зборів, уважають його нецікавим – а навіть і саме зборівське громадянство не вміло оцінити належно славної минувшини свойого міста.

Щоби враз врешті вияснити, де була і як виглядала зборівська битва, підписаний разом з кустосом археольогічного музея Н. Тов. ім. Шевченка д-ром Ярославом Пастернаком виправилися до Зборова й у днях 16–17 липня ц. р. перевели покищо найзагальніший огляд зборівського побоєвища. В наших пошукуваннях допомагав нам дуже ласкаво і прихильно зборівський парох впр. о. Василь Кулик, що дав нам потрібні вияснення і вказав на ріжні цікаві подробиці, які залишилися у зборівській традиції; за цю поміч складаємо йому на цім місці сердечну подяку, як і всім тим, зборівським громадянам, що зацікавилися нашими дослідами й обіцяли вести їх дальше.

I

Воєнна ситуація 1649 р. була така. В половині липня Богдан Хмельницький загнав польські війська до Збаража, окружив їх довкола і почав облогу. На підмогу обложеним вирушив король Ян Казимир з новою польською армією, думаючи добутися до Збаража шляхом на Золочів, Зборів, Тернопіль. Але український гетьман переглянув польські наміри, вирушив проти короля під Зборів і тут завдав полякам тяжку поразку в днях 15–16 серпня.

Бій розпочався 15 серпня. Польське військо йшло шляхом від Золочева на Зборів. Тодішня дорога йшла не туди, де теперішній мурований гостинець, а ближче теперішнього залізничного шляху, попри села Метенів, Грабківці, Млинівці – пам'ять про цей давній шлях залишилася ще дотепер у старших людей. Польське військо з обозами розтягнулося у довгу лінію; передні полки доходили

[1285] Опубл.: Діло. 1929. № 166–168. [*Ред.*].

вже до Зборова, де мали вже переправитися через Стрипу, головний табор стояв над Млинівцями, задні сторожі були ще під Метеновом. День був мрачний, дороги розмокли дуже, бо довший час падали дощі, поляки посувалися дуже поволі. Це положення використав Богдан Хмельницький. Зпід Озірної, де стояв козацький табор, гетьман вислав татарську і козацьку кінноту в напрямі на Ярчівці, Підгайчики, Кудобинці, Кабарівці і дальше, щоби ударити на поляків з боку. Татари і козаки збігли з горбів, переправилися через Стрипу, і почалася завзята боротьба на полях від Метенова аж по Зборів. Не маємо можности описувати цієї битви докладніше[1286] – була вона дуже крівава, впало тут до 4 000 поляків; таку цифру подають сучасні польські джерела.

Чи залишилися які сліди цієї метелівсько-зборівської битви? Вияснення цього зайнялися ми на початку наших пошукувань. Головний польський табор з королем перебув ніч з 14 на 15 серпня «під Млинівцями», – може на горбі, що означений на спеціяльній карті як кота 379. В тих часах місце, де стояв обоз, обкопувано, особливо в сусідстві ворога, але трудно сподіватися, щоби залишилися дотепер сліди таких провізорочних валів зперед 280 років. Але на цьому місці є інша пам'ятка: велика кам'яна плита, що сторчить із землі вище метра, на ній з одного боку є слід зарисованих краями простих ліній, немов краї надгробної таблиці, нижче при землі вирізаний в камені хрестик, напису нема ніякого. Через сей горб переходив старий гостинець, яким ішли польські війська і певно тут велася боротьба; може пізніше висипано тут могилу і поставлено пам'ятник, з якого залишила ся ця плита.

Друга фігура була при теперішнім гостинці, на коті 395. Вона була зруйнована під час австрійсько-російських боїв, побіч неї виставлено цементові уладження для артилерії. Знайшли ми останки каменного хреста з написом «Сей крест сооружи Андрей по прозвиску Цві...» (дальше знищено). Є переказ, що ця фігура побудована 1849 р., коли через Зборів переходили російські війська, що йшли на поміч Францові Йосифу проти угорських повстанців; якийсь російський ґенерал довідався, що тут лежать козаки, залишив гроші, щоби на могилі поставити хрест. Напис у Зборові

[1286] Див. нашу статтю: Крип'якевич І. Зборівська битва 1649 р. *Житя і знання*. 1929. Ч. 10–11 (22–23). С. 334–337.

пам'ятають – треба би його відшукати, може хто його відписав до війни; була там згадка про козаків, тому що могилу звуть козацькою.

Третя могила має бути на полях між Зборовим і стацією, також з плитою, – називають її татарською, може тому, що церковні процесії під час обходу піль її не відвідували (через віддалення); не повелося нам віднайти її серед ланів збіжжя.

Ще одна могила зв'язана традицією (може записом?) зі зборівською битвою, має бути в Кудобинцях на границі з Млинівцями.

Що між Зборовом і Млинівцями здавна був якийсь більший пам'ятник, про се є згадка в описі ґрунтів Зборова 1781 р., де одне поле називається «від фігури млиновецької». Ця назва уживається і тепер; було би важно віднайти це поле, тоді можна би рішити, котра з цих могил мала назву «млиновецька фігура».

В описі ґрунтів парохії Преображення з 1761 р. є ще згадка про поле Окоп в сій околиці: «Від Млиновець поля одного, званого Окоп, що тягнеться на троє стай, на дванадцять днів орання, зачинається суголовками одними від панського лану і ниви Демка Маркового, а кінчиться другими у ставу; межею одного від доріжки, що йде попід тойже лан, а другою окопом окопане, від суголовків піль міських». Треба би і це місце віднайти і розглянути, як залишився той окоп.

II

Коли під Метеновом татари і козаки напали на тил польських військ, передні польські частини з обозами були вже під Зборовом і переправлялися через Стрипу.

Щоби розслідити, яка тут була ситуація, оглянули ми докладно Зборів. Давне місто, тепер передмістя з ринком, є положене на горбку з приводи дуже обороннім. Від північного і полудневого сходу обливає його ріка Стрипа, що творить тут закрут, а давніше розливалася у величезний став. На місці сього ставу є тепер сіножаті, а в части багна над рікою. Від північного заходу, біля церкви, було також багно чи ставок, з котрого вода спливала до Стрипи. Тільки з полудневого заходу не було води, але тут горб був доволі стрімкий. Місто творило чотирикутник, обведений валами, на валах стояли частоколи, – останки такого частоколу віднайдено недавно при будові дому біля біжниці. До міста вела тільки одна брама від полудневого заходу, там, де і тепер є вуличка між приходством і біжницею. Головні

будови в старім місті це були церкви. В 1649 р. згадується церква недалеко ставу – це неіснуюча тепер церква Рождества Богородиці, що стояла недалеко костела, на місці, де тепер є поле і стодола латинського пароха. Знаємо пізніший опис цієї церкви 1761 р.: була деревляна з соснового дерева на дубових підвалинах, з трьома верхами на подобу бань «в осмерку» виведеними, побита ґонтами, досить простора, сполом оббита дошками. Побіч неї стояла «величезна» дзвіниця на стовпах і дубовім в'язанні, сполом оббита дошками. Вона була на самім валі, від сторони Підвалля видно дотепер ями, що лишилися по її фундаментах. Треба здогадуватися, що в 1649 р. була й друга парохіяльна церква Преображення, що уважалася вже головною «міською»; до кінця XVIII в. вона теж була деревляна, теперішню кам'яну церкву виставлено 1798 р. Третьою будовою був костел, також деревляний до 1748 р. Обі церкви і костел стояли близько валів і певно служили разом з дзвіницями як оборонні фортифікації підчас облоги. Чи в Зборові був також окремий замок, це річ дуже сумнівна, – вказувано його місце на проти костела, то там, де стоїть біжниця, але це тільки здогади, бо в давніх актах немає про нього найменшої згадки. Натомість віднайдено в Зборові підземні муровані переходи під час будови дому біля біжниці, – на жаль, консерватор, котрому про це донесено, не приказав їх докладніше розглянути. Є чутки, що такі підземні хідники є також біля костела, в ринку й інших місцях.

Зборів був добрим обороним пунктом і король приказав залишити тут залогу, зразу 1 500, опісля 4 500 драґонів. До містечка схоронилася також обозова челядь, що відбігла від своїх возів. Ця залога почала обстрілювати гостинець і так стримала дальшу погоню татар. Більшу участь у воєнних подіях відіграв Зборів щойно слідуючого дня.

III

Головні части польської армії переправлялися тимчасом на другий бік Стрипи. Стара дорога йшла іншими місцями як нинішній гостинець. Прямувала вона від неістнуючої нині домініканської коршми попри цвинтар і вела боком попри браму міста, Підваллям або теперішньою вул. Шашкевича вділ до ріки, скручувала на Війтівщину; переправа через ріку ішла в напрямі: на білий беріг – не знати, яки в однім місці, чи в більше. По обох боках ріки є тут сліди тої дороги, зазначені також на спеціяльній карті. Тою дорогою

попри місто йшли польські війська, але що дорога була багниста і в задах війська був переполох, то обозові вози сповнилися тут так, що не можна було рушити ні вперед ні взад. На ріці мосту не було, бо забрала його Стрипа підчас повені, польські інжиніри кинули тут три помости для переходу війська.

По другім боці Стрипи є передмістя Зборова, положені високо на плоскорівні. На цім місці спинилися поляки і тут заснували оборонний обоз. Вози уставлено у великий чотирикутник, так, щоби посередині могло поміститися все військо, і довкола сипано вали. Місце, де стояв той польський обоз, має тепер назву Шанці: це поле, що тягнеться від Куклинець аж проти зруйнованих австрійських казарм.

Від Шанців на схід простягається простора плоскорівня в напрямі до Озірної. На цих полях розігрався другий епізод зборівської битви. Головні українсько-татарські сили стояли під Озірною, – в якім місці, цього ще не розсліджено. Як тільки польське військо показалося під Зборовом, гетьман сам виїхав на стежку, і виліз на високого дуба і звідтам розглядав рухи поляків (про це оповідає польський історик Коховський[1287]). Де був цей дуб, на се вказує назва поля За Дубом, при гостинці від Зборова до Озірної, там, де стояли касарні. В тім часі в цій околиці була більша діброва, що сягала мабуть аж до Тустоголов (тоді це село звалося Товстоголови); в дуброві заховалася частина козаків і татар. Має бути також переказ, що гетьман Богдан Хмельницький мав свою квартиру в Товстоголовах, – треба би дізнатися, чи такий переказ справді істнує.

Польські війська скоро уставилися в бойовім порядку і виступили к табору наперед. Але і тут проти них вирушила вже татарська і козацька кіннота, що виходила з піль і діброви. Татари і козаки ударили так сильно, що поляки зразу уступили аж до половини табору; король вислав до бою резерви і так від ранка і аж до вечора ішла тут боротьба зі змінним щастям. В цій битві впало значне число поляків, але також козаки і татари мали втрати; серед татарських трупів знайдено тіло якоїсь жінки, що на коні ішла до наступу на поляків.

[1287] Коховський Веспасіан Єронім (1633–6.06.1700) – офіцер крилатих гусар, учасник битви під Берестечком (1651) та під Віднем (1683), історіограф короля Яна III Собєського, автор «Анналів Польщі від смерті Владислава IV» (Vespasiano Kochovski. Annalium Poloniae фи obitu Vladislai IV Climacteres. Cracovia, 1683. 10+472 p.), поет і письменник (Stanawski J. Wespasjan Kochowski. Wrocław, 1988. 59 s.). [*Ред.*].

Які сліди полишила ця друга битва (назвімо ІІ зборівсько-озірянська), цього не могли ми провірити докладніше, – повинні зайнятися цим місцеві громадяни. На спеціяльній карті бачимо в цій стороні кілька хрестів чи фіґур, – може вони стоять на могилках, мають свої назви і перекази? В описі церковних ґрунтів з 1761 р. є кілька згадок про окопи: на баранім горбі біля ярчовецької дороги окоп Криштофа; на тім же горбі від товстоголовського ставу окоп Казимирчука і від Підгайчик окоп Хмельовського; на Вузьких окоп Горина; за річкою Вільшанкою під Футорів окоп Залізка, Заяця і Пелкулів; від Красної окопи Тарали і Пасенка; Поповий окоп і ін. Треба би ці місця віднайти і розслідити, – може серед тих окопів знайшлись би і сліди табору Богдана Хмельницького та обозу хана, про яких положення нічого не знаємо. Також було би пожадано означити точніше, як далеко тягнулися польські шанці і чи є по них які окопи.

IV

Ранком 16 серпня битва на іншим місці. Польське військо не виходило вже зі свого табору; в руках поляків була також переправа через Стрипу і туди король мав получення з залогою у Зборові. Козацькі сили окружили тепер поляків з усіх сторін тісним перстнем і готовилися добувати польські позиції. Перший наступ пішов із полудневого заходу. Провід обняв тут брацлавський полковник Данило Нечай[1288], при ньому був миргородський полковник Матвій Гладкий[1289]. Козацька піхота ударила

[1288] Нечай Данило († 1651) – брацлавський полковник (1649–1651). Походив з барської шляхти, разом з Б. Хмельницьким втік на Січ у 1647 р. Учасник битв під Жовтими Водами, Корсунем, Старокостянтиновом, Пилявцями, облоги Львова та Замостя. Вів переговори з польськими посланцями у Києві та Переяславі зимою 1649 р. Весною 1649 р. очолював оборону Поділля, учасник Збаразької облоги і Зборівської битви та Молдовського походу 1659 р. Загинув у бою з польським військом польного гетьмана М. Калиновського, яке раптово напало на м. Красне (Majewski W. Nieczaj (Neczaj) Daniło h. Pobóg z odmianą. *Polski Słownik Biograficzny*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1984. T. 22/4. S. 721–723; Степанков В. Данило Нечай. *Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети*. Київ, 1998. Кн. 1. С. 241–260). [*Ред.*].

[1289] Гладкий-Козаченко Матвій († 8.05.1652). – миргородський полковник (1648–1652). Походив з родовитих козаків. Сотник Стаяцької сотні Канівського полку реєстрового козацтва (1638–?). Учасник Корсунської, Пилявецької і

ріночасно десь від Війтівщини на переправу і від Підвалля на місто. Переправи не удалося добути, бо з табору на Шанцях поляки зробили вилазку і відперли козаків. В бою лягло пару сот козаків і дещо татар.

Краще пішло під містом. Тут козаки пішли на південно-західний вал, де була міська брама і церква Рождества. Підведено сюди артилерію. Козаки висипали шанці й з пушок вдарили за частоколи. Опісля піхота кинулася до наступу. В першій хвилі польські драґони при допомозі челяди відперли атаку. Але козаки пішли наново «на осліп дерлися на вали і паркани», як описував це польський старшина. Тоді до помочі козакам стали зборівські міщани, показували дорогу, де є плитки фоси і невисокі вали – і так козаки добули Зборів. Полковник Гладкий першим вдерся між міські мури.

Маючи Зборів в руках, козаки приступили до головного завдання – добувати королівський табор. Для цієї цілі використано наперед один важний пункт у Зборові – церкву Різдва чи може її високу дзвіницю. Це було місце найбільш висунене проти польського табору на Шанцях, козаки примістили тут свою артилерію і почали обстрілювати королівське військо. «Неприятель з тої церкви дуже тяжко наш обоз нагрівав», писав польський старшина.

Рівночано почався наступ на обоз по другім боці Стрипи. Козацьке військо й артилерія надійшли від Пустоголов і під заслоною кукливецьких садів підсунулися під Шанці. «Між садами ховалися і наших з пушок псовали», оповідає очевидець-поляк. Потім козацька піхота пішла до наступу на польські вали почала «добиратися до окопів», «по десператськи штурмувати». В тім місці польский окоп не був докінчений, і козаки мало не вдерлися до табору. Але король сам особисто зорганізував оборону – радив по таборі

Збаразької битв, походів на Львів і Замостя у 1648 р. Перебував у складі посольства, котре на елекційному сеймі восени 1648-го у Варшаві підтримало кандидата на королівський трон Яна II Казимира. Весною 1649 р. очолював полки, які діяли на території Білорусі. Учасник переговорів по Зборівському миру 1649 р. Наказний гетьман після Джелалія під час битви під Берестечком. Підписував Білоцерківський мир, проти якого невдовзі виступив. Вчинив збройний опір поверненню шляхти на Миргородщину, який переріс у антигетьманський бунт, придушений генеральним осавулом Дем'яном Лисовцем. Страчений за наказом гетьмана Б. Хмельницького (Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 1. С. 257–472; Заруба В. Козацька старшина Гетьманської України. С. 102–103). [*Ред.*].

закликаючи, щоби всі йшли на вали – і так відперто козацький наступ. В цій стрічі «козаків лягло немало».

Козаки були б певно ще більшими силами ударили на поляків, але нараз почалися переговори, і ще вночі вислав послів до гетьмана і до хана просячи перемиря. Богдан Хмельницький не мав охоти миритися, але хан – правдоподібно перекуплений поляками[1290] – заявив, що не буде вести боротьби з королем; гетьман рад не рад мусів розпочати переговори, що закінчилися славним зборівським миром.

З тої частини битви – з облоги Зборова і королівського табору – полишилося слідів багато. Церква Рождества, що відіграла таку історичну ролю в сих боях, тепер не істнує: розібрано її десь з початком XIX в. і продано до сусіднього села Цепева і там вона згоріла під час останньої війни. Чи залишилася де її фотографія? Церковний ґрунт також не остав при парохії: один з попередніх парохів продав його польському ксьондзові... При облозі Зборова і наступі на переправу упало багато козаків – польський опис битви каже, що кілька сот, – повинна би бути їх могила у цій стороні, між Підваллям і Війтівщиною. Також на Куклинцях повинні бути могили козаків, що добували польського табору і чули ми, що на подвірю одного господаря (недалеко гостинця) відкрито могилку – це правдоподібно козацькі кістки...

Як з сього перегляду видно, Зборів і його околиці мають богато слідів славної битви 1649 р. – тріюмфу козацької шаблі – поразки польського війська. Один з польських старшин Войтіх Мясковський[1291] вже по скінчених боях писав: «Цей день, поки Польща буде,

---

[1290] Повний розгром польського війська і загибель або взяття в полон короля не входили у плани ні гетьмана, який ще залишався на позиціях автономізму і легітимного зрівнення козацтва з шляхтою, ні кримського хана Іслам-Гірея III, для якого найвигіднішим було протистояння короля з козаками (Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 8. Ч. 3. С. 193–219; Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. Київ, 1954. С. 165–168; Wójcik Z. Wojny kozackie w Dawnej Polsce. Kraków, 1989. S. 33–34; Петрів В. Стратегічні операції Богдана Хмельницького під час війни 1648–1649 років. *Військо України*. 1993. № 7. С. 74–86; Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Київ, 1993. С. 186–197; Стороженко І. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні. Дніпропетровськ, 1996. Кн. 1. С. 225–229; Śledziński K. Zbaraż 1649. Warszawa, 2005. 159 s.). [*Ред.*].

[1291] Войцех М'ясковський († бл. 1654) – підкоморій львівський, дипломат, учасник перемовин з Богданом Хмельницьким у 1649–1650 рр., автор

залишиться пам'ятним упадком і різнею братії нашої, котрих трупи покрили на милю великі зборівські поля. Тепер деяких збираємо і хоронимо, а інших ще не можемо пізнати, – кілька могил насипаних залишаємо». Поляки зазначили пам'ятниками свої могили, – українські могилки остали безименні, хіба пізніше яка добра душа поставила хрест на них, як сей російський старшина 1849 року...

Тепер вже зборівське громадянство розуміє значіння історичниої традиції, є вже в Зборові філія Товариства охорони могил, є інші культурні установи – маємо надію, що пам'ятки нашої великої минувшини будуть відшукані і забезпечені. Також українські мандрівники і туристи повинні звернути на Зборів пильнішу увагу, – це історичне місто заслугує, щоби його ближче пізнати.

«Діаріуша» про ці події (Przyboś A., Przyboś K. Miaskowski (Miastkowski) Wojciech z Miaskowa herbu Leliwa (zm. Ok. 1654). *Polski Słownik Biograficzny*. Wrocław, 1975. T. 20. S. 547–549). [*Ред.*].

З КУЛЬТУРИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ[1292]

З 1656 р. дійшов до нас інтересний козацький документ: «Роспись, як много шкід і знищення бідних селян, а також і козаків полку Івана Нечая, від ратних людей його царського величества, від салдатів і від инших людей» (Акты ЮЗР. Т. 3, 532).

Сей акт важний передовсім як ярке сьвідоцтво знущань і кривд, що перейшли на Україну вже з самим початком московського пановання; полк Івана Нечая[1293], що стояв на межах Чернігівщини і Білоруси, найскорше зустрів ся з некультурними ротами московських салдатів та найскорше зазнав на собі благодатий, які готував Україні деспотичний царський уряд. Московські салдати безнастанно нападають на спокійні українські і білоруські оселі, забирають худобу, руйнують хати, бють і убивають мущин, знущають ся над жінками, насилують діти... Всі ті знущання описані докладно в нашім документі.

Але сей реєстр кривд має ще значінє з другого боку: як жерело до пізнаня побуту й культури України в епоху Хмельниччини. В акті дуже подрібно оповідаєть ся, що в кожній хаті, у кождого

[1292] Опубл.: Неділя. 1911. Ч. 8. С. 3–4. [*Ред.*].

[1293] Нечай Іван († після 1673) – наказний кальницький (1649) і чауський (білоруський) (1654–1659) полковник, резидент гетьмана в Криму (1650–1653), брат Данила Нечая, зять Богдана Хмельницького. У 1655–1659 рр. чинив опір московським спробам оволодіти територією Бихівщини та Чауського полку. 4 грудня 1659 р. потрапив у московський полон і був засланий до Тобольська. Незважаючи на прохання наказного гетьмана Якима Сомка та Юрія Хмельницького відпустити їхнього родича, московський уряд утримував його далі в Тобольську. Був відпущений тільки після укладення Андрусівського миру (1667) в порядку обміну полоненими з польською стороною. Отримав загальське староство в Білорусі (1668) і чин полковника коронних військ (1670). Посол короля до гетьмана Петра Дорошенка (1669), учасник елекції короля Михайла Корибута (Majewski W. Nieczaj (Neczaj) Iwan h. Pobóg z odmianą (Zm. Po r. 1669). *Polski Słownik Biograficzny.* Warszawa; Wrocław; Kraków; Gdańsk, 1984. T. 22/4. Zesz. 95. S. 723–725; Горобець В. Іван Нечай. Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. Київ, 1998. Т. 1. С. 261–276; Горобець В. Іван Нечай та українсько-російські змагання за Білорусь (1654–1659 рр.). *Український історичний журнал.* 1998. № 1. С. 24–39; № 2. С. 26–38; Горобець В. Білорусь козацька. Полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655–1659). Київ, 1998; Горобець В. Іван Нечай. *Історія України в особах. Козаччина.* Київ, 2000. С. 71–82; Заруба В. Козацька старшина Гетьманської України. С. 342). [*Ред.*].

козака забрали московські напасники. З дрібних звісток можна виробити собі бодай загальний погляд на культуру козаччини, на побут тих мас, що недавно скинули з себе чуже ярмо і бажали тепер устроїти собі житє на свій власний спосіб.

Тодішня Чернігівщина робить вражіннє країни богатої і гарно загосподареної. Москаль у кожній коморі знаходить муку пшеничну і житню – у декотрих козаків на цілі вози! – дальше солонину, пшоно, пиво, «горяче вино», пироги; в стодолах стоїть незмолочений хліб, на дворі сіно; є худоба, а передовсім є всюди коні, між ними багато дорогих расових бахматів; в кожній скрині є дещо готівки. Але богатство не кінчить ся на предметах щоденного ужитку: в кожду козацьку хату заходить вже розкіш, показують ся вищі потреби й бажання.

Видно ся наперед в убраню. Всюди є ще сукмани з простого сунка, білі сермяжні жупани, опанчі, «однояденне» полотно. Але побіч сього показують ся чужі сукна: швабське, англійське лунське (ліонське), сукно-настрофіль і т. ин. Убраня стають дорогі і незвичайні: жупан лазоревий, сподом із білок, жупан синій з англійського сукна зі срібники ґудзами, жупан кармазиновий зі срібними ґудзами, кунтуш на білках, кунтуш лазоревий з лундишу, кунтуш зі срібними позолоченими ґудзами, курта з настрофілю і кармазинові штани. Шапки не тільки з лисом або білкою, але й кармазинові з соболем. Дехто носить поважні шуби.

Мужеське убраня можна ще назвати скромним, коли його порівняти з жіночим. Сірого або чорного «однояденного» плаття у жінок стрічаємо мало; як є «сукман» чорний, то вже з золотими ґудзами. А все инше платє з чужосторонних материй, незвичайного крою і краски. Катанка зелена, катанка атласна, катанка турецька, платє василькового цвіту на овчинах, червоне платє з турського мухояру, платє зуфне, платє турське, платє шовкове, тахтуй атласний, тафта, зуфтурська обяр тафтяна, душогрій зі срібними ґудзами... Більше ріжнородности, кілько чужого і невідімого для нас! А до сього приходять ще дорогі пояси: пояс срібний, пояс золочений, жичевий, червоний сітковий; жіночі шапки також не-аби-які – шапочки з горностаєм. Жіночі прикраси нерідко зі срібла та з золота: срібні і золочені перстені, срібні і золочені булавки, «корольки» на шнурку з червінцями, коралі з жемчугом, коралі зі срібними дукачами.

І не тільки верхнє убраня розкішне й дороге. Інтимна частина ґардероби була теж заступлена богато: «білого платя» знаходимо

там цілими скринями; сорочки полотняні вишивані шовком червоним або чорним, сорочки шовкові і шиті золотом; полотенця вишивані золотом, полотенця шиті шовком, намітки і т. инше. Згадується постіль: турецька ковдра, турська попона, килим.

В козацьких домах богато всякої посудини, між нею також цінні і замітні предмети.

Майже все із срібла: срібні чарки, стакани срібні золочені мірою за кварту, стакан великий срібний мірою пів гарнця, достокани срібні, кубок срібний в два гарнці, горщок срібний з «чепочкою і над кришкою», срібні тарілки, срібні ложки; мідний є тільки ківш, а стальні ложки. Такої дорогої посудини буває в одній хаті по кілька штук, приміром у одного козака 8 срібних стаканів, у другого 24 срібних ложок, у иншого 6 ложок і 6 тарілок. Ще більше розширена «біла посуда»: 6 тарілок, 4 полумиски, 2 білі фляші; 6 штук білої посуди; великий білий стакан; 40 штук білої посуди, 60 штук такогож начиня, і знову 60 штук!

Кожда козацька хата переповнена лицарською збруєю; тут теж попадають предмети артистичної вартости, як шаблі оправлені в срібло, срібні уздечки, золоті колчани, сідло «з войлоками і з вершечком». Поза тим збруя цінить ся, як збруя: шаблі всякого рода і вартости; самопали, пищалі, вінтівки, карабіни, лядунки, пороховниці... Все те нагадує, що знаходимо ся в часі безнастаних воєн, нападів і походів, в огні трівожного, небезпечного житя, коли кров людська плила ріками...

І се дивує найбільше: відки взяли ся такі гарні зачатки культури у ті жорстокі часи? Відки брали сі люди охоту й енерґію прикрашати і прибирати своє житє, коли завтрашній день не був певний і безпечний? Відки вся оця розкіш в простій козацькій хаті?

Певно Чернігівщина була щасливійша, ніж инші українські землі. Хоч і тут заходили польські війська, хоч тут вели свою руїнну роботу московські роти, все таки сей кут був ще досить спокійний і безпечний, людність доволі загосподарена й богата; висші культурні потреби могли тут знайти вдячну почву. Але ніколи не прийшло-б до такого зросту культурно житя між народом, між отим «посполитим» козацтвом, якби не Хмельниччина. Якби не той благословенний час політичної незалежности і соціяльної волі, коли весь народ співав: «Та не має ліпше, та не має краще, як у нас на Вкраїні!»...

Культурні впливи заходили на Україну з усіх сторін. У двір Хмельницького в Чигирині ішли посольства з усіх сусідніх країн:

татарські, турецькі, волоські, угорські, немецькі, австрійські, польські, литовські, московські, від донських козаків; кождий посол віз дорогоцінні дарунки для гетьмана й козацької старшини, за кождим посольством йшли купці з ріжних сторін з своїми товарами і виробами. Все це давало можність познайомити ся і війти в зносини з усякими культурами. Богато давали Україні воєнні походи в Польщу, Литву, Волощину; неодин козак привозив домів богату добичу, а між нею нерідко й артистичні вироби. Все те переймало ся на Україні скоро і радо. От як оповідає про се сучасний Поляк: «Пилявецької донативи, а радше добичі повна Україна, найбільше Москва в Київі та на торгах по містах купує. Були по талярі й дешевійше срібні тарілки. Один київський міщанин купив у козака міх срібла, що хлоп міг тільки унести, за сто талярів. Кушнірка у Звяґелі, полковникова, приймала посланці пана воєводи на сріблі, при столі покритім політично, лаючи Хмельницького, що не так розкішно живе, коли Бог дав много всього».

Не будемо надто переоцінювати сеї початкової культури. Богато тих дорогих жупанів було шито не на міру нових властителів; турецькі зуфи і шовки уживали ся тільки про свята а срібні тарілки, чарки ховали ся на приїзд рідких гостий. Богато зверхньої культури преймало ся без розбору і сьвіжий пан не одразу міг привикнути до своєї розкоші. Але рівночасно можна завважити, що між нашим козацтвом зароджують ся й щирі культурні потреби, вироблює ся і власний артистичний смак. Звернути тільки увагу на таку ніби неважну річ, як багатство і ріжнородність «білого платя», біля в козацьких хатах. Се найгарніший показчик правдивої культурности, щирої культури, що виростає з дійсних артистичних потреб людини. Коли чоловік цінить звичайне «біле платє», хоч воно на верх не вибиваєть ся, і прикрашає його вишивкою, – то знати, що в нього розбудив ся вже правдивий смак, справжнє почуваня краси. В козацьких реєстрах сього «білого платя» – як було вже замічено – дуже богато: дві шовкові сорочки і шість білих сорочок, дві полотняні сорочки; 60 наміток; 12 штук білого платя, скриня білого платя; дві скрині тогож платя і так дальше. А пригадати ще, що сі сорочки й «полотенця» вишивані шовком, деколи золотом: в тім також знати цінні прояви народнього артизму.

Люди, що так вміли прикрашати свої власні убраня, могли сьміло носити і чужосторонні жупани й контуші, приймати гостий на

сріблі й дорогоцінній посудині, – і то так «політично», що аж дивував ся польський шляхтич.

Маємо тут зачатки пізнійшої культури гетьманщини, що так пишно розьцвіла в XVIII віці. Не такі вже некультурні були ті «fale nowych Hunów», «mety społęczne», «najbrudnejsze szumowiny», «na poly dzika tłuszcza» – як називає нині козаків польський історик, приміром, в особі п. Равіти Ґавронського.

ПОСЛИ НА ДВОРІ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО[1294]

Завдяки сьвітлим побідам Богдана Хмельницького Україна відзискала назад значне становище між європейськими державами. Нагадали ся часи давніх Володимирів і Ярославів, коли до «золотого київського стола» мандрували посольства з півночи і з полудня, від сходу і заходу; гетьманський двір в Чигирині став знову метою горячих забігів ріжних європейських володарів. Найбільш інтересовані були найближчі сусіди: Польща, Москва. Татаре, – їх посольства майже не зникають з Чигирина, одно відходить, друге приходить. З великим поважанєм відносили ся до українського гетьмана прикарпатські воєводи: волоський, мутянський, семигородський; також і від Сербів приходили посли. Але й дальші держави Туреччина, Венеция, Австрия, Швеція старали ся удержати зносини з Україною; навіть з далекої Анґлії надіслав Кромвель лист повний чемности і компліментів. Крім послів від правительств все було повно на дворі Хмельницького мандрівників з далеких сторін: ріжні еґзотичні патриярхи, митрополити, архідиякони, черці, далі післанці від всяких панів і панків – все те кружило коло двора, забігаючи о ласку і протекцію могутнього гетьмана.

Чужі посольства належали в Чигирині до звичайних подій, авдиєнції відбувалися майже щоденно; тому й в короткім часі приєми послів почали укладати ся в постійні, конвенціональні форми, витворив ся цілий двірський церемоніял, що визначав, як мають приймати ся ріжні посли, – церемоніял не списаний і не скодифікований, а все таки живий і трівкий, що пережив і правління Хмельницького.

Посли діставали охорону і опіку уже на границі, як тільки в'їзжали в межі козацької держави. Кожде місто, місточко і село було обов'язане дати послам сторожу, підводи і харчі. Послів стрічали з великою почестию, особливо коли се були «великі посли», що їхали для важних переговорів. З міста виїзджав старший – атаман або сотник на чолі відділу війська; відділ був більший або менший, відповідно до того, яке значінє мало саме посольство. Під'їхавши до послів всі козаки зсідали з коний і старший витав послів короткою промовою; коли часом не можна було зібрати відповідного числа війська на стрічу, старший перепрошував послів і заявляв, що

[1294] Опубл.: Діло. 1910. № 95. [*Ред.*].

се не стало ся з його вини. Сторожа відпроваджувала посольство до другої місцевости, де витали послів в такий сам спосіб. В більших містах в Києві, Переяславі, а передовсім в гетьманській столиці, в Чигирині, стріча послів була ще більш церемоніяльна. На зустрічу виїздив відділ зложений з кількасот козаків з хоругвами при звуці труб і літаврів; в імени війська витав послів полковник. Коли їхали до гетьмана московські посли, значить ся православні, напротив них виходили церковні процесиї: попи в ризах, народ з зоругвами і образами... Тоді і посли зсідали з коний чи висідали з повозу та ішли пішки до церкви, де відправляв ся молебен. В місті стояли при дорозі рядом козаки і стріляли з самопалів; на публичних площах стояли пушки й шла гучна стрільба в честь послів.

Коли посли приїхали до цілі своєї подорожі, діставали двір на мешканє; займав ся тим місцевий городовий атаман; він також доставляв послам харчі і корму для коний. Харчі були ріжного роду. Так нпр. московський посол 1649 р. дістав в місточку Ромні чотири пшеничні хліби, чотири части волового м'яса, два «кружки вина» і ведро пива, а для коний міру вівса і сіно, – очевидно був тим вдоволений. Але той сам посол, коли заїхав до Чигирина, почував ся дуже ніяково, коли дістав тільки три хліби і то вівсяні, дещо в'яленої риби і лиш бочілочку меду, а для коний трохи сіна і отаман мусів оправдувати ся, що нема ліпшого хліба, бо збіжє не вродило ся, що в ріках велика вода не можна дістати риби, що траву з'їла саранча...

Посли повідомлювали про свій приїзд гетьманський двір. Тоді від гетьмана приходив котрийсь з вищих урядників, звичайно писар або військовий осаул, витав посла і назначав день авдиєнції у гетьмана. В означений речинець являло ся у послів кількох козацьких старшин – осаул, писар, один з полковників, та двірські урядники як підскарбій і конюший і просили послів ще раз до двора і послам приводжено коні прибрані в дорогоцінні сідла з чапраками і старшина їхала побіч послів, служба – «гетьманські люди» або «дворяни» ішла побіч них пішки. Перед гетьманським двором другорядні посли зсідали з коний вже у воріт, віжнайші в'їздили кінно на подвірє, аж під ганок.

Повитаннє гостий відбувало ся також в ріжний спосіб відповідно до значіня посольства. До декотрих послів виходив гетьман аж на подвірє, иньших стрічав в сінях, ще иньші вітали його аж в світлиці. Сіни були звичайно повні старшини; по обох сторонах стояли полковники, осаули, сотники і разом з послами входили всі

до авдиєнціальної салі. При авдиєнціях були присутні гетьманські сини, Тиміш та Юрась; жінок не стрічаємо ніколи.

Авдиєнция відбувала ся все в той сам спосіб. Московські посли наперед складали поклін взятим образам, потім витали гетьмана і віддавали йому царські грамоти. Гетьман брав грамоту до рук цілував її або прикладав до чола на знак почести, відпечатував і віддавав писареві до відчитання в голос. Розпочинала ся церемоніяльна розмова. Посол питав о гетьманськє здоровлє, гетьман дякував і розпитував ся о здоровлє царя; посол говорив, що цар здоровий, гетьман бажав цареви здоровля і на будуче... При читаню грамоти всі стояли, а при царським імені кланяли ся «мало не до землі». Потім розділяв посол дарунки від царя, – звичайно це були дорогоцінні соболі; діставав їх гетьман і його родина, писар, осаул і вся присутна старшина. На тім кінчила ся церемонія повитаня і посли приступали до «діл» – переговорів. Коли справи були менше важні, говорено про них при всій старшині; коли посол мав секретні дорученя, гетьман відводив його до другої «сьвітлиці». Там сідав гетьман на лаві за столом і просив посла сідати праворуч; писар Іван Виговський, що був присутний навіть при найтайніших переговорах, сідав також, але дещо дальше.

По скінченій розмові гетьман просив послів у нього «хліб їсти». Посли дякували і приймали запрошенє; колиб не прийняли, се булаб обида для гетьмана. На стіл кладено скатерть і виношено обід. Посли сиділи по правій руці гетьмана. В бенкеті брала участь визначнійша старшина, деколи тільки близші члени гетьманської родини, Богданові сини, донька Катерина, жінка Данила Виговського і сама гетьманова; жінки підіймали гостий, а нагляд за всім мав як господар сам гетьман. В половині обіду, «в пів стола» гетьман казав налити собі вина в срібну чарку, виходив зза стола і підносив здоровля царя, або монарха, від котрого вийшов посол; під час кожного тосту в місті стріляли з пушок. Гетьман навіть в часі бенкету мав шапку на голові – на знак своєї власти, а як пушка стрілить – оповідає один московський посол – він встає шапку знімає і говорить: «Дай боже здоровя цареви!»... Потім наступала стрілянина з усіх пушок.

По скінчені бенкеті, «по столі», гетьман дякував послам, що зволили у нього «хліб їсти», посли «витали ся» з усима і від'їздили до свого двора. Знов відводила їх почесна сторожа гетьманських дворян з осаулом і писарем; служба відносила послам дарунки від

гетьмана – вино угорське та волоське. Посли деколи ще підіймали у себе старшину, що їх відводила.

Що дня заходили до послів ріжні старші та урядники; військовий осаул приходив рано складати послам «добрий день» від гетьмана; приходив городовий отаман, писар, полковники. Часом, а бувало се дуже рідко, гетьман сам складав візиту послам. Виїзд гетьмана відбував ся з великою помпою, при участи старшини і почесної сторожі. Наперед ішли трубачі і трубіли в труби; за ними ведено два осідлані коні, прибрані в дорогоцінні чапраки; гетьман їхав в «ридвані» або конем під бунчуком і червоною хоругвою; довкола їхали полковники, сотники, осаули, ішли пішки козаки і гетьманські люди разом більше як 100 людей. Щоби показати послам свою почесть, гетьман висів вже перед воротами і пішки ішов через подвіре; посли виходили напроти, витали гетьмана і вводили через сіни до сьвітлиці. По звичаю віддавав гетьман поклін образам і починала ся дружня розмова...

По якімсь часі відбувала ся прощальна авдиєнция. Послів вела, як звичайно, почесна сторожа аж до двора. В авдиєнціональній сьвітлиці була зібрана старшина; вела ся офіцияльна розмова; потім писар приносив гетьману грамоту і гетьман передавав її послам. Знов офіцияльні подяки і уклони – посли прощали ся і зі сторожею від'їздили до свого мешканя. Тут присилав їм гетьман дарунки; звичайно був се расовий кінь, сідло оправлене сріблом, дорогий лук, золочений «колчер», – часом мішочок дукатів. Посли їхали з Чигирина під хоругвами, при звуках труб і літаврів; почесні сторожі відводили їх аж до границі.

Прийоми послів – підводи, харчі, дарунки для них, коштували немало. Не раз жалували ся козаки, що богато грошей іде на «людей чужоземних». Доходи України – мовляли – невеликі, а що прийде до військової каси, все іде на утриманє послів; треба було навіть заводити спеціяльні податки, щоби покрити сі розходи... Але все таки послів підіймала козаччина показно і з «честию»; чужі люди розносили славу козацького імені по широкій Европі[1295].

[1295] Для порівняння з іншими європейськими дворами див.: Ключевский В. Прием иностранных послов в Москве. *Ключеский В. О. Сказания иностранцев о Московском государстве*. Петроград, 1918. С. 24–42. [*Ред.*].

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Абрамович Іван, полковник 108, 119
Абрамович Павло, помічник писаря 32
Авратинський Григорій, сотник 404
Агмет, великий візир 367, 369, 371
Акундинов Тимофій, авантюрист 21
Алепський Павло, архідиякон 60–61, 125, 127, 158, 160, 162, 165, 299
Арон Петро, молдавський воєвода 337
Арсенєв Федор, московський воєвода 180–181
Арсеній, митрополит 242
Ахіллес Александр, полковник 96
Бабич Іван, сотник 326
Баєзид II, турецький султан 337, 339
Байбуза Стефан, сотник 405
Барабаш Яків, полковник 108–109, 407, 456
Баран Худий, полковник 119
Барвінський Богдан, історик 7
Баторій Стефан, король Речі Посполитої 6, 226, 255
Безштанко Павло, полковник 120
Бектеш-ага, турецький дипломат 342, 345, 360–361, 368, 371, 373
Бендікс, полковник 96
Бесараб (Басараб) Матвій, князь Валахії 242, 351, 382
Білий Семен, отаман 171
Богач, полковник 27
Богаченко (?) Ілляш, полковник 119
Богданов Григорій, московський дипломат 229
Богун Іван, полковник 27, 36, 107, 110–111, 114, 230, 244, 326–327, 407–408, 410, 426
Бодянський Осип, історик 230
Болеваченко Іван, козацький дипломат 363
Боплан Гійом Левассер де, військовий інженер, картограф 49–53, 56–60, 95, 97, 322
Бруяка Іван, полковник 107, 120
Брюховецький (Бруховецький) Іван, гетьман 165–166, 194, 196, 198, 235, 237, 245, 248, 251, 406, 409
Бурий Василь, розвідник 39
Бурлій (Бурлай) Кіндрат, полковник 42, 108, 111, 390–391, 451
Бут Яків, писар 32
Бутенко Андрій, полковник 114
Бутич Іван, історик 12
Бутурлин (Бутурлін) Андрій, царський посол 22
Бутурлін Василь (Бутурлін Василій), боярин 230

Бутурлин (Бутурлін) Федір, царський посол 22, 31, 55–56, 156, 169, 230–231, 284, 392, 445
Василевич Гнат, гетьман запорізький 186
Васкович Михно, отаман 171
Васько, товмач 32
Вейгер Людвіг, полковник 240
Великий Мирко, капітан 243
Величко Самійло, козацький літописець 72–73, 259, 411, 438
Вешняк Федір, полковник 34, 108, 110–111, 119, 350
Вєлєвіч Матвій, історик 213
Віміна Альберт, папський нунцій 355–358
Виговський Данило, полковник 107, 231, 436
Виговський Іван, генеральний писар, гетьман 20, 23–24, 26, 30–32, 72, 131, 141, 145, 148, 184, 191–192, 196–198, 201–203, 227, 229–230, 232, 244–246, 250, 262–263, 265, 280, 287, 319, 349, 357, 379, 386–387, 392, 455–456
Виговський Костянтин, писар 45
Височан Семен, полковник 410–411
Вишневецький Єремія, магнат, воєвода 37, 204, 240, 267–269, 271–273, 286, 288, 344, 404, 427, 453–454
Владислав IV, король 172, 260, 342, 357, 423, 443, 449
Вовк Константин, полковник 204
Волеваченко Іван, полковник 120
Войтович Леонтій, історик 1, 2, 14, 340, 449, 452
Воронченко Яків (Яско, Ясно), полковник 111, 118
Владислав IV, король Речі Посполитої 187, 234, 260, 342, 437, 443
Гавлік Мєчєслав, історик 437
Гавриїл I (Гаврило), митрополит 242–243
Гагин Данило, московський воєвода 178–179
Галактіон, митрополит 39
Ганжа Іван, полковник 108, 118, 205
Ганновер Натан, хроніст 428
Гапонович Герман, суддя 28
Гараська, полковник 117
Гиря Данило, полковник 108, 111, 113
Гиря Іван, полковник 109–111, 113, 455
Гладкий Матвій, полковник 108, 111–112, 116, 379, 464–465
Гладченко Гаврило, сотник 322
Глух Осип, полковник 111–112, 118
Гоголь Остап, полковник 107, 120
Годун Юрій, сотник 171
Голдаковський Станіслав 34
Голобуцький Володимир, історик 9
Головацький Петро, полковник 46, 98, 107, 117, 291, 410, 412, 426
Голота Ілля, наказний полковник 112, 114

Громика Михайло, полковник 107, 112–113
Грудзиновський Степан, воєвода 223
Груша Іван, генеральний писар 27, 45, 198, 264–266
Грушевський Михайло, історик 6, 14, 94–95, 107, 120, 185–186, 189, 207, 213–214, 335, 343, 366, 374, 378, 384, 422, 452–453
Гугнивий Яків, полковник 208
Гуляницький Григорій, полковник 107, 111, 116, 405
Гуляницький Іван, полковник 111, 115, 120, 379
Гулановський Микола, сотник 171
Гунашевський Михайло, піддячий 32
Гуня Дмитро, гетьман 207
Гізель Інокентій, ігумен 142, 298
Дворецький Василь, полковник 45, 107, 115, 233
Деодат, болгарський єпископ 351
Джалалий Філон, полковник 34, 108–111, 116, 344, 377, 388–389
Джиджора, Іван 7
Дзік Петро, полковник 107
Дик Петро, наказний полковник 120
Донець, полковник 34
Дорошенко Михайло, запорізький гетьман 186–187, 196, 199, 210
Дорошенко Петро, гетьман, дипломат 75, 102, 109, 118, 120, 166, 184, 194, 196, 199, 202, 233–237, 247, 249, 251, 265, 406, 418, 470
Дрозд (Дрозденко, Дроздовський) Василь, полковник 247–249, 250–251
Дубина Іван, полковник 115
Єдлінська Уляна, історикиня 262
Єремієнко Михайло, наказний полковник 120
Жданович Антін (Антон), генеральний суддя, полковник 45, 48, 88, 107, 110, 112, 115, 141, 144, 362–366, 388–389
Жданович Іван, писар 32
Жданович Роман, козацький дипломат 393–394
Житкевич Федір, писар 405
Жолкевський Станіслав, великий коронний гетьман 220, 240, 448
Забіла Петро, сотник 160, 165
Завадський Федір, сотник 407
Зарудний Самійло, суддя 28, 45, 108, 110, 168–169, 184
Заславський Домінік, воєвода сандомирський 269–273, 361
Зеленський Михайло, полковник 31, 114, 405
Зілинський Яків, підчаший 34
Золотаренко Василь, полковник 31, 108, 111, 116–117, 202
Золотаренко Іван, наказний гетьман 47–48, 108, 112, 141, 160, 276–277, 312, 417
Зорка Самійло, писар 411
Ібрагім, турецький султан 344, 351
Іванківець Михайло (Мисько), міщанин 227

Іванович Леон, отаман 171
Іскра (Іскренко) Іван, полковник 118, 171, 176
Іслам-Ґірей, кримський хан 229, 346, 349, 351, 372, 454, 470
Кавацца, венеційський посол 381
Казимир II Ян (Іван), король Речі Посполитої 26, 140, 174, 177, 191, 195, 217–219, 234, 241, 349, 353, 362, 381, 398, 408, 413, 423, 426, 437–438, 441, 461, 467
Калиновський Марцін (Мартин), польний гетьман 41, 269, 273, 286, 381, 405, 407, 453, 466
Калиновський Самійло, староста 37
Каманін Іван, історик 254
Капуста Лаврин, отаман 399
Караімович Ілаш (Іляш), полковник 108, 187, 201–210
Карл X Густав, король Швеції 12, 197, 231, 398, 410, 437
Касименко Олександр, історик 9
Кішка Самійло, запорозький гетьман 186
Кисіль Адам, воєвода 34, 36, 91, 148, 155, 172, 204–205, 291, 343, 348, 363–365, 427
Кисіль Ґригорій, хорунжий 34
Клиша Яків (Яцко), наказний полковник 109, 111, 113, 454
Ковалевський Іван, генеральний суддя, генеральний осавул 27–28, 32, 165, 264, 408, 459–460
Коваленко Іван, сотник 326
Колодинський Павло, козацький дипломат 377
Конецпольський Олександр, коронний хорунжий 259, 404
Конецпольський Станіслав, коронний гетьман 51–52, 141, 205, 209, 443
Константинов Левко, осавул 143
Кордуба Мирон, історик 7, 354, 356, 422
Корецький Карло Самійло, князь 36
Корицький Кшиштоф, генерал-майор 269, 273
Коробка Федір (Хведір), обозний 25, 102, 109
Косів Сильвестр, митрополит 129, 399
Костка, товмач 32
Костомаров Микола, історик 335–336, 395–396
Коховський Веспасіан, поет 213–214, 220, 465
Красносельський Солтан, сотник 405
Креховський Іван, писар, полковник 107, 117, 409
Кривоніс Максим, полковник 90, 118, 120, 224, 267–274, 412–414, 424, 426, 454–456
Крип'якевич Іван, історик 5–14, 17, 121–127, 132, 195, 226, 253–254, 260–261, 275, 282, 304–306, 312, 341, 344, 347, 362–363, 371, 394, 418, 452, 464
Крип'якевич Леся 14
Криса Михайло, полковник 107, 120

Кричевський Іван, писар 29, 32
Кричевський Михайло, полковник 46, 96, 107, 110, 112, 115, 404–405, 411
Кроненберг Людвіг, меценат 429
Крутневич Гаврило, гетьман запорозький 186
Кубаля Людвіг, історик 336, 439, 442–445
Кушевич Самуїл, хроніст 256, 268
Куцевич-Миньковський Іван, полковник 107, 111, 117, 325, 405
Лазаревський Олександр (Алєксандр), історик 75, 78–80, 107, 120, 182–183, 238, 253, 306
Ласко Петроній, чернець 343
Лесницький (Лісницький) Григорій, полковник 28, 107, 110–111, 116, 406, 408
Липа Юрій, політик 415–418, 420
Липинський В'ячеслав, історик 32, 107–108, 183, 403–404, 411, 423
Лисовець Дем'ян (Демко Чигиринський), осавул 26, 29, 109, 467
Лисовський Мартин, драгун 202
Литвин Лукашко, лікар 39, 103–104
Литка Федір, наказний полковник 120
Лихвиненко Василь, полковник 116
Лобода Федір (Хведір), полковник 28, 109, 112, 117
Лопатинський Єронім, історик 436
Лопухин Ларіон, думний дяк 30
Лукаріс (Люкаріс) Кирило, патріарх 429
Лупул Василь, молдавський господар 96, 230, 242, 259, 348, 361–362, 370, 377, 381–384, 393
Лучченко Михайло (Мисько), осавул 26
Любомирський Єжи, польний коронний гетьман 193
Люторенко Яків (Яцко), полковник 109, 111, 113
Лянцкоронський Станіслав, каштелян 36
Магомет II Фатіх, турецький султан 336
Магомед IV, турецький султан 228, 236, 338, 344, 351, 359–360, 366–367, 371–372, 377, 396
Мазепа Іван, гетьман 184, 198–199, 237, 411, 417
Макарій, патріарх 53, 55–56
Максимович Федір, історик 107
Манко (Марко?), полковник 118
Матіяш, генеральний суддя 28
Махаринський Михайло, сотник 144
Мегмет-Гірей, кримський хан 191, 392–394
Менглі-Гірей I, кримський хан 337
Міньковський (Миньковський) Іван, полковник 117, 325
Мигай Дмитро, бунчучний 246
Мигалевський Константин, полковник 248–250

Милорадович Григорій, історик 182
Многогрішний Дем'ян, гетьман 184, 194, 196, 237
Могила Андрій, гетьман 195
Мозиря Лукіян, полковник 112
Мойданка, товмач 32
Мокрський Анджей Гонцель, єзуїт, 213–225
Морозицький (Морозенко) Станіслав, наказний полковник 107,115, 404
Москаленко Макар, полковник 113
Москаленко Сава, полковник 109, 112–113
Мужилівський (Мужиловський) Силуян, писар, дипломат 32, 42, 93, 113, 350, 390–399
Мурад (Ромадан), кримський бей 359
Мясковський (М'ясковський) Войтіх (Войцех), дипломат 34, 301–303, 410, 469
Мясковський (М'ясковський) Лукаш, подільський суддя 410
Небаба Мартин, полковник 108, 112, 119, 166, 171, 179, 198, 445
Немирич Юрій, полковник, генеральний писар 268, 409–410
Неронов Григорій, московський посол 55–56, 163, 240, 335, 343, 349–350, 352
Нестеренко Максим, полковник 109–111, 115
Нечай Данило, полковник 36, 108, 111–112, 114, 405, 410
Нечай Іван, полковник 32, 48, 90, 108, 113, 277–278, 281, 312, 405, 417, 444
Новицький Ілля, полковник 236
Носач Тиміш, полковник 26, 29, 102, 111–112, 114, 118
Носенко Іван, полковник 116
Окша Степан, полковник 171
Олдаковський Станислав, полковник 207
Олексій (Алєксєй) Михайлович, московський цар 30, 172–173, 176–180, 280, 327, 341, 350, 399, 438
Ольбрахт Ян, польський король 339
Онушкевич Теодор, писар 187
Оргіяненко Семен, полковник 112, 118
Освєнцім Станіслав (Oświęcim Stanisław), маршалок коронного війська 50, 52, 76, 439–444
Осман II, турецький султан 338, 340
Осман, турецький посол 359, 362
Осман-чауш, османський дипломат 366–368, 370, 372, 374–376, 378, 384, 386–387, 393
Оссолінський Юрій, канцлер 141, 344, 355, 359, 428
Остаматенко Остафій (Астаматій), дипломат 133, 166, 419
Острозький Василь-Костянтин, воєвода, князь 429–430

Павло, товмач 362
Панкевич Михайло, полковник 108, 120
Пархоменко Яків (Яцко), полковник 111, 119
Паскевич Юрій, отаман 171
Пастернак Ярослав, археолог 461
Пашко Яким, сотник 254
Пашло, наказний полковник 120
Петрушенко Іван, писар 29, 32
Пішко Евтихій (Евстахій), полковник 112, 115, 166
Пободайло Степан, полковник 108, 111–112, 119
Погорецький Федір, писар 32
Полежай Іван, обозний 102
Половець Семен, полковник 112–113
Положний Матвій, наказний полковник 113
Поповський Кирило, сотник 332
Потоцький Микола, коронний гетьман 33, 143, 187, 189, 192, 205–206, 208–209, 229, 259, 269, 273, 286, 359, 363–364, 369, 379–380, 427, 453
Потоцький Станіслав, воєвода, коронний гетьман 192, 209–210
Пражмовський Миколай, коронний канцлер 191
Прокопович Крисько (Християн), сотник 171, 198
Пронський Іван, князь 177–178
Прохорович Симеон, московський воєвода 173
Пушкар Мартин, полковник 14, 47, 171, 175, 177–178, 198–199, 244, 251, 407, 456
Равіта-Гавронський Францішек, історик 430–435
Радзієвський Єронім, коронний підскарбій 191
Радивил Альбрехт, воєначальник 300, 364
Радивил (Радзивіл) Януш, польний гетьман литовський 46, 60, 94, 229, 276, 364
Радкевич Михайло, обозний 197
Райчи Дмитро (Дмитряшко), полковник 247–251
Ракоці Юрій (Дьєрдь), князь Трансільванії 12, 112, 228, 231, 264, 295–296, 399, 422, 426, 438, 440
Ракушка Роман, підскарбій 166
Ратченко Михайло, полковник 116, 172, 175, 180, 199
Ренігер, австрійський дипломат 32, 365, 368, 376, 383–384, 393–394, 399
Ромодановський Григорій, князь 229, 407
Ростовський Станислав, історик 215–216
Савич Семен, полковник 23, 109, 111, 114
Самійлович (Самойлович) Іван, гетьман 32, 194, 196, 235–237, 249, 417
Самоквасов Дмитро, історик 183
Сапєга Павло, гетьман 296
Семен, полковник 118

Сербин Василь, козацький дипломат 244
Сербин Іван, полковник 244–247, 250–251
Сербин Іван Іванович, полковник 246
Сефер-Газі-ага, османський дипломат 232
Сіяуш, османський дипломат 231, 385–386, 393
Сидорович Оверко, сотник 326
Скиба Іван, отаман 89–90, 171
Скиндер Іван, війт 69
Скоропадський Іван, гетьман 185, 195–196, 237
Слабченко Михайло, історик 182–185
Смолька Станіслав, історик 428
Смяровський Яків, королівський посол 33–34
Собєський Якуб, польський дипломат 226
Сомко Яким (Яків), наказний гетьман, дипломат 79, 143–144, 202, 472
Софонович Теодосій, намісник монастиря 79, 298
Старков Григорій, московський дипломат 61
Стародуб Федір, полковник 114
Стена, полковник (піп?) 118
Степанович Тимофій, отаман 171
Стрешнєв Родіон, московський посол 53–55, 163, 229
Сулимка Дмитро, старшина 197
Суличич Михайло, полковник 117, 375
Сухиня Лукіян, полковник 75, 110–111, 116
Тарнавський Іван, полковник 46
Твардовський Самуїл, поет 437
Терлецький Омелян, історик 7
Тетеря Павло, гетьман 20, 23, 28, 80, 108, 111, 117, 145, 151, 157–158, 164, 166, 168–169, 191–194, 196, 198, 202–203, 233–235, 245–246, 248, 376, 407
Тиша Михайло, полковник 108, 120
Тишкевич Ян (Януш), воєвода 231, 409, 457
Томашівський Степан, історик 7, 185, 256, 411–413, 423–427, 430
Томиленко Василь, полковник, гарматний хорунжий 102, 120
Топига Богдан, сотник 109
Торрес Джованні де, папський нунцій 218–219, 228, 345, 349, 354, 362, 369, 375
Трифонов Іван, московський воєвода 268
Трубецький Олексій (Алєксєй), московський дипломат 145
Трушенко Павло, полковник 119
Тугай-бей, кримськотатарський воєначальник 33, 454
Тукальський Йосиф, архімандрит 245–246, 266
Туровський Станіслав, історик 438
Уманець Филип (Пилип), полковник 117, 251, 298

Унковський Василь (Василій), московський посол 163, 230, 300, 335, 358
Фердинанд III Габсбург, імператор 231
Федоренко Яцько, підскарбій 166
Федорук Ярослав, історик 14
Феофан (Теофан) III, патріарх 430
Фомін Іван, московський посол 31, 227, 229, 335, 383, 386, 388, 391
Ханенко Михайло, гетьман 194, 196, 406
Хмелецький Адам, полковник 108, 406
Хмелецький Стефан, воєвода 406
Хмельницький Богдан, гетьман 12–14, 18–28, 31, 33–34, 36–37, 39, 41, 43, 45–49, 53, 62, 65–69, 72–74, 81–88, 93, 96–99, 101, 108–110, 121–124, 126–133, 135–136, 139–140, 143–145, 148–149, 154–155, 158–160, 162, 164, 169, 173–180, 184–185, 187–190, 196, 198–200, 202, 204–209, 210–224, 227–230, 232, 235, 239–241, 248, 250–253, 255–265, 267–268, 270–271, 275–277, 279–280, 282–291, 293–305, 307, 318, 327, 334, 341–350, 352–364, 366–382, 384, 388–399, 409, 411–412, 417, 422, 427, 433–436, 442–444, 448–458, 461–462, 465, 467, 473, 475
Хмельницький Тиміш 24–25, 42, 89, 130, 247, 363, 368, 371, 381–382, 385, 476
Хмельницький Юрій, гетьман 22, 28, 48, 130–131, 166, 184, 192, 198, 201–203, 232, 236, 245, 281, 319, 327, 407, 418, 457, 460, 470, 477
Хованський Іван, московський воєвода 277
Хомович Григорій, полковник 208
Челебій (Челебей) Яків, писар 32, 393–394
Чермак Віктор, історик 439, 441, 444
Чернята Іван, обозний 25, 29, 34, 102, 108
Четвертинський Степан, князь 45, 286
Шагин-ага, османський дипломат 392, 395
Шайноха Кароль, історик 403, 439
Шангирей Іван, полковник 108, 114–115
Шевченко Федір, історик 12
Ширай Семен, отаман 171
Шкурат Іван, полковник 118
Шохів Іван, полковник 119, 171–172, 174–175, 178–179, 199
Штефан (Степан) Георгій, господар Молдови 231
Шумейко Прокіп, полковник 108, 111, 116, 171
Щербан Костянтин, князь Валахії 232
Яблоновський Александр, історик 126, 128, 137, 143

Яковенко Петро (Петраш), наказний полковник 117, 172, 175, 181, 199
Яненко Хмельницький Павло, полковник 79, 108, 111–112, 115, 362
Яськевич Гарасим, полковник 36, 318
Ясько, товмач 32

ПОКАЖЧИК ГЕОГРАФІЧНИХ ТА АДМІНІСТРАТИВНИЙ ОДИНИЦЬ

Австрія 249, 264, 336, 338, 342, 351, 364, 438, 441–442, 452, 478
Акерман, м.: див. Білгород
Балаклія, м. (Балаклея) 52–53, 327, 442
Бар, с. 27, 33, 36–37, 39, 50–52, 59, 71, 77, 79, 98, 144, 152–153, 190, 205, 267, 327, 386, 442–443
Батурин, м., Батуринський полк 78, 80, 100, 106, 141, 153, 194, 237, 306, 310–311, 323, 330
Бердичів, м. 55, 58, 62–63
Берестечко, с. 55, 94–95, 201, 300, 371, 378–379, 406, 410, 429–430, 443–444, 468
Берестя, м. (Бересте) 55, 408
Біла Церква, м., Білоцерківський полк 27, 29, 33–34, 40–43, 52, 54–55, 57, 62, 64, 73, 75–78, 100–106, 108–109, 113, 147, 189–190, 193, 208, 245, 255, 300, 304, 310–311, 313, 319–320, 378–379, 388, 442, 444
Білгород, м. 337, 339, 353, 373
Богуслав, м. 54, 79, 138, 147
Бориспіль, с. (Боришпіль) 52, 54, 194, 251, 325
Браїлів, м. 315
Брацлав, м., Брацлавський полк 32–43, 50, 76, 114, 137, 139, 150–153, 192, 244, 246–248, 260, 267, 304, 314, 317, 376, 405–406, 456, 467
Бровари, с. 52, 55, 320
Броди, м. 51, 267, 441–442
Буг, р. (Бог) 44, 48, 55, 57–59, 279, 339
Буськ, м. 441–442
Варшава, м. 21, 55, 64, 74, 84, 86, 126, 186, 191, 198, 211, 213, 217–219, 228, 233, 235, 268, 275, 295, 342, 344, 348–349, 354, 358, 362, 374, 381–382, 415, 426, 428, 444, 453, 458
Венеція, держава. 241, 243, 249, 264, 338, 342, 344, 351, 353–358, 380, 453, 476
Відень, м. 221, 353, 355, 362–363, 466
Вільно, м. 216, 276, 429, 439
Вінниця, м. (Винниця), Вінницький полк, Кальницький полк 34, 38, 40–41, 43–44, 51–52, 63, 76, 98, 114, 124–125, 131, 139, 142, 147, 267, 304, 317–318, 325, 327–328, 411, 442
Вісла (Висла), ріка 48, 279, 286, 301, 419, 443
Видубичі, с. 45, 77
Волинь, Волинський полк 33–34, 37, 44–45, 48, 122, 131, 260, 267, 292, 305–310, 318–319, 323, 325, 332, 346, 400, 409–410, 430, 454–455, 459
Володимир, м. 55, 204, 459
Волочиськ, м. 41, 51, 442
Гадяч, м., Гадяцький полк 53, 89, 103, 108, 111, 141, 153, 201, 203–204, 235, 306, 327–328, 406, 442
Гайсин, м. 52, 139, 442

Галичина, Галич, м. 25, 33–34, 45, 48, 122, 126, 203, 214, 224, 260, 267, 292, 299, 339, 409–414, 424–425, 428, 443, 449, 459
Глухів, м., Глухівський полк 106, 171, 195, 237, 248, 310–311, 323
Гомель, м. 46–47, 110, 248, 276, 312
Горинь, ріка 35–36, 306, 319, 326
Городок, м. 52, 317–318
Десна, ріка 45, 58, 326
Дніпро, ріка 44, 54, 56, 60, 62, 73, 123, 134, 205–206, 246, 251, 276, 294, 304, 306, 308, 320, 330, 333, 340, 353, 419, 442, 459
Дністер, ріка 56, 59, 248, 250, 304–305, 307, 316, 337
Дон (Дін), ріка 29, 333
Дубно, м. 42, 54, 55, 202, 203
Дунай, ріка 60, 243, 337, 339, 348, 386–387
Жабокрич, с. 50, 56, 59, 314–316
Жаботин, м. 52, 331, 442
Жидачів, м. 409
Житомир, м. 138, 147
Жмеринка, м. 50, 59
Жовква, м. 220, 442, 449
Жовті води, с. 97, 189, 267, 343, 350, 407, 455, 458
Замостя, м. 25, 33, 96, 217–219, 267, 289, 346, 412, 425–426, 428, 442
Запоріжжя, м., Запорізька січ 17, 123–124, 127, 207, 210, 226–227, 230, 233–234, 255–259, 261–262, 265–266, 269–270, 272, 278–280, 284, 288, 292, 294, 297, 310, 333, 339, 343, 355, 373, 417, 420–421, 430, 450–451, 460
Заслав, м. 44–46, 55, 64, 306
Збараж, м. 25, 39, 51–52, 58, 62–63, 66, 71, 76, 94, 103, 404, 407, 438, 443, 462, 467
Зборов, м. (Зборів) 51, 63, 71, 76, 94–95, 224, 350, 407, 442–443, 462–469
Звягель, м. 34, 36, 318, 474
Золочів, м. 51, 442–443, 462
Ірпінь, с. 142
Кам'янець Подільський, м. 27, 29, 35–37, 46, 50, 77, 152–153, 245, 341, 384, 387
Канів, м. 29, 33, 60, 111, 114–115, 131, 138, 147, 187, 308–311, 319, 410, 467
Кафа, м. (Феодосія) 337
Київ, м., Київський полк 7–9, 29, 34–44, 51–55, 60–64, 69, 74–85, 91–94, 98, 102–103, 111–112, 115, 121, 124, 126, 128, 137–153, 156–158, 162, 169–170, 172, 184, 188, 198, 201, 213–214, 226, 232–233, 236, 238, 246, 253, 263, 266, 279, 294, 301, 317, 320, 417, 434, 455, 459, 477
Клебань, м. 50, 315, 317
Кодак, м. 241, 353, 407, 410
Конотоп, м., Конотопський полк 55, 100, 106, 153, 171, 173–174, 227, 254, 306, 311, 323–324, 330, 406–407, 457
Константинополь, м. 64, 123, 126, 243–244, 246, 336, 342–343, 345, 348–349, 351, 356,

363–365, 369–370, 376–377, 382, 384, 392–393, 397, 445, 453
Корець, м. 45
Коростишів, с. 40–42, 55, 304–305, 311–313
Корсунь, м., Корсунський полк 17–21, 28, 33, 52, 54, 63–64, 77–78, 80, 94–99, 103–110, 115, 124, 131, 138–139, 147, 193, 205, 208, 245, 249, 259, 267, 277, 307–311, 320–321, 343, 350, 404, 406–407, 442, 453
Краків, м. 74–75, 186, 273, 274, 289, 429, 441
Красне, м. 42, 44, 50, 56, 59, 153, 305, 310, 315–316, 328, 405, 442
Кременчук, м. 59, 153, 306, 331
Крим 32, 49, 124, 191, 229–230, 232, 270, 308, 333–334, 338, 341–343, 345, 352, 357–358, 375, 378–379, 393, 419, 452, 458
Кропивна, м. 34, 53–56, 109, 111, 116, 124, 138, 309, 311, 321, 325, 328, 404
Ладижин, м. 51, 52, 329, 442
Литва 86, 124, 216, 266, 346, 387, 439, 474
Лубни, м. (Лубен) 195, 459
Луцьк, м. 55, 64, 125, 404
Львів, м. 5, 7–9, 13–14, 26–30, 34, 51, 55, 77, 85, 122, 125, 165, 194, 213–214, 217–221, 223–224, 228, 256, 260, 267–268, 292, 301, 339, 346, 398, 407, 412–413, 419, 423, 425–426, 430–431, 441–443, 459, 468, 470
Любеч, м. 138, 147, 331
Люблін, м. 55, 64, 289, 437, 442–443
Маслів Став, мс. 17–19, 62, 206
Меджибіж, м. (Межибіж) 46, 63, 267, 305, 327
Миргород, м., Миргородський полк 28, 33, 53, 77, 82, 89, 111, 116, 124, 131, 138, 172, 176, 180, 188, 199, 208–209, 306, 310, 321–322, 327–328, 332, 339, 406, 442, 457, 467–468
Могилів, м. 64, 88, 110, 248–249, 267, 277, 279–280, 312, 327
Мозир, м. 46
Молдова 98, 125–126, 229, 231–232, 246, 259, 336, 338–339, 345, 350–351, 355, 357–358, 362–365, 369–371, 381–383, 385, 408, 449, 458, 461
Москва, м. 23, 28, 30, 54, 64, 91, 126, 136, 140–141, 144, 151, 154, 157, 160, 163, 167–169, 172–174, 190, 201, 229, 231–232, 236, 238, 241, 243–244, 248, 280, 284, 293, 367, 375, 390, 394, 398, 411, 439, 443–445
Московщина 21–22, 68, 121–122, 124–125, 153, 173, 232, 278, 333, 338, 341, 359, 368, 375, 379, 389–392, 396, 398, 416–417, 439, 476
Немирів, м. 267, 318, 418, 443
Ніжин, м., Ніжинський полк 38, 52, 55–56, 75, 78, 82, 88, 100, 102, 105, 116–117, 124, 127–128, 139, 141, 153, 156–158, 165–166, 171, 195, 235, 245, 251, 258, 276–280, 304,

308–311, 320–325, 328, 330–334, 406, 408–410
Німеччина 264, 442
Новгород Сіверський, м. 104, 139
Овруч, м. 40–42, 44, 138, 305, 309–310, 319–320
Одеса, м. 182, 414
Османська імперія 19, 49, 125, 228–229, 214, 258, 295, 334–336, 338, 342–344, 346, 349, 351–353, 355–356, 358–359, 364, 368–369, 375, 378–380–382, 384–385, 390–393, 396–399, 408, 418–419, 424, 430, 431, 442, 476
Остер, ріка 138, 147, 310, 325–326
Острог, м. (Острiг) 39, 44–46, 55, 234, 267
Очаків, м. 337
Паволоч, м., Паволоцький полк 38, 44, 51–52, 55, 62, 74, 79, 111, 117, 131, 163, 188, 190, 304–305, 311, 313, 325, 327, 406–407
Перекоп, м. 56, 60, 270
Перемишль, м. 339, 442, 460
Переяслав, м. 20, 22, 25, 34, 52–53, 56, 61, 76–77, 99, 102, 111, 117, 124, 131, 138, 147, 154, 160, 167–169, 183, 186–187, 202, 204–209, 219, 230, 237, 246, 248, 286, 292, 299, 308–311, 319–326, 328, 391, 407, 442, 445–446, 459, 477
Підкамінь, м. 51, 443
Пінськ, м. 45, 81, 265–266, 308, 326
Пилявці, с. 58, 94–95, 98, 201, 404, 407
Пирятин, м. 53–56, 321, 406, 442, 457
Поділля 28, 30, 33, 43–46, 50, 114, 122, 131, 152–153, 245, 258, 292, 305–306, 311, 314, 326–327, 339, 346, 387, 404, 406, 454, 467
Полтава, м., Полтавський полк 49, 89, 111, 117, 121–125, 131, 138, 171, 176, –177, 181, 198–199, 244, 306–310, 321, 327, 377–378, 331, 452, 454
Польща: див. Річ Посполита
Порта 166, 243, 337, 345–349, 358, 361–363, 365–366, 368–370, 372–374, 377–378, 380–390, 392, 394, 397, 399, 420, 431
Прилуки, м. 26, 29, 38, 40–41, 44, 51–56, 103, 111–112, 118, 124, 131, 144, 304, 317–318, 321, 328, 330, 442
Прип'ять, ріка 36–37
Проскурів, м. 51, 442–443
Путивль, м. 54–56, 245, 387
Річ Посполита 10–11, 13, 155–156, 162, 177, 195, 202, 215, 228–229, 233, 240, 245–246, 250, 256–259, 262–263, 269, 282–283, 288–289, 291–293, 327, 334, 338–339, 341, 343–344, 348, 350–351, 357, 359, 364, 369–370, 372–375, 377, 379, 381–384, 389, 391–392, 398, 408, 414, 416–417, 424–427, 431, 435, 439, 452, 455–456, 476, 476

Рогозин, м. (Рогізно) 48, 50, 315
Ромни, м. (Ромен) 54, 56, 153, 175–176, 245, 306, 322, 477
Росава, ріка 17–19, 62, 99, 187, 316
Росія: див. Московщина
Ружин, м. 51–52, 313–314, 325, 442
Самгородок, с. 43–44
Семигород 27, 122, 229, 264, 336, 350, 357, 423, 458, 461
Случ, ріка 34–35, 39, 50, 426
Сміла, м. 53, 191, 245, 331
Смоленськ, м. 204, 311, 323, 417
Сокаль, м. 260, 442–443
Старий Бихів, м. (Бихів) 46–48, 82, 85, 125, 275–281, 312, 419, 437, 471
Старий Костянтинів, м. 37, 39, 46, 58, 187, 267–269, 272, 306, 317, 322, 455, 467
Стародуб, м., Стародубський полк 37, 46, 106, 111, 120, 122, 125, 160, 190, 311, 323–324, 330
Степань, м. 45–46, 306
Суботів, м. 31–32, 53–54, 104, 193, 200, 203, 227, 331, 449, 450, 459
Торчин, м. 276
Трансільванія: див. Семигород
Трахтемирів, м. (Тарахтемирів) 52, 60, 207, 226, 255, 307, 319, 442
Трипілля, с. 55, 61, 79, 144, 320
Тростянець, м. 51–52, 314, 443
Тульчин, м. 43, 267, 316, 442
Туреччина: див. Османська імперія
Турів, м. 45–46, 326
Україна 8–9, 14, 56, 73, 92, 102, 107, 121–122, 125–127, 130, 133, 143, 148–149, 157, 167–169, 184, 189, 192, 200, 224–226, 228, 233–234, 236, 239–241, 244, 248–251, 258–259, 278–279, 285–289, 292, 294–295, 297–298, 303, 309, 332, 334, 338, 340–342, 346, 350, 352–353, 355, 359, 365, 370–371, 374–377, 379–381, 384–385, 389–393, 396, 398–399, 409, 414–418, 420, 424, 431–433, 442, 449, 451, 454–455, 460, 471, 473–474, 481
Умань, м., Уманський полк 53, 55–58, 61, 63, 76, 108, 111–112, 117–118, 123–124, 131, 194, 205, 246, 307–310, 313–314, 317, 323, 328–330, 338, 386, 390–391, 407
Фастів, м. (Хвастів) 28, 51–52, 63, 71, 78, 101, 120, 142, 192, 242, 311
Харків, м. 238
Холм, м., Холмщина 33–34, 48, 122, 260, 292, 299
Хотин, м. 204, 226, 340, 438
Царгород: див. Константинополь
Чавси, м., Чавський полк (Білоруський полк) 47–48, 88, 125, 131, 278, 280–281, 306, 311–312, 332, 471
Чачальник, м. 50–51, 120, 152, 307, 314, 317, 442
Черкаси, м. 17, 29, 33, 52–54, 61, 65, 109, 111, 118, 124, 131,

138–139, 147, 153, 187–188, 227, 235, 308–311, 321, 325, 330–331, 442
Чернівці, м. 40, 43–44, 305
Чернігів, м., Чернігівський полк 41, 49, 56, 64, 80, 100, 128, 137, 139, 172, 198–199, 204, 237–238, 304, 306–311, 320–325, 328, 330–331, 378, 404, 456, 459, 471–472
Чечерськ, м. 47–48, 276, 312
Чигирин, м., Чигиринський полк 18, 20, 22, 25–26, 30–32, 34, 45, 50, 53–56, 61–64, 71, 74–86, 98, 102, 104, 108, 111, 119, 123–124, 137–139, 141, 165, 187–193, 197, 201–203, 214, 226–227, 232, 235, 242, 254, 257, 264, 275, 278, 307–310, 321, 327, 331–338, 343, 347, 356, 359, 361, 363–364, 366, 368, 398–399, 409–410, 429, 445, 449, 450, 459–461, 473, 477
Чорне море 123, 338, 355–356, 370, 380, 393, 398, 417, 419–422, 459
Чорний Острів, с. 51, 58, 60
Чорнобиль, м. 44, 120, 142, 153, 305, 310
Шаргород, м. 36, 40, 152–153, 305, 314, 317, 327
Швеція 97, 122, 264, 279, 295, 419, 439, 461, 476
Шотландія (Шкотія) 454
Яблунів, м. 138, 321
Яготин, м. 56, 326
Ямпіль, м. 38, 40, 75, 304–305, 317, 327
Ярослав, м. 213, 443
Ясси, м. 63, 376

СЛОВНИК ЗАСТАРІЛИХ ТЕРМІНІВ

Аклямація – затвердження.

Бунт – одиниця виміру товару, що дорівнює 15 одиницям.

Випищик – виписаний із Реєстру козак.

Волочебне – певний вид податку або збору, який стягувався з підданих або селян за використання доріг, шляхів, мостів або інфраструктури для транспортування товарів чи волокіння, наприклад, на торгівлю.

Габа – турецьке сукно білого кольору.

Гарач – данина, яку сплачують, щоби відкупитися від нападу.

Геллени – елліни, греки.

Діарій – щоденник або журнал, у якому фіксують події, спостереження або подорожі, записи, де детально описують місця, якими подорожували посли, купці й інші подорожні.

Довбиш – ремісник, який виробляє дерев'яні вироби.

Драгуни (драґони) – різновид кавалерії, призначений для ведення бою як у кінному, так і в пішому строю

Завій – пов'язка, чалма.

Зуф – одяг, часто виготовлений із шовку або інших дорогих матеріалів, який використовувався для святкових або урочистих заходів.

Екзакція – стягнення податків або зборів.

Екзактор – особа, яка збирає податки або інші платежі від населення.

Екзекутива – виконавчий орган, провід, керівництво.

Елекція – вибори, виборна система.

Індуктор – особа, яка орендує право збирання податків або інших публічних доходів на визначеній території або в певній сфері.

Ітінерарій (іноді також ітінерар) – документ або запис, що містить перелік місць, які потрібно відвідати або проходити під час подорожі, а також вказівки щодо маршруту подорожі.

Канак – канцелярський слуга.

Кармазин – дороге темно-червоне (малинове) сукно.

Катанка – довга сукня з домотканого сукна.

Кварта – четверта частина доходу, яку треба було сплачувати на користь скарбу.

Киндяк – смугаста тканина.

Кликівщина – плата за можливість здійснення торговельної діяльності в місті або на ринку.

Кляштор – католицький монастир.

Комонник – вершник.

Корш – податок або збір, який стягувався з міщан чи населення за певні привілеї або права.

Кункаторський – нерішучий.

Кунтуш – верхній жіночий і чоловічий одяг із відрізною приталеною спинкою та малими зборками та вилогами на рукавах.

Купецький донат – надзвичайний податок, що обтяжував купецтво.

Ланове – податок, що стягувався з кожного лану, волоку чи осілої ріллі.

Ліста – угода.

Ляїк – термін, що використовувався для позначення людини, яка критикує або глузує з когось. Це слово може мати негативне забарвлення, означаючи особу, яка навмисно висміює чи критикує інших.

Майордом – придворний слуга, який відповідає за управління домашніми справами, побутом та персоналом при дворі.

Мусульбес – червона тканина, яку використовували на шиття підкладки.

Мутянський – волоський.

Неконсеквенція – це відсутність логічної послідовності або послідовності у вчинках, рішеннях тощо.

Нунцій – посланець від Папи Римського.

Обвістки – податок або збір, що стягувався на митниці.

Обозний – виборна посада в козацькому війську й адміністративно-держаному апараті. Командував артилерією.

Остріжок – маленька укріплена споруда, захисний пункт.

Паша – високий титул у політичній системі Османської імперії, мав владу над адміністративними одиницями – пашаликами.

Провенти – прибутки від певних джерел.

Реґімент – управління.

Резигнація – відставка чи позбавлення посади.

Резидувати – перебувати.

Реляція – звіт, звітність, повідомлення про події або факти, яке зазвичай складається для передачі інформації про певні події, стан справ або враження від якої-небудь події.

Рискаль – заступ (різновид лопати), що використовується переважно для копання, має пряме лезо, часто загострене.

Санджак – військово-адміністративна одиниця Османської імперії.

Складне – оплата від вин, привезених із заграниці.

Сотник – особа, яка очолювала сотню, адміністративно-територіальну одиницю в Козацькій державі.

Таляр – срібна монета, вагою 29 г із вмістом 26 г чистого срібла.

Тертиця – дошка, оброблена з одного боку.

Товмач – перекладач.

Фільварок – маєток із багатогалузевим господарством, орієнтованим на виробництво збіжжя на продаж.

Форитувати – використовувати.

Цилюрик – особа, що виконувала у старовину обов'язки лікаря і перукаря.

Цло – податок.

Чапрак – дорогий килим або покривало, яке використовується для прикраси коней або сідла.

Чинш – фіксований податок, який сплачували переважно грішми та рідше натуральними продуктами за наймані орні землі, угіддя або нерухоме майно.

Чопове – податок від напитків, як-от пиво, горілка, мед.

Шанці – укріплення для захисту від вогнепальної зброї.

Шапошник – ремісник, який виготовляє капелюхи.

Швабський – німецький.

Шереш – льодохід.

Шкотія – Шотландія.

Шос – прямий податок, що стягувався від міст за надзвичайних обставин.

Наукове видання

Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького / упоряд., комент. і вступ. стаття Л. Войтовича та І. Паршина; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2024. 498 с.

Редактор і коректор
Віталія Станкевич

Упорядник науково-довідкового апарату
Оксана Рак

Художньо-технічний редактор
Дмитро Савінов

Дизайн обкладинки
Ольга Шингур

Оригінал-макет підготовлено
Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
79026, м. Львів, вул. Козельницька, 4
Підписано до друку 28.03.2024 р. Формат 60×90/16.
Наклад 75 прим. Обл. друк. арк. 31,12. Друк офсетний